مهراڻ

ABC
CERTIFIED

2012/1ع

سنڌي ادبي بورڊ

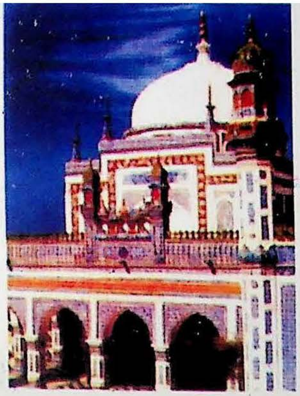

هيءَ جا لات لطيف جي

نازَ مَنجهارا نِڪِري، جَڏهه پِرين ڪري ٿو پنڌ،
پِوُن پڻ بسم اللهِ چئي، راهَ چمي ٿِي رَنڌُ،
اُپيون گهڻي اَدَبَ سين، وَٺِي حورُوُن حيرتَ هنڌ،
سائينءَ جو سوڳنڌ، ساجَنُ سَيَنِئا سُوهَڻو.

شاهه جو عاشقاڻو شعر ٻن نمونن جو آهي. هڪڙو اهو جنهن جو مضمون نج مجازي عشق آهي، ۽ ٻيـ
جنهن جو مضمون حقيقي عشق آهي. فصل پهرئين ۾ ڄاڻايل آهي ته جڏهن شاهه ڳڀرو جوان هو، تڏهن مرزا
بيگ جي نياڻيءَ کي هڪ وار ڏسڻ شرط مٿس مفتون ٿي پيو هو؛ ۽ جيستائين ڪيس نڪاح ۾ نه آندائين، تيسـ
نهايت حيران ۽ پريشان هو. انهيءَ بيقراريءَ ۽ بيتابيءَ جي حالت ۾ جيڪو شعر چيو اٿس، سو عشق سان ٿمٿار
۽ نوجوانن کي شايد منجهانئس گهڻو مزو ايندو. سر 'ڪنيات'، سر 'بررووي سنڌيءَ' ۾ سر 'پورب' ۾ اِهائي لات
اٿس. انهن بيتن مان جتان ڪٿان حسن ۽ عشق، ناز ۽ نياز، دلڪشيءَ ۽ دلربائيءَ، مايوسيءَ ۽ مبتلائيءَ، انتظار
بيقراريءَ جي بوءِ پيئي اچي.

سندس عاشقاڻي نظر ۾، معشوق جي مورت ڪل مخلوقات کان سهڻي آهي. سج، چنڊ، تارا، قد
ڪتيون، سندس جمال جي جوهر اڳيان جهڪا ٿيو وڃن. محبوب جي اکين ۾ اهڙو ناز ۽ خمار آهي جو ڪيس
شرط، نه فقط ساهوارن، پر بي جاندارن کي به حيرت ۽ ادب وٺيو وڃي.

- **ڊاڪٽر گربخشاڻي**

'شاهه جو رسالو'

مقدمو، ص 45

ڇپائيندڙ: پٽ شاهه ثقافتي مرڪز، پٽ شاهه 1985ع

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro. پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين

مولوي حاجي احمد ملاح

سانڻ بسم الله برڪت، باغ ۽ بستان- سنڌ!
انب، آما، عام ٻيا انبار ۾ ارزان- سنڌ!
ڇا ڳڻي ڳائي سگهي، الله جا احسان- سنڌ!
دور ڪئين درياهُ ڪن، پر معتبر مهراڻ- سنڌ!

هڪ اوچو آهي جبل جو برف ٻريل ڇانئجي،
ڪيترين چوٽين سان چوٽي، پل نہ ان جي پانجي،
مينهن ٻدران برف سان، ڇيڙي ٻہ ڇيڙي ڇانئجي،
مان سُرور ۾ آهي، تنهن اندر مهراڻ- سنڌ!

تنهن منجهان ٽوڙيو ٽڪر، پو ٿو لهي لداخ ۾،
پوءِ گلگت ۾ گهڙي، ڪشمير، ڪابل شاخ ۾،
پنج ند وٽ، پنج ٻيو گڏجن نديون گستاخ ۾،
تن منجهان پر ڏيو پري ٿو، باغ بَر مهراڻ- سنڌ

وَق، وَڪڙ ڪائي وَهي، سائو سڳورو سيگهہ ۾،
ميل وڌ گهٽ، ميل ارڙهن سو سراسي ڊيگهہ ۾،
هڪ ٽِڪو، ٻيو تار ٿي، جا مَٺي ڪري ٿو ميگهہ ۾،
اڄ بہ تازي تار ٿي، اٿليو اتر مهراڻ- سنڌ

گس انهيءَ گرداب جا، آهن سوين ناهن سنوان،
پارڪر، ڪنيات، ديبل، سڀ سندس بندر چوان،
بند ٽوڙي، هند ٻوڙي، رند جوڙي ٿو نوان،
وير، وڳهہ وقت سر، پنهور پر مهراڻ- سنڌ

ان جي شاخن، شهر ڪئين، عالي عجب آباد ڪيا،
ڪي اڃا آباد آهن، ڪي بنهہ برباد ٿيا،
ڪي ويا وسرڻ ڪي وسري، ڪي اڃا ڪن ياد پيا،
ڪيٽي، علي بندر، وَنگو، پاري ننگر، مهراڻ- سنڌ

پيا هلن واپار جا، تنهن پار ۾ ٻيڙا گهڻا،
صبح سانجهي سير لئي، ماڻهو مٿس ميڙا گهڻا،
پيا هوائن تي هلن، بلبل ڪہ گل پيڙا گهڻا،
ڪوٽ ويرا ڪَپ مٿي، سيوهڻ سکر مهراڻ- سنڌ

نار، نيرو خواهہ نارو، ڪيو بہ ڪسانو ڪسي،
دل وجي دهشت کان دهليو، دور دريائن ڏسي،
نانگ جيئن نڪريو ڪٽان، وجيو ڪڍي ساهہ سسي،
اڄ بہ ايندئي ڪئين نشانيون منجهہ نظر مهراڻ- سنڌ

سربسر سر سبز ٿئي ٿي، سنڌ ساري تنهن منجهان،
رڻ لڳي جا روبرو، سا ريڻ جاري، تنهن منجهان،
هاڪرو ۽ ساگرو، پنيهل پڇاري، تنهن منجهان،
ڪِن ٺٺاڪن، ڦلڪ ڦاڙيا، منجهہ مَڄر مهراڻ- سنڌ

ڪئين ڪوهن تائين ڪو، هن تي خرچ ۽ ڪلٽي بہ ڪين،
هيٺ لهندي سانڻ حاڪر، هيڪ ٻئي جو حق ڇڪين،
هيڏي، هوڏي ڪہ هيڏي، پاڻ ۾ پاڻي تڪين،
تان نڪا ڏيئي ڏنو، ڪنهن ڪي نڪر مهراڻ- سنڌ

ڪيترا ڪامي پروڙي وقت، بندن تي ٻيهن،
جا بجا مزدور مقدم، ويهہ ڪٽي ٽولا ٿيهن،
موٽرن جي ٻوڙ ٻوڙان، روڻ ٿيندي منجهہ ريهن،
چام شورو شور ۾، پيچ ڪول ڊر مهراڻ- سنڌ

سيران ۾ وجي، مڪ ٿي ستا سهٽي ميهار،
هير رانجهي هيڪ ٻئي سان، حال ڪيا ٿي برڪنار،
ان مٿي سَسئي پنهون، ڏوتا ٿي ڪپڙا دل قرار،
هو ڪڏهن ڪنهن ڏينهن سندن، گهر ڪان گنر مهراڻ- سنڌ

سي ٿيان خالي ڪنبر، ڇت ڪير ڪاڏئون ۽ ڪنبون،
پڊ سي پاٽي نہ پٽرو تان ڪِرن، مينهن جون ڇنبون،
منهن مَٿي مهراڻ ويو، خالي رهيا ڊورا، ڊنيون،
ڏس هلي مَنڇر، مَڪي، ڪلري، ڪينجهر مهراڻ- سنڌ

منهن ڪَنان، مهراڻ تي، ڪئين شهر شاهي برڪنار،
باغ، بنگلا بهشتي، ٻيلا، چمن، چهرا، چِنار،
هڪ نمي نڪري انهيءَ مان، ٻي نئين سر نار نار،
پوءِ ڪاري سان ڪِليو، ڪائي ٽڪر مهراڻ- سنڌ

دوبدو درياهُ ٻئي، دريا بہ درياءُ تار ڏس!
انَ لکي آڏي انهيءَ ۾، تند ڪلئي تار ڏس!
هي نہ هن سان ٿو ملي، "احمد" اهو اسرار ڏس!
هي ڪَڙو هڪڙو تہ هو، شهد و شڪر مهراڻ- سنڌ

ABC CERTIFIED

ٽماهي

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 62 | جنوري- مارچ 2012ع | نمبر 1

سرپرست

مخدوم جميل الزمان

وزير بين الصوبائي تعاون، سنڌ

چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ

نگران

الهڏتو وگهيو

سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

ايڊيٽر

دين محمد ڪلهوڙو

سنڌي ادبي بورڊ

چام شورو، سنڌ

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، چامشورو.

ٽماهي مهراڻ

(Regd No. NS-20) سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ.

The "Mehran", Quarterly
Vol: 62 , No 2012/1
(Established in 1955)

* An ageold leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan and abroad.
* Contemporary creative writings, history, civilization, education, music, folklore, archaeology, lexicography, General culture of Sindh and translations from world literature are the main topics of material usually published in this periodical.
* Published by *SINDHI ADABI BOARD*

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

• Publication contact:
Editor, Mehran Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro
Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
022-9213425
Fax: 022-9213422
(E.mail: sindhiab@yahoo.com)
Quarterlymehran@Yahoo.com
Website: www.sindhiab.com
www.sindhiadabiboard.org

Subscription contact:
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

خريداريءَ لاءِ رابطو:
مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ
ساليانو چندو: [redacted] فون نمبر: 022-2633679 في پرچو [redacted]

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, University New Campus, Jamshoro, Sindh Pakistan.

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

گذارش

شاهہ مردان شاهہ (ثاني) المعروف پير صاحب پاڳاري جو دکدائڪ وڇوڙو:

حضرت سيد سڪندر علي شاهہ عرف شاهہ مردان شاهہ (ثاني) الملقب پير صاحب پاڳارو 83 ورهين جي جمار ۾ 10- جنوري 2012ع تي لنبن ۾ وصال ڪري ويو. وصال کان ڪجهہ ڏينهن اڳ ڪيس ساهہ جي تڪليف ٿي پيئي هئي، 26- ڊسمبر 2011ع تي ڪيس لنبن ۾ هڪ مقامي اسپتال 'ولنگٽن' ۾ داخل ڪيو ويو جتي سندس آپريشن بہ ٿيو ۽ انفيڪشن ٿيڻ سبب پير صاحب پاڳاري دم ڏني، ۽ حوالي ڪيو، ڪيس پير ڳوٺ ۾ دفنايو ويو.

پير صاحب پاڳارو 22- آڪٽوبر 1928ع تي سيد صبغت الله شاهہ راشدي (ثاني) المعروف سورهيہ بادشاهہ جي گهر ۾ ضلعي خيرپورميرس جي 'پير ڳوٺ' ۾ تولد ٿيو. پاڻ سنڌ جي راشدي، گهراڻي جي گادي، جو ستون نمبر "پاڳارو"، گادي نشين، حُر جماعت جو روحاني پيشوا، پاڪستان مسلم ليگ (فنڪشنل) جو صدر، پاڪستاني سياست تي حڪمراني ڪندڙ مشهور سياستدان هو. پير صاحب پاڳاري جو والد سيد صبغت الله شاهہ راشدي (ثاني) المعروف حضرت سورهيہ بادشاهہ تحريڪ آزادي، جو روح روان اڳواڻ ٿي گذريو، جنهن انگريز سرڪار خلاف کُلم کلا بغاوت جو اعلان ڪيو ۽ پنهنجي حُر جماعت جوڙي انهي، جماعت انگريز سرڪار تي راتاها هڻي انگريز سرڪار جون وايون بتال ڪري ڇڏيون. انگريز حرفت سان سورهيہ بادشاهہ کي گرفتار ڪري برطانيہ موڪلي ڇڏيو، جتي سورهيہ بادشاهہ کي 1943ع ۾ ڦاسي ڏني ويئي. ان وقت پير صاحب پاڳارو چوڏهن (14) سالن جو خوبرو نوجوان هو. پير صبغت الله شاهہ راشدي (ثاني) جي شهادت کان پوءِ پير صاحب پاڳاري کي پنهنجي ننڍي ڀاءُ پير نادر شاهہ سميت ڪراچيءِ ۾ نظربند رکيو، بعد ۾ ٻنهي ڀائرن کي تعليم جي بهاني سان برطانيہ موڪليو ويو، جتي ڪين انگريزي سميت لاطيني ٻولين ۾ تعليم ڏياري وئي. 1952ع ۾ ڪين وطن واپس آندو ويو ۽ مٽن وڏل پابندي ختم ڪري گادي بحال ڪئي وئي. پير صاحب پاڳاري جي دستاربندي 4- فيبروري 1952ع تي ٿي ۽ پاڳاري خاندان جو ستون نمبر پاڳارو تسليم ڪيو ويو، پاڻ سينيٽر ۽ ڪيترائي ڀيرا قومي اسيمبلي جو ميمبر رهيو. پاڪستان مسلم ليگ جو صدر بہ رهيو، بعد ۾ اپوزيشن جماعتن جي متحده محاذ جو صدر بہ ٿيو.

پير صاحب پاڳاري 19- آڪٽوبر 1979ع تي پنهنجي جدا پارٽي "پاڪستان مسلم ليگ فنڪشنل" ناهي، جنهن جو پاڻ صدر مقرر ٿيو. ڪيس سياست تي مڪمل عبور حاصل رهيو. پير صاحب سٺو مبصر بہ هو. مستقبل تي ڪيل اڳڪٿيون اهميت جون حامل آهن، سندس اڳڪٿيون اڪثر درست ثابت ٿيون. پير صاحب جي "حُر جماعت" جو ڪردار پاڪستان جي شروعاتي دور ۾ نهايت چانيل رهيو. 1965ع ۽ 1971ع وارين پاڪ- ڀارت لڙاين ۾ حُر جماعت دشمن فوج سان نهايت بهادري، سان جنگ ڪري حب الوطنيءَ جو اعليٰ مثال قائم ڪيو.

پير صاحب پاڳارو سياسي مدبر هئڻ سميت هڪ ذهين ڏاهو ۽ سچيت ظريفاڻي طبعيت رکندڙ سياستدان هو، سندس گفتگو مختصر پر گهڻو ڪري اشارن ۽ ڪناين تي مشتمل هوندي هئي ۽ اها بہ ظريفاڻي انداز تي آڌاريل هوندي هئي. پاڻ صحافين ۽ سياسي مبصرن سان ملڪي صورتحال تي خيالن جي ڏي وٺ دوران فقط ظريفاڻا نُڪتا استعمال ڪندو هو، جنهن سان ماڻهو ٻنهہ محظوظ ٿيندا هئا. پاڻ سيني سان شفقت ۽ محبت وارو ورتاءُ رکندو هو. پير صاحب پاڳاري جي لاڏاڻي کان پوءِ ملڪي سياست ۾ هڪ وڏو خال پيدا ٿيو آهي، جنهن جو پرجڻ ڏاڍو مشڪل آهي، پير صاحب پاڳاري کي ٻن گهرن مان ڇهن پٽن ۽ ٽن نياڻين جو اولاد ٿيو.

سنڌي ٻوليءَ جي مزاحمتي ۽ انقلابي شاعر سرڪش سنڌيءَ جو وڇوڙو:

سنڌي ٻوليءَ جو نامور شاعر سرڪش سنڌي 72 ورهين جي ڄمار ۾ 5- مارچ 2012ع تي لاڙڪاڻي شهر ۾ لاڏاڻو ڪري ويو. ڪيس وصيت مطابق سنڌو درياءَ جي پاڻيءَ سان غسل ڪرائي لاڙڪاڻي جي علي بحر قبرستان ۾ دفنايو ويو. مرحوم گذريل يارهن (11) سالن کان ڪينسر جهڙي موذي مرض سان جهيڙي رهيو هو. سرڪش سنڌي اصل نالو عبدالمجيد چانڊيو، 1- آڪٽوبر 1940ع تي مولانا عبدالله "عبد" چانڊيو جي گهر ۾ ڳوٺ پليپوٽا لڳ سيتا، ضلعي دادوءَ ۾ ڄائو. سرڪش، سنڌي، فارسي ۽ عربي تعليم پنهنجي والد بزرگوار وٽان حاصل ڪئي، جيڪو پنهنجي دور ۾ هڪ وڏو ڄاڻل سڄاڻل ۽ مجيل عالم هو. سرڪش سنڌي پيشي جي لحاظ کان استاد هو. 1961ع ۾ پرائمري استاد مقرر ٿيو ۽ 13 سال خدمتون ڏنائين، ان کان پوءِ هو انگريزي استاد مقرر ٿيو ۽ اتي بہ 13 سال خدمتون ڏيئي 1987ع ۾ رٽائر ڪيائين.

سرڪش سنڌي، سنڌي ٻوليءَ جو سرموڙ شاعر هو. سندس شاعراڻي ٻولي ۽ لهجو منفرد هو. هو مزاحمتي ۽ انقلابي شاعر هو. سندس شاعريءَ جو محور سنڌ ۽ سنڌي ماڻهو هئا. پيار ۽ مزاحمت ۾ نهايت ئي ڪرو تڙو هو. هو مخصوص طبعيت ۽ سياءِ رکندڙ شاعر هو. متضاد شخصيت هوندي به هو دل ۽ ڌرتيءَ جو شاعر تسليم ڪيو ويندو هو. هن ڌرتيءَ ۽ سرتيءَ کي خوب ڳايو. سرڪش سنڌيءَ جا ڇپيل ڪتاب 11 کان وڌيڪ آهن. سرڪش سنڌيءَ جو وڇوڙو سنڌي شاعريءَ جو وڏو نقصان آهي ۽ ان جي تلافي ڪرڻ مشڪل آهي. سندس لاڏاڻي کان پوءِ انقلاب ۽ مزاحمتي شاعريءَ جو هڪ باب بند ٿي ويو. سندس وڇوڙي تي سنڌي ادبي سنگت سنڌ پاران ٽن ڏينهن جي سوڳ جو اعلان ڪيو ويو.

سينيئر ليکڪا نسيم ٿيٻو جو لاڏاڻو:

سنڌي ادب جي سينيئر ليکڪا ۽ دانشور نسيم ٿيٻو ڪجهه عرصو بيمار رهڻ بعد 19- مارچ 2012ع تي 64 ورهين جي ڄمار ۾ لاڏاڻو ڪري وئي. موصوفه جو تعلق سنڌ جي علمي شهر شڪارپور جي هڪ علمي ۽ ادبي گهراڻي سان هو. مرحومه 1- اپريل 1948ع تي اهلِ علم ۽ سماجي شخصيت عبدالباقي ٿيٻو جي گهر ۾ اک کولي. سندس والده ماجده شڪارپور جي ناليور اديبا 'بيگم بادام ناتوان' هئي. جنهن"خوش خصلت خاتون" جهڙو هڪ آدرشي ڪتاب لکي، ادبي ميدان ۾ مڃتا حاصل ڪئي. نسيم ٿيٻو ملڪ جي ممتاز سياستدان رسول بخش پليجي جي گهر واري هئي، پليجي صاحب سان 1968ع ۾ سندس شادي ٿي، جنهن مان کيس ثانيا ۽ انيتا نالي ٻه نياڻيون پيدا ٿيون، جي ٻئي ادبي کيتر ۾ پڻ ڄاتل سڃاتل ليکڪائون آهن. ميڊم نسيم ٿيٻو پيشي جي حوالي سان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ اقتصاديات شعبي ۾ اسسٽنٽ پروفيسر جي عهدي تي رهي ۽ 2000ع ۾ رٽائر ورتي.

ميڊم نسيم ٿيٻو، سنڌي ادب جي سينيئر ليکڪا هئي، خاص ڪري ڪهاڻيءَ ۾ کيس مخصوص سڃاڻپ ۽ حيثيت حاصل هئي. مرحومه 80-70 وارن ڏهاڪن ۾ تمام سٺيون ۽ ڇرڪائيندڙ ڪهاڻيون لکي پنهنجو ڌاڪو ڄمايو. موصوفه اٽڪل 25 ڪهاڻيون لکيون. 80 واري ڏهاڪي کان پوءِ محترمه آهستي آهستي لکڻ گهٽائي ڇڏيو. رٽائرمينٽ کان پوءِ هن ڪراچيءَ ۾ سچل ڳوٺ واري علائقي ۾ رهائش اختيار ڪئي. ميڊم نسيم ٿيٻو جون ادبي خدمتون وسيع آهن. مرحومه جي وفات کان پوءِ سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ هڪ خال پيدا ٿيو آهي، جيڪو پُرجڻ مشڪل ٿي پيو آهي.

سنڌي ادب ۾ اُڀرندڙ نوجوان ڪهاڻيڪاره جيجي سنڌيا شاهه جو لاڏاڻو:

سنڌي ادب ۾ اُڀرندڙ حساس ڪهاڻيڪاره جيجي سنڌيا شاهه 37 ورهين جي ڄمار ۾ 7- مارچ 2012ع تي دم ڌڻيءَ ڌر حوالي ڪيو. مرحومه ڪافي عرصي کان السر جي مرض ۾ مبتلا هئي. مرحومه وفات دوران وارثن کي وصيت ڪئي هئي ته سندس ذاتي لائبريريءَ جا ڪتاب سنڌالاجيءَ ۾ سندس نالي تي هڪ ڪارنر جوڙي اُن ۾ رکيا وڃن.

جيجي سنڌيا شاهه 24- مئي 1975ع تي ڪوٽڙي ڪبير جي هڪ معزز شهري سيد سچل شاهه جي گهر ۾ اک کولي. جيجي سنڌيا شاهه جو اصل نالو ساجده هو، پر ادب ۾ هن 'سنڌيا شاهه' جي نالي سان لکيو. وفات کان ڪجهه وقت اڳ هن پنهنجي نالي جي اڳيان لفظ 'جيجي' جو اضافو آندو. موصوفه جي ادب ۾ سڃاڻپ هڪ سٺي ڪهاڻيڪاره طور هئي. مرحومه 80 کان وڌيڪ ڪهاڻيون لکيون، سندس پهرين لکڻي ماهوار "ڪينجهر" رسالي ۾ ڇپي. ان کان پوءِ ٻين رسالن 'ادب'، 'پرک'، 'هالار'، 'عبرت مئگزين'، 'سرتيون' ۽ آخر ۾ ٽماهي "مهراڻ" ۾ لکندي رهي. جيجي سنڌيا شاهه شاعري به ڪئي. شاعريءَ ۾ نثري نظم ۽ آزاد نظم به لکيا پر سندس نثري نظم بيحد پسند ڪيا ويا. مرحومه هڪ ناوليٽ به لکيو جيڪو ڪنهن رسالي ۾ قسطوار ڇپيو.

جيجي سنڌيا شاهه بنفس نفيس هڪ پرديدار خاتون هئي، ادبي ميڙاڪن ۽ مشاعرن ۾ نه ويندي هئي، پر هن جيڪو ڪجهه لکيو، اهو گهر اندر لکيو. موصوفه جي طبعيت تمام حساس هئي. اهڙو حساس پڻو سندس لکيل ڪهاڻين ۾ به جابجا نظر ايندو. محترمه ڪجهه عرصو اڳ پنهنجي علائقي جي لاوارث ۽ بيواهه عورتن جي مالي سهائتا لاءِ هنري سکيا جو هڪ ثقافتي ادارو کولڻ لاءِ ڪوششون وٺي رهي هئي پر موت کيس مهلت نه ڏني ۽ پنهنجي آغوش ۾ کڻي ورتو. موصوفه سنڌ جي وحدت ۾ ايمان رکندڙ هئي، سندس انسيت جي حد اها هئي جو هن پاڻ تي 'سنڌيا شاهه' نالو رکيو.

دين محمد ڪلهوڙو
ايڊيٽر "مهراڻ"

چوليون

ڏُڪر سو وهاءِ

سنڌ منهنجي امان - تاجل بيوس 9
شاهہ عبداللطيف ڀٽائي" 10

شاعري

- عنايت بلوچ 13
- يوسف شاهين 14
- غلام حسين 'مشتاق' سچاروي 15
- عبدالقيوم 'صائب' 16
- سرمد چانڊيو 17
- اسحاق راهي 18
- ادل سومرو 19
- سعيد ميمڻ 20
- اختر درگاهي 21
- ميرمحمد پيرزادو 22
- بشير احمد شاد 23
- سليم سهتو 24
- مقصود گل 25
- روبينہ ابڙو 26
- آزاد قاضي 27
- شبنم گل/بتول جهان آرا قنبراڻي 28
- مُرلي ڏر 29
- انور ساگر ڪانڌڙو 30
- پشپا ولڀ 31
- بشير سيتائي/'درياءَ' خان لغاري 32
- سعيد سومرو 33
- رخسانہ پريت 34
- ڪوثر هالائي 35
- خليل عارف سومرو 36
- رياضت ٻُرڙو 37
- استاد لغاري 38
- پريم پتافي 39
- خُبدار سولنگي 40
- امتياز عادل سومرو 41
- أمر ڪهاوڙ 42
- گلبدن جاويد/"جانب" جوان سومرو 43
- بخشل باغي 44
- گوهر سنڌي 45
- ميرزا دبير 46
- احساس ابڙو 47
- اختر پيا 48

تحقيق

- شاهہ مردان شاهہ (ثاني) ڇٽ ڌڻي 51
سماجيات ۽ سياست جو سرچشمو
استاد لغاري
- عجب عشق آهي اسان جو الستي... 55
(مخدوم طالب المولي جي شخصيت، فڪر ۽
فن جو جائزو) - ڊاڪٽر مخمور بخاري
- جنهن جا پيرا پوڄيا- منهنجي جيءَ جڏي 75
(ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي ياد ۾)
- ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙو
- پير حسام الدين راشدي 80
(هڪ منفرد علمي شخصيت) - سحر انصاري
آزاد قاضي

- ميان الياس محمد ڪلهوڙو 86
- اشتياق انصاري
- ادب جي ماهيت ۽ ڪارج 96
- نورمحمد شاهه
- سيد نورمحمد شاهه ڪنڊائي”(ڪلهوڙا دؤر جو ساهتي، جو بزرگ، حافظ، عالم اديب ۽ شاعر) 111
- پروفيسر شمشاد احمد سومرو
- سنڌي ادب ۾ طنز و مزاح جي اهميت 134
- نظام الدين ڪلهوڙو
- ڊاڪٽر گل حسن لغاريءَ جون علمي، ادبي ۽ تحقيقي خدمتون 149
- حافظ مهراڻ سڪندري

ڪهاڻيون

- چنڊ ۽ سُڏڪي، مُرڪي پيو... 155
- جيجي سنڌيا شاهه
- رنگين پر هوا بنا اڌورا آهن! 159
- شبنم گل
- (1) ستون ۽ ساک (2) ڪيڪار 164
- عبدالحفيظ قريشي
- مَٽُ - مسعود مفتي 170
سنڌيڪار: سُميه قاضي
- جرمِ وفا جو آخري اسڪيچ 174
- جمن احمداڻي
- هاڻي سياست ڪي گامڻيءَ جيتري اهميت آهي - عزيز قاسماڻي 176

متفرق

- غلام رباني آگرو- يادگيريون 181
- ڊاڪٽر ڊيوڊ چيزمن
• مترجم: مجيب الرحمان آگرو
- مان هلندس، مان هر حال هلندس 184
(تاج بلوچ جي شعري ڪليات ڇچريون ڇچريون خواب' تي تبصرو) - نصير مرزا
قلندري خطاب (دلنا فيض درياهه شاهه جي ڪلام تي نظر) 191
- ڊاڪٽر علي اڪبر اسير قريشي
- ”سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا“ اشتياق انصاري جي تحقيق - نوراحمد جنجهي 201
- گل پتين جو ڪفن 205
(غزل جي انوکي شاعر غلام نبي گل جي شاعريءَ جو اڀياس) - سعيد سومرو
- ايترو جلدي موڪلائبو آهي ڇا...!؟ 213
(نامور ليکڪا سنتيا شاهه جي وڇوڙي تي لکيل تاثر)
- شباز سنڌي
- سنڌ جو شاهنامو - ميرزا ڪاظم رضا بيگ 216
- علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي چيئر جا ڇپايل ۾ نوان ڪتاب - ميرزا دبير 224
- رضوان گل جي ڪتاب ”ساهت ڏيهه جا سرجڻهار“ جو مختصر جائزو برڪت جيهو 226

سنڌ مُنهنجي امان!

سنڌ مُنهنجي امان، سونهن تُنهنجي مٿان،
ڇا لکي ڇا لکان، ڇا لکي ڇا لکان.
هڪ قلم هڪڙو مان، ڪيئن پورو پوان،
ڇا لکي ڇا لکان، ڇا لکي ڇا لکان.

هن ڪنڌي تي ڪُڏيو جو ابهم ٻار آ،
ڪنهن ته جيجل جو جاني اکين- ٺار آ،
هي جو ٻالڪ سياڻي جو معمار آ،
ان جي ٻولي ۽ لولي تان صدقي وڃان.

تُنهنجي ماٺهن ڪي سيني ۾ سانڍيو وتان،
تُنهنجي لالڻ ليين ڪي ٻه چندن چوان،
شال تُنهنجي ئي ڪُڪِ مان پيو هر هر ڄمان،
ڪير تنهنجو پيان، وير تُنهنجو وٺان.

هوءَ ڪينجهر رُسي ڪيئن جا رُسٽي نه آ،
هو سنڌو سُڪي ڪيئن جا سڪٽي نه آ،
ڪر ڪٿي ڪالهه آئي جا ڪيلاش ڪان،
ٽر جي ٽوهر مٿان جهنگ جهر تي لکان.

مينهن جي بوند تي سائي سر تي لکان،
ڏاٽي، ڪوڏر، ڳُرئي، گهوٻي، هر تي لکان،
تنهنجو ناڵو وٺي توٽي لکندو رهان.

هوءَ جا ”بيوس“ ٻُکن تي مڙهي منڊ ٽي،
اڄ ٻه جوڙي اسر جو اٽي جنڊ ٽي،
جا گرم ڪير ۾ ٻُٽي گڏي ڪنڊ ٽي،
اُن سهاڳڻ ڪي مان ڪيئن نه سجدو ڪيان.

- تاجل بيوس

وڪرسو وهاءُ

کالھوکو کاڏي ڳَيو، سَندو جوڳِينِ جوشُ؟
پَسي تَنھِينِ پَٿَ کي، ھَڏَ نہ رَھيو ھوشُ،
آسَڻَ منجھہ افسوسُ، آئون نہ جِئندي اُن رِي۔

(شاھہ عبداللطيف ڀٽائيؒ)
سُر رامڪلي، 1-35

غزل

هيءَ سَئن نہ ڏيندي چَئن، اُٺي ڏس، ڪوئي آيو آ پيارا!
هي شايد ساڳيو رمتو آ، اڳ جيئن اُجايو آ پيارا.
جنهن وقت چراغ شام ٻري، ۽ ميخاني ۾ جام ٻري،
تنهن وقت اسان جو پنڌ پري، پنهنجو ٻہ پرايو آ پيارا.
جنهن وقت اسان جي تند تپي، ۽ ساز ٽپي آواز جهپي،
تنهن وقت ٻلي ڪو ڪنڌ ڪپي، جو آيو ڳايو آ پيارا!
ڏس ڏس، ماڻهوءَ جي مَنّيءَ کي، مون ڳوڙهي ڳوڙهي سان ڳوهي،
ڪهڙو نہ لِسايو آ پيارا، ڇا جام ٻڻايو آ پيارا!
ڪنهن ڪاريءَ ڇَڳ تي رات ڪَٽي، ڪنهن ڳاڙهي ڳل تي باک ڦُٽي،
اينءَ وقت ڪَٽيو، اينءَ عمر لُٽي، سڀ سانگ سجايو آ پيارا!
آ چوڏاري مهراڻ متو، جنهن جو نہ ٻهي، جنهن جو نہ پتو،
هي روح جزيرو حيرت جو، جنهن منجهہ سمايو آ پيارا.
ڪنهن ڪونہ ڏٺو، ڪنهن ڪونہ ڏٺو، ڪنهن ڪنهن کي ڪاريءَ رات ڪُٺو،
جنهن لاءِ ستارن ساهہ ڏنو، هي صبح سوايو آ پيارا!
هيرا تہ ڏسو، ڪنڪر نہ هڻو، ايندو نہ وري هي وڻجارو،
ڪجهہ ڏات ڏسو، پوءِ بات ڪريو، هي شور اجايو آ پيارا!

شيخ اياز

شاعري

شاعري

...شاعري اهو ’صرف تمنا آهي. جو ڪنهن جي روبرو ظاهر ڪري نٿو سگهجي. ان ڪري ئي چيو ويو آهي. ”شاعريءَ جي تعريف مون کان نه پڇو ته پوءِ مون کي معلوم آهي. پر جي پڇو ٿا ته پوءِ مان نٿو ڄاڻان!“ ڪنهن چيو آهي. ”شاعري هڪ سريلو خيال آهي.“ ڪنهن جو چوڻ آهي. ”شاعري قوت تخيل جو عجيب انڪشاف آهي.“ ڪو چوي ٿو. ”شاعري سڀني علمن جو نچوڙ آهي.“ ڪنهن جو خيال آهي ته. ”شاعري سائنس ۽ رياضي جو ضد آهي.“ ڪنهن جو چوڻ آهي ته. ”شاعري حيات جي تمثيل آهي. ان تي جڏهن ڪيفيت طاري ٿي ٿئي. تڏهن واندڪائيءَ جي وقت ۾. خلوت گزيني اختيار ڪري. پنهنجو پاڻ سان ڳالهائڻ ٿي شروع ڪري.“ ڪو چوي ٿو ته. ”شاعري خيال جي تاريخ آهي.“ ڪنهن چيو آهي. ”شاعري. ابدي حقيقتن جو تصور آهي.“ ڪنهن چيو آهي ته. ”شاعري انسان جي مادري زبان آهي.“ ڪو چوي ٿو. ”شاعري الاهي آواز آهي.“ ڪو چوي ٿو. ”شاعري اهو بليغ افسانو آهي. جو سازَ ۽ راڳ سان گڏ ترتيب ڏجي ٿو.“ ڪو چوي ٿو. ”شاعري آهي غير مانوس چيزن کي مانوس چيزن ۾ داخل ڪرڻ.“

اهي سڀ پنهنجي پنهنجي جاءِ تي فڪر انگيز تعريفون آهن. پر جي ڪو مون کان پڇي ته پوءِ مان جيڪر هن طرح چوان. ”شاعري. انساني ضمير جي بين الاقوامي زبان آهي!“ ۽ شاعر اهو آهي جيڪو رڳو لفظن جي پيچ-گهيڙ تي اڪتفا نه ڪري. قافيه پيمائيءَ ۽ دماغ سوزيءَ ۾ عمر نه وڃائي. رڳو گل ۽ بلبل جي استعارن ۾ قوت کي صرف نه ڪري. معمولي ۽ رواجي خيالن کي ٻڌي اجائي هرزه سرائي نه ڪري. پر شاعر اهو آهي جو فطرت جي حقائق جي عقده ڪشائي ڪري. جو جذبات جو ڄاڻي هجي. نفسيات جو ڄاڻو هجي. حسن و محبت جي معاملات کان آگاهه هجي. ڪائنات جي راز ۽ اسرار کان واقف هجي. قدرت جي حسين مظاهر کان متاثر ٿيو هجي. پنهنجي تاثرات کي لطيف ۽ بليغ انداز بيان ۾ بيان ڪري سگهڻ جهڙي صلاحيت جو صاحب هجي. جو ته شاعريءَ کي علم ۽ حڪمت جو جوهر چيو ويو آهي. ۽ شاعر ٿيو ان جوهر جو ڄاڻي...

_ غلام محمد گرامي

شاعر نمبر‘، گذارش تان ڪنيل اقتباس
تماهي مهراڻ 2-1969/1ع، ص 11

عنايت بلوچ

مان گيدي هان

(نظم)

مون سارو لوڪ لڄايو- پنهوان کي پيڙايو.
مسڪينن کي ملرايو- پر پنهنجو پاڻ بچايو.
مه ٠ وقت جي ديوَ کي ٺاريو.
۽ پنهنجو مطلب تاريو.
مان جڳ مشهور لباڙي- مان خوب ٻناڪي، ڏاڙي
مان هيٺو بزدل ياڙي- ٿي منهنجي خوار پڇاڙي
چو لتم اهڙيون لاوان.
ٿو در در ڌِڪا کاوان.
مان دولهه دودو ٻنهيان- پيو تن جي پَٽ وڄايان.
پر ڪين ذرا شرمايان- مان بي لڄ اهڙو آهيان.
مون ننگ نہ پنهنجو ڄاتو.
پيڙهين کي ٽِڪو لاتو.
مان پير فقير سڏايان- ۽ خلق جي اوڏو آهيان.
پر وقت تي ويجهو ناهيان- ڪُنڊ پاسي پاڻ لڪايان
هي . ڪوڙو شان مهانگو.
پارائي گلا جو گانگهو.
مان مرشد رهبر هادي- مان ئرُ، ٽيس پر مادي
ڪم منهنجو ڪرڻ بربادي- ٿي ساري جڳ سان تعدي
سڀ ماروئڙا وٺلن ۾.
مان ايئرڪنبيشن ۾.
هر دُؤر سان منهنجي ياري- مان طاقت جو پوڄاري
مان چمچن جو واپاري- ٿئي منهنجي ناماچاري
مان سنڌ سان سچو ناهيان.
ٿو وقت سان نينهن نڀايان.

مان ناهيان هرگز ننگو- مان ٺوڪيباز دورنگو.
مان مطلب وارو لنگهو- مان سانبو هان سترنگو.
منهنجي زور جي آڏو زاري
آ زاري سؤ سؤ واري
مان ٻبر شير نہ ناهيان- جو زور سان سينو ساهيان.
۽ ڪوڙ جا ڪوٽ ڪنبايان- مان ناهيان ڪجھ ٻي ناهيان.
مان گِدڙ آهيان گيدي
مان ناهيان هوشو شيدي
مون ماضيءَ کي دفنايو- ننگ ۽ ناموس وڃايو.
مون غيرت کي بہ گنوايو- ڪجھ پوءِ بہ هٿ نہ آيو.
چو پاڻ کي ڪين سڃاتم.
جو منهن ۾ چٽي پاتم.
اڳ ڪين هُيس ڪانيارو- پر هوس سدا سوڀارو.
هو هر جا منهنجو نعرو- هو بين کي ڳچيءَ ۾ ڳارو.
مون ڪنهن جي ڪئي نہ غلامي.
هو سيڪو منهنجو سلامي.
من هاڻي هوش سنڀاليان- ٿي اڻ جهل جبرو جاليان.
ڀرملو پليد نہ پاليان- ڪي پاڻ سان پال تہ پاليان.
من مون ۾ سمجھ اچي ڪا.
شل مَن ۾ مؤج مچي ڪا.
جي دل ۾ جذبو آهي- ويو وقت "عنايت" ناهي.
پٺو ڪاهي لاهي پاهي- پوءِ منزل ماڻڻ چاهي.
پڪ جاڻ "لمڙ" خوش ٿيندي
نہ تہ ٿيُ نہ سا بخشيندي

يوسف شاهين

سُر سنڌو

اج درياءَ بادشاهه، آيو پاڻ ڪاهي،
جڻ فوجَ منگولن جي، آهي ويئي وَرائي.
هاڻ پناهه ڪاڻ، هرڪو واجهائي،
ڇڏي پَٽَ اباڻا، سڀ پِڇن سِرَ لڪائي،
پويان اٿن پاڻي، اڳيان بُک ٿپائي.
آنهون دانهون ديس ۾، آهي ڪو آهي؟
ڏُکئي هن ڏيهه جي، ڪو واڳَ ورائي،
ربُ رُسي مَتِ ڪسي، ڪو سنتين کي سمجهائي.
جي جيئڻ جو بہ حُق، وينا هاڻ وڃائي،
يوسفُ اهڙي حال تي، ٻَڌِي ٻانهون ٻاڏائي.
ڏي اُها سَگهه، اُها ذات، مِٺل موٽائي،
جا عالمَ وَرسائي، جا سَگهو ڪري سنڌ کي.

•

او درياءَ دادلا، سُڻ هي صدائون،
جن تولڻ ٻاڏايو، ٻيئي ڪٽي ٻانهون.
ٿي اُنهن کي آڳاهون، ٻيلي! ڪوه ٻوڙين ٿو.

مون ڇيو مينهن وساءِ، تو ڪئي ٻوڙان ٻوڙ،
آهي صاحبَ توسين، هَٿين جوڙان جوڙ،
لاهه ڳُڙ ڳُڙ، هي گوڙ، ٻيلي، مون بس ڪئي.

مون ڇيو مينهن وساءِ، تو ڪئي ٻوڙ ٻوڙان،
ڪر صاحب، ڪَنُ مروڙان، تان بادل بس ڪن.

سُڻڻ، نہ سمجهڻ، اي ريت آهي پُراڻي،
وتائي فقير واتان، ٻڌو عجب ڪهاڻي،
جن ڪالهہ گهريو پاڻي، اُنهن اڄ ٻوڙي ٿو.
سُڻڻ، نہ سمجهڻ، ايءَ ريت پراڻي آهي،
بيخود، بي نياز، سو ڪري جو چاهي،
ڇو يوسفُ يار سَڄڻ جا، وصفَ ورجائي،
ڇو پاٽا پاڻ وڃائي، بي انت بحر ۾.

وڙهي ٿو واڙن تي، متو آ مهراڻ،
ايڏو ڪوهه اوٽرا، پَڏائين پاڻ،
سُرت ڪٽي ساڻ، سَٽَ جهل جوڙن جي.

سَٽَ جهل جوڙن جي، پهرين سَٽَ ساڻ،
اڄ سيلاني سڏجي، موج ڀريو مهراڻ،
وڙڪي، وقلي، پيرا وڃائي پاڻ،
ڪو هن کي هلائي هاڻ، قابو جهلي ڪَنُن ڪان.

•

سَٽَ جهل جوڙن جي، جوڙن ٻہ ٽي ڏينهڙا،
ورندا جڏهِ واهرو، ڪٽي ڪُلفَ ڪڙا،
وڃائي ڇنگ ڇڙا، هلائيندءِ جهلي ڪَنُن ڪان.

•

سَٽَ جهل جوڙن جي، ڇڏ مهراڻ مستي،
جت لک ولين جو، جا بهشت آهِ بستي،
اُت ڏيڪاري هستي، ڪنهن کي هيسائين ٿو؟

•

مهراڻ جي مٿي ۾، ڪا وڏي آهہ ڦيري،
ڪالهہ جو جانبُ هو، سو اڄ ٿيو آ ويري،
ڪٽي پيرَ، گهر گهر گهاتَ هٽي ٿو.

•

مهراڻ جي مٿي ۾، ڪا وڏي آه وِلول،
ڇو ڏٽي هِن ڌرتيءَ جا، قابو منجهہ ڪڙول،
جن پيتو پاڻي منهنجو، سي ڏاڍي منهنجا ڍول،
نہ لڄن، نہ ڪُڇن، نہ حَقَ لئہ اُٿن اڏول،
اهڙا سارينديءَ انمول، وَڙڪي وِقلي واٽن تي.

جڏهِ آيا هِت اوپرا، وڃائي سڀ واهون،
گهرَ ڏٽين سين ويهي، سورَ ونڊيائون،
پوءِ ڳالهہ ڳجهاندري، ڪا اهڙي ڪيائون،
جو ميڙي کين ڏناٿون، سڀ وسيلا سنڌ جا.

•

ڌڙڪا ۽ ڌهمانَ، ڪرهہ ڏيو ٿا ڌوٽئين،
هِنين هَٿ وڏئي جي، ڪا خبر آهِ ڪانہ،
ان مان ورندو ڪينڪي، اهڙا ڪري اعلان،
تہ موخ ۾ هت مهمان، ڏيهي سوگها ساهہ ۾.

◙

غلام حسين "مشتاق" سچاروي

غزل

محب تنهنجون مهربانيون، بي حساب،
ٿيون ڳڻڻ کان ڳڻ ۽، ڳالهيون بي حساب.

تو ڳيري هئي مون کان، هڪڙي جان پر،
منهنجا جانب تولئي، جانيون بي حساب.

ساھ سر ٿنهنجي مٿان، صدقي ڪيم،
مان ۾ ٿيون ميزبانيون، بي حساب.

مان تہ ڇا، قربان ٿنهنجي نانءَ تان،
جائداءُون مال مڏيون، بي حساب.

خير ڪرھِن، آشيان جو ياخدا،
آفتون اڄ ناگهانيون، بي حساب.

هر گهڙي ڦيرا ڏيو، ڦرنديون اڇن،
مُنهنجي در ڏي نامراديون، بي حساب.

ڪير سمجهائي، ڇري دل کي ڀلا،
ٿي رکي هردم اميدون، بي حساب.

اڄ تہ هڪ ڀيرو ملي، موجون ڪريون،
ٿي ويون جانب جدايون، بي حساب.

ٿنهنجي پاران، نهڪرون ئي نهڪرون،
پر پيا ناتو نڀايون، بي حساب.

دل نہ ڪر "مشتاق" جي، ماندي ملول،
پوررڙي تي ڪر ڀلايون، بي حساب.

غزل

شاعري ساري، ثنائے يار ۾.
آهي خوشبو، ان ڪري اظهار ۾

ٿي پيا شمس و قمر، شيدا مٿس،
نور جا جلوا ڏسي، رخسار ۾.

ڪهڙيٰ ڪهڙي، وصف جي واڪاڻ ٿئي،
سونهن جي ٿي سڀ، سٺا سرڪار ۾.

پل ڏسو پيٽي پلا، انسان سڀ،
ڪونہ مٺ گفتار ۾، ڪردار ۾.

حشر ۾ خطرو، تپش جو ناھ ڪو،
ٿي سڪونت، سايہء ديوار ۾.

هو عيادت لاءِ، آيو هو هلي،
تنهنڪري ٿي، تازگي بيمار ۾.

دشمنن کي پي، دعائون ٿو ڏئي،
ناهي ڪو ثاني، سڄي سنسار ۾.

محب جو "مشتاق" آهي، ذڪرِ خير،
ساري محفل ٿي هجي، هبڪار ۾.

عبدالقيوم 'صائب'

غزل

سجاڳيءَ جو سڏڙو، هو يارن ڏنو،
سجاڳن سجڻ ڏيہہ، وارن ڏنو.
ڇڏيو نيستي ۽ اُلر تي اٿو،
جڏهن وجهه اچي آهه، مارَن ڏنو.
اُلٽ رنگ، بازيگرن جو ٿيو،
سچائيءَ جو سونهون، هچارن ڏنو.
چرين کي چکائي، چُکي سرس ويا،
مزو مڏ سندو، ماهه پارن ڏنو.
جتي سيج گلرو، وڇايو وهن،
ڇيي، هوش، اُت آهه خارن ڏنو.
رٽن ۾ رلائي، حَسينن ڇڏيو،
وراڪن ۾ ور گلعزارن ڏنو.
هئي ٻاٽ اوندهہ، مگر دوستو!
سڌو رستو چمڪي، هو تارن ڏنو.
سڪندر جنهن کي، ڏٻڻ ۾ وجهي،
ترىءَ تي رکي سر، سچارن ڏنو.
اهو لوڀ جو ٿو نتيجو ملي،
جو نوڳين نڳن بدشعارن ڏنو.
تڏهن ياد 'صائب' جا ايندا سخن،
جڏهن موقعو ذوالفقارن ڏنو.

غزل

منافقن جي ٻوڏ ۾، ماڻهو ٻڏي مري وِيا،
سلا ڪئي، ڪاڙو ڪبڙ جي ڪيت ۾ ڳري ويا.
عجيب هو رنگ حنا، خوشبو هيس نئي نئي،
نوان نوان ها نظريا، جن تي نوان ڪري ويا.
پراڻ جو طعنو ڏئي، اڳتي وڌڻ جوان لڳا،
نواڻ جي نشي چڙهئي، ڪا تار پڻ تري ويا.
وڏا ڪيا ها ڏوهہ جن، تن تي نہ حرف اچٹو هو،
شهادتن جي ڦير تي، اهڙا ئي ٿي ٻري ويا.
ڪلور جي ٿيندا رهيا، تن مان سبق سکيو بہ ڪنهن!
مصنفن جي موڙ ۾، ڪي ئي ورق وري ويا.
وڏي ڪئي ٿي دعويٰ جن، ٻوڙيو تني اسان کي هو،
جي ظاهراً سرگرم ها، سي وقت تي ٽري ويا.
حيلت نؤ جي پيڙ ۾، بيهي سگهيا نہ دادلا،
نصيب جن جي ۾ هئي، سي ئي ڪٽي پري ويا.
ڏسو ڏسو هي ڪوڙ ڪچ، الزام جو مثل هو مچ،
لڪل اٿو ان ۾ ئي سچ، جنهن ۾ سچڻ ٻري ويا.
ڦري ڳري اڄ ساڳيا، سامهون اچن ٿا واڳيا،
انهن منجهان ورندو نہ ڪجهہ، پيئندا سيئي ڪري ويا.
ٽڙيا چمن ۾ گل مگر، آهي نہ ڪو منجهن سڪر،
ڏنئون جتي ڪو نؤبنو، ان کي پٽي، ٽري ويا.
ڪريم جو گهرجي ڪرم، 'صائب' مٿان اي محترم!
گناهہ جا پردا ڪئي، جنهن جي مٿان وري ويا.

سرمد چانڊيو

دوها

سنڌو تنهنجي پَوِتر جل سان، پنهنجا ساهَ پساهَ،
هيئن تون ٻوڙي مار نہ ٻيلي، وانگين جا ويساهَ.
سنڌو تنهنجي پوتر جل سان، ثابت آهي ساک،
ڪاري رات ڪنوري پويان، جيئن برهہ جي باک.
سنڌو تنهنجي پوتر جل ۾، پنهنجي جاڻ سڃاڻ،
تون ئي جيون، تون ئي جاني، توسان نينهن نياڻ.
سنڌو تنهنجي پوتر جل ۾، جيڪا مشعل مرڪ،
اسان اتان ئي پيتي آهي، سدا بهار سرڪ.
پاڻي ريءَ پساهَ بہ ڪهڙا، پاڻي آهي پريت،
سنڌو تون ئي جيون جوتي، تون ئي هار ۽ جيت.
سنڌو تنهنجي پوتر جل جي، شڪتي آهہ مهان،
پاڻي ريءَ اڌورو آهي، جيون گيان وِگيان.
پاڻيءَ ريءَ پساهَ بہ ڪهڙا، پاڻي جيون جوت،
پاڻي دنيا، پاڻي عقبيٰ، پاڻي آ ڳڻ ڳوت.
جرجي چرمان جيڪو جرڪيو، مور نہ ٿيندو مات،
من جو آهي اجرو ماڻڪ، ڏينهن هجي يا رات.
سنڌو تنهنجو جر آ جيون، جيون سان آ جاڳ،
جاڳي جاڳي جرڪاياسين، پورا پورا ڀاڳ.

دوها

پاڻي حرفت، پاڻي هِردو، پاڻي ساز سنگيت،
رُڃَ تہ آهي روڳ سدائين، ڪير نہ ڪنهنجو ميت.
پاڻي ساجن، پاڻي سڄڻي، پاڻي پوتر پريم،
پريم بنا جڳ پاپي آهي، نينهن نہ ڄاڻي نيم.
پاڻي امرت، پاڻي زم زم، پاڻي ڪوثر- جام،
نير بہ پاڻي، ڪير بہ پاڻي، پاڻيءَ کي پرنام.
سنڌو تنهنجا ٿَبَ اسان کي، تارن يا ٻوڙين،
موت پڄاڻا ٻي هڪ رشتو، جهانگي ٽا جوڙين.
جيئري پاڻي، مُئي بہ پاڻي، پاڻيءَ ساڻ پر ان،
پاڻيءَ ساڻ سمورا رشتا، جوڙيا هِنَ انسان.
هونئن تہ هرڪا ڌرتي گونگي، پاڻي آهہ پُڪار،
بادل، برکا، بجلي، ساوڻ، آگم جا اسرار.
هونئن تہ سَنڌ سموري ڌرتي، پاڻي آ اولاد،
جيون ڪُل ڪتا جو پيارا، پاڻي بيخ بنياد.

دوها

سنڌ سري ڪان ساگر تائين، ٻوڙيئي دريا شاهہ،
توکي ڪوئي ترس نہ آيو، بانڪا بيپرواهہ.
سنڌ سري ڪان ساگر تائين، ٿي وئي ويروتار!
شهر سمورا دنب ڪيا تو، سِرَ سِرَ ڪان ٿي ڏار.
سنڌ سري ڪان ساگر تائين، پَٽِ پٽجي وئي يار!
مارو ٿي ويا ڪِمپن پيڙا، ڌرتيءَ ڪان ٿي ڌار.
سنڌ سري ڪان ساگر تائين، ٻنجي ويئي ٻَنُ،
سر سنپاري سانگي نڪتا، ڏٻڻ ٿي ويو ڏن.
سنڌ سري ڪان ساگر تائين، ٻڙڪائي وئي ٻوڏ،
حاويلين مان حورون نڪتيون، ڪنهن بہ نہ واري ڏوڏ.
سنڌ سري ڪان ساگر تائين، لوڙهي ويئي ليٽ،
جل ٿل جل ٿل، سائر، ساگر، ٻڏي ويا سڀ ٻيٽ.
سنڌ سري ڪان ساگرُ تائين، جل ٿل جل ٿل جهاڳ،
مارو نڪتا ٻڏي ويا سڀ، پورا پورا ڀاڳ.
سنڌ سري ڪان ساگر تائين، تربت ٿي طوفان،
تاڪ نہ ترهو، ونجهہ نہ وانجهي ڪيئن ڪري انسان.
سنڌ سري ڪان ساگر تائين، ٻنجي وئي ٻونچال،
واهہ واهہ واڪا واڪيون، تن جو ڪهڙو حال.

ادل سومرو

سنڌ

(نثري نظم)

سنڌ، هڪ عقيدو به آهي،
جنهن جي گيڙو- رتي چانوَ ۾
ڌرم، ذات، ڪُڙم، قبيلي
ٻوليءَ يا نسل جي بنياد تي
ڪنهن سان به نفرت ناهي.
سنڌ، هڪ دل به آهي
جنهن جي نس نس ۾
سنڌو درياهه جو پاڻي
گردش ڪري ٿو
جنهن ڪري اسين زنده آهيون.
سنڌ، هڪ مقدس ڪتاب به آهي
جنهن جي هر صفحي تان
سورج اُڀري ٿو
۽ اُنهيءَ روشنيءَ ۾ اسين
زندگيءَ جي سفر ۾
اڳتي وڌون ٿا.
سنڌ، هڪ ويساهه به آهي
۽ انهيءَ ويساهه ۾
اسان جو ساهُ آهي
جيئڻ جو اُتساهُ آهي

سنڌ، هڪ درد به آهي
جيڪو اسان جي سگهه آهي
۽ اُهو اسان کي
آئيندي جي خوشيءَ جو
رستو ٻڌائي ٿو.
سنڌ، هڪ ماءُ به آهي
جنهن جي اکين جا لُڙڪ
ڪڏهن به سُڪا ناهن
اُنهيءَ ماءُ جي ٻولي
لولي ۽ جهولي
اسان لاءِ پناهه گاهه آهي.

ڪاري

پائي اجرڪ هوءَ ويچاري
پڙهي قرآنُ پئي گهرَ ۾
ڪُهاڙي ڏُور ڪان اُڏري
ڪري وئي ڌار سِرُ‌هُن جو
ويو قُرآن ٿي ٻاڙهو.
سڄي ويو ڳوٺ ۾ هُلُ ٿي
حاجي جي ڌيءُ هئي ڪاري.

وائي

هيڏيون ساريون محبتون،
ويندين ائين ڇڏي،
سوچ اجا جيرام تون.
اِئين ڪو لُقمان مان،
ويو ڪين لڏي،
سوچ اجا جيرام تون.
ويندين سارا دوست هي،
گوندر منجهه گڏي،
سوچ اجا جيرام تون.
گونگي هن گجرات ۾،
توکي ڪير سڏي!؟
سوچ اجا جيرام تون.
رهنداسين هن ديس ۾،
پنهنجا خواب اڏي،
سوچ اجا جيرام تون.

(پنهنجي دوست جيرامداس جي هندستان لڏي وڃڻ جي ارادي تي لکيل)

اسحاق راهي

غزل

دل جي دردن سان، دوستي آهي!
هيءَ بہ ڪيڏي نہ، دل لڳي آهي!
توکي ڳولي لڌو، مون سجدن ۾،
شان واري تي، بندگي آهي.
عشق حضرت جو، ٿيو ڪرم آهي،
دل جي دنيا ۾، روشني آهي.
چنڊ ٻي چاهہ ۾، چريو ٿي پيو،
تو ۾ ڪيڏي نہ، دلڪشي آهي.
ڪيڏي آتي آ، تنهنجي ڪان دلبر،
ڪيڏي تولاءِ، دل چري آهي.
جيڪا موهي، هزار دليون ٿي،
واهہ! صورت ٿي، سانوري آهي.
ساري دنيا ڪي، آهي دنيا جي،
مون کي تنهنجي، لڳي پئي آهي.
توکي بنهہ، هجي مسلماني،
منهنجي حصي ۾، ڪافري آهي.
دل تہ چا ساهہ، ٻي ڪيان صدقو،
ڳالهہ ڪهڙي، ٻلا وڏي آهي.
دل گهري ٿو تہ، ڏيئي ٿو ڇڏيان،
بيوسي آيا، سادگي آهي.
هن نگاهن کان، جيئن پياريو آ،
ترڪ مون ڪان ٿي، ميڪشي آهي.
مان غمن ۾ بہ، خوش گذاريان ٿو،
منهنجي ڪهڙي نہ، زندگي آهي.
تون تہ خوابن ۾ ٻي، اچين ئي نٿو،
تولئہ ”راهي“ ٿيو، اجنبي آهي.

⊡

غزل

ڳوڙهن جا ڪيڏا مينهن، وسائي ڇڏيا اٿم!
دل جي زمين تي رنگ، رچائي ڇڏيا اٿم!
ڪهڙا عجيب رنگ، رچائي ڇڏيا اٿم،
ميلا محبتن جا، مچائي ڇڏيا اٿم.
لڙڪن جا آيا قافلا ڪيڏا قطارجي،
پوئي ڳچيءَ ۾ هار، سي پائي ڇڏيا اٿم.
ٿڪن تي ٿڪ ڏئي ٿو، غمن ڪان ونان نجات،
مرڪن ۾ پنهنجا لڙڪ، لڪائي ڇڏيا اٿم.
اکڙين سان تنهنجا نقش قدم، مون چمي ڇڏيا،
چپڙن ڪان تنهنجا پير، چماني ڇڏيا اٿم.
تنهنجو حصول جڻ ٿيو، تہ الله جو حصول،
ڪيڏا نہ پيارا قرب، ڪمائي ڇڏيا اٿم.
مون ڏي ڏسو هو، پاڻ تو دلبر هلي اچي،
راهن ۾ ان لئہ نيڻ، وڇائي ڇڏيا اٿم.
هوش و حواس هاٽي، مان ڳولي نٿو سگهان،
پنهنجي هٿن سان پاڻ، وڃائي ڇڏيا اٿم.
ديدار مان اجان ٻئي، ڏاپن نٿيون اکيون،
نيٽن سان ان جي، نيڻ ملائي ڇڏيا اٿم.
جيئن هو ٿيو آ سامهون، ويا هوش ٿي خطا،
پنهنجا نماٽا نيڻ جُهڪائي ڇڏيا اٿم.
سڀ حسرتون ۽ رنج و بلا، تنهنجي پيار جا،
مهمان سمجهي دل ۾، ٽڪائي ڇڏيا اٿم.
دل جا سيئي سور، اچي سامهون ٿيا،
سڀ سور دل ۾، ”راهي“ دبائي ڇڏيا اٿم.

⊡

سعيد ميمڻ

غزل

جڳ ۾ مان .رُنو اڇان ٿو، تون اُن ۾ جالجان،
هاٿي وڃي اسان جو، سڀ ڪجهه سنڀالجان.
بي صورتيءَ جي حالت، هاڻي ته ڪر ختم،
پٽ تي پيو هان پُرتيو، قالب ۾ ڍالجان.
چاپڙ ڏسان ٿو ڪِرندي، ڪاوڙ اچي ايڏي،
دل ٿي چوي ڪٽي گهر، اُپ ڏي اُڇالجان.
فوٽو سعيد جو ڪٽ، ڪائي پَٽي اُڏوهي،
اڄ پنهنجي دل- دريءَ جي، ڪُنڊ ڪُنڊ ڪنگهالجان.

غزل

هاڻي نه هي گلن جي، چادر رکي وڃو،
ٿي چار بس قبر تي، پٿر رکي وڃو.
هر روز هينئن جهڙالو، هوندو نه آ صبح،
جلدي نه هَٽُ چڏائي، گهاگهر رکي وڃو.
نيڻن اکيان وچوڙو، واريءَ تي "آ وڃيل،
ميلاپ جا اکين ۾، منظر رکي چڏيو.
اڄ دل لکڻ گهري ٿي، مَنَ جي سڄي ڪٿا،
هڪ .رازدان پين ءِ، ڪاڳر رکي وڃو.
هر هر گهرن ٿا خرچي، مان تنگ ٿي ٿيان،
ٻارن جي لاءِ سائين، ڪجهه گهر رکي وڃو.
حيلا * ڪيا حياتيءَ، تبديل ڪجهه نه ٿيو!
اڄ حالتون هٿن ۾، خنجر رکي وڃو.

غزل

سگريٽ جي ڪش سان، اهي عڪس ڇو اُڏاڻا؟
آيا ٿري اکين ۾، وارن سندا وراڻا.
اُجلا ته ڪيتلا هِن، تالا ابُو! تئي تي"،
ٻچڙي جا ٻول آهن، مون ڪان به شاعراڻا.
سپني پکين جي آڏو، مان شرمسار آهيان،
خالي سپئي دٻا هن، تن ڪي ڏيان ڇا داڻا؟
مون سان اچي اڱڻ ۾، پکين ڪئي ڪچهري،
نيري وسيع اُپ ڏي، ها پوءِ سڀ اُڏاڻا.
سُندري سَنان جي لئه، ويئي آ واڙ کولي،
چاتيءَ مٿان هي ڳاڙها، بيني ڳچي ٿي داڻا.

غزل

هي چنڊيو جت اسان، پنهنجو دامن سَڪي!
موتي شعرن جا، ميڙيا زمانن سَڪي!
جان آجي ڏکن مان، ائين ڪن سَڪي!
سنڌ وارن ڪي ڏڳ ٿو، ڏسي سَن سَڪي!
تنهنجي وارن جي، خوشبوءِ چاتو پئي،
تو چِڱن ۾ ڳنڍيا، ڪيترا مَن سَڪي؟
بيتَ ڳايا فقيرن تي، پٽ شاهه تي،
رات ساري، ٻڌا پئي، ستارن سَڪي!
جي اوهان لئه اکين ۾، ڏيئا پئي ٻريا،
آهه هاڻي اِجهو ٿا، اُجهامن سَڪي!
ڪيئي سرمست پنهنجي، پنيان پئي هليا،
شاهه سان پير، ڪنهن جا نه پهچن سَڪي!

نظم

ازل جي پيرَ ۾ پاتل
هُيا جي پيار جا گنگهرو
اُهي تاريخ جي پَٽ تي
پَلن جي روپ ۾ پيا هِن
وتي ٿو وقت ميڙيندو.

اختر درگاهي

غزل

جيڪو تُنهنجي اکين سان، پيار ڪندو،
بن جهانن تي، اعتبار ڪندو.
تنهنجو خاصو خُمار، او سائين،
مست رندن کي، هوشيار ڪندو.
تنهنجو مرڪڻ ڏسڻ، ۽ ڳالهائڻ،
پيار وارن کي، گرفتار ڪندو.
يار چوڏهينءَ جي رات، تنهنجو اچڻ،
چنڊ، تارن کي، شرمسار ڪندو.
منهنجي مظلوم ديس، جا راڳي!
سازُ تنهنجو ته، بيقرار ڪندو.
پيار مان پَر ۾، ويهارڻ تنهنجو،
سچ ته ’اختر‘ کي، گرفتار ڪندو.

غزل

باغ ۾ گل ڦُٽڻ جي، مُند آئي،
توسان ڳالهيون ڪرڻ جي، مُند آئي.
مان فدا تي وجان، فدا ٿيندو،
هاڻ تنهنجي رُسڻ جي، مُند آئي.
ڪا چڱائي چوڻ، اجائي آ،
سڀ کي سائين چوڻ جي، مُند آئي.
ڪوئي عيسيٰ، ڪوئي منصور هجي،
هاڻ ڦاهي چڙهڻ جي مُند آئي.
سيئي رهبر وڃن، وڪاميو ٽا،
سنڌ! توتي مرڻ جي، مُند آئي.

◙

غزل

تُنهنجي دل تان، لهي ويا آهيون،
چڻ مٽيءَ ۾، ملي ويا آهيون.
تون اُهو ڪين، رهيو آن ساڳيو،
تنهنجو چهرو، پڙهي ويا آهيون.
روح تو وٽ ڇڏي، ۽ جسم ڪٽي،
تنهنجي در تان، اُٿي ويا آهيون.
بيرُخي تنهنجي، بس قيامت آ،
هونئن ته هر غم، سهي ويا آهيون.
دسمنن سان ٿي سجاڻپ وئي،
دوستن کي، ڏسي ويا آهيون.

غزل

سامهون دهشت جو درياهه،
جيون مَڪڙي، مان ملاح.
سچ جي سوڀ ئي، ٿيڻي آهي،
سنڌ سچي، مون لئه ويساهه.
ڪنهن لئه هر، پل عيد مثل،
ڪنهن لئه هر، پل محرم ماهه.
درد جو ڪوئي، انت نه آهي،
جيڏي ڌرتي، تيڏو گهاءُ.
عاشق ابراهيم، ٿي آيو،
لوڪ سچو ٿي، ويو آڙاهه.

◙

مير محمد پيرزادو

گيت

روپ جا جلوا جهنڊ جي، مشق آ لفظن ڪئي،
ڪيتري سا سُود مند ٿي، ڪيتري بيسود وئي!

خيال تنهنجو گلِ گلابي، سوچ جڻ سورج مُکي،
ماڪ موهيڙن مٿان، موتين جيان دل ڪي ڳُڪي،
مرڪ سان مهڪي چِنا، ٿيا چگهه ڳِلن جا ائين ٻئي،
جڻ تہ صوفن جي وڻن مان، آ ٽُٽي جوڙي پئي!

وار گهاٽا، ٻوهہ ڪارا، جڻ گُهنڊيون ناهن ڇلا،
نيڻ هرڻيءَ ڇرڪيل جيان، ڪرت ۾ جڻ ڪاڪلا،
اڻ چئي ڪا ڳالهہ آهي، نظر هڪ سان تو چئي،
جنهن پڄاڻا جان هيءَ، آهي هٿن مان جڻ وئي.

سارنگي ٿي ٻول ٻولي، راز ڪئي کولي ڇڏي،
چاهہ جي ڪا چٽنگ چولي ۾، تقولي پئي گڏي،
ڏُور هوندي، ڏور ناهي، من اندر ٻولي پَئي،
جي نہ اڳ سليا ڪهين سي، راز نِتُ کولي پَئي.

ٿي هوا جهوتو سگهي ٿي، ڏکڻ جي ڏوليءَ اندر،
ماءُ جي هنج جيان مِٺي لوليءَ، سنديءَ ٻوليءَ اندر،
جيل جي ڪوليءَ اندر جا، چِندِ ڪِرڙي قيديءَ کي چئي،
ڳالهہ سائي تو ٻنا، ساوڻ منهنجي ڪن ۾ ڪئي!

جيئن ويو هو مينهن اوڪاٽي، تہ اندلٺ ٿي پئينءَ،
يا اُني جي هير ۾ ئي، جذب ٿي پوري وَئينءَ،
يا ڪنگو ٺاريءَ سان گڏ، لڏندڙ لڳين ٿي پيئي لئي،
يا انهيءَ ئي ڏِنَ مٿان، آ سُرِ مَندَل وائي چئي!

۞

گيت

ڪَڙيءَ اِنهيءَ تي جوپن تنهنجو آهہ رسيو جو توکي،
بلڪل ناهي اوڻَ،
- تہ ڪنهن جي ڪيئن حياتي گُذري!
وانُون واجهائيندي ٿڪيس، توريءَ خوابن سان ئي ٻڪيس،
چاهت چيتاري ڪڪيس، دل کي آٿت ڏيئي رکيس،
ويل اچڻ جي يار! گُسي وَئي، پاڻ پچاڙيان آءُ رڳوئي.
تون ٿو ڄاڻي چو نہ،
- تہ منهنجي ڪيئن حياتي گذري!

•

آءُ گهڙي ۾ پاڻي اوتي، ڳوڙهو گهرو سوچيان توتي،
باهہ ڏئي هن ساڙيان ٻوتي، جونہ قبوليئي ڌوتي پوتي،
ساهہ لڪيءَ ۾ جان تي سڪتو، سُنُ ٿي جيءُ بدن ۾ آ ويو،
ڪهڪاءُ پيو ٿي ڪونہ،
- تہ منهنجي ڪيئن حياتي گذري!
گوڙ گگن ۾ رعد ڪري ٿو، وَسَ وَڏيءَ سان ٺَسَ پري ٿو،
وڻن گلن جو هانءُ ٺري ٿو، چاهہ تڏا کي ساهہ پري ٿو،
هوڪا پيا جي اوسي پاسي، پيار وندينڊي مڪڙي پاسي،
مون وٽ آهي هو نہ،
تہ منهنجي ڪيئن حياتي گُذري!

•

چو نہ انهيءَ ڪان پاڙُ جلائي، گهٽ ڪجي من جيءَ کي گهٽي،
هاڻي هُونءَ ٻہ رهيو چاهي!؟ چو نہ لاڳاپا لاهي،
هوندن سان ئي لاڳاپن جو، هوندو آهي رشتو ناتو،
مون کي چئجانءِ پو نہ،
تہ منهنجي ڪيئن حياتي گذري!

۞

بشير احمد شاد

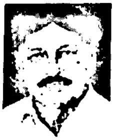

غزل

وک وک تي واڪاڻ پرينءَ جي،
چوڏس هيءَ چانداڻ پرينءَ جي.
موتيو، مگرو، سوسن، سنبل،
هر گل ۾ سرهاڻ پرينءَ جي.
دور اُفق تي رنگ رچي جو،
ڇهري جي چانداڻ پرينءَ جي.
ڪنول مٿان جي ماڪ ڦڙا ها،
اکڙين ۾ آلاڻ پرينءَ جي.
مٺ مٺ موتي هر ڪنهن دل ۾،
هيرن موتين ڪاڻ پرينءَ جي.
ڪنهن کي ڪاڻ نہ ڪنهن جي آهي،
مون کي هر دم ڪاڻ پرينءَ جي.

غزل

منهنجو من گهيلو آهي،
محفل منجهه اڪيلو آهي.
هر ڪنهن کي تو چانوَ ويهاري،
اهڙو گهاٽو ٻيلو آهي.
اکڙيون پوري پيار ڪري ٿو،
ويساهن ورتيلو آهي.
ڪيئن ٿو حڪم هلائي وينو،
ڪيڏو هي البيلو آهي.
ٻاهر چٽ چٽالو ڏاڍو،
اندر پيلو پيلو آهي.
ڏکڙا سکڙا وصل فراق،
مڙني جو هٽ ميلو آهي.
دنيا جو جڻ مون سان دوست،
رشتو ڪو ماٽيلو آهي.
منهنجي دل جي چوگانن ۾،
ارمانن جو ميلو آهي.

غزل

درد جا رشتا نڪورا ۽ نوان،
عشق جا رستا اڻانگا اڻ سنوان.

غم سمورا پَرَ ڪري اڏري ويا،
حسن جو پيڪر جڏهن آيو اڳيان.

نفرتن جا پيچرا پُر خار سپ،
قربَ جا رستا سنوانا ۽ سنوان.

ماه رو جي مرڪ جو مٽ ناهه ڪو،
وچ چوان، مڪڙي چوان يا گل چوان.

عشق جي انجام کان آ بيخبر،
شاد تازو نينهن لاتو آ اجان.

غزل

نيڻن مان جو لڙڪ لڙي پيو،
جهڙو سارو ڏيهه سڙي پيو.
ٻاٽياري جي ٻهڙي وانگر،
توسان منهنجو جيءُ جڙي پيو.
ساري تنهنجي سڪ او سائين،
اکڙين مان آ آب تري پيو.
ساهن جي سرهاڻ ملي جا،
ڪيڏو منهنجو هيانءُ ٺري پيو.
تنهنجي ناز نوايا ڪيئي،
هڪڙو ناهي 'شاد' مري پيو.

سليم سهتو

ڪمزور عورت جي صدا

آزاد نظم

جڏهن منهنجو برقعو تار تار ٿيو،
منهنجي گهر جون پٽيون،
منهنجي لاءِ اجنبي ٿي ويون،
منهنجي والدين جي خاموشيءَ ظاهر ڪيو،
تون اسان لاءِ مثل آهين!
مان پنهنجي پيارن ڏانهن موٽيس،
در ڪڙڪائڻ کان سواءِ،
تمام وڏي پروسي سان،
جنهن سان پيار ڪيم ان ڏانهن نهاريم،
پر هن جون اکيون برف ٿي ويون،
هاڻي مان ڪليل آسمان هيٺان هئس،
مان عجب ۾ پئجي ويس،
خدا، مان هاڻي ڪيڏانهن ويندس؟
هڪ ڏکي ڪاري رات مون اڳيان هئي،
چوڏاري بگهيڙ،
عورت کي نوسيندڙ ڪتا،
چيندڙ اکيون،
اسان کي نظر انداز ڪرڻ جو نتيجو ڏس!
جنسي اشارا،
طنزيہ ٽهڪ،
تذليلي مسڪراهٽ،
ناسوري هوا،
زخم ڏيندڙ برسات،
۽ پٿر، هر ڪنڊ کان.

ملاقات

تنها راتين ۾،
جڏهن تنهنجا،
خط پڙهندو آهيان ته،
خاموش لڪٿين جا اکرَ،
ائين سرباٽ ڪندا آهن،
جڻ تون،
منهنجي پر ۾،
ويٺي ڳالهائيندي هجين.

ٽيڙو

چوڪريءَ جو کِلڻ،
لڳي ٿو مون کي،
گلن جو ٽڙڻ.
آسمان تي تارا،
ڏاڍا آهن ڏکايل،
منهنجي ديس وارا.
باغن ۾ بهار،
هر طرف جڻ،
ساوڻي جي وسڪار.
رات جو پهر،
ڪتن جو ڀونڪڻ،
خاموش آهي شهر.
وڻ تي پکي،
ڏسي تنهنجو مُکُ،
ٿي آهي خوشي.
معشوق جو وار،
بيوس عاشق،
سدائين خوار.

مقصود گل

غزل

نينهن ۾ ناچاڪ، آهيان دوستو،
تنهنڪري غمناڪ، آهيان دوستو...!
چنڊ تارن ساڻ، منهنجي دوستي،
رات جو رولاڪ، آهيان دوستو...!
منهنجي گفتن ۾، صدائون، سوز جون،
عشق جو اُبڙاڪ، آهيان دوستو....!
شبنمي ڏارا، اکين جي اوت ۾،
پرهه جو پيئاڪ، آهيان دوستو...!
درد سان ڏوئي، اندر اجرو ڪيم،
تن صفا دل پاڪ، آهيان دوستو..!
مان پرينءَ جي، پاڪ پيرن ۾ رهي،
صاحب افلاڪ آهيان، دوستون....!
عشق وحدت ۾، پڪو ايمان آ،
برهه ۾ بيباڪ، آهيان دوستو...!
ٿي رکي انسانيت ۾، دل يقين،
اُنس جو ادراڪ، آهيان دوستي....!
منهنجي نيت ۾، نچن نہ ٿون محبتون،
نفرتن کان پاڪ، آهيان دوستو....!
باغُ هن، گل، واس، هيرون هيج جون،
مان وفا جو واڪ، آهيان دوستو....!

غزل

پنڌ تُنهنجا پڇن ٿيون، مسافر اکيون،
راهه تنهنجي ڏسن ٿيون، مسافر اکيون.
روئي ڳوڙهن سان ساري وضو رات جو،
پيار تنهنجو پڙهن ٿيون، مسافر اکيون.
ننڊ ۾ جاڳ ۾، ورهه ويراڳ ۾،
خواب تنهنجا ڏسن ٿيون، مسافر اکيون.
هرگهه واري ترشنا، ڪنيون ٿيون وتن،
اُڃ اوتي پيئن ٿيون، مسافر اکيون.
چنڊ جي منڊ ۾، ڪير ۽ ڪنڌُ ٿي،
جوت ٻاري جيئن ٿيون، مسافر اکيون.
ڏات جي ڏيهه ۾، سونهن ساٿيهه ۾،
چاهه تنهنجو چمن ٿيون، مسافر اکيون.
عشق اراس ۾، پرهه جي پياس ۾،
ورهُ ٻڌجي وسن ٿيون، مسافر اکيون.
گل، وطن ۽ وفا، پيار ۽ پرٿوي،
نينهن آڏو نِوَنِ ٿيون، مسافر اکيون.

ڪربلا...!

توتي حسين ٿي ويو، قربان ڪربلا،
تنهنجو بہ چا تہ شان آ، چا شان ڪربلا.
وسريو اڃا نہ تنهنجو، آ احسان ڪربلا،
قربان تنهنجي شان تان، قربان ڪربلا.
ظالم سڏي ٿو، جنگ پيو اقتدار جي،
ڪيئن ٿو مڙهي حسين تي، بهتان ڪربلا.
حج کي ڇڏي هلڻ بہ، ٿو معنيٰ وڏي رکي،
آهي اهوئي امن جو، اعلان ڪربلا.
پنهنجي نظر جي نور سان، ڪو ويو لکي پڙهي،
ڪعبي جي آ غلاف تي، قرآن ڪربلا.
طوفان سان چراغ آ، سينا سپر ٿيو،
تڙپي ٿو پنهنجي اَگ ۾، طوفان ڪربلا
ڪيئن روشني جا ٻاهتر، ٻاري ڏيئا هليو،
آ ظلمتن سان جنگ جو، اعلان ڪربلا.
سچ ڪوڙ جي سڃاڻ آ، سوچي ڏسي تہ ڪو،
پختو دليل بي بها، برهان ڪربلا.
ڪجهہ ڪر تہ اهتمام، جو ٻچڙو رسول جو،
ٻچڙن سان تنهنجو ٿيو اچي، مهمان ڪربلا
هوندي، هئي ۽ آهہ سا زندهہ زمين تي،
سمجهين متان تہ ٿي وئي، سنسان ڪربلا.
تنهنجي شرف ۽ شان کي، ايثار کي ڏسي،
تاريخ شرمسار، پشيمان ڪربلا.
خيمن کي باهہ، چولڙا ٻارن جا روشنيون،
بي شرم شام جو ڪئي، شمشان ڪربلا.
تيرن مٿي بہ ٿيو، مگر سجدو قضا نہ ٿيو،
چا بندگيءَ جو شان آ، چا شان ڪربلا.
بازار ۽ درٻلر جا، چا سانحا لکان،
هڪڙو هجي تہ سو لکان، عنوان ڪربلا.
نيزي مٿي ڪٽڙي ٿو ڏسي، چنڊ مرڪندي،
پڙهيو آ ظلمتن ۾، هيئن قرآن ڪربلا.
اُڀ سرخرو مٿي، هتي گل ويا گلاب ٿي،
خونِ حسين جو، اهو احسان ڪربلا.

روبينہ ابڙو

اي اَزل جا هَم رَڪاب...

(نظم)

اي ازل جا هَم رڪاب آهين ڪٿي؟
ساڀيا جهڙائي خواب آهين ڪٿي؟
مان هجان اورار تہ بہ تنهنجي سدا،
جي وڃان ڀي پار تہ بہ تنهنجي سدا،
پياس منهنجي جا چناب آهين ڪٿي؟
اي اَزل جا هَم رَڪاب آهين ڪٿي؟

ڪو وطن تنهنجو نہ ڪوئي گلستان،
ڏور ڪان تولئہ نهاري آسمان،
حدلاحد جا حساب آهين ڪٿي؟
اي اَزل جا هَم رَڪاب آهين ڪٿي؟

اڻ وانگي ٿي ڇڙين مون ڪي پيو،
آڳ وانگر تُو پرين مون ۾ پيو،
او عذابن جا عذاب آهين ڪٿي؟
اي اَزل جا هَم رَڪاب آهين ڪٿي؟

رنگ وانگي چو نہ تو مون ڪي رڱين،
روپ وانگي چو نہ تو مون تي اڇين،
موھ جا تون ماهتاب آهين ڪٿي؟
اي اَزل جا هَم رَڪاب آهين ڪٿي؟

شاخ ٻڇجي ٿي ڇڇين تو مون اندر،
ڦول ٻڇجي پو ڦٽين تو مون اندر،
روح منهنجي جا گلاب آهين ڪٿي؟
اي اَزل جا هَم رَڪاب آهين ڪٿي؟

درد جي درياھ ۾ لڙهندي وڃان،
ايئن تنهنجي چاھ ۾ لڙهندي وڃان،
پو بہ چو آهين سراب آهين ڪٿي؟
اي اَزل جا هَم رَڪاب آهين ڪٿي؟

چو خيالن جو خيال آهين لڳو،
چڻ سوالن جو سوال آهين لڳو،
سونهن منهنجي جا جواب آهين ڪٿي؟
اي اَزل جا هَم رَڪاب آهين ڪٿي؟

تهمتن جي راھ تي آهيان هَلي،
هر ملامت جهول ۾ آهي جهلي،
عمر ساريءَ جا ثواب آهين ڪٿي؟
اي اَزل جا هَم رَڪاب آهين ڪٿي؟

ڳوٺ منهنجي جي ڳلي تولئہ سِڪي،
خامشي منهنجي سدا توکي سَڏي،
سانت منهنجي جا رَباب آهين ڪٿي؟
اي اَزل جا هَم رَڪاب آهين ڪٿي؟

گردشون تولئہ زماني جون رهن،
بارشون تولئہ هوائن ڪان پُڇن،
درد جا تون انتخاب آهين ڪٿي؟
اي اَزل جا هَم رَڪاب آهين ڪٿي؟

آزاد قاضي

غزل

هي جا رشمي راماڻي*،
جيڪا هند ۾ ساماڻي.
سنڌ ۽ هند آ ڳالهه هڪوئي،
سنڌو، گنگا پوتر پاڻي.
ماڙي ماري ڏکيا ويا ها،
ڪين وياسي پاڻو جاڻي.
ساڳي جسم جو هتا جي حصو،
سي ڏار ڪيا ويا ڄاڻي واڻي.
اندر ۾ آ آس اهائي،
شال تنين کي رَبُ آڻي.

نظم

شهر سڄو سنسان سمورا رستا خالي،
ٿيو آ ڪو گمسان سمورا رستا خالي.
اشرف جا مخلوق چوائي،
هڪ ٻئي جو سا ماس ٿي کائي،
ٿو شرمائي شيطان، سمورا رستا خالي
شهر جا منگهه ميارون ڏين ٿا،
طنزيه ڏسندي ائين ۽ چون ٿا،
جو ٿيا هيونا وان، سمورا رستا خالي.
پنهنجو پاڻ ۾ پل نه وڙهن پيا،
هڪ ٻئي جو سي رت پين پيا،
ڏاريي جو اعلان، سمورا رستا خالي.
شهر جي رونق يا مري وئي،
چوڏاري آ باهه ٻري وئي،
انسان ٿيو حيوان، سمورا رستا خالي.

غزل

نه ٿو ڳالهه دل جي ٻڌائين اجان،
اسان کي نه پنهنجو ٿو پائين اجان.
ڪڏهن ڳالهه ڪائي چئي ڇڏبي آهي،
پلا جو رڳو لڪائين اجان.
محبت ۾ ليڪا ڪبا يار ناهن،
تون ڳالهين کي وينو وڌائين اجان.
سدائين نه ڪاوڙ چڱي يار ناهي،
پلا جو پيو پل پل ستائين اجان.
ڏسي عجب مان هُن چيو ڪالهه هو،
اجان ٿو پيو تون نيائين اجان.
وفا آهه پنهنجي رڳن ۾ سمايل،
اجايو پيو آزمائين اجان.

غزل

اسان تي پلي ير ڪلون پيا ڪيو،
ڪڏهن ياد ايندو اسان جو چيو.
اسان جي چوڻ کي آ اهميت نه ڪائي،
وساري ڇڏيو سڀ چيو آڪيو.
چڱائي ڪري ڪوهه ۾ اڇليي آ،
وساري ڇڏيو سڀ چيو ۽ ڪيو.
سڄي زندگي جا ڪمائي ڪئيسين،
اهوئي اسان کي پلئه آ پيو.
اچانڪ اوهان وٽ هي اطلاع ايندو،
هي آزاد قاضي دنيا مان ويو.

* هندستان ۾ ڄاڻل سنڌي اديب.

شبنم گل

وائي

ڪا لاٽ ٻري ٿي، من اندر،
ڏس هو پوڏيسر، جو مندر،
ڪارونجهر جي ڪور تي.

مک آ چڻ، سورج مکي،
ٿاريلي جي، مرڪ آ سندر،
ڪارونجهر جي ڪور تي
مور نچي ٿو، پر ڦهلائي،
رقص ڪري ٿو، ڪجلا سر،
ڪارونجهر جي ڪور تي.

چؤنرن ۾ چوڙين، جي ڇڻ ڇڻ،
نيڻ پنل، جن جي اندر،
ڪارونجهر جي ڪور تي.

گهن گهور گهٽا آ، اجايل ٿر تي،
ٽڙي پيا هن، ٿر جا منظر،
ڪارونجهر جي ڪور تي

بتول' جهان آرا قنبراڻي

غزل

ياد ڪُنهن جي ڪٿي ٿي اچين، اي هوا،
دل منجهان چڻ ڇٽي ٿي اچين، اي هوا.

هو ته خوسبوءِ هُيو، سو ته وڪري ويو،
سارجي ڪا ڪٿي ٿي اچين، اي هوا.

رات جي سانت ۾، چنڊ مون کان پڇيو،
ڳالهه سا سُٺي ٿي اچين، اي هوا.

جو ويو سو ويو، ڪونه ايندو وري،
ماڪ جهڙيون اکيون ٿي اچين، اي هوا.

تو سوا هيءَ حياتي، گهاربي ڪيئن "بتول"،
وهم دل جا ڪٽي ٿي اچين، اي هوا.

غزل

حالاتِ نظر، ڇا چئجي.
منهنجو گهر، ڇا چئجي.
واءُ جو ڪڙڪو، انتظار،
اکيون، در- ڇا چئجي.
سنڌ امن جو پاڇو،
دهشت گر- ڇا چئجي.
ورٺي ناهيان، سوچي ٿو،
تنهنجو شهر، ڇا چئجي.
ڪينءَ وسي هي "بتول"،
پياسو ٿر، ڇا چئجي.

مُرلي ڏر

نئون سال

هڪ سال ٻيو زندگي گُٽي
چريا، خوش نہ ٿي
ڪري وٺ جي ڪرٽو ٽئي
مِٺا! سُست نہ ٿي
مَتان وڃئي هٿ مان
نڪري عمر سڄي
ڪرڪا ڪِرت چڱي، تہ
سرهو وڃين جهان مان.

ٽيپا ٽيپا خون

ڳاڙهو خون ٽيپا ٽيپا
هيٺ وهڻ لڳو
هن جي گردن
هن جو ڌڙ
ڪاسائي جي پيرن هيٺان
ائين اٽڪيل هئا
جيئن ڪو آزاديءَ جو سپاهي
دشمن جي زنجيرن ۾
جڪڙيل هُجي
ڪاسائيءَ جي ڇُري
هن جي گردن تي
گهُمي وئي
ٿوري دير لاءِ
جسم ڦٿڪيو
ڳاڙهو خون زمين تي
وِڪرجي ڪارو ٿيڻ لڳو.

هارايل سپاهي

جيستائين هوءَ جيئري هئي،
پنهنجي مجازي خدا جو،
انتظار ئي ڪندي رهي،
هو شهرت يافتہ وڏو ماڻهو جو هيو،
هاڻ هوءَ هن دنيا ۾ ڪونهي،
شريڪِ حيات وڏو ماڻهو،
ڪومائجي، ڏُرمائجي، وِسامجي،
نِبل، ڪمزور ۽ هيٺو پئي لڳو،
جيستائين هوءَ جيئري هئي،
هو شير هيو، چيتو هيو،
جنهن ڏينهن هوءَ مري وئي،
هارايل سپاهي پئي لڳو.

گُل بہ سُڏڪيا

گلن جو آهي ڏوهہ ڪهڙو؟
گل خوشبو جو رشتو ڳوڙهو،
گلن جي اهي قسمت ڪهڙي؟
ڪو پاپي جي مالا بڻجي،
ڪو ظالم جي سِر جو تاج،
گل ويچارا سُڏڪن روئن
پيرن هيٺان زخمي زخمي
گلن جو آهي ڏوهہ ڪهڙو؟
ڪالهہ گلن کي روئندي پاتم،
دانهن، ڏنائون روح ڪيائون،
راشي افسر کي ارپيائون،
گل بہ سُڏڪيا مان بہ سُڏڪيس.

انور ساگر کانڌڙو

وارن جي ور ور جو قسم

(نظم)

زندانن جي طوفانن ۾
تنهنجا ڪارا ڪاڪل ياد اچن
هن سانجهيءَ جي سنڌيءَ ۾
تنهنجي وارن جي وَرَ وَرَ جو قسم!
هي ڪارا ڪُتا گهورن ٿا
جڏهن سوٽر ٿو للڪار ڪري
اُن هوندي لال گلابي لب؛
ٿا ياد اچن ديواني کي
جو تہ لال لهوءَ جي لاٽن ۾،
ٿو عڪس ڏسان تنهنجي لاليءَ جا
۽ سنگهرن جا ساز وڄن
تنهنجي چرنن کي ٿو ساريان مان
۽ پازيبن کي پڪاريان مان
هي سنگينون هي هٿ ڪڙيون
جڏهن تنهنجي ٻانهن ۾ چوڙيون
اڄ يلغارن جي گهيري ۾
مان ماضي پل جي پيري ۾
هن هيڏي، هُل هنگامي ۾
ٿو ياد اچي اڄ، هار اُهو
جو مون تولاءِ ٺهرايو هو
۽ ڪينجهر جي ڪپ تي ويهي
مون توکي جو پارايو هو
۽ پوءِ چيو هومانءِ سرتا!
تنهنجا نيڻ سمندر آهن
تنهنجي مست نگاهن اڳيان
مان بہ هڪڙو سورج آهيان،
جنهن کي شام سمي جو توڏي
هر حالت ۾ اچڻو آهي
۽ ڪجلين جي ڪنورن تي
ڪَٽَ پتليءَ وانگر نچڻو آهي
پوءِ تو منهن تي هٿ ڏيئي
ڪيڏا ٺهڪ ڏنا ها جانان!
۽ وڏاءُ چئي روئاريو هو
پو پارس جهڙن هنڙن سان
تو لڙڪ بہ سون بڻايا ها
۽ اُپ تان تنهنجي جلون جا
آثار آيا پيئي ڌرتيءَ تي
سو ديپ دکيا ها مندر جا
سو ڦول ٽڙيا ها گلشن جا
سو رنگ مليا ها راهن کي
مان توکي جيڏو چاهيان ٿو!
ان لئہ وري ورجايان ٿو!
ساڳيا چنڊ ستارا هوندا
ساڳيا نينهن جا نعرا هوندا
هي پونءِ جون نياڻيون
مون کان پوءِ بہ وڙهنديون رهنديون
جيسين خواب آزاد نہ ٿيندا
سرمد تنهنجا ميخانا
جيستائين آباد نہ ٿيندا
جڏهن ڳاڙها ڳيرو ڳٽيندا
آزاد هوا جي هلچل تي
اُن ڏينهن قبر مان آنءُ
ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين
هن ذلت جي زنجيرن جا
سڀ بوهہ جا روهہ بہ ڍاهيندس
سارا حساب چڪائيندس
مان توکي جيڏو چاهيان ٿو
ان لاءِ وري ورجايان ٿو
ساڳيا نينهن جا نعرا هوندا
پر آنءُ نہ هوندس، آنءُ نہ هوندس!
ڪجهہ بيخبري جي ڪنبر ۾
غلطان ٿيا هوندا مون کان
جي منٿ مڃين هن مانجهيءَ جي
هن قهر نگر جي قيدي جي
مرڻ مهل بہ مرڪان ڏاڍو
جيڪر مون کي معاف ڪرين تون!
جيڪر مون کي معاف ڪرين تون!

پشپا ولڀ

Pay Forward

ڇونہ ائين ڪجي؟

ڇو نہ ائين ڪجي
جيڪو آهي مليو، ورهائجي
ڏيئي سان ڏيئو ٻاري
سڄو شهر جڳمڳائجي
هڪ ٽانڊاڻي ۾ ڪيتري روشني؟
ٽانڊاڻن کي دعوت ڏيئي
سڄي ندي جڳمڳائجي
ڪڙي سان جيئن ڪڙي ملي
هٿن سان ٻيو هٿ ملي
هٿن جي هڪ سنگهر بنائجي
ڪوئي ڪڏهن ٽوڙي نہ سگهي
اهڙي زنجير بنائجي!!
منهنجي زندگي ڪيتري؟
تنهنجي زندگي ڪيتري؟
ڪنهن کي ڪهڙي خبر!
اهڙو ڪجهہ ڪجي
ماڻهو هجي نہ هجي
رڳو سچ جي ريت نڀائجي!

چنڊ جو ڇورو

ڏاڍو انڌيرو هو
ڪجهہ نظر نہ اچي
نہ ڪجهہ سمجهہ ۾ اچي
تہ نيٺ ڇا ڪجي
تڏهن مون ڏٺيءَ در ٻاڏايو
ڪا تہ راهہ سجهايو؟
تڏهن آسمان تان وَرندي
بادلن جي Cotton candy، ٻنهي هٿن سان پاسي ڪندي
ڪڏهن ڪارن بادلن ۾ گم ٿيندي
مون ڏٺو
ڀڳوان چنڊ کي ٻنهي هٿن ۾ پوري
سڄي ڌرتي تي
چنڊ جو ڇورو پکيڙي ڇڏيو هيو؟؟
آسمان مٿي ڪٿي هيو؟
ڪنهن ڌرتيءَ تي پٿاري رکيو هو!

100 رپين کان سستي زندگي!

هو منهنجي پٽ جيترو آهي
محنتي ۽ هوشيار
پڙهائي ۾ پڙ
منيءَ جي پرسان
ننڍي شهر ۾ رهندڙ
هُن کي سڀ خبر آهي
هُن جي ماءُ پيءُ وٽ ايترا پيسا ناهن
جو اُهي ڪتاب، ڪاپيون ۽ رنگ خريد ڪري سگهن
پوءِ بہ هُن، منهن لاهي
پيءُ کان پيسا گهريا
ماءُ جي اکين مان ڳوڙها ڪِريا
هُن جي چُني آلي ڪرڻ لاءِ
ڇو تہ هُن وٽ
پنهنجي جوان ٿيندڙ پٽ لاءِ
100 رپيا بہ نہ آهن
پٽ ٻيهر پيسا گهرڻ بدران
مرڻ بهتر سمجهيو
آسان سمجهيو
۽ پنهنجو پاڻ کي وڻ ۾ ٽنگي ڇڏيو
زندگي 100 رپين کان بہ سستي آهي
هر هنڌ تہ ملي ٿي
ڌوڙ ۾ مليل ملي ٿي
واريءَ ۾ ڏٽيل ملي ٿي
ڪڏهن ڪڏهن وڻ ۾ ٽنگيل ملي ٿي!

بشير سيتائي

غزل

ڪو نہ آيو آ، شهر تنهنجي ۾،
ڄڻ نہ ميلو آ، شهر تنهنجي ۾.

هڪ مداري، ٻيا ڪاٺ جا پُتلا،
ڏِسُ تماشو آ، شهر تنهنجي ۾.

آهي هر موڙ تي، ٿهيل مقتل،
گهات گهاٽو آ، شهر تنهنجي ۾.

آهہ ڪَريون ٿا، سابہ چوري ڇُپي،
ڪيڏو داٻو آ، شهر تنهنجي ۾.

رُوح جو رشتو، آ مهانگو تمام،
جِسم سَستو آ، شهر تنهنجي ۾.

تون نہ خوابن ۾، ڪين مِل مون سان،
چو نہ پهرو آ، شهر تنهنجي ۾.

اٿين بدن جي، نہ ڪر نمائش تون،
هرڪو بکيو آ، شهر تنهنجي ۾.

ڇا ڪري هي، "بشير سيتائي"،
بس اڪيلو آ، شهر تنهنجي ۾.

'درياءَ' خان لغاري

غزل

نوان حال ٿي پيا، پُراڻا اوهان لئي،
اکين جا هي سپنا، نماڻا اوهان لئي

اسان جي هي ڇاتي، اوهان لاءِ آتي،
اسان جون هي ٻانهون، وهاڻا اوهان لئي.

هينئين تي هِجر جا، هٿوڙا ڪِري پيا،
جاني! هِي جنبا، ويڳاڻا اوهان لئي.

اجان پِي غمن جي، گلابن ۾ آهيان،
تپيا ٽهڪ وارا، ڪيئي ٿاڻا اوهان لئي.

روليا نيڻ راهن، مليو ڪجهہ نہ آهن،
ڪٿي ڪونہ آهن، ٺڪاڻا اوهان لئي.

هلي آ 'درياءَ' جا، ساحل اجان پِي.
اياڻا اياڻا، اياڻا اوهان لئي.

سعيد سومرو

نظم (سوال)

موهن - دڙي جي ناچڻي!

تون چو ٻلا چُپ چاپ آن؟
ڏسُ! شامَ نيري، ڍُرڪندي،
ڪنهن بيقراريل ڦُڻ تي،
بيڪلُ ڪري ٿي رقص سان،
موڳي اسان جي من ڪي.

خالي گهٽين جي ڏُنڊ ۾، سپ ديپَ جاڳي ٿي لٺا،
۽ چندَ اسٽوپا مٿان، جڻ موڙ ڀهڪي هن ٻڌا.

ڇَڳ ڇَڳ ھَمرچو آ وڏو،
سهرا چئي سنڌو ندي.
دل دل رُسامن ڪي ڇڏي،
وَر وَر وَڏايون ڏي وڏي.
خوشبو اچي ٿي واءُ سان، جڻ سُونهن کي لائون ڏيڻ،
جهڙي مٿان جهاتي نئين، ڳڙڪي منجهان آئي ٿيڻ.

لالي سڪين جي گُلُ گُلُ،
گهنگهرو ڇُڏيون جهمريون ٻري
منُ - ڍول جي هر ٻول تي،
ڏڙڪن پئي گهوررون ڪري.

تنهنجي اکين جي ٻِس ۾ اڄ جاڳ جون واڳان جهلي،
ننڍاڪڙا جذبا چون، ڪا رُت نئين رم جهم هلي،

هٿن سڏ جي پڙلاءَ ۾،
تون، آءٌ ڪنهن ورلاپ سان.
موهن - دڙي جي ناچڻي!
تون چو ٻڪي چُپ چاپ آن؟

نظم (جواب)

خوشيءَ جي هڪ خبر خاطر،
جنم ٿيندا تڪيندي در.
نئين آ ڪربلا گهر گهر،
مان ڪئن جهومان مٿا شاعر!

•

جهروڪا بند خوابن جا، نہ ٿي احساس آ خوشبو،
ڪٿي ٿي ڳيچَ چئي سنڌو، سڏي ٿي روپلا، هوشو!

نہ آ هِي گهوٽ جئن چَندر،
ٺري ٻُک تي ڪو ٻارُ آهي.
ڇڳن جو ناچ ناهي ۾،
هي مجبوريءَ جو وارُ آهي!
۽ لائن ڪان اڳي سُهٽي، ڪري ڪاري وئي ماري،
ڪُنا ڳيرو، رُنا ڍولڪ، وسي ويڙهن تي پئي واري!
وڪاٽا رنڊيُن وانگر،
مسيحا، ناخدا، رهبر!
لڳا ويساھ گهاتين جا،
خلوصن کي سوين خنجر •
بدن معصوم پوتين جو، چني ڪيو ليڙ جهڙو آ،
ڏسي ٻگوانُ پڇتائي، هي انسانُ ڪهڙو آ!؟
لڳن ٿيون ڪي مُڪون من ۾،
ڏسي تاريخ وهُ ويڏي.
۽ ڏرتيءَ سان دغا هيڏي!
اُتي ڇچري ٿي دل ڪيڏي!
تنهن پي او ڪوي! مون ۾، نيون منڊون ٿو ڳولين تون،
پڇي ماٺار جو ڪارڻ، نہ ڇنٽا گهاوَ ڪولين تون!
مگر وياڪل نہ ٿي منڙا!
هي ويندا مامرا نبري،
ڳلي مان ٿوهرن بدران،
ڪي نغما اڇٽا هن نسري
ڪٿي ڪوئي وري 'عيسيٰ' هٿي پي ماٿهو ايندو،
گهٽين ۾ روز ٻو پنهنجو، نڪورو ناچ پيو ٿيندو.

رخسانہ پريت

غزل

هليو ڪو نہ ڪنهن سان، رَلي دوستو،
آ ويو واءُ اهڙو، گهُلي دوستو.
اکين سچ سارو ٿي، اظهاريو،
زبان سان ويو سڀ، ڪجهہ الي دوستو.
جلّهن ڪونہ، غم خوار پر ٻر ڏنو،
ڏنوسين اسان ٻي، ڪِلي دوستو.
ڏسو چانوَ ڪاٿي، نہ اڇجو تڏهن،
اسان جي اکين ۾، هلي دوستو.
ڏجو در تي دستک، اتي ٺوڙي،
جي پنڻي پنهنجي، وچ ۾ گلي دوستو.
اڃان چا ڪٺي نيڻ، مون ڏانهن ڏٺئين،
نہ وٺي ساري دنيا، جلي دوستو!
ڪري چنّجي يا، سوچجي پر اڳي،
هي ويو پيار پنهنجو، هُلي دوستو.
ڇڙيا ساز ٺهڪن جا، محفل ۾ ها،
نہ ڪنهن اک ڏني، جا چُلي دوستو.

غزل

هيءُ اکڙيون! ۽ مڻ اوجاڳا،
چاهي سهنديون! چڻ اوجاڳا.
سارا ڇو اوتيا، ٽئي مون ۾،
تون بہ پرين، ڪجهہ ڪڻ اوجاڳا.
پيار اندر ۾، پوکي وينيءَ،
هاڻ پنڻي تون، لُڻ اوجاڳا!
مون وٽ ساز، نہ ڪو آواز ئي،
ويهہ وٺي پَر، سُڻ اوجاڳا.
جيڪو نينهن ڪري، سو ڄاڻي،
سنهنجا ڪين، سهڻ اوجاڳا.
لونءِ لونءِ جڻ تہ، لتاڙن ٿا پيا،
ذات اڪيلي، تڻ اوجاڳا.
جيون جڻ تہ، ڪوئي درخت آ،
وڻ ويڙهيءَ جان، جڻ اوجاڳا.
جاڳلئي ڪڻ ڪڻ، ڊاٿو ٿئي،
هاڻ سُمهي "مون"، اُڻ اوجاڳا.

غزل

عشق وارن کي ملن ٿا، ڪيترا رستا نوان،
ڪيتريون سوچون نيون، ۽ ڪيترا نُڪتا نوان.
زندگيءَ سوڙهو ڪيو هو، سوچ ۽ هر ساهہ کي،
پو بہ ڏسنداسين جيئڻ جا، پيا اسين سپنا نوان.
موهہ جي شڪتيءَ سان ڊاهي، بوهہ کي وجهبو هتي،
ٿي پون پيدا اگر، من جي اندر جذبا نوان.
حوصلا هن جا حوالا ٿي، ٻريا تاريخ ۾،
هو سدا سهندا رهيو، تاريخ جا هاڃا نوان.
پيار! پنهنجي پيڙهہ پلئي، درد پيو دل کي ڏڪائي،
۽ وري ڪو روح تي چاهي پيو قبضا نوان
ياد آيا جڻ ڪوئي، طوفان آ. دل ۾ اٿيو
چند اوجاڳن جا هُن، آڇيا وري تحفا نوان.
پيا پڇن ڪيئن ٿا ڪريو، هيءَ شاعري تن کي چئو،
نينهن لکرائيندو آهي، روز هي نغما نوان.

ڪوثر هالائي

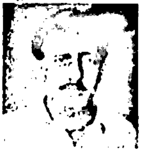

تون بہ گهرُ ڳولين پيو، مان بہ گهرُ ڳوليان پيو

بي ڇيا بادل وسن ٿا،
ڪير آهي؟ جو انهن کي،
ڪنهن بهاني،
ويرانن جي واٽ ڏي موڙي ڇڏي،
بادلن جا بادشاھ!
مينهن کي چئہ!
خيمن کي بہ هنڌ تي ڪوڙي ڇڏي،
اُبَ اونداهو،
چنڊ ۽ تارا نہ آهن ڏينهن ٿي ويا،
۽ چٽا چارا نہ آهن ڏينهن ٿي ويا،
وسڪارن وک وک تي ويڙهن ڪيا،
بادلن جا بادشاھ!
مينهن کي چئہ!
گهرن کي ديوار کي ڏِڪو نہ ڏي،
گهٽين کي بازار کي ڏڪو نہ ڏي،
هاڻ جي گهُلنديون هوائون،
مينهن جون ڏسنديون جڏهن هي وارتائون،
ٿي پونديون پَڪَ اشڪبار
پَرُ بہ بربادي؍ جا منظر هئا،
ڏکن جي وادي؍ جا منظر هئا،
هيلْ پڻ سنڌو؍ جيان،
ڪڪرن ڪئي سا ڪار آهي،
ڪر ڪئي آثار آهي؟
تون بہ گهر ڳولين پيو،
مان بہ گهر ڳوليان پيو،
هو بہ گهر ڳولي پيو،
سارا گهر ڳولين پيا،
بي ڇيا بادل وسن ٿا.
بي ڇيا بادل وسن ٿا.

2011ع جي خوفناڪ برسات جي پس منظر ۾ لکيل.

ڳولين جا وسڪارا، "ڇڪرا" ڳوٺ مٿان!**

ڳولين جا وسڪارا،
"ڇڪرا" ڳوٺ مٿان.
ويري هيڏا سارا،
"ڇڪرا" ڳوٺ مٿان.

دل سنڌين جي،
هاءِ! ڪراچي.
رت ۾ رنگي،
چا لاءِ! ڪراچي.
موت ڏنا لا مارا،
"ڇڪرا" ڳوٺ مٿان.

"هٽلر" پيرو ڪارَ،
ڇڏي ويو.
ڪيئن ڪيا هن،
وار ڇڏي ويو.
رت وهيو ٿي گهارا،
"ڇڪرا" ڳوٺ مٿان.

ڪرڻي هئي ويران وسندي،
ٿي ها قبرستان وسندي.
چمڪن ڪيئن ستارا،
"ڇڪرا" ڳوٺ مٿان.

جانين تان هٿ،
ڌوئي وينا.
مارو منهنجا،
روئي، وينا،
حاوي ٿيا هيتارا.
"ڇڪرا" ڳوٺ مٿان،
ڳولين جا وسڪارا.
"ڇڪرا" ڳوٺ مٿان.

** آگسٽ 2011ع ۾ ڪراچي، جي ڇڪرا ڳوٺ تي حملي جي پس منظر ۾.

خليل عارف سومرو

سِتارن جهڙيون سِڻُون

آرسيءَ جهڙا اکر،
پنکڙي جهڙا اکر،
حرف تنهنجي نانءَ جا،
روشنيءَ جهڙا اکر.

هاءِ هي جَلوه گري،
سونهن ٻي توتي ڇَري،
خوبصورت خواب تون،
تون خدا جي شاعري.

عاشقي آهيون اسان،
شاعري آهيون اسان،
سچ پُڇو جهان لئہ،
روشني آهيون اسان.

چنڊ جهڙو ڇڻ لڳين ٿي،
پڻ ڏٿي جي سِڻ لڳين ٿي،
اوپري سنسار ۾،
تون ٿي دل جي مِٺُ لڳين ٿي.

مينهن وانگر وَسي پئو،
روح تائين رَسي پئو،
رنگ ٿي روشني ٿي،
يا تہ ٿي آرسي پئو.

هوءَ آرس ٿي ڀَڃي،
وقت بيهي ٿو وڃي،
آسمانن کي ڇُهان،
ڳالهہ جي عارف مڃي.

وائي

نئون نئون نِج نبار،
ساٿي پنهنجو سِج اُڀار
کرڻا کهڙا ڪالهہ جا،
اڄ ڪا آڳ اُٿار.
ساٿي پنهنجو سِج اُڀار
ڇگي آهي ڇِٽنگ ٻي،
ڏيئو ٻلي ٻار.
ساٿي پنهنجو سِج اُڀار
ڏائڻ ٻڻي ڏيهہ لئہ،
اوندهہ اندرڪار
ساٿي پنهنجو سِج اُڀار
عارف بنا آجپي،
جيون ڪچي گار
ساٿي پنهنجو سِج اُڀار

وائي

ڪينَ ڇوڙِ ڏِجان،
ٿانءُ مِٽي جو آهيان.
منهنجي جيون ديپ کي،
هٿن اوٽ ڏجان.
ٿانءُ مِٽي جو آهيان.
منهنجي نازڪ پيار کي،
اُوچو ڪوٽ ڏجان،
ٿانءُ مٽي جو آهيان.
ڏيندي رهجان راحتون،
ڪڏهن نہ ڪوٽ ڏجان،
ٿانءُ مٽي جو آهيان.
چاهڻ واري ڇُونڊ ۾،
مون کي ووٽ ڏجان،
ٿانءُ مٽي جو آهيان.
’عارف‘ کي هن عشق ۾،
سُهڻي موٽ ڏجان،
ٿانءُ مٽي جو آهيان.

رياضت پرڙو

غزل

در ڪڙڪيو منهنجي سپني جو،
مَن تڙپيو منهنجي سپني جو.
جَهٽ ٽوري تنهنجي نيڻن ۾،
ڇا سرجيو منهنجي سپني جو؟
مان ڀي گهر ۾، تون ڀي گهر ۾،
گهر اُجڙيو نهنجي سپني جو.
اُس نيڻن ۾ ڇا ساڙيو، جو-
رُخ ٽڙڪيو منهنجي سپني جو.
تنهن لمحي ڳولا تنهنجي ڪئي،
جو ڏڙڪيو منهنجي سپني جو.
تون رياضتَ ئي بس ناهين، پيو-
ڇا وڇڙيو منهنجي سپني جو.

غزل

هورڙي هورڙي ڏارَ ٽيندو ويو،
شاعري ۾ رهي، سار ٽيندو ويو.
سُونهن جا ڏس پَتا، سونهن ئي تي ڏنا،
پارَ پُڇندي پَڪا، پارَ ٽيندو ويو.
هُن جو ويراڳ ورتو، تصوفي بڻي،
رمز جا ريشمي چارَ ٽيندو ويو.
بي رُخين جو نشانو بڻي بار بار،
زندگي جي ڪٿي قارَ ٽيندو ويو.
دردَ ئي دل وڍي، رُوپ رهزن ڪري،
دردَ ئي هينئڙي-نار ٽيندو ويو.
جنهن بہ 'رياضت' ڏنو، مُنهن سجاتو نہ تنهن،
پوڙهپڻ جا سوين ڏاز ٽيندو ويو.

غزل

پيار مان هر گهڙي ڏِنن توکي،
نہ ڏوهي، ڪڏهن ٽِنا ڪر تون.
وَڏِ ڏيندا وجن پيا جانان!
شوخ، چنچل پڙون، ڊِلا ڪر تون.
چُپ رهي گفتگو ڪيم تو سان،
گفتگو ائن ئي اچ، مِنا ڪر تون.
تنهنجي واتان ٻُڌم ڳِلا پنهنجي،
ڪجهہ سُڻ ٿيو، پلي ڳِلا ڪر تون.
رنگ وٽندڙ محبتن جا هِن،
دل تي دلبر، ٻِنا ٽِنا ڪر تون.
حسنُ آوارگيءَ جو آ سبب،
سُونهن پنهنجي سان ابتدا ڪر تون.
دردَ هِن بي رُخين ڏنا، 'رياضت'!
موهہ ميڙي، مقابلا ڪر تون.

غزل

اوهان جي اکين ۾ ستارا سوين،
اسان جون اکيون ڪن نظارا سوين.
گلابي هئن جي ترين تي، پرين!
لِڪيل نانوَ جا هِن اشارا سوين.
عجب جستجُو آهہ ذرتيءَ تي!
سمنڊ نينهَن جو هِڪُ ڪنارا سوين!
ٿئي ڪيئن آچي، ڏکويل مِٺي؟
رَهن پُونِ تي تا هچارا سوين.
پرينءَ کي ڏسي، پئي
تو 'رياضتُ' ٿڙي،
اچن شعر ۾ تا لِڪارا سوين.

استاد لغاري

غزل

رات اسان سيان رانجهي،
ڪُنڊيون چاريون ڪنڌي تي.
ميران مَٽَ ڪٽي آئي،
پنهنجا دوها لوڙهڻ لئي.
چنگ اسان ڪي ڏنگ هنيو،
او جوڳيئڙا! اڄ لوڪ سُتي.
اهڙو ڪو منتر ڪونهي؟
جيڪو آئي ساجن ڪي.
پَٽِ پيڻڻ جي رهجي ويندي،
توسان ساٿي! آهي طئي.
اسان محبت وارا ماڻهو،
مُرڪي ٿُون پي ماکي ڏي.
رات اسان جي هولي هُئي،
ڦاٽل جهولي تنهنجي لئي.
ڪير بيراڳي آيو راڻا!؟
بينَ وڳي هَئي! هَئي! هَئي!
ننگري ننگري ديپڪ راڳ،
بستي بستي باهه ٻري.
بند ڪر پنهنجو راڻو راڳ!
هاڻِ مُسافر ننڊ ڪري.

◙

غزل

هِي پنجوڙ پري ڪان پَڌرو،
اِهو ڪيئن لڳايو آهي تو؟
مون ڪي به وَڻيو هلڪان تون،
او ڪوريئڙا! اڄ سانجهي جو.
مون مومل جي ماڙيءَ تي،
ويهي پيتو ڪير وَٽو.
تون اڇڙو آهين، سو ايندين،
ڪنهن واچوڙي سان وچڙندو.
مون چانڊوڪي جو قسم ڪنيو!
راز فاش نه ٿيندو ڪو،
هيل به آئي ديل اُڏامي.
تنهنجي زلفن جي چوڏاري،
پوپٽ ڪاڏو آ ڦيرو.
رات به مون آ گيت لکيو،
هڪڙو هڪڙو لک رُپئي جو.

◙

پريم پتافي

غزل

اوهان لئہ اُداسي، اسان جون اکيون،
صُبح توڙي سانجهي، اسان جون اکيون.
سندءِ نيڻ ڪينجهر، سندءِ آر نُوري،
ٻٽيون جڻ تماچي، اسان جون اکيون.
سدا نيڻ آلا، سدا ويس گيڙو،
اٿئي يار جوڳي، اسان جون اکيون.
سڄي سنڌ پنهنجي، بدن جان لڳي ٿي،
انهي ۾ ڪراچي، اسان جون اکيون.
لڳي روح ”امداد“، ”اُستاد“ پنهنجو،
”اياز“ ۽ ”ڀٽائي“، اسان جون اکيون.

غزل

مسجد، سوچي، مندر سوچي،
ماڻهو جو ٿو، اندر سوچي.

بيدرديءَ سان، اُڇليو ويو آ،
ڪنهن جو لاش! سمندر سوچي.

ماڻهوءَ ۾، احساس مَري وَيو،
هن جي هٿ ۾، خنجر سوچي.

پُوڄارڻ چو، سنڌ ڇڏي وَئي!؟
رات رُنو پئي، مَندر سوچي.

وائي

ڪاٿي الائي!
هن جا جوڀن ڏينهڙا،
ڪيڏا گهنج نِراڙ تي،
وقت ويو ڳِڙڪائي.
هن جا جوڀن ڏينهڙا،
ناهي نانءُ نشان ڪو،
دريا ويو پائي،
هن جا جوڀن ڏينهڙا،
ڳولي، سوچي ۽ رُئِي،
شايد ڪو موٽائي،
هن جا جوڀن ڏينهڙا.

وائي

ڍوليا وسرن ڪيئن!
ڳانڍاپي جون ڳالهڙيون.
اُپريو اڄن اوچتو،
منهنجي تن من ڪيئن،
ڳانڍاپي جون ڳالهڙيون.
آيا ساوڻ مينهڙا،
تو ريءَ مهڪن ڪيئن،
ڳانڍاپي جون ڳالهڙيون.
آهن توڪان وسريون،
او ڙي جوڀن! ڪيئن؟.
ڳانڍاپي جون ڳالهڙيون.

حبدار سولنگي

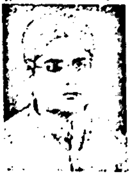

غزل

شاعري، زندگيءَ جو رستو آ،
زندگي روشنيءَ جو رستو آ.
سوچَ سيراب ٿي، وئي منهنجي،
ياد ٿنهنجي، نديءَ جو رستو آ.
فطرتي حُسن، عورتون ۽ ٻنيون،
چار گهر ۽ مِٽيءَ جو رستو آ.
منزلِ عشق تي، پُڄڻ جي لئه،
پار ڪرڻو، نفيءَ جو رستو آ.
پاڻ سان آهِ، دُشمني حبدار!
لوڪ سان ياٽپيءَ جو رستو آ.

غزل

جيون جو هر پاڪر، خالي خالي ا،
۽ لمحن جو اَڱڻُ، خالي خالي آ.
تنهنجي پويان، منهنجو پيارُ اُداسي ويو،
هاڻي منهنجو اندرُ، خالي خالي آ.
اُن ۾ نينهَ رهن ٿا، منهنجي ماضيءَ جا،
ڪيئن چوين ٿو، ڪندرُ خالي خالي آ.
ڪيڏو لنبو، تنهائيءَ جو پاڇو آ،
آءٌ اڪيلو ۽، گهر خالي خالي آ.
جيون ۾ ڪا موسم ٿي، ناهي حُبدار!
نيڻن جو هر منظر، خالي خالي آ.

غزل

شام ويلي جڏهن، هَٽَ دريءَ جا کُليا،
نيڻ ڪنهنجا، هوائن ۾ اُڏري وَيا.
فطرتن پاند مان، سُونهن آزاڏ ڪئي،
پيارُ مُرڪيو، جوانيءَ ٻه ڪَرَ موڙيا.
وئي اُداسي اکين مان، پکيءَ جيئن اُڏري،
اوچتو هن ڪلهن تي، اچي هٿ رکيا.
ڪا سفر جي پڄاڻي، ٿئي يا نه ٿئي،
هو مسافر هئا، پنڌ ۾ ٿي رهيا.
موسمون رنگ، جيڪي وساري ويون،
سي اکين سان سيئي، هن سنڀالڻ گهريا.
ڪين هڪبئي، هُو الوداع چئي سگهيا،
موڪلائڻ مهل، ٻئي پٿر ٿي ويا.

غزل

مند خوشبوءِ جو، هندورو ٿي پئي،
ڳهَرَ جو چڻ ڳيچُ، ڏورو ٿي پئي.
ٿهڪ ڏيئي ڳالهه، جيڪا تو ڪئي،
ڳالهه سا، چڻ ڄام شورو ٿي پئي.
جرڪندڙ تنهنجي، جواني او سڪي!
موهه ۽ مَڌُ جو، ڪٽورو ٿي پئي.
جسم ڪي جوڀن، نئين جدت ڏني،
هوءَ غزل ڪوئي، نڪورو ٿي پئي.
واٽ ويندي مُرڪ، تنهنجي اجنبي!
عمرِ ساريءَ لاءِ، تورو ٿي پئي.

امتياز عادل سومرو

ڪافي

ڏاڍا ڏئي ٿي سور ستائي!
منهنجي دل ڪي ڪو سمجهائي!

پيار پريت جي اوکي پنڌ تي،
آخر آٽي اهڙي هنڌ تي،
مون ڪي ناحق وئي ڦاسائي!
منهنجي دل ڪي ڪو سمجهائي!

هڪڙو ڇا سؤ پيرا ٽوڪيم،
بيهي راهون رستا روڪيم،
پر بہ هلي وئي ڪيئن الائي!
منهنجي دل ڪي ڪو سمجهائي!

پيار ڏئي جي پرڇايان ٿو،
جيئن جيئن ويهي سمجهايان ٿو،
تيئن تيئن پئي ٿي خارون کائي!
منهنجي دل ڪي ڪو سمجهائي!

عرض ڪيان ٿو همدرديءَ سان،
ليڪن ڏاڍي بيدرديءَ سان،
منهنجون منٿون ٿي موٽائي،
منهنجي دل ڪي ڪو سمجهائي!

ٻاڙو ڇا پر وستي پوري،
عادل' مون تي سنڌ سموري،
ويني ٿي هر روز کِلائي!
منهنجي دل ڪي ڪو سمجهائي!

غزل

آخر پنهنجو پيار کسي وئي،
هيٺن کان هٿيار کسي وئي.
تحفا ۽ تصويرون ڏيئي،
ديدن کان ديدار کسي وئي.
آخر کهڙي ڳٽتي توکان،
سرمو ۽ سينگار کسي وئي،
زور ۽ زر جي ڳولها ڦولها،
ماڻهن کان معيار کسي وئي.
ذات پرستي فرقي ٻازي،
قومن کان ڪردار کسي وئي.
ڪئنسر ڪي ڪا ڪاتي پئي شل،
ماڻهو مٺيادار کسي وئي.
مون لئہ جيون جيل بنائي،
آزاديون اختيار کسي وئي،
خواب ڏنو ٿر محبت سنڌ کان،
تلخيون ۽ تڪرار کسي وئي.
گڏجاڻيون ۽ قرب ڪچهريون،
ٽي.وي ۽ اخبار کسي وئي.
روزيءَ روٽيءَ جي مجبوري،
اسڪولن کان ٻار کسي وئي.
سالن جي سڀ ڪاوڙ عادل،
نيٺ چميون ڏئي چار کسي وئي.

◙

امر کهاوڙ

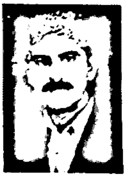

غزل

چا ڪجي پروسو، تنهن يار تي،
جو مٽي روپ ٿو، هر وار تي.
دوستو! پيار، ايندو ئي اثر،
هر دفعي، دشمنن جي ٻار تي.
ٿو ڏڄان وار، هوندو آ ڏکيو،
پڪ اثر، دوستن جي پيار تي.
اڄ ويو ڳوٺ، سارو واسجي،
تو وڳو جئن، سُڪايو تار تي.
زندگيءَ جو، پيو ڳاڏو ڳِڙي،
صرف ئي، سار جي آڌار تي.
هو نہ آيو، نہ آيو جَهٽ لڙِي،
ڪانءُ لنوندو، رهيو ديوار تي.
سانگ ٿا پوپٽن لئہ، ٿي پون،
شل نہ ڪو گل، ٽڙي ڪنهن ٽار تي.
بک وچان بت ننگا، سڏجن ملنگ،
چو نہ حيرت، وني ڏاتار تي!
تئن امر ٿو پُڄي، جهٽ سونهن ڏي،
جئن پؤنر ٿا، پُڄن مهڪار تي.

غزل

ٻلو مُرڪي، چڙيو ٺاري اسان کي!
برهہ ٿو باهہ ۾، ٻاري اسان کي.
هلون ٿا اوپرن وانگي، گسن تي،
نظر سان ئي، کيکاري اسان کي.
لڪايئہ ٻانهن تي، نالو تہ چا ٿيو!
چڙيئہ پر دل تان، ميساري اسان کي.
ضرورت آ، تہ حاضر هون خوشيءَ سان،
ٻلي ڪو ٻاٽ ۾، ٻاري اسان کي.
اسان هن دؤر جا، منصور، سرمد،
هلو سوريءَ تي، سينگاري اسان کي.
اسان سارا، سڀاڄها، روز دنيا،
نوان نت ڏيک ڏيکاري اسان کي.
ڏنيون سين جيءَ ۾، جايون حاسدن کي،
ڪَکيو کهڙي هُيو، ڪاري اسان کي!
ٻُڏون ٿا پاڻ، نيٽن جي نديءَ ۾،
هتان ڪئن ناڪئو، تاري اسان کي!؟
ڪڏهن جا پاڻ، مِنجي ئي وجون ها،
"امر" هون، موت ڪئن ماري اسان کي.

گلبدن جاويد

غزل

دلبر تہ آهي دل ۾، اعتبار ساڻ ڪٿجي،
ڇڏي سڀئي بهانا، اظهار ساڻ ڪٿجي.

قدم سنڌ جتي سُجهن، سو پار ساڻ ڪٿجي،
ها منتار ساڻ ڪٿجي، دلدار ساڻ ڪٿجي.

ڪٿن آ راهہ الفت، ڪهڪشان نہ جاڻ ان کي،
رکي حوصلو پهاڙ ۽ سمنڊ سار ساڻ ڪٿجي.

اغيار ٻي ڪي ايندا، تڪرار ٻي ڪي ٿيندا،
انڪار هُن جي بدلي، اقرار ساڻ ڪٿجي.

حاضر ٿيندا زمانا، ايندو هلي جڏهن هو،
آجيان سنڌ ڪرڻ لءِ، سنسار ساڻ ڪٿجي.

باغن جا گل سمورا، گلڙن جي ساري خوشبو،
تحفو ڏيڻ لاءِ هن کي، بهار ساڻ ڪٿجي.

صدقي ڪري جواني، ساري هي زندگاني،
بس يار ساڻ ڪٿجي، ها پيار ساڻ ڪٿجي.

”جانب“ جوان سومرو

ڪافي

نشو نينهن وارو، نظارن ۾ ڪونهي،
ويو، قرب ڪوئي، قرارن ۾ ڪونهي.

گلابن جا گفتا، ويا باھ ٻاري،
اُهي چار شعلا، ٻلا ڪير ٺاري،
رهي ڪا بهاري، بهارن ۾ ڪونهي.

جلن ٿا پچن ٿا، نڪي ڪجھ ڪُڇن ٿا،
اَندرَ جو اندَر ۾، رڙل پيا رَجهن ٿا،
سنڀالڻ سنوارڻ، سهارن ۾ ڪونهي.

هتي دل ۾ آهن، رڳو درد دانهون،
خزا وئي اُجاڙي هي، راحت جون راهون،
مزو موج مستي، ملهارن ۾ ڪونهي.

آهي عشق اوکو، اهو ڪونہ ڄاتم،
متل آهي من ۾، رڳو يار ماتم،
خوشي ڪابہ سِڪَ جي، ستارن ۾ ڪونهي.

ٻڳا يار پيرا، ٿيا ٻاڳ ٻيلا،
مَتا ڪونہ من ۾، محبت جا ميلا،
اَثر آھ جو ڪو، اُچارن ۾ ڪونهي.

جياپي جا ”جانب“، ڪيئي جوڙ ٽوڙي،
ڪيا ڦيس ڪيڏا، هي ويريءَ وڇوڙي،
شبابي شرابي، خمارن ۾ ڪونهي.

بخشل باغي

شاعريءَ جو قافلو لُٽجي ويو

حسن درس کي منظوم پيتا

شاعريءَ جي هو اکين ۾
لڙڪ ويو اهڙا ڇڏي
جي سُڪي سگهندا نہ ڪڏهين
۽ اُگهي سگهندا نہ ڪڏهين
هٿ ڪنهن جا شاعراڻا
جاءِ جيڪا هو ڇڏي پنهنجي ويو
ڪوبہ اُن تي ڪين ڪڏهن ويهي سگهندو
۽ هٽي گهري خيالن ۾ ٽٻي
سِپ مان موتي نہ لهندو
نظر جا هن نيهن جيان آهن نڪورا
سانوڻيءَ جي مينهن جيان آهن نڪورا
جن کي پنهنجون ڪائناتون بي شمار
خواب جهڙيون ڪيتريون
خانہ بدوشيون بيقرار
رنگ جن ۾ هن ڪٿي احساس جا اهڙا ڀريا
شاعري، اندلٽ جو منظر ٿي پئي
لفظ، جنهن ۾ باک جهڙا باڪمال
موتين تي ماڪ جي قطرن جيان
ڪيڏا اُجرا ۽ اڇوتا ٿا لڳن
هن ڪيون تخليق جيڪي ڀي سٺون
ساهہ ۾ سانڍي رکڻ جهڙيون سڀئي
هن ڏنيون جيڪي بہ تمثيلون
۽ تشبيهون سڀئي استعارا
ڪنهن مهاڻي ٻار جيئن آهن پيارا
ڪير ٿو ڳولي سگهي؟
ڪير ٿو ڇولي سگهي؟
سمنڊ هُن وانگر ڪويتا جو اُٿئن
ڪيترو زرخيز هُن جو آ تخيل
چڻ ستارن جو تسلسل
جنهن ۾ فطرت کي سمائي
هن ڪري حيران فطرت کي ڇڏيو
منجهس ڪوتا جي قدرت کي گڏيو
شاعريءَ کي هُن ڏنو آواز نئون
گيت نئون، سنگيت نئون، هر ساز نئون
سُونهن سان هو تار سندر سلسلو
جنهن ۾ پئجي ويو فنا جو فاصلو
زندگي هُن کان وئي اُگر ڇڏائي
موت هن کي ڀاڪرن ۾ ويو اڏائي
جو سڄڻ، ساٿيهہ ٻئي لرزي ويا
سنڌ جا منظر سڀئي لرزي ويا
جن خيالن ڪين ورتو هو جنم
سرجڻا هُن کان هيا جيڪي نظم
هن جي سيني ۾ دفن رهجي ويا
شاعريءَ جو قافلو لُٽجي ويو
روشنيءَ جو قافلو لُٽجي ويو!!

گوهر سنڌي

ڳايان تنهنجي لات پٽائي

(نظم)

ڳايان تنهنجي لات پٽائي،
بيت وايون هر وات پٽائي،
ٻڌ ڪا منهنجي بات پٽائي،
ڪُنڌي قهري رات پٽائي،
ڪيڏي آهي سانت پٽائي،
ڳايان تُنهنجي لات پٽائي.

ڪيون نہ ڪنهن جي ڪاڻِ پٽائي،
مڃون نہ ڪنهن جي آڻِ پٽائي،
سائين آ سرواڻ پٽائي،
سنڌين جا اڳواڻ پٽائي،
آهي تُنهنجي تاتِ پٽائي،
ڳايان تُنهنجي لات پٽائي.

آهين تون گهوٽ پٽائي،
مارون تنهنجي اوٽ پٽائي،
نفرت تي آ چوٽ پٽائي،
دشمن کي اڄي مات پٽائي،
سچ جي اُڀري پربات پٽائي،
ڳايان تُنهنجي تات پٽائي.

هِندُ سنڌ جو تون شاهه پٽائي،
سانگين جون تون ساهه پٽائي،
پورو ٿئي نہ پساهه پٽائي،
توتي آ ويساهه پٽائي،
ڏينهن بہ تُنهنجو رات پٽائي،
ڳايان تُنهنجي لات پٽائي.

هردم تُنهنجي تاتِ پٽائي،
اعليٰ تنهنجي ذاتِ پٽائي،
قائم تنهنجي ڏاتِ پٽائي،
سهڻي آ سوغات پٽائي،
حق جي سا وات پٽائي،
ڳايان تُنهنجي لات پٽائي.

سنڌ هُجي آباد پٽائي،
شل هجي هيءَ شاد پٽائي،
آ. ٻولي زنده باد پٽائي،
تو دَر آ فرياد پٽائي،
اُڀري ڪا پربات پٽائي،
ڳايان تُنهنجي لات پٽائي،
ڳايان تُنهنجي لات پٽائي.

*

ميرزا دبير

شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ

(هائيڪا)

بحر آهي علم جو،
شاهه عبداللطيف،
ناهي ثاني جنهن جو ڪو.

شاهه جو رسالو،
سوچ جي ساگر جو،
انمول ٿيو خزانو.

ڀٽ جي ڀٽائي،
لکي بيت نما آيتون،
سنڌي ٻولي بچائي.

•

او! ڀٽ جا ڀٽائي،
ڪڏهن ورندو واءُ،
جڏهن سنڌ ٿيندي سائي.

(هائيڪا)

سنڌ منهنجي ماءُ،
جنهن جي قدمن هيٺ،
آهي جنت جي واءُ.

•

لڳ اُگهاڙا- اٿيا وار،
نم جي هينان ڪيهن پيا،
پيٽ بکايل ٻار!

آگر ڪيا الله!
پلر جي پالوٽ سين،
پٽن جهليا پاهه.

وڏ ڦڙو مينهن،
ڪارونڀار ڪڪر ۾،
پاسي پرين.

•

آلا ۾ منهنجي تنهائي،
ٻڙ جي وڻ هيٺ،
هوءَ تڏهن به نه آئي!

•

پرينءَ جو ديدار،
مون لئي آهي ٿيو،
چڻ آمد بهار!

•

پرينءَ جو هار سينگار،
مون لئي آهي ائين،
جيئن موسم بهار!

•

چپ چوري چوڻ،
مون کي ڏاڍو وڻيو،
آءُ اوري سڄڻ.

احساس ابڙو

غزل

وٺي تون چيچ اسان جي، مٺا گُهمائين ها،
اسان کي پنهنجي هٿن سان، وري سجائين ها.

هُجين ها تون ئي تون، مرڪز اسان جي دنيا جو،
اسان کي روپ نئون ڏئي، پرين بڻائين ها.

اسان کي يار اڪيلو، ڇڏي هَليو ويو آن،
ڪَني هُجين ها اسان سان، اسان کي چاهين ها.

وري ڪرين ها نئون پوگ، نئين راند مٺا!
اسان کان ڪونہ لپين ها، پيو ستائين ها.

الائي ڪهڙي وري، روپ ۾ وَرين واپس،
وڃڻ کان پهريان اسان کي، تہ ڪجهہ ٻُڌائين ها.

غزل

لوهان جي سُونهن پوڄي سين، لوهان جو پيار ماڻيوسين،
عطا ڪئي عشق الهامي، سڄو سنسار ماڻيوسين.

وڃائي پاڻ کي خود ۾، لڌوسين پاڻ کي ڳولي،
هنئين سين سئن سيلاني، پرينءَ جو پيار ماڻيوسين.

ڏني سين ٽيڪ جيون کي، سُتلسين ڪي بہ ٽي گهڙيون،
اندر جا ٽڪ لاهي، نينهن کي نِروار ماڻيوسين.

رکيوسين سُونهن کي اوچو، ڪيوسين عشق کي اعليٰ،
رُلائي روح کي رڻ ۾، اندر اظهار ماڻيوسين.

اڪيون ڪولي، اڪيون ٻوٽي، ڏٺوسين جا بجاءِ جاني،
اسان هر جاءِ تي، پنهنجين اکين جو يار ماڻيوسين.

غزل

پاڻ کي پاڻ ڄڻ، عجب ٿو لڳان،
تون جي ناهين تہ، بي سبب ٿو لڳان.

آءٌ وڃندو رهان، ٿو ورهين کان،
ڄڻ نغاري مٿان، ضرب ٿو لڳان،

تون جي ناهين تہ، ڪجهہ بہ ناهيان مان،
تون جي آهين تہ، پوءِ غضب ٿو لڳان،

آءٌ خاموش .ٿي، وَيو آهيان،
ڪربلا جي اُداس، شب ٿو لڳان.

◙

غزل

نچيا هي نيڻ مي رقصم، اسان اڳتي پَيا ڪاهيون،
هٿن ۾ عشق جو پرچم، اسان اڳتي پيا ڪاهيون.

اسان جو هوش مي رقصان، اسان ۾ يار آ موجود،
اڪيون وجدان ۾ هردم، اسان اڳتي پَيا ڪاهيون.

سڄي سنسار کان ڪٽجي، رهياسين يار ۾ شامل،
سڄو مدهوش آ عالم، اسان اڳتي پَيا ڪاهيون.

خوديءَ جي خول کي ٽوڙي، وٺي سين پاڻ مجذوبي،
اندر ۾ پيار جي موسم، اسان اڳتي پيا ڪاهيون.

◙

اختر پيا

غزل

اسان زندگيءَ جا، ڪشالا سَناسي،
گهڙي ڪن ڪِلي پو، گهٽو ٿي رُناسي.
زماني ستم جون، هزارين سنپارون،
سنڀالي سنڀالي، تہ آخر سُتاسي.
ڪئي سين تہ ڪوشش، تہ الفت رهي من،
نہ ٿي ساڀيان جي، جفا ٿي پياسي.
ٿيو آسمان هر گهڙي، مهل ڪائي،
هُيا طعنا ٽُنڪا، تِڪا ٿي لڳاسي.
چيوسين اسان جي، گناهن غمن جي،
نہ ٻولي ٻرايو، ڇگو جي ٻُڌاسي.
خبر هاڻ پيئي، ڏنگائي ڏکن جي،
ڏنگيندي ٻہ آهي، ائين جو ٿياسي.
زماني جي رنجش، ذرو نا گهٽايو،
ڪري نيڻ آلا، تہ "اختر" وُناسي.

غزل

ڳالهہ ڪئي مون، هڪڙي آهي،
لوڪ سڄي ۾، ڦڦڙي آهي.
سڀ ڪجهہ ٿيندو، رهندو آ پر،
جُٽ ڪئي هُن، تڪڙي آهي.
ڪوهن ماڻهن، وات هزارين،
ڪمزوري جا، پڪڙي آهي.
ڏوهہ تہ ڪٿبو، ورهائي آ،
پر هت هر اڪ، ڪڪڙي آهي.
ڏاڍي ٿي، هر وات اِهائي،
وائي جا هي، پڪڙي آهي.
راز ڏيڻ مان، ورندو ڇا هي؟
هوءَ الائي ڇو، اُبڙي آهي؟
ڪير سڏائي، ڪنهن جو "اختر"،
جان جنهين جي، جڪڙي آهي.

غزل

ٻهہ ٻهہ تنهنجي، ٻولي جاني،
وسري ناهي، لولي جاني.
گذري گهڙين، لهرن سان ٿي،
ڪانہ ڏٺي ڪا، ڇولي جاني.
سنهڙن سنهڙن، ٺهڪن سان ٿي،
ياد اٿم سا، ٽولي جاني.
سمجهہ سگهاري، ٿي نہ سگهي،
ذات ڏٺي تو، اولي جاني.
هِن هُن ڪي ٿي، راز ڏٺي تو،
ڳالهہ اجائي، ڪولي جاني.
پرت حياتي، پريل آهي،
چاهت واري، ڇولي جاني.
جيسين دُنيا، قائم دائم،
رچندي مچندي، هولي جاني.
عشق اُديڙي، هاڻ تہ "اختر"!
سَڌ ڪائي سا، سولي جاني.

غزل

درد جو ماڀو، سوئي ڄاڻي،
جيڪو نيڻن- نير ٿو ڇاڻي.
محبت ٻولي، هر دل ۾ آ،
چاهت راحت، شل ڪوماڻي.
اولي سولي، عاشق ڄاڻن،
ڪيئي بيوس، پون ٿا گهاڻي.
ڏکڙن ۾ ئي، ساٿ جنين سان،
مارن ٿا سي ڄاڻي واڻي.
پيسن هوندي، پرين ڇوي ٿو،
هاڻ ملي وڃ، ڇا جي سياڻي.
اهڙو ڪوئي، آهي زمانا،
مون وٽ سچ، سچائي آڻي.

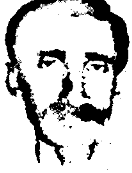

استاد لغاري

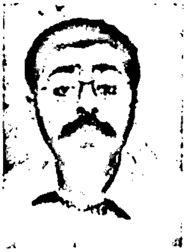

مخمور بخاري

انورفگار هَڪڙو

سحر انصاري

آزاد قاضي

پير حسام الدين راشدي٠٠٠

اشتياق انصاري

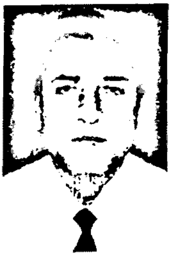

نورمحمد شاهه

شمشاد احمد سومرو

نظام الدين ڪلهوڙو

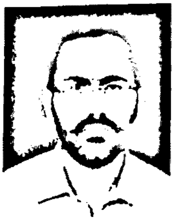

حافظ مهراڻ

تحقيق

نر جي پٽن جي ڪنار جي دامن ۾. ٽالپور اميرن جي اڳ ايل "نئين ڪوٽ" واري قلعي کان ڏر اولهه ڏکڻ طرف ۽ ڏوري جي اپرندي طرف (تعلقي مٺي) مهراڻي جي هڪ مڙهه موهيندڙ ماڙيءَ ۾ درويش راضي شاهه جي مزار آهي ۽ انهيءَ ڪري عام طرح هن درويش کي "مهراڻي جو مير" ڪري چون. راضي شاهه جي حياتيءَ جو وڏو عرصو ميرن جي عهد ۾ گذريو. مگر غالباً هو انگريزن جي اوائلي دور تائين حيات هو. سندس سنه وفات معلوم ناهي. پر شايد مهيني ذوالحج جي پهرئين ڏهي ۾ وفات ڪيائين. جو اڄا تائين سندس ساليانو ميلو. مهيني ذوالحج جي ناٿين تاريخ تائين لڳي ٿو.

راضي شاهه سنڌ جي مشهور لڪياري سادات جي هڪ خاندان مان هو. سندس ڏاڏو موليڏنو شاهه. ڪلهوڙن جي آخري دور ۾ هو. ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن جي تصادم ۾ سندس همدردي ٽالپور اميرن سان هئي. جن جي مدد ۽ معاونت سان هو لکيءَ طرفان لڏي اچي ڳوٺ خانپور ۾ ويٺو. اهو "خانپور" هاڻي "ڪڻ" سڏجي ٿي. ۽ ان نالي سان ديهه ڪن. تعلقي ساماري ۾. اسٽيشن "صالح پٽ" کان ٽي ميل اتر طرف آهي.

موليڏني شاهه کي خانپور ۾ لڏي اچڻ بعد ٻه فرزند مينهن شاهه ۽ نور شاهه ڄاوا. موليڏني شاهه ۽ سندس ٻنهي فرزندن اتي وفات ڪئي ۽ مخدوم عبدالرحمان جي مقام ۾ رکيا ويا. مخدوم عبدالرحمان ذات جو "جاگو" هو ۽ پنهنجي وقت جو عالم ۽ درويشن هو...

ـ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

مضمون- "درويش راضي شاهه لڪياري" تان ڪنيل ٽڪرو
ٽماهي مهراڻ 1956/1ع، ص 231-232

استاد لغاري

شاهه مردان شاهه (ثاني) ڇڇ ڌڻي: سماجيات ۽ سياسيات جو سرچشمو

ولادت باسعادت: 22- نومبر 1928ع (پير جو ڳوٺ، ضلع خيرپورميرس)

انتقال پُرملال: 10- جنوري 2012ع (آخري آرامگاهه، پير جو ڳوٺ، ضلع خيرپورميرس)

اعليٰ حضرت سيد سڪندر علي شاهه عرف شاهه مردان شاهه (ثاني) ڇڇ ڌڻي قدس سرهٗ، ستون نمبر پير صاحب پاڳارا هئا. پاڻ ابتدائي تعليم حافظ مولوي امام بخش رحمة الله جن کان حاصل ڪرڻ لاءِ ويٺا. مولوي صاحب قرآن پاڪ جا حافظ هئڻ سان گڏوگڏ عربي ۽ فارسي ٻوليءَ جا وڏا ڄاڻو به هئا.

پير سائين سيد صبغة الله شاهه (ثاني) سورهيه بادشاهه جي شهادت بعد کيس پنهنجي ننڍي ڀاءُ سيد نادر علي شاهه، سندن والده ماجده ۽ ڪجهه ٻين حويلي مبارڪ جي عزيزن سميت ڪراچيءَ ۾ ملما پارسي گرلس هاءِ اسڪول ويجهو، هڪ بنگلي ۾ قيد ڪري رکيو ويو. اهو بنگلو ان وقت مير خدا بخش خان ٽالپر آف ٽنڊوباگو واري جي ملڪيت هو. هن وقت اُن جاءِ تي ڊاڪٽر مِس صديقي جي اسپتال آهي. قيد و بند واري حالت ۾ سندن مٿان سخت نگراني طور پوليس ۽ مليٽري جو سخت پهرو لڳايو ويو، نوڪرن چاڪرن ۽ سندن گهر جي فردن کي ڪنهن به ٻاهر واري ماڻهوءَ سان ملاقات يا ڳالهائڻ جي اجازت نه هئي.

1944ع جي اوائل ۾ ٻنهي ڀائرن- سيد شاهه مردان شاهه (ثاني) ۽ سيد نادر علي شاهه کي ڪجهه ٻين سائين شميت، سج لهڻ کان پوءِ اونداهيءَ ۾ برقعو پارائي، ريل گاڏي ذريعي علي ڳڙهه لاءِ روانو ڪيو ويو. ريل گاڏي جي دريون جي شيشن کي ڪارو رنگ ڏنل هو در، دريون مڪمل بند هيون ۽ ڪنهن کي به ڳالهائڻ جي اجازت نه هئي. اِها ڪاروائي ان وقت جي هڪ سي.آءِ.ڊي آفيسر محمود حسين جي نگرانيءَ ۾ ڪئي وئي، جيڪو بعد ۾ انسپيڪٽر جنرل آف سي.آءِ.ڊي جي عهدي تان رٽائر ٿيو. دهلي جي ويجهو ريل گاڏي جون دريون ۽ دروازا کوليا ويا، جتي کين صاف سهڻو ۽ اُجرو صبح ۽ سج ڏسڻ نصيب ٿيو. انهن ننڍڙن معصوم اسيرن کي اُتي رهايو ويو ۽ سندن پڙهائڻ لاءِ صدرالدين نجيب نالي هڪ آفيسر مقرر ڪيو ويو، جيڪو کين ڪنهن ڪنهن قرآن پاڪ جي تعليم پڻ ڏيندو هو. ڪراچيءَ ۾ نظربندي دوران يا علي ڳڙهه ۾ کين ڪابه بنيادي سهوليت ميسر نه هئي، ڪو خاص تعليمي انتظام به ڪونه هو.

جون 1946ع ۾، سمنڊ رستي پاڻي واري جهاز ۾، ٻنهي ڀائرن کي ڪجهه ٻين سائين جهڙوڪ محمد عاقل هگورو ۽ علي بخش جوڻيجو سميت ولايت (برطانيا) موڪليو ويو. سڀ کان اول کين "ليورپول" نالي هڪ مقام تي پهچايو ويو، اتان کين ڪنهن پبلڪ اسڪول ۾ داخل ڪرائڻ بجاءِ، هڪ اڳوڻي فوجي آفيسر "مسٽر سي.ڊيوس" جي پرائيويٽ اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو. اهو اسڪول "هيٽرو" جي ويجهو ڀرواڙي جي هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي "پلئينر" ۾ هو، جتي ڪابه بنيادي سهوليت نه هئي. هن اسڪول ۾ ڪنهن رٽائرڊ فوجي آفيسر جي نگراني هئي. مسٽر ڊيوس جي اسڪول ۾ شاگردن جو تعداد ٻنهه ٿورڙو هو، جن ۾ سڀ جا سڀ غير ملڪي هئا. انهن شاگردن جو تعلق ڪنهن نه ڪنهن طرح سان باغي نسل يا خاندان سان هو. هتي هڪ اهڙو ماحول هوندو هو، جو ڪير به ڪنهن سان پنهنجي خاندان متعلق ڏک سُورَ اوري نه سگهندو هو.

هتي گهڻو ڪري روڊيشيا، عراق، ايران، ٿائيلينڊ، آئس لينڊ ۽ ايٿوپيا جا شاگرد پڙهندا هئا. مضمونن جي چونڊ شاگردن جي اختيار ۾ نہ هئي. هتي حضرت قبلہ شاهہ مردان شاهہ (ثاني) ۽ سندن سائين کي عيسائيت واري مضمون سميت لاطيني بہ پڙهڻي ويندي هئي، ننڍي ڀاءُ سيد نادر علي شاهہ کي فرانسيسي ٻوليءَ ۾ بہ سبق ڏنو ويندو هو. اهو سلسلو پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ بہ هلندو رهيو، پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ هندستان جي هڪ آفيسر، حڪومت پاڪستان جي ڌيان تي اها ڳالهہ آندي تہ:

”پير صاحب پاڳاري سيد صبغة الله شاهہ (ثاني) شهيد جي صاحبزادن کي ولايت مان وطن آڻڻ لاءِ بندوبست ڪيو وڃي.“ اها ڳالهہ ٻڌي پاڪستان جي هاءِ ڪمشنر نوٽيس ورتو ۽ اُن بعد ننڍڙن صاحبزادن کي عيسائيت بدران ٻيو ڪورس پڙهڻ لاءِ ڏنو ويو. هاڻي انگريز سرڪار ڪچڙن ذهنن کي تبديل ڪرڻ ۽ پنهنجي هٿن ۾ هلڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، ليڪن عقيدت، عشق ۽ سچائيءَ ۾ ڪمي نہ آئي ۽ انگريزن جو خيال غلط ثابت ٿيو.

1947ع ۾ پاڪستان قائم ٿيو. 1949ع جي پڇاڙي وارن ڏينهن ۾ جيسلمير جي راجا مهاراجہ گرترسنگهہ، جيسلمير جي مُک خليفن: غازي فقير مگريي ۽ راڻو فقير ڪلر کي ڀاڻ وٽ جيسلمير گهرائي چيو تہ:

”توهان معزز خليفا آهيو، ان ڪري اوهان ٻين معزز خليفن ۽ جماعت جي معتبر ماڻهن کان صحيحون وٺي ڏيو تہ جيئن پير صاحب سورهيہ بادشاهہ جي صاحبزادن کي انگلينڊ مان واپس گهرائي، جيسلمير رياست ۾ گادي قائم ڪري ڏيون. رياست جيسلمير جو ڪجهہ حصو مخصوص ڪري، حُر جماعت کي ڏنو ويندو ۽ راجا جي محل جو مٿيون پورشن (حصو) پير صاحب جن لاءِ مختص ڪيو ويندو.“ راجا جي انهي مشوري بعد ٻنهي خليفن چيو تہ:

”جيڪڏهن پير صاحب پاڳاري جي گادي هندستان ۾ قائم ٿي تہ اها رسمي هوندي ڇو جو حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمة الله عليه جن جي درگاهہ مبارڪ سنڌ ۾ موجود آهي. ان ڪري اگر پير صاحب پاڳاري جي گادي مبارڪ سنڌ ۾ بحال ٿي تہ اُتي پير صاحب جي حيثيت ۽ اهميت هوندي.“

ان بعد غازي فقير مگريو ۽ راڻو فقير ڪلر سنڌ ۾ آيا، جن اچي محمد حيات جوڻيجي ۽ مولوي محمد صالح مهر سان احوال اوريو. ان سلسلي ۾ محمد حيات سان ملاقات ڪري، سڄي صورتحال کان واقف ڪيو، ۽ عرض ڪيو تہ: ”پير صاحب پاڳاري کي وطن آڻي سندن گادي بحال ڪئي وڃي.“ ٻئي طرف وري غازي فقير مگريو، راڻو فقير ڪلر، حاجي محمد افضل، مولوي محمد قاسم شورو، حافظ عبدالرحمٰن پير آف پرچوندي، مولوي محمد صالح مهر، ڪمال فقير راڄڙ، خليفو مير محمد پيو، خليفو ڪريم ڏنو ڪنڀر، خليفو حاجي عبداللطيف سلاوٽ، الهہ بچايو فقير وڪيو، عبدالحميد انڙ، فقير ملوڪ مهر، فقير خالق ڏنو ڪيريو، حاجي ملوڪ فقير ڀهوڙ، ولي محمد فقير، آچار فقير راهمون، سهراب فقير راڄڙ ۽ پير عبدالغفار نقشبندي رحمة الله عليه وارن گادي بحال ڪرائڻ لاءِ جدوجهد تيز ڪري ڇڏي.

فقيرن هڪ وفد ترتيب ڏنو، جنهن جو سربراهہ حاجي سيد محمد افضل شاهہ جيلاني هو، وفد جي ٻين ميمبرن ۾ ڪمال فقير راڄڙ، مولوي محمد صالح مهر، خليفو مير محمد پيو ۽ ڪريم ڏنو فقير ڪنڀر شامل هئا. فقيرن جي وفد 1949ع ڌاري، ان وقت جي وزيراعظم لياقت علي خان سان ملاقات ڪئي، جنهن گادي بحال ڪرڻ جو واعدو ڪيو.

پاڪستان جي پهرين وزيراعظم جي حيثيت ۾ لياقت علي خان 1949ع جي آخر ڌاري لنڊن جي دوري تي ويو جنهن پنهنجي هوٽل واري رهائشگاهہ تي برٽش حڪومت جي اجازت سان ٻنهي صاحبزادن کي گهرائي ساڻن ملاقات ڪئي.

1950ع جي اوائل ۾ لياقت علي خان پير صاحب پاڳارا جن جي گادي بحال ڪرڻ جو پڪو واعدو ڪيو، هاڻي درگاهہ شريف کي بہ زيارت لاءِ کوليو ويو. حُرن کي پاس ذريعي اچ وڃ جي اجازت ملي ويئي. ٻئي پاسي وري حاجي محمد علي شاهہ ڄاموٽ، حاجي محمد سومر وساڻ، فقير علي بخش لغاري، فقير محمد علي دل، محمد حيات جوڻيجو، علي محمد وساڻ، فقير محمد بچل خاصخيلي، سرائي سانوڻ خان نظاماڻي ۽ حاجي دلبر نظاماڻي بہ ڪوشش ۽ جدوجهد ۾ مصروف هئا تہ ڪنهن بہ نموني گادي بحال ٿئي.

30- جنوري 1952ع تي گورنر سنڌ پاران ڪجهه فقيرن کي گورنر هائوس ڪراچيءَ ۾ گهرايو ويو، جن ۾ ٻين کان علاوه محمد حيات جوٽيجو، ڪمال فقير راڄڙ، ڪريم ڏنو ڪنڀر، سرائي سانوڻ خان نظاماڻي، محمد ٻچل خاصخيلي ۽ جمال فقير خاصخيلي به شامل هئا. گورنر دين محمد شيخ فقيرن کي چيو ته:

"توهان کي مبارڪون هجن، پير صاحب پاڳارا جن جي گادي بحال ڪرڻ جي منظوري ڏني وئي آهي. سورهيه بادشاهه جي وڏي فرزند حضرت سيد شاهه مردان شاهه (ثاني) کي ستون پاڳارو تسليم ڪيو ويو آهي." صاحبزادن جي وطن پهچڻ جي تاريخ 1- فيبروري 1952ع ٻڌائي وئي. اها ڳالهه ٻڌي جماعت ۾ خوشيءَ جي لهر ڇانئجي وئي.

1- فيبروري 1952ع مطابق 5 جمادي الاول 1371هه بروز جمعه انتظار جون گهڙيون ختم ٿيون ۽ ڀلاري ڏينهن تي نيٺ حضرت پير سائين سيد سڪندر علي شاهه عرف شاهه مردان شاهه (ثاني) ڇڻ ڏٺي قدس سرهٗ ۽ سندن ننڍو ڀاءُ سيد نادر علي شاهه هزارين مريدن جي وچ ۾ هئا. ٻنهي صاحبزادن کي فل انگريزي لباس پهريل هو، ان وقت ايئرپورٽ تي موجود خاص ماڻهن ۾، محمد حيات جوٽيجو، خليفو محمد عاقل هگورو، علي بخش جوٽيجو، خانبهادر غلام محمد وساڻ، سيد محمد علي شاهه جاموٽ، محمد موسي وساڻ، محمد ٻچل خاصخيلي، مولوي محمد صالح مهر، ڪمال فقير راڄڙ، سرائي سانوڻ خان نظاماڻي، ڪريم ڏنو ڪنڀر، مير محمد پيو ۽ حاجي ملوڪ ڦوڙ به حاضر هئا.

پير صاحب ايئرپورٽ کان فارغ ٿي، سڀ کان پهريان گورنر هائوس ويجها هئا. جنهن لاءِ خانبهادر غلام محمد وساڻ پنهنجي شيور لائيٽ گاڏي اڳتي آڻي بيهاري، گاڏي جي چابي هڪ رومال تي رکي، پير صاحب جن کي پيش ڪئي وئي. گاڏي جو ڊرائيور منل شاهه پوئين سيٽ تي ويٺو. گاڏي جي ڊرائيونگ پير صاحب شاهه مردان شاهه جن پاڻ ڪئي ۽ اڳين سيٽ تي سندن ننڍو ڀاءُ نادر علي شاهه ويٺا. وساڻ صاحب ٻي گاڏي ۾ چڙهي گورنر هائوس ويو. گورنر هائوس ۾ ضروري ميٽنگ کان فارغ ٿي، پير سائين جن "پير ڳوٺ" لاءِ روانا ٿيا. اهڙي طرح اهو ڀلارو خوشين وارو ڏينهن به اچي ويو، يعني 4- فيبروري 1952ع مطابق 8 جمادي الاول 1371هه بروز سومر، جڏهن سيد شاهه مردان شاهه (ثاني) جن جي ستين پير صاحب پاڳاري طور دستار بندي ڪئي وئي. الحمدلله!

1- اپريل 1952ع تي اعلان ٿيو ته "فوراً لوڙها ختم ڪيا وڃن." ايئن سڀني لوڙهن جا در کوليا ويا ۽ زوردار گهنٽيون وڄايون ويون، ملڪ توڙي ملڪ کان ٻاهر (ڀارت ۾) لوڙهن جو تعداد 22 هو. جن جا نالا هيٺين ريت آهن:

(1) ڪپرو، (2) جهول، (3) سنجهورو، (4) شهدادپور، (5) شادي پلي، (6) پٿورو، (7) جروار، (8) جوهي، (9) وارهه، (10) نصيرآباد، (11) سکر، (12) نوابشاهه، (13) حيدرآباد، (14) ميرپورخاص، (15) ويساپور (ڀارت)، (16) علي پور (ڀارت)، (17) ڌهندا (ڀارت)، (18) انبيري (ڀارت)، (19) احمد آباد (ڀارت)، (20) احمدنگر (ڀارت)، (21) ڪلياڻ/امرناٿ (ڀارت)، (22) ٻڙودا (ڀارت)

ان بعد پير صاحب پاڳارا شاهه مردان شاهه (ثاني) پاران، وطن عزيز پاڪستان لاءِ خدمتن جو سلسلو شروع ٿيو. 1960ع واري ڏهاڪي ۾، حڪومت پاڪستان پاران "مجاهد فورس" قائم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ان سلسلي ۾ هڪ فوجي آفيسر ميجر محمد اقبال صاحب ڪپري ۾ آيو. خليفي حاجي محمد عاقل هگوري سان ملاقات ڪري، پنهنجو مقصد آڏو رکيائين. خليفي صاحب هڪ ڏينهن جي مهلت گهري ۽ جماعت جي معززين جهڙوڪ: حاجي مد ابراهيم هگورجو، قاضي فيض محمد راڄڙ، حاجي محمد يوسف ڪُٻر ۽ دوست محمد فقير هگورو سان گڏ ڪراچيءَ ۾ حضـ ت پير سائين پاڳارا جن جي خدمت ۾ حاضر ٿي سموري حقيقت عرض رکيائون. پاڻ انهي وقت حڪم فرمايائون ته جيترن ماڻهن جي به ضرورت هجي، يڪدم وڃي پوري ڪريو. ان بعد پير صاحب پاڳارا جي حڪم سان ڀرتي جو پروگرام ٺاهيو ويو. في الحال ٻن ڪمپنين جي ضرورت هئي. ان لاءِ ماڻهن کي اطلاع ڏنو ويو، ٻن ڏينهن ۾ ڪمپنين جي ڀرتي کان به وڌيڪ ماڻهو ڪپري ۾ اچي گڏ ٿيا. هڪ ڪمپني 'سانگهڙ نمبر-1' جي نالي سان ٺهي، جنهن جو پهريون ڪمپني ڪمانڊر حاجي محمد يوسف ڪُٻر مقرر ٿيو. ٻي ڪمپني 'سانگهڙ نمبر-2' جي نالي سان

ٿهي. جنهن جو ڪمپني ڪمانڊر حاجي عاقل هڱورو مقرر ٿيو هو ته ڪمپنين هجڻ ڪري، فقط ٻه ڪمپني ڪمانڊر مقرر ٿي سگهيا. تنهنڪري ٻيا جماعت جا معزز ماڻهو جهڙوڪ: قاضي فيض محمد راڄڙ ۽ فقير يوسف محمد پير صاحب جي حڪم جي احترام طور معموني مجاهد ٿي ڪمپنين ۾ ڀرتي ٿيا. 1964ع ۾ وڌيڪ ٻن ڪمپنين جي ڀرتيءَ لاءِ چيو ويو جيڪي هڪ 'سانگهڙ نمبر-6' حاجي محمد ابراهيم هڱورجي جي سربراهيءَ ۾، ٻي 'سانگهڙ نمبر-7' محمد ڪامل هڱوري جي سربراهيءَ ۾ قائم ڪيون ويون.

اهوئي سبب هو جو 1965ع واري پاڪ ڀارت لڙائيءَ ۾ مجاهد فورس، پاڪ آرمي سان شانه بشانه فتوحات جو سلسلو قائم ڪري، تاريخ ۾ پنهنجي فتوحات جي مهر نصب ڪئي. جن علائقن ۾ مجاهد فورس ڪاميابيون ماڻيون، انهن ۾ مهجلار، سوندرو، رانچلو، موناٻو، ڪلون جو تلاءُ ۽ ڏاونسر جون چونڪيون قابلِ ذڪر آهن. مذڪوره چونڪين ۽ ٻين علائقن ۾ فتوحات حاصل ڪندڙ مجاهدن ۾ حاجي محمد يوسف ڪُبر، حاجي محمد عاقل هڱورو، حاجي محمد ابراهيم هڱورجو، محمد ڪامل هڱورو، ڪمال فقير مگريو، عبدالله فقير مگريو، لعل فقير مگريو، تاجُو فقير ۽ جمال فقير جا نالا هميشه ياد رهندا.

1960ع واري ڏهاڪي ۾ جڏهن آءٌ ٽيون يا چوٿون درجو سنڌي پڙهندو هوس تڏهن پير سائين پاڳارا سانگهڙ ۾ نظاماڻي فقيرن جي دعوت تي تشريف فرما ٿيا هئا. ان وقت اسان جا وڏا سانگهڙ ۽ باڪوڙي کان اوير طرف ڳوٺ "دڙيءَ" ۾ رهندا هئا. آءٌ ٻار هئس، البت پير سائين جن جي زيارت خاطر بابا کان موڪل وٺي شام جو سانگهڙ ويس. سانگهڙ ۾ چاچا عُمر لغاري جي گهر رات ترسي، صبح جو نظاماڻي پاڙي ۾، جماعت سڳوري جي هجوم ۾ وڃي شامل ٿيس. اتي ڏٺم ته عقيدتمند فقير "پيج پاڳارا" جي نعرن سان خوشي جي عالم ۾ ٻهڪي رهيا هئا. مون ڏٺو ته ڪن فقيرن کي ڳچيءَ ۾ چڙا ٻڌل هئا ۽ اُهي "ڊڙمنگ ڊڙمنگ" ڪندا، هيڏانهن هوڏانهن خوشيءَ ۾ ڪُڏڪي ۽ ٻوڙي رهيا هئا. اُهو خوشيءَ وارو مست الست منظر اڄ تائين ٻه مون کان نه وسريو آهي. مون کي جماعت سڳوري جي هجوم ۾ هندو مسلمان جو ڪو تفرقو نظر نه آيو. ماڻهن جي هشام ۾ مون کي ڪينپر، گيلو، پرچو، حسن، سانيل ۽ ٻمون هڱورو به مليا هئا، جن مون کي ڏسي هڪبئي کي چيو هو ته: "ڏسو، محمد عالم لغاري جو ڇوڪرڙو به پير سائين جي زيارت لاءِ آيو آهي."

1990ع واري ڏهاڪي ۾ گهٽ ڪري آءٌ ناري واري چونڪي سان، نانا آچر فقير هڱوري جي صحبت جي ڪري، "درگاهه شريف" ويندو هئس ۽ ڪيترائي ڏينهن اُتي رهي، ٻين فقيرن سان گڏ درگاهه مبارڪ جي مکيه دروازن تي ڊيوٽي ڏيندو هئس. نانا آچر فقير هڱوري جي انتقال بعد درگاهه شريف تي منهنجي وڃڻ جو سلسلو سُست ٿي ويو. ان ڪري پير سائين جن جي زيارت دعوتن تي ٿي ويندي هئي. پير سائين جن هر دعوت تي، زيارت ڪرائڻ مهل تلقين فرمائيندا هئا ته:

"پنهنجي اولاد کي تعليم ڏيو، نياڻين جي تعليم جو خاص اهتمام ڪريو. پاڙي وارن کي تڪليف هرگز نه پهچايو. قانون جو احترام ڪريو ۽ جڏهن به پنهنجي ڳوٺ وڃو، ته پنهنجي عزيزن، دوستن ۽ پاڙي وارن کي سلام چئجو."

پير سائين پاڳاري جن جا اهڙي قسم جا سهڻا ۽ دعائيه پيغامات ۽ سلام نانا آچر فقير هڱورو مرحوم سدائين ٻين کي پهچائيندو رهندو هو. پير سائين پاڳارا حضرت شاهه مردان شاهه (ثاني) ڇٽ ڌڻي قدس سرهٗ پنهنجي اعليٰ اخلاق ۽ ڪردار جي ڪري، هڪ منفرد حيثيت جا مالڪ هئا. جيڪو هڪ ڀيرو به ساڻن مليو ته اُهو ڪين ڪڏهن به وساري نه سگهندو. روزمره جي معاملات ۾ وڏا عالي ظرف، بُردبار، وڏي صبر ۽ سهپ وارا روحاني اڳواڻ هئا. پاڻ هڪ مقتدر روحاني مرڪز جا رهنما ۽ صفِ اول جا سياسي رهبر به هئا. پاڻ سماجيات ۽ سياسيات جا سرچشما ۽ سرواڻ هئا. سنڌن نالو مُلڪ توڙي ملڪ کان ٻاهر هميشه وڏي عزت ۽ احترام سان ورتو ويندو.

[نوٽ. هن مضمون متعلق معلومات مهيا ڪرڻ لاءِ استاد گل محمد راڄڙ ولد ڪمال فقير راڄڙ جن جو گهڻو نور اٿئو آهيان. (ا.ل)]

◙

ڊاڪٽر مخمور بخاري

عجب عشق آهي اسان جو الستي...

(مخدوم طالب الموليٰ جي شخصيت، فڪر ۽ فن جو جائزو)

سنڌ جي ڇهه سؤ سال قديم شهر هالا جي علمي ۽ ادبي تاريخ حضرت مخدوم نوح سرورؒ کان شروع ٿئي ٿي. حضرت مخدوم نوح سرورؒ نه رڳو پنهنجي وقت جو عارف ڪامل بزرگ هو، پر ساڳئي وقت قرآن شريف جو فارسي مترجم، مفسر ۽ اوائلي سنڌي بيت چوندڙ پڻ هو. انهي اعليٰ بزرگ جي اولاد مان ڪيترائي شاعر، عالم، اديب ۽ اهل الله پيدا ٿيندا رهيا آهن. جن ۾ علم و ادب جي حوالي سان خاص طور مخدوم امين محمد 'پڪن ڏٽي'، مخدوم غلام محمد گل سائين ۽ مخدوم غلام حيدر ذڪر لائق آهن. جن مان مخدوم غلام حيدر سياسي توڙي علمي ۽ تعليمي حوالي سان وڏيون خدمتون سرانجام ڏنيون. ان ئي گلدستي جو هڪ خوبصورت ۽ پنهنجن خيالن ۽ شخصيت سان ديرپا خوشبوءِ ڇڏيندڙ هستي مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جن به آهن. سندن جنم 4- آڪٽوبر 1919ع تي درگاهه حضرت مخدوم نوح سرورؒ جي سورهين سجاده نشين مخدوم غلام محمد گل سائين جي گهر ٿيو. گل سائين پاڻ به شاعر، اهل دل، صاحبِ بصيرت ۽ نثرنويس هئا. سندن تصنيفن ۾ 'امل ماڻڪ' (نهج البلاغہ جو سنڌي ترجمو) ۽ ڪجهه شاعري محفوظ رهي آهي. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جي تعليم ۽ تربيت ان روح پرور علمي ۽ روحاني ماحول ۾ سچاڻ شخصيتن جي زير سايه ٿي. سندن درسي تعليم جي شروعات قرآن شريف پڙهڻ سان ٿي جيڪا آخوند ولي محمد کان حاصل ڪرڻ شروع ڪيائون(1). جنهن کان پوءِ سنڌي تعليم ماستر عبدالغفور ۽ هالا جي مشهور شاعر، ناول نگار انجم هالائيءَ وٽان حاصل ڪرڻ بعد فارسي جي تعليم شروع ۾ پنهنجي چاچي ۽ عالم، اديب مخدوم غلام حيدر کان حاصل ڪيائون ۽ پڻ مولوي عبدالحئي قلپوٽي ۽ مولوي محمد عالم ديري واري وٽان

پڙهيائون. مولانا عبيدالله سنڌي کان به درس وٺي سندن شاگردن ۾ شامل ٿيا(2). ان ابتدائي تعليم کان پوءِ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جي سندن والد مخدوم غلام محمد "گل سائين" خود تربيت ڪرڻ لڳا ۽ مسلسل کين مريدن وٽ دعوتن تي موڪليندا رهيا ته جهڙي ريت ڪانئن پوءِ ايندڙ پڳدار جي مريدن سان شناسائي ٿئي ۽ بيو ته فطرت کي جهاڳڻ، ماڻهن کي پڙهڻ، سمجهڻ ۽ زماني جا رنگ ڍنگ ڏسڻ مان جيڪو علم ۽ تجربو حاصل ٿئي ٿو، اهو ڪنهن بند ڪمري ۾ ويهي هزارين ڪتاب پڙهڻ سان حاصل نه ٿو ٿئي. اسان ڏسون ٿا ته سندن طبيعت ۾ جيڪا وضعداري، برداشت ۽ سماجي جاڻ هئي، اها ان تربيت جو ئي نتيجو آهي، جيڪا کين سندن والد مخدوم غلام محمدؒ وٽان حاصل ٿي.

اگر خدمت ڪرڻ جي تاهم طاقت " طالب الموليٰ"، ته پوءِ مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب ته ڪونهي ڪو.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ سنه 1944ع ۾ پنهنجي والد جي وصال بعد، درگاهه حضرت مخدوم

نوح سرورؒ جا سترنهان سجاده نشين مقرر ٿيا. سچي عمر ان ذميواري کي احسن نموني سان نڀاهيندي گذاريائون. ساڳي ريت پنهنجي حياتيءَ کي علم و ادب تعليم، سماج ۽ مثبت سياست لاءِ وقف ڪيائون. زندگي ۾ اڻٿڪ محنت جي سبب پنهنجي پوئين ڄمار ۾ عليل به رهيا ۽ نيٺ 11- جنوري 1993ع تي هن جهان مان رخصت ٿيا.

شاعر هو، باڪمال هو، اهلِ وفا به هو،
هر دل جو غم شناس، ڪرمِ آشنا به هو.

'مسندنشين' ته ملڪ ۾، آهن گهڻائي پر،
هو هن 'غريبِ شهر' جو، غمِ آشنا به هو.

ان جي نظر سياست دوران ڪان باخبر،
هو ناز جنهن تي سنڌ کي سو رهنما به هو(3).
(علي محمد مجروح)

مخدو. محمد زمان طالب المولي ؒ بابت هيءُ مضمون مختلف عنوانن ۾ ورهايو ويو آهي، جهڙي ريت هن گهڻ رُخي شخصيت بابت اسان گهڻو ڪجهه ڄاڻي سگهون.

سياسي، سماجي ۽ تعليمي خدمتون:

مخدوم محمد زمان طالب المولي ؒ جي شخصيت جا ڪيترائي پهلو آهن، جن ۾ سياست، سماج ۽ تعليم جي شعبي ۾ سندن خدمتون اهم آهن. پاڻ دستياب رڪارڊ موجب 1952ع ۾ هالا ميونسپالٽي جا صدر ۽ 02-04-1960 کان 03-09-1961 تائين چيئرمن رهيا(4). 1953ع ۾ بنا مقابلي ميمبر سنڌ اسيمبلي منتخب ٿيا. جنهن کان پوءِ ايوب خان جي دور ۾ ٽي ڀيرا قومي اسيمبليءَ جا ميمبر پڻ رهيا. مخدوم صاحب جن جي ذاتي دلچسپي سبب سندن ميزبانيءَ ۾ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جو پهريون ڪنوينشن 1- جون 1970ع تي هالا ۾ ٿيو، ان ڏينهن ون يونٽ جي خاتمي جو اعلان ٿيو هو ۽ شهيد ذوالفقار علي ڀٽي هالا ڪانفرنس ۾ قوم کي ون يونٽ جي خاتمي جي مبارڪباد ڏني هئي. انهيءَ ڪانفرنس ۾ مخدوم محمد زمان طالب المولي ؒ جن کي پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جو پهريون وائيس چيئرمن مقرر ڪيو ويو.

علمي حوالي سان پڻ مخدوم صاحب جن جو ڪردار به اهميت ڀريو آهي. سروري اسلاميه ڪاليج هالا، طالب المولي اورينٽل ڪاليج هالا، سنڌ طبيه ڪاليج حيدرآباد، طالب المولي هاءِ اسڪول دادو جا سرپرست رهيا. ڪيري هاءِ اسڪول جي هاسٽل پڻ مخدوم صاحب جي علم نوازيءَ جي يادگار آهي. ان ڪان سواءِ مخدوم طالب المولي ؒ جن جي طرفان ڪيترن ئي شاگردن کي اسڪالرشپ ۽ سونا تمغا پڻ ملندا رهيا.

ادبي خدمتون:

مخدوم محمد زمان طالب المولي ؒ سائين جن پنهنجي مصروف پيراڻي زندگي گذارڻ جي باوجود سنڌي علم و ادب سان لنؤن لاتي ۽ علمي طور پڻ وڏا ڪارناما ڪري ڏيکاريا، جن ۾ هالا ۾ "الزمان پريس" قائم ڪري "پاسبان" ۽ "الزمان" اخبارون جاري ڪيائون، ان ڪان سواءِ "انجمن علم و ادب هالا" جي سرپرستي ڪندي 1- نومبر 1952ع تي سروري اسلاميه ڪاليج هالا جي بيت الحڪمت هالا ۾ هڪ عظيم الشان ادبي ڪانفرنس منعقد ڪرايائون، جنهن جي صدارت هاڪاري عالم ۽ دانشور علامه آءِ.آءِ.قاضي ڪئي. 1950ع ۾ فردوس پبليڪيشن طرفان نڪرندڙ رسالي ماهوار "فردوس" جي به هر لحاظ کان رهنمائي ڪندا رهندا هئا، پر جڏهن فردوس جي سنڀاليندڙن جا ذاتي اختلاف وڌڻ لڳا ته مخدوم صاحب جن اهو رسالو باقاعده پنهنجي نگرانيءَ ۾ شايع ڪرائڻ لڳا ۽ ان دوران سليم هالائي کي ماهوار فردوس جو ايڊيٽر مقرر ڪيائون. 1952ع ۾ سندن ئي نگرانيءَ ۾ مسٽر جمع خان غريب، 'طالب المولي' جي نالي سان ماهوار سنڌي رسالو سيتا شهر مان جاري ڪيو. 1954ع ۾ "انجمن علم و ادب" جي هڪ ذيلي شاخ "اداره روح ادب" جي نالي سان مخدوم صاحب جن جي نگرانيءَ ۾ قائم ڪري حيدرآباد مان ماهوار "روح ادب" جي نالي سان سنڌي رسالو شايع ڪيو ويو. سنه 1955ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جا ميمبر مقرر ٿيا. 1956ع ۾ سندن ئي سرپرستيءَ هيٺ حيدرآباد مان ماهوار "شاعر" نالي رسالو جاري ڪيو ويو. 1957ع ۾ "جمعيت شعراء سنڌ" جا صدر

چوندجڻ قابلِ ذڪر آهي. ان ڪان سواءِ 14- آڪٽوبر 1961ع تي حيدرآباد جي بسنت هال ۾ مزاحيہ ڪانفرنس پڻ منعقد ڪرايائون. ان ڪان سواءِ سنڌن علمي ۽ ادبي خدمتن جي مڃتا ۾ نومبر 1955ع ۾ "بزمِ طالب المولىٰ" جوڙي وئي. پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جا سنہ 1961ع کان 1971ع تائين ۽ ٻيهر 1989ع کان 1992ع تائين چيئرمن رهيا. ان ڪان سواءِ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد، لطيف يادگار ڪائونسل، ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، سنڌ اڪيڊمي سنڌ يونيورسٽي (هاڻوڪي سنڌالاجي) جي مشاورت ڪميٽيءَ جا ميمبر پڻ رهيا.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ جن کي سنڌن علمي ۽ ادبي خدمتن جي مدِنظر حڪومت پاڪستان طرفان 1965ع ۾ "تمغہ پاڪستان" سنہ 1992ع ۾ "هلال امتياز" ۽ سنہ 1991ع ۾ کين "لطيف ايوارڊ" جا اعزاز ڏنا.

تصنيفون:

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ جن مٿي ڄاڻايل ادبي سرگرمين جي باوجود تمام گهڻو ادبي پورهيو ڪيو آهي. سنڌن ترجمو، ترتيب ۽ طبع زاد ڪتابن جو تعداد 26 کن آهي، جن جي وچور هن ريت آهي:

(1) **بهار طالب:** شاعريءَ جو پهريون مجموعو جيڪو 1946ع ۾ هالا مان شايع ٿيو.

(2) **رباعيات طالب:** رباعين جو مجموعو، پهريون ڀيرو 1946ع ۾ سليم هالائي شايع ڪيو ۽ ٻيو ڀيرو 1990ع ۾ مخدوم جميل الزمان "طالب المولىٰ اڪيڊمي" هالا مان شايع ڪيو.

(3) **اسلامي تصوف:** تصوف جي حوالي سان ترتيب ڏنل مضمونن جو مجموعو. 1951ع ۾ شايع ٿيو.

(4) **شيطان:** 1951ع ۾ شايع ٿيو.

(5) **خودشناسي:** ترجمو ڪيل 1952ع ۾ شايع ٿيو..

(6) **امام غزالي جا خط:** امام غزالي جي خطن جو ترجمو 1953ع ۾ شايع ٿيو ۽ ٻيو ڀيرو طالب المولىٰ اڪيڊمي پاران 1994ع ۾ پڌرو ٿيو.

(7) **ٻُر نايابَ عرف يادِ رفتگان:** سنڌ جي چوند مرحوم شاعرن ۽ زندگين جو مختصر احوال. فوٽو ۽ ڪلام سميت الزمان پريس هالا طرفان 1953ع ۾ شايع ٿيو ۽ ٻيو ڀيرو نئين سر واڌاري سان سنڌي ادبي بورڊ طرفان 1994ع ۾ شايع ٿيو.

(8) **مثنوي عقل و عشق:** عشق بابت طويل مثنوي، جنهن جي آخر ۾ مثنوي ۾ ڪم آندل قرآن شريف جي آيتن جو ترجمو ۽ ڏکين لفظن جي معنيٰ پڻ ڏني وئي آهي. هيءُ ڪتاب پهريون ڀيرو "اداره روح ادب سنڌ" طرفان 1955ع ۾، ۽ ٻيو ڀيرو 1983ع ۾ "بزمِ طالب المولىٰ" شاخ هالا طرفان شايع ٿيو.

(9) **ڪچڪول طالب:** شاعريءَ جو هيءُ چوٿون مجموعو 1955ع ۾ شايع ٿيو.

(10) **ڪافي:** سنڌي شاعريءَ جي قديم صنف ڪافي تي هيءُ پهريون تحقيقي ڪتابہ پهريون ڀيرو 1958ع ۾ ۽ ٻيو دفعو "بزمِ طالب المولىٰ" شاخ هالا طرفان 1962ع ۾ پڌرو ٿيو.

(11) **شانِ سروري:** شاعريءَ جو پنجون مجموعو 1958ع ۾ شايع ٿيو.

(12) **ڇپر ۾ ڇڙيون:** مخدوم صاحب جي بيتن ۽ ڪافين جو هيءُ مجموعو پهريون ڀيرو 1971ع ۾ "بزمِ طالب المولىٰ سنڌ" پاران ۽ ٻيو ڀيرو 1990ع ۾، ٽيون ڀيرو 2005ع ۾، ۽ چوٿون ڀيرو 2011ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ پاران ڇپجي نروار ٿيو.

(13) **سنڌ جو سلوڻ:** هيءُ مثنوي لڳ ڀڳ 1982ع ۾ شايع ٿي.

(14) **ديوانِ طالب المولىٰ:** مخدوم صاحب جي غزل جو هيءُ ديوان "سروري پبليڪشن" هالا پاران 1982ع ۾، ۽ ٻيو ڀيرو "طالب المولىٰ" اڪيڊمي پاران 2011ع ۾ پڌرو ٿيو آهي.

(15) **آءُ ڪانگا ڪر ڳالهہ:** ڪانگ جي ذريعي پرين ڏانهن پيغام اُماڻڻ وارو احوال 426 شعرن جي مثنوي ۾ پڌرو ڪيو ويو آهي. هيءُ ڪتاب 1982ع ۾ شايع ٿيو.

(16) **شام و صبح:** هيءُ مختصر ڪتاب "بزمِ طالب المولىٰ" طرفان 1982ع ۾ پڌرو ٿيو جيڪو خود

شاعر جو تحرير ٿيل آهي.

(17) **ٻي پير اکيون:** ڪافيءَ جو مڪمل مجموعو جيڪو شاعر جي تحرير سان سنه 1987ع ۾ "بزم طالب المولىٰ سنڌ" طرفان شايع ٿيو.

(18) **مصري جون ڳَتون:** مخدوم طالب المولىٰ جي چوند ملفوظات تي مشتمل هيءَ ڪتاب "طالب المولىٰ اڪيڊمي هالا" طرفان 1990ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪتاب جو انگريزي ترجمو 'Pieces of Sugar candy' جي سري سان ڊاڪٽر حبيب الله صديقي ڪيو، جيڪو پڻ اڪيڊمي پاران 1997ع ۾ پڌرو ٿيو.

(19) **سدا وسين سنڌڙي:** بيتن جو هيءَ مجموعو "طالب المولىٰ اڪيڊمي" هالا پاران 1990ع ۾ شايع ٿيو.

(20) **آبِ حيات:** بيتن ۽ ڪافين جو هيءَ مجموعو "طالب المولىٰ اڪيڊمي" 1990ع ۾ نروار ڪيو.

(21) **ڇهنڊڙيون:** مخدوم صاحب جي قطعن جو هيءَ مجموعو "طالب المولىٰ اڪيڊمي" 1992ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو.

(22) **منهنجو ننڍپڻ:** مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي ننڍپڻ جي يادگيرين متعلق هيءَ ڪتاب سندن. نالي پنيان قائم اڪيڊمي 1993ع پڙهندڙ تائين پهچايو.

(23) **مضامين طالب المولىٰ:** علمي ادبي مضمونن جو هيءَ مجموعو "طالب المولىٰ اڪيڊمي" پاران 1996ع ۾ نروار ٿيو.

(24) **بهارستان:** رباعين، قطعن ۽ فردن جو هيءَ مجموعو اڪيڊمي 1994ع ۾ پڌرو ڪيو.

(25) **لغات سنڌي مخففات:** مخدوم صاحب جي مرتب ڪيل هيءَ لغت سنڌي ادبي بورڊ 1994ع ۾ نروار ڪئي.

(26) **شانِ حسين:** مرثين، منقبتن، نوحن ۽ سلامن جو هيءَ مجموعو 2004ع ۾ نروار ٿيو.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ" بابت پيش ڪيل معلومات جي آڌار تي اسان چئي سگهون ٿا ته سندن سموري حياتي علمي ۽ ادبي سرگرمين ۾ گذري ته ان سان گڏوگڏ پاڻ پنهنجي حياتيءَ ۾ چوويهه ڪن نثري نظمن جا ڪتاب پڻ لکيائون. هت اسين ٻن مکيه عنوانن هيٺ سندن نثر ۽ نظم جو مطالعو ڪنداسين.

نثر:

مخدوم صاحب نثر ۾ ڏهه ڪتاب لکيا. اسان ڪي هت آيل ڪن مکيه ڪتابن بابت ترتيب وار جدا جدا گفتگو ڪنداسين:

(1) امام غزالي جا خط:

هيءَ ڪتاب حجة الاسلام امام غزالي جي چوند خطن جو سنڌي ترجمو آهي. جنهن ۾ امام صاحب رياست جي حڪمرانن کي رياست تي حڪمراني ڪرڻ، عوام جي اهنجن، تڪليفن، ۽ مسئلن جي تدارڪ ڪرڻ ۽ اسلامي نظرين (جنهن موجب رياست اندر رهندڙ هر مذهب، فرقي، رنگ نسل جي فرد کي برابر ۽ بنيادي حق ڏنا وڃن) موجب هڪ رياست کي هلائڻ لاءِ گفتگو ٿيل آهي. امام غزالي پنهنجي هڪ خط ۾ وقت جي بادشاهه کي مخاطب آهي.

> "اي امير! جيڪڏهن اوهين آخرت ۾ نيڪ بختي ۽ خوشحالي گهرو ٿا ته خداوندي فرمان کي پنهنجو رهنما بڻايو. حق تعالىٰ جي فرمان کان سواءِ چاره جوئي ڪرڻ ڪنهين دستور باطل ۾ ڪابه شيءِ تلاش نه ڪريو ۽ نه طاغوتي نظام (شيطاني نظام) جي پيروي ڪريو، يا ڪنهن اهلِ حق جي صحبت اختيار ڪريو جو شيطان جي چنبي کان آزاد هجي، هو اوهان کي به انهي چنبي مان آزاد ڪرائي ڇڏيندو(5)."

"امام غزالي جا خط" موضوع توڙي مواد جي اعتبار کان اڄ به اهميت ڀريا آهن.

(2) درناياب عرف يادِ رفتگان:

يادِ رفتگان، مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سنڌي جن جو هڪ اهم علمي ڪتاب آهي جيڪو شاعري جي تاريخ جو با تصوير بلب جي حيثيت رکي ٿو. هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو سنه 1953ع ۾ الزمان پرنٽنگ پريس هالا مان شايع ٿيو، جنهن ۾ ڪل 44 شاعرن جا باتصوير احوال ۽ نمونې خاطر سندن شعر درج ڪيو

ويو، جڏهن ته هن ڪتاب جو وڌايل ۽ سڌاريل ڇاپو سنه 1994ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيو، جنهن ۾ ڪل ڏيڍ سو پندرهن شاعرن جو باتصوير احوال ۽ نموني خاطر سندن شعر آندو ويو آهي.

يادِ رفتگان جي ٻهرئين ڇاپي ڪان پوءِ وري پنهنجي زندگي جي آخري حصي ۾ مخدوم صاحب جن هن ڪتاب جي مواد ڪٺي ڪرڻ ۽ ان تي نظرثاني ڪرڻ جو ڪم نئين سري سان شروع ڪيو. ان ڏس ۾ مخدوم جميل الزمان جن لکن ٿا:

"... ٻي ڇاپي جي تياريءَ جو ڪم حضرت قبلہ مخدوم صاحب جن نومبر 1991ع ۾ شروع ڪيو، ۽ ڊسمبر 1992ع ۾ مڪمل ڪيائون. ان جو مسودو سندن پلنگ تي ساڄي پاسي ڪان رکيل هوندو هو جنهن تي طبعيت جي ناسازي ۽ بين مصروفيتن جي باوجود وڏي انهماڪ ۽ دلچسپيءَ سان نظرثاني ڪندا هئا(6)."

ڪتاب درناياب عرف يادِ رفتگان جي ٻهرئين ڇاپي ۾ مخدوم طالب المولىٰ جن مرحوم شاعرن کي غائبانہ خطاب ڪيو آهي، لکن ٿا:

"اي ڪاغذي دنيا جا شهريارو! اوهان جون تصنيفون اوهان جون سدا بهار حڪومتون آهن، ڏسڻ وارن جي اکيان اوهين نقوش ۽ حروف جو لباس پهري کلندا ۽ ڳالهائيندا نظر اچو ٿا اوهان شاعريءَ جي مملڪت ۾ شهرتِ عام ۽ بقائي دوام جا اهڙا ته عالي شان ۽ پائدار محل تعمير ڪري ڇڏيا آهن جو سوين سال اڃا بہ ساڳئي ساز ۽ سامان سان سينگاريل رهندا. ڪيترائي نسل انهن محلن ۾ ايندا رهندا ۽ آرام ڪندا رهندا(7)."

ساڳي ريت ٻئي ڇاپي ۾ منظوم خطاب ڪيو، اٿن جيڪو 5- ڊسمبر 1991ع جو لکيل آهي.

يادِ رفتگان ۾ شامل مواد جي ترتيب بہ بنيادي قسم جي آهي، جنهن ڪري هيءُ ڪتاب پڙهندڙن وٽ سانديڻ جهڙو تہ آهي ئي پر اديبن، شاعرن، نقادن ۽ محققن وٽ حوالاجاتي نوعيت جهڙي حيثيت پڻ رکندڙ آهي. شمشيرالحيدري ڪتاب جي مواد جي حوالي سان ڇپائيندڙ نوٽ ۾ لکي ٿو:

"يادِ رفتگان ۾ مختلف دورن، مختلف هنڌن، مختلف صنفن ۽ مختلف فڪري مڪتبن جي شاعرن کي چونڊيو ويو آهي. جيتوڻيڪ انهن جو تمام مختصر تعارف ڏنو ويو آهي پر تڏهن بہ هرهڪ جو جنم ۽ موت سن، رهائش جو هنڌ، روزگار جو وسيلو، تعليم، شوق، شغف، شاعراڻو مرتبو ۽ شاعريءَ جو نمونو، سڀ ضروري معلومات اهڙي طرح ڏني وئي آهي، جو 'يادِ رفتگان' فوتي شاعرن جي هڪ مستند ڊئريڪٽري بنجي پئي آهي، جيڪا حوالي جي ڪتاب طور ڪتب ايندي(8)."

(3) ڪافي:

هيءُ ڪتاب بہ موضوع جي اعتبار کان سنڌي زبان ۾ اهم جاءِ والاري ٿو، ڇاڪاڻ ته هن صنف جي فن بابت هيءُ ڪتاب اڄ ڏينهن تائين واحد ڪتاب آهي. ڪافي، سنڌي شاعريءَ جي مقبول صنف رهي آهي. سمورن ڪلاسيڪل شاعرن (شاهہ لطيف کان سواءِ) ڪافي چئي آهي. حقيقت ۾ ڪافي جو تعلق موسيقي سان آهي، تنهنڪري موسيقي جي ڄاڻ رکندڙ ئي ڪافي ڳائي سگهي ٿو.

مخدوم صاحب جي هن ڪتاب 'ڪافي' ۾ شامل مواد کي هيٺين عنوانن ۾ جدا جدا رکيو ويو آهي:

اڳياڙي
سنڌي تهذيب
سنڌي ٻولي
موزون ۽ غير موزون شاعري
بيت
وائي
ڪافي
ڪافي جي ساراهہ
ڪافي جي پيچ گهڙ
ڪافي جا ڪهاڙيتا
ڪافي لکڻ جو طريقو
ڪافي جو مضمون

ڪافي جي زبان
لفظ ۽ انهن جا اُچار
ڪافي ۽ گيت
ڪافي جي ڳائڻ جو طريقو
ڪافي، راڳ ۽ راڳيندڙ
ڪافي ۽ ساز
سريلو آواز
ٻيا ڳائڻا ۽ ڪافيہ
راڳ ۽ بيماريون
راڳ جي وسيلي علاج
ميڙ چوند
واڌارا
حياتيون
اُپٽار

مٿي ڏنل موضوعن جي فهرست مان آسانيءَ سان ڪتاب ۾ شامل مواد جي اهميت جو انداز ڪري سگهون ٿا. موضوع جي اعتبار کان مخدوم صاحب وائي ۽ ڪافي جي بنيادي فرق کي ظاهر ڪندي لکن ٿا:

"وائي ۽ ڪافي ۾ ڪو فرق آهي ته فقط ڳهاڙيتن جو آهي. باقي نه مضمون ٿو ڦري، نه مفهوم، نه لفظ ٿا ٻئي قسم جا اچن نه محاورا ۽ نه خيال ئي ڪي جدا جدا آهن. وائي جي مصرع هرويرو هڪ سٽي ڪانہ ٿي ٿئي، مثلاً: شاهه جي رسالي ۾ هڪ وائي آهي، ان جي هر مصرع ۾ ٻہ ٻہ سٽون آهن. ڪافي ۽ وائي جيڪڏهن ٻہ جدا صنفون هجن ها ته انهن ۾ مداح ۽ مولود وانگر مضمون جو فرق بہ هجي ها. جيئن 'غزل' ۽ 'هزل' ٻہ شيون آهن، اگرچ ٻنهي جا ڳهاڙيتا ساڳيائي آهن(9)."

وائي ۽ ڪافي جي فرق بابت مخدوم صاحب جن جو اهو خيال درست آهي ته هي ٻئي صنفون فقط ڳهاڙيتن سبب آهن ۽ شاعري ۾ هيئت ئي بنيادي شيءِ آهي، جنهن تي خيال جي اڏاوت ٿئي ٿي، تنهنڪري ظاهري طور هڪ جهڙائي رکندڙ ڳهاڙيتا، شاعر جي ذهن ۾ واضح هجڻ گهرجن ته ساڳي وقت ان ڳهاڙيتي جي ابتدا بابت ڄاڻڻ، نقاد پاڻ لاءِ اهم سمجهي ٿو. ان ئي جذبي تحت مخدوم صاحب لفظ ڪافي جي اصل بابت پڻ ڪتاب ۾ بحث ڪندي آخر ۾ اها راءِ قائم ڪئي آهي ته:

"سنڌي ۾ هي جيڪو "ڪافي" جو استعمال ٿئي ٿو سو بنهه غلط آهي، ڇو ته ان لفظ مان بيت يا شعر وغيره جي معنيٰ اصل ڪانہ ٿي نڪري. دراصل هي لفظ "قافيہ" آهي، جنهن مان "قافي" لفظ بمعنيٰ الڪلام المقفيق آهي، يعني قافيي سان ٺهيل ڪلام، بيت، شعر وغيره(10)."

هن اقتباس مان جيڪا اهم ڳالهه اسان جي سامهون آئي آهي، ته لفظ 'ڪافي' حقيقت ۾ 'قافي' آهي. جيڪڏهن هن کي قافيہ جي نسبت سان 'قافي' سڏجي ته قافيو ته هر پابند شعر ۾ موجود هوندو آهي پر جيئن ته هر پابند شعر ڳائي/جهونگاري نہ ٿو سگهجي، پر ساڳي وقت 'ڪافي' جو تعلق گهڻي ڀاڱي راڳداريءَ سان آهي، تنهنڪري لفظ 'ڪافي' جي بجاءِ 'قافي' وڌيڪ وزندار محسوس ٿئي ٿو.

ڪتاب 'ڪافي' ۾ جنهن بنيادي شيءِ جي کوٽ محسوس ٿئي ٿي، اهو پهلو آهي "ڪافي جا ڳهاڙيتا"، توڙي جو مخدوم صاحب جن ڪتاب ۾ مٿيون عنوان تہ قائم ڪيو آهي پر خبر ناهي ڇو هن عنوان تي پنهنجي عالمانہ سوچ ۽ عام فهم اسلوب سان، اسان جي رهنمائي نہ ڪئي اٿن، جڏهن تہ پاڻ ان کوٽ کي محسوس ڪندي لکيو اٿن تہ: ڪافي جا ڳهاڙيتا لامحدود آهن، جن بابت جدا ڪتاب 'ڪافي جا ڳهاڙيتا' لکبو پر سنڌي ادب اهڙي شاهڪار ڪتاب کان محروم ٿي رهيو. تازو راقم جڏهن سچل سرمست تي تحقيق ڪري رهيو هو تہ سچل سرمست جي شاعريءَ جي فن بابت لکندي ان جي ڪافي جي ڳهاڙيتن بابت پڻ تفصيل سان لکندي درازي شاهہ جي مروج ڪيل سٽ کان وڌيڪ نمونن کي مثالن سان پيش ڪيو. اها ڪوشش ڄڻ مخدوم صاحب جن جي ان رهيل ڪم جي تشنگيءَ کي پورو ڪرڻ خاطر ضرور چٽبي(11).

مضامين طالب المولىٰ:

هن سري هيٺ مخدوم صاحب جن جا ٻائيتاليهه مضمون شايع ٿيل آهن، جيڪي سائين جن سنه 1950ع کان 1993ع تائين مختلف وقتن تي لکيا ۽ پڙهيا. هن ڪتاب ۾ شامل مضمون هيٺين مکيه موضوعن ۾ ورهايل آهن: (1) مذهب، (2) لطيفيات/اشارتِ شاهه،(3) تاريخ، (4) سوانح، (5) تحقيق/تنقيد، (6) ادب لطيف، (7) خطبا.

هنن مکيه عنوانن هيٺ آيل سمورا مضمون، ٻولي ۽ اسلوب جي اعتبار کان ساده ۽ عام فهم آهن، جنهنڪري هر پڙهندڙ انهن مضمونن مان لطف اندوز به ٿئي ٿو ته اصل پيغام کي به آسانيءَ سان سمجهي سگهي ٿو، اسان جيڪڏهن هڪ نهار هن ڪتاب جي مکيه مضمونن تي وجهنداسين ته اسان هنن مضمونن جي اهميت جو ڪاٿو لڳائي سگهنداسين.

ڪتاب "مضامين طالب المولىٰ" ۾ لسانيات جي حوالي سان پڻ مواد شامل آهي، جنهن ۾ مضمون "دب دونهين ۾" هڪ معلوماتي مضمون آهي، جيڪو هڪ اصطلاح جي وضاحت طور لکيو ويو آهي. جنهن مان ڪنهن اصطلاح يا لفظ جي بنياد معلوم ڪرڻ وارو فارمولو موجود آهي: هيءُ مختصر پر دلچسپ مضمون آهي. 'دب دونهين ۾' اصطلاح جي تشريح ڪندي مخدوم صاحب جن لکن ٿا:

"جڏهن اول اول بندوق ايجاد ٿي ۽ ڪثرت سان استعمال ۾ آئي، تڏهن ئي ڪنهن جي زبان مان اوچتو اهو جملو نڪتو ته عام استعمال ۾ آيو، تشريح هن طرح آهي ته ان وقت جي بندوقن کان وڌيڪ بارود بندوق ۾ پئجي ويندو هو، ڇو ته بارود جو ڪو مقدار مقرر ڪونه هوندو هو ۽ وري هٿ سان ئي لپ ڀري وجهڻو پوندو هو ۽ وري بارود به نئون ايجاد ٿيل، تنهنڪري بندوق جي فائر ٿيڻ بعد ڪيتروئي وقت دونهون هوا ۾ شامل هوندو هو.

مطلب هيءُ ٿيو ته اجا دشمن جي فائر جو دونهون غائب ٿي نه ٿئي ته تون هڪدم ان تي بي پناهه حملو ڪري ڏي. ان مضمون ۾ مطلب کي ڪنهن سگهڙ ٽورن ئي لفظن ۾ چيو: يعني ته "دب دونهين ۾(12)."

هن ڪتاب ۾ شامل هڪ ٻيو مضمون "فردوس سخن" به ان ئي سلسلي جي ڪڙي آهي، جنهن ۾ ڪن لفظن جي لغوي ۽ اصطلاحي معنيٰ ڏئي، ان بابت مختلف شاعرن جا شعر ڏنا ويا آهن. 1953ع ۾ لکيل هيءُ مضمون جڻ ڪنهن شاعر جي خاص لغت جوڙڻ جو بنيادي خاڪو آهي.

ڪتاب 'مضامين طالب المولىٰ' ۾ 'ديوانِ طالب المولىٰ' جو مهاڳ به شامل ڪيو ويو آهي. جيڪو علم زبان جي حوالي سان اهم ۽ ڪارائتو آهي، جنهن ۾ سنڌي الف- ب جي ٻاونجاهه اکرن جي پٽيءَ متعلق بحث ٿيل آهي. مخدوم صاحب جي خيال موجب مذڪوره پٽي ۾ 'ڙهه' 'لهه'، 'مهه'، 'نهه'، 'ٺهه'، 'تنوين' ۽ 'غنه' اکرن جو اضافو ضروري آهي. ڇاڪاڻ ته هن کان اڳ سنڌي الف- ب جي پٽي ۾ 'گهه' ۽ 'جهه' جهڙا اکر شامل آهن. مخدوم صاحب جن جي خيال موجب مذڪوره اکر عام جام لکيا پڙهيا وڃن ٿا، تنهنڪري ڇاڪاڻ ته مرڪب اکر اڳ به پٽي ۾ موجود آهن سي هي اکر به پٽي ۾ شامل ڪجن. اهڙي خيال سان سنڌي الف- ب جي پٽي اڃا به طويل ٿيڻ جو خدشو به موجود آهي. ساڳئي وقت موجوده وقت ۾ پٽي کي گهٽائڻ جهڙا خيال به موجود آهن. بهرحال هيءُ مهاڳ لساني حوالي سان هڪ نئين بحث کي جنم ڏئي رهيو آهي. جنهن تي لسانيات جي ماهرن کي تفصيل سان خيال آرائيءَ جو حق حاصل آهي.

اشارتِ شاهه (لطيفيات) سري هيٺ لکيل مضمونن ۾ مخدوم صاحب، شاهه عبداللطيف ڀٽائي بابت مختلف نُڪتن تي پنهنجا خيال پيش ڪيا آهن، خاص طور شاهه صاحب جي شعرن جي لفظي معنيٰ جي حوالي سان گفتگو ڪندي انهن شعرن جي تشريح پڻ ڪئي آهي ته ٻئي طرح لطيفيات جي عالمن سان مدلل اختلاف به رکيو اٿن. اهڙي ريت مذڪوره مضمون شاهه صاحب جي باري ۾ ڄاڻ ڏيندڙ ۽ بيتن جون نيون معنائون ٻڌائيندڙ اهم مضمون آهن.

مذڪوره ڪتاب جي هڪ مضمون "خواجه حافظ شيرازي ۽ شاهه ڀٽائي" ۾ مخدوم صاحب جن

شاھ ڀٽائيءَ بابت ترقي پسند سوچ کي ظاھر ڪندي هڪ اهم نُڪتي طرف اسان جو ڌيان ڇڪايو آهي، ته ڀٽائي سرڪار بحيثيت انسان پنهنجي شاعريءَ ۾ سمورا انساني جذبا ويهي اُٿيا آهن. تنهنڪري هروڀرو ان جي شاعريءَ کي فقط مذهبي شاعري ڪري پيش نه ڪرڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته هڪ انسان جي حيثيت ۾ ڀٽائي صاحب پڻ جدا جدا جذبن ۽ احساسن کي اظهاريو آهي يعني هُن وٽ علحده علحده احساس آهن، جيڪي مذهبي به آهن، روحاني به، رومانوي به ته انقلابي به آهن.

اسان ڏسون ٿا ته شاھ لطيفؒ اهڙو شاعر آهي جنهن وٽ موضوعن ۽ مضمونن جو ڪوبه ڪاٿو ئي ناهي. هن الله جي هيڪڙائي، رسول ﷺ جن جي اطاعت، انسان دوستي، روحانيت، تاريخ کان وٺندي انساني سياڻ، خواهشن، حساسيت، حساڪيت تائين ته ٻئي طرف درياءَ رستي وڻج واپار، ۽ دريائي جيوت تائين لاتعداد موضوع ۽ مضمون ويهي پنهنجي آفاقي ڪلام ۾ سموهيا آهن.

ساڳي ئي ڪتاب ۾ شامل لطيف سائين جي عرس تي ٿيل ادبي ڪانفرنس ۾ ڪيل صدارتي خطبي ۾ شاھ جي راڳ جي حوالي سان گفتگو ڪندي ڪن اهم نُڪتن بابت اشارو ڪيو ويو آهي. جن ۾ هڪ ته سنڌ ۾ راڳداري جي حوالي سان استاد ۽ شاگرد وارو سلسلو ختم ٿيڻ واري رجحان تي ڏک جو اظهار ڪندي مخدوم صاحب چون ٿا:

"اهڙيون درسگاهون هجن جتان فنڪار تيار ٿي نڪرن." اڄ اهڙن ادارن جي کوٽ جي شدت سان احساس ٿئي ٿو ته مڪمل سکيا کان سواءِ ڳائڻ جي ميدان ۾ لٿل شهسوار سنڌي موسيقيءَ کي عروج ڏانهن وٺي وڃڻ بجاءِ ان جي تباهي ۾ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪري رهيا آهن ۽ ٻيو ته ڀٽائيءَ جي پڙ ۾ ڪي نيون ڏنون ڳائڻ گهرجن، جنهن سان ڀٽائيءَ جي راڳ کي وڌيڪ تقويت ملي.

'هالن جا مخدوم صاحب ۽ ڀٽائي' هڪ اهم مضمون آهي، جنهن ۾ ڪن عالمن طرفان پيش ڪيل اهو خيال ته پنجون پاڳئون 'مخدوم مير محمد عرف مخدوم مير پير'، شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو مخالف هو. مخدوم صاحب ان ڳالهه جو دليلن سان جواب پيش ڪندي ثابت ڪيو آهي ته هيءَ ڳالهه مفروضو آهي، ان کان وڌيڪ ٻيو ڪجهه به نه آهي. خود شاھ صاحب جي حياتيءَ تي نظر وجهڻ سان هڪ ڳالهه چٽي نظر اچي ٿي ته ڀٽائي صاحب پنهنجي حياتي ۾ ڪٿي به مرشد ۽ مريد وارو سلسلو نه جوڙيو، نه ئي اسان کي ڪا ايڏي وڏي جماعت هن سيد سڳوري سان گڏ نظر اچي ٿي. جنهن سبب نو لکي گودڙي واري پير صاحب کي ڪو خطرو هوندو. ڀٽائي سيلاني فقير هو، هن فطرت کي جهاڳي حقيقت جو علم حاصل ڪيو هو. هن جو ڀٽ تي آباد ٿين وارو عرصو به ڪو سندن حياتيءَ جو آخري ڏهن سالن جو آهي: ساڳي وقت اها به ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته الله وارا نيڪ فرد ڪڏهن به دنيا جي حرص حوس هٺ ۽ تڪبر پويان نه ڊوڙندا آهن ۽ نه ئي اهڙين خسيس شين جي لاءِ پنهنجي جماعت کي وڌائڻ لاءِ اُتساهيندا آهن. ههڙي قسم جون ڳالهيون يا مافوق الفطرت ڪرامتون بزرگن جي بيان ۾ عام ڪرڻ سنڌ ۾ رواج ٻڌجي چڪو آهي. تنهنڪري انهن ڳالهين تي ڌيان ڏيڻ جي بجاءِ بزرگن جي تعليمات جي روشنيءَ ۾ سندن حياتيءَ کي ڏسون ۽ پرکيون.

مذڪوره ڪتاب جو هڪ ٻيو اهم ڪارائتو مضمون آهي، "سروري جماعت جو 'ڏهر' ۽ اويسي طريقو"، هن مضمون ۾ مخدوم طالب المولىٰ سائين جن ٻن اهم نُڪتن تي ويچار ونديا آهن: (1) شاعريءَ جي صنف 'ڏهر' بابت ۽ (2) اويسي طريقت بابت.

'ڏهر'، مخدوم نوح سرورؒ جي مريدن سماع وانگر چوڻ شروع ڪيا. جنهن ۾ حمد، نعت، منقبت، اصحابه ڪرام ۽ ٻين الله جي ثنا، دين اسلام جي اصولن تي عمل ڪرڻ جون هدايتون ۽ مرشد جي تعريف تي مضمون آڻيا آهن. ڏهر چوڻ جو سلسلو فقط سروري جماعت اندر موجود آهي ۽ تصوف جي ڪنهن به سلسلي ۾ اهو طريقو رائج ناهي. سروري جماعت جي ڪيترن ئي شاعر مريدن ڏهر چيا آهن، جن ۾ منٺار فقير راڄڙ خاص ذڪر لائق آهي، جنهن جو 'ڏهرن' جو مڪمل مجموعو 'رسالو رهنمائي' پڻ شايع ٿيل آهي. مخدوم صاحب هن مضمون ذريعي

شاعريءَ جي هڪ خاص صنف ۽ سروري جماعت جي هڪ خاص طريقي 'ڏهر' چوڻ ڏانهن اسان جو ڌيان ڇڪايو آهي ته ٻئي طرف هن مضمون ۾ مخدوم نوح سرورؒ جو اويسي هجڻ، اويسي طريقي بابت پڻ مدلل علمي حوالي سان گفتگو ٿيل آهي. بهرحال بن مختلف حوالن جي ڪري هيءُ مضمون، پنهنجي موضوع ۽ مواد سبب نهايت ڪارائتو آهي.

مجموعي طرح ڏسو ته منڪوره ڪتاب ۾ هڪ ئي وقت تي ڪيترائي موضوع، مضمون ۽ عنوان قائم ٿيل آهن. مذهب کان سياست تائين، تاريخ کان لطيفيات تائين، ادب کان لسانيات تائين گهڻ موضوع آهن، جن سان نهايت خوش اسلوبيءَ سان نباهيو ويو آهي.

لغات سنڌي مخففات:

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ جن پنهنجي تحريرن ۽ تقريرن ۾ اڪثر لفظن جي معنائن ۽ ٻوليءَ جي لساني پهلوئن جو ذڪر ڪيو آهي پر سندن مڪمل لسانياتي سوچ سمجهه جو ڀرپور مثال "لغات سنڌي مخففات" آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جا مخفف ڏادي ڌيان سان پيش ڪيا ويا آهن. گرامر جي اصولن موجب لکت ۾ لفظ مڪمل ڏنا ويندا آهن، جڏهن ته عام رواجي ڳالهائڻ ۾ اڪثر لفظن جا ڪجهه اکر حذف ٿي ويندا آهن ته اُن سان گڏوگڏ شاعريءَ ۾ عروض جي قاعدن سبب ڪٿي ڪٿي لفظن جا مخفف بڻبا آهن.

ڊاڪٽر غلام علي الانا "سنڌي لغات مخففات" جي مقدمي ۾ لفظن جي مخفف جا اصول بيان ڪندي لکي ٿو:

"مطالعي دوران اهو معلوم ٿيو آهي ته لفظن جا مخفف روپ ڪنهن ڏوڪيبازي سان يا بيقاعدي نموني نٿا حاصل ڪجن پر اُن لاءِ به ٻوليءَ جي ارتقا دوران ڪي اصول يا قانون نهي ويندا آهن. مثال طور هيٺيان اصول عام طور لفظن جي مخففات لاءِ ڪارفرما هوندا آهن، مثلاً:

(i) سنڌي (ادغام) وارا اصول ۽ قانون

(ii) شاعري يا نثر وارين صنفن ۾ ٻوليءَ جي استعمال ۾ لفظن جو مخفف روپ وٺڻ

(iii) روزمرهه واري ٻولي ۽ عام گفتگو واري ٻوليءَ ۾ لفظن جو سسڻ وغيره(13)."

مطلب ته لفظن جا مخفف پڻ لسانياتي اصولن موجب ئي جنم وٺن ٿا، جن کي سوچي سمجهي ئي پيش ڪري سگهجي ٿو. مخدوم طالب المولىٰ جن ڀهريون پيرو سنڌي زبان ۾ هن قسم جو ڪم سرانجام ڏيندي سنڌي لفظن جي مخفف جي لغت تيار ڪئي.

جنهن جي مواد جي ورهاست هن طرح ٿيل آهي:

باب پهريون- اسم، ضمير، صفت ۽ ظرف

باب ٻيو- اسم عام، مؤنث

باب ٽيون- مصدري لفظ

باب چوٿون- ٻٽن لفظن جا مخفف

باب چوٿون (الف)- هم اواز لفظن جا مخفف

مجموعي طور ٻٽي جي ٻاونجاهه اکرن مان 43 اکرن تي ڪل ارڙهن سو لفظن جون مخفف صورتون پيش ٿيل آهن. هت ڪجهه مثال خاطر صورتون پيش ڪجن ٿيون:

لفظ	مخفف
آئيو-	آيو
آياس-	آيس
آندام-	آندم
آبري-	ابري
بيهار-	بيهر
ٻاڙهه-	ٻڙهه
ٽُڪر-	ٽُڪ
ٿونٽ-	ٿوٽ
حجت-	حُج
دوڏڙ	دڏڙ

سنڌي زبان جي هيءَ پهرئين نرالي لغت پنهنجي دور جو نه رڳو سنڌي لغت نويسيءَ ۾ نئون پر هڪ جديد اهڃاڻ آهي. هن ڪم کان پوءِ سنڌي ۾ مختلف نوعيت جون لغتون پڻ جوڙڻ جو رواج پئجي چڪو آهي.

ڊاڪٽر غلام علي الانا هن لغت "سنڌي لغات مخففات" جي اهميت بابت لکي ٿو:

”هي لغت گهڻ ڪارج واري لغت آهي. هن ۾ اڪيچار خصوصيتون آهن، جن جو اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي. هن لغت جي مدد سان لفظن جا ڌاتو، اُچار، اشتقاق، ٻوليءَ ۾ لفظن جي معنيٰ، سمجهاڻي ۽ وياڪرڻي ڪارڻ معلوم ڪري سگهجن ٿا. هن لغت جي مطالعي سان لساني، وياڪرڻي، تهذيبي تمدني ۽ ثقافتي ڳالهيون، نُڪتا ۽ حقيقتون سامهون اچن ٿيون، جن جي چنڊڇاڻ ڪي بنياد بنائي ڪئين ڪتاب ٻه لکي سگهجن ٿا(15).“

منهنجو نِنڊيڻ:

مخدوم طالب المولىٰ سائين جن جي يادگيرين تي مشتمل هيءُ ڪتاب بنهه مختصر ٿي سهي پر مصنف بابت بنيادي ڄاڻ ڏئي ٿو. سندن ولادت، ننڍپڻ، درسي تعليم، والد بزرگوار حضرت مخدوم غلام محمد ’گل سائين‘ سجاده نشين درگاهه حضرت مخدوم نوح وٽان تربيت، زماني شناسيءَ جو علم ۽ شاعريءَ ڏانهن رغبت جهڙي ڄاڻ، هن مختصر مضمون مان ملي ٿي. مخدوم صاحب هيءُ معلومات هڪ مضمون خاطر بيماريءَ جي حالت ۾ لکي، جنهن کي سندن صد لائق پوٽي، اديب، شاعر ۽ محقق مخدوم جميل الزمان ڪتاب جي صورت ۾ ترتيب ڏئي، ان تي ضروري حاشيا لکي، شايع ڪرائي هڪ وڏي علمي، سياسي ۽ روحاني شخصيت جي زندگي جي ابتدائي دور کي نهايت شائستي انداز ۾ دنيا آڏو آڻيندي محفوظ بڻايو آهي.

مصري جون تڙيون:

هيءُ ڪتاب، مخدوم طالب المولىٰ سائين جن جي چونڊ علمي نُڪتن جو مجموعو آهي، جنهن ۾ سمورن موضوعن بابت سندن ذاتي خيال پيش ٿيل آهن، جيڪي علمي حوالي سان نهايت ڪارآمد ۽ مفيد آهن. هت نموني خاطر سندن ڪجهه اقوال نقل ڪجن ٿا:

- هي دور آزاد غلامي جو آهي.
- دنيا عظيم ايڪسيڊنٽ آهي.
- اڄڪلهه سياسي ۽ نظرياتي اختلاف دشمنيءَ جا ٻيا نالا آهن.
- ماڻهو جي نيت پرکڻي هجي ته ان سان رلاءُ ڪجي.
- ڪنهن جي طبعيت سمجهڻي هجي ته ان سان گڏ شڪار ڪجي.
- ذهني ڪيفيت چهري مان معلوم ٿيندي آهي.
- عشقبازي ٻي شيءِ ۽ عيشبازي ٻي شيءِ ٿيندي آهي(16).

ب: شاعري:

هن عنوان هيٺ اسان مخدوم طالب المولىٰ سائين جي شاعريءَ جو مطالعو صنف وار ڪنداسين.

غزل:

غزل، مخدوم صاحب جن جي محبوب صنف آهي. سندن غزل جو مڪمل ديوان ’ديوان طالب المولىٰ‘ جي سري سان شايع ٿيل آهي. هن ديوان جي مقدمي ۾ سائين جن سنڌي الف- ب جي پٽي ۾ ڪجهه اکرن جي اضافي بابت بحث ڪيو آهي. (اسان ان بابت نثر نويسي واري حصي ۾ بحث ڪري آيا آهيون). هن ديوان ۾ انهن اکرن تي ٻه غزل پڻ شامل ڪيا ويا آهن. اهي اکر آهن ڙهه- لهه- مهه- نهه- ٿهه- تنوين- غنه- هت مثال طور اهڙن رديف وارن غزلن جون ابتدائي سٽون پيش ڪجن ٿيون:

ڙهه: هن راهه وفا ۾ ياد منا ڪجهه مان تو رڙهان ڪجهه
تون ٻه ته رڙهه
لهه: هر وقت ذهن ۾ ٿي رهي دلربا جي ڳالهه
مهه: اٿي ذڪر عبادت رڳو ڪين سمهه
تنوين: • ازمان ساڻ آهي محبت يقيناً
• هڪ وار سڏ ڪٽي تون ٿي دل نواز ساءِ
نهه: اي سڄڻ شابس هجئي اي دلربا آئين ٻه ڪونهه
ٿهه: تي نه غافل اي ادا پهرئين سجائج پنهنجو پاٿهه(17).

مخدوم طالب المولىٰ جن غزل کي ڏاري صنف جيان ئي قبول ڪيو آهي پر باوجود ان جي سندن غزل نهايت خوبصورت آهن:

جنهن دل ۾ عشق ناهه، سا دل دل نٿي لڳي،
ڏڙڪي ته خوب خوب ٿي بسمل نٿي لڳي.
عشاق وانگي صدقي ٿيڻ ڳالهه ٻي ڪا آهه،

هر سر زمين جنگ ۽ مقتل نٿي لڳي،
دنيا تہ ڏاڍي طالب مولا حسين آهہ،
پر ڇا ڪجي جو ان مان مگر دل نٿي لڳي.

سندن اهڙي هڪ خوبصورت تشبيهہ جو ذڪر ڪجي جنهن ۾ سڄڻ جي ڪارن وارن کي ڪاري رات سان ڀيٽيو ٿا، چون ٿا:

رشڪِ بخت سيہ رشڪِ تاريڪ شب هن جا زلفِ دوتا خوشنما خوشنما
الله الله جبين ضوفشان ضوفشان جلوه گر جلوه گر يا خدا يا خدا.

مخدوم صاحب جڏهن غزل لکي رهيو هو يا ديوان مرتب ڪري رهيو هو، ان وقت يقيناً سندن آڏو هالا جي شاعرن جا ديوان موجود هوندا، خاص طور "ديوان گل" تہ سندن اڳيان رهيو، ڇاڪاڻ تہ "ديوان گل" سنڌي غزل جي عمارت جوڙيو بيٺو آهي ۽ ٻيو تہ مخدوم صاحب جن پنهنجي ديوان جي مهاڳ ۾ "ديوان گل" جا حوالا ڏنا آهن. گل قافيہ 'ذ' جي غزل ۾ "ڪاغذ" لفظ رديف طور آندو آهي تہ ساڳي وقت مخدوم صاحب جن بہ پڻ 'ڪاغذ' رديف استعمال ڪيو آهي، پر ٻنهي جي خيال ۾ وڏو فرق آهي، گل چئي ٿو:

اڄ آيو يار ڪان مون کي ڪاغذ،
دوست دلدار ڪان مون کي ڪاغذ،
پرت سان پوئيل پنو پاتئل،
يار جي پار ڪان من کي ڪاغذ(18).

مخدوم صاحب جن کي وري قريبن جو پيغام آيو ئي ڪونهي، هو تہ اُن اوسيئڙي ۾ وينا 'ڪاغذ' لاءِ واجهائين، چون ٿا:

عجب آهي جو اڄ تائين نہ آيو يار جو ڪاغذ،
منور مهلقا محبوب من جي ٺار جو ڪاغذ،
صدائون ڪيتريون ۽ عرض ڪياسون ڪيترن کي،
مگر آيو نہ ان ڪان وعده ديدار جو ڪاغذ.

مخدوم طالب المولىٰ پنهنجي غزل ۾ ڪيترائي نوان موضوع شامل ڪيا آهن. زماني جي حالتن بابت فڪرمند آهن. وقت، پڪي جيان اڏامندو ٿو وڃي، واري جيان مُٺ مان ڪسڪندو وڃي ٿو پر جيئن جيئن وقت تبديل ٿئي ٿو تہ ان سان گڏ هو مقرر ٿيل اخلاقي قدرن کي بہ اورانگهي ٿو. اسان گڏريل ڪيترن ئي ڏهاڪن کان ڪيترن ئي اخلاقي مونجهارن ۾ مبتلا آهيون، جنهن سبب هڪ اهڙو نسل پيدا ٿي رهيو آهي، جيڪو پنهنجن اعلىٰ قدرن جي بجاءِ ٻين سوسائٽين جي طرز انداز کي اختيار ڪرڻ ۾ فخرمند آهي، تہ رڳو ايترو پر ان اثر هيٺ هو ڪيترن ئي غير اخلاقي قدمن کي بہ درست سمجهي رهيو آهي. ان پس منظر ۾ مخدوم صاحب خوب چيو آهي:

عجب آهي زماني جا سڀئي اطوار مٽجي ويا،
وڏا سردار مٽجي ويا، وڏا پوتار مٽجي ويا.

اهو اخلاق، اها الفت، اها تهذيب ڪانهي ڪا،
غريبن ۾ اڃا ڪجهہ آهي، پر زردار مٽجي ويا.

نہ عزت هاڻ اشرافن جي محفوظ آهي اي يارو،
وڏن تي ڇا ميار آهي جو ننڍڙا ٻار مٽجي ويا.

زماني جون حالتون ڇا بدليون، اسان مان سهپ، برداشت، خلوص، سڪ، احترام ئي موڪلائي رهيو آهي. مقدس عبادتگاهن جو تقدس بہ پائمال ڪرڻ کان نٽا ڪيبايون. مسجدون دهشتگرديءَ جي ور چڙهي ويون، خانقاهون ذاتي مفادن لاءِ استعمال ٿي رهيون آهن. ان صورت ۾ عام فرد ڪيڏانهن وڃي، اهو بنيادي سوال آهي. مخدوم صاحب ان پس منظر ۾ چون ٿا:

پناهون خانگاهن ۾ ملي سگهيون نہ اي زاهد،
تڏهن ميخاني ڪي ۽ ان جي پيمانن کي پوڄيون ٿا.

اسان ڪان ڪانہ بدعت ٿي سگهي خرقہ نوازي جي،
خدا جو سنهن تہ بس چاڪِ گريبانن کي پوڄيون ٿا.

پر اها فراريت آهي، مسئلي جو حل ناهي، ڪنهن مستقل حل ڏانهن. اسان جي سوچ جو سفر ناهي، اهو عارضي پڙو آهي. حقيقت جي تلاش اسان کي ئي ڪرڻي پوندي. مخدوم صاحب ان مستقل حل ڏانهن اسان کي وٺي وڃي رهيا آهن، جتي دنيا جا هي سڀ رنگ ڊاهڻا پوندا، چون ٿا:

اها پيري ۽ مخدومي بہ، هڪڙو ڍنگ اڄ آهي،
فقط رندن سان الفت آهہ، مستانن کي پوڄيون ٿا.

وري اڳتي پنهنجي حالت بابت چون ٿا تہ

کين هن مالداريءَ جي خواهش جي بجاءِ فقرائي ۾ موج ماڻڻ جي خواهش آ:

ناهه خواهش مالدارن ۾، ٿيان داخل ڪڏهن،
مون کي فقرائي مزي جي، مالداري ٿي نصيب.

اجا اڳتي وڌيڪ ان خيال کي ظاهر ڪن ٿا:

ڦل مليو ڪنهن کي جي دنيا ۾، رياضت جي سبب،
جي ڪو مخدوم ٿيو آهه، ته خدمت جي سبب.

"ديوان طالب المولىٰ" ۾ انساني مزاج کي به چٽيو ويو آهي. ڪي ننڍيون ننڍيون ڳالهيون جڏهن شاعر بيان ڪندو آهي ته اهي وڏيون محسوس ٿينديون آهن. اهڙوئي هڪ خيال مخدوم طالب المولىٰ پنهنجي هڪ غزل ۾ چٽيو آهي، ته هر فرد پنهنجي اندر ۾ هڪ الڳ ڪائنات رکي ٿو. هن جون ترجيحات پسند ناپسند جدا جدا ٿين ٿيون، جيڪو فطري اصول آهي، ان ڪيفيت کي مخدوم صاحب ڏاڍي خوبصورت انداز ۾ پيش ڪيو آهي:

هر ڪنهن جي ٿيندي آهه طبعيت جدا جدا،
رنگِ وفا جدا ۽ محبت جدا جدا،
واعظ رڳو مبالغو ۽ رند صفا گو،
قدرت بنائي آهه ٿي فطرت جدا جدا.

عشق، شاعريءَ جو بنيادي محرڪ آهي، جيستائين اهو جذبو جاڳي نه ٿو، چٽنگ جيان ڏکي نه ٿو دکي دکي باهه جهڙو پنيٽ نه ٿو پڙڪائي ان وقت تائين شاعري جو وجدان پنهنجي اظهار جي حالت تائين پهچي نه ٿو سگهي ۽ عشق ئي اهو جذبو آهي جيڪو يار جي در تي جهڪائي ٿو ته سجڻ خاطر جڳ جهان سان وري ويڙهه ڪائڻ جي همت به ڏئي ٿو. مخدوم صاحب به هڪ سچي عاشق صادق وانگر يار جي درجي خاڪساري نصيب ٿيڻ تي سُرها آهن:

يار جي در جي چڱو جو خاڪساري ٿي نصيب،
شڪر ٿيو هي راهه مون کي عشق واري نصيب.

معشوق کي اعليٰ ڪجي، جي سجڻ ڪٿي به ته ائين پائنجي ته چڻ عاشق ئي ڪٿيو:

عشق ۾ منهنجا منا جي تو ڪٿيو ته به مون ڪٿيو،
ناز وارا دلربا جي تو ڪٿيو ته به مون ڪٿيو.
'طالب المولىٰ' مجي تنهنجي اڳيان پنهنجي شڪست،
سچ چيم اي مهلقا جي تو ڪٿيو ته به مون ڪٿيو.

عاشق، پنهنجي محبت ۽ محبوب لاءِ هميشه پُراعتماد رهندو آهي، ڇاڪاڻ ته عشق هڪ اهڙو پاڪ پوتر احساس آهي، جيڪو جڏهن به جنهن جي اندر ۾ ڪر موڙي اٿي ٿو ته ان جي سوچ جي دنيا کي حساسيت ۽ حسناڪيت بخشي ڇڏي ٿو ۽ پوءِ ان شخص اندر هڪ سگهه ۽ تازگي پيدا ٿئي ٿي، جيڪا هن کي عشق جي اٿانگن پيچرن تي هلڻ جو حوصلو ڏئي ٿي. مخدوم صاحب ان خيال کي ڪيڏي نه خوبصورت تشبيهه ۾ پيش ڪيو آهي:

سر پهاڙن جو ڪين ڪي جهڪندو،
عشق ٿئي بي وقار ناممڪن.

مخدوم صاحب عشق جي معاملي ۾ پڻ بااصول نظر اچن ٿا، هنن جي سامهون بهتر آهي ته عشق جي ابتدا ڪرڻ وارو ئي خود انتها ڪري، هيءَ سوچ به عشق جي اصولن جو ڪو اعليٰ مرتبو آهي، چون ٿا:

جيڪو به جنهن سان عشق جي خود ابتدا ڪري،
ان جوئي فرض آهه ته هو انتها ڪري

اڳرو قدم اي طالب المولىٰ ڪڏهن نه کڻ،
تنهنجو پلي حريف ئي هر ابتدا ڪري

پر علامه اقبال جي خيال موجب عشق لا انتها آهي جنهن جي ڪابه انتها نه آهي:

تيرے عشق ڪي انتها چاهتا هون،
ميري سادگي ديکهه ڪيا چاهتا هون.

عشق جي واديءَ ۾ پير رکڻ سان هر روز عشق جي ڪتاب جو هڪ نئون ورق کلي ظاهر ٿئي ٿو. هڪ نئون رنگ، هڪ نئون ڍنگ، هڪ نئون انداز، هڪ نئين نرالي دنيا ۽ ان دنيا جي خوشبو، سرهاڻ وجي ٿي ذهن کي معطر ڪندي ۽ عاشق وجي ٿو سفر ڪندو، جو سفر من اندر آ! جيڪو هڪ حد تي پهچڻ ڪان پوءِ وري ٻئي حد ۾ داخل ٿي وڃي ٿو. ائين هر حد ڪان پوءِ وري ٻئي حد شروع ٿئي ٿي. سچل سرمست چوي ٿو:

حدين وجي هرڪو لاحد وجي پير،
سچو سو فقير، جو حد لاحد لنگهي وڃي.

مجموعي طور اسان ڏسون ٿا ته مخدوم

صاحب جن پنهنجي غزل ۾ ڪيترين ئي تشبيهون، استعارا استعمال ڪيا آهن تہ گڏوگڏ فڪري طور سندن غزل رڳو حسن و عشق تائين محدود ناهي پر منجهس انساني سياءُ، وقت ۽ حالتن جي شناس ۽ روحانيت جهڙا موضوع ۽ مضمون پڻ سندن غزل ۾ شامل آهن.

بيت:

بيت، سنڌي اوائلي شاعريءَ جي صنف آهي، لوڪ شاعرن توڙي ڪلاسيڪي شاعرن بيت خوب چيو آهي. سنڌي شاعريءَ جي تاريخ ۾ بيت اسان کي سومرن جي دور کان ملي ٿو. وقت سان گڏوگڏ بيت جي قالب ۾ ٻن قسمن جي تبديلي ايندي رهي، هڪ سٽن جي واڌاري جي ۽ ٻي قافين جي مٽا سٽا جي. جنهن سبب ان جون ڪيترين ئي صورتون پيدا ٿيون، جن ۾ دوهو، سورٺو، دوهو سورٺو، سورٺو دوهو شامل آهن. هي هيئتي صورتون چند تي آڌاريل پڻ آهن. هن دور ۾ بہ بيت جون هي صورتون لکيون پڙهيون وڃن ٿيون. بيت توڙي جي اوائلي صنف آهي پر روايت مان پاڻ کي ڳنڍي رکندڙ شاعرن هن دور بہ بيت چيو آهي. مخدوم طالب المولىٰ جن جي شاعريءَ ۾ اسان کي بيت بہ ججهي تعداد ۾ ملي ٿو. جنهن ۾ ڪيترائي موضوع آندل آهن تہ ساڳئي وقت فني حوالي سان سندن بيت ٻن، ٽن، چئن ۽ ان کان بہ وڌيڪ ائن، نون سٽن جو آهي. سندن هڪ بيت ٻاونجاهہ سٽن جو آهي. جيڪو تجربو سگهڙن وٽ تہ ملي ٿو پر ڪلاسيڪل ۽ نيم ڪلاسيڪل شاعري ۾ نہ ٿو ملي. 'سارسنيال' عنوان هيٺ اهو طويل بيت سندن ڪتاب 'چپر ۾ چڙيون' ۾ شامل آهي.

مخدوم طالب المولىٰ جي بيت جي مطالعي سان جيڪا ڳالهہ سامهون اچي ٿي تہ هن پاڻ کي روايت سان ڳنڍيل رکندي نج ديسي صنف بيت کي ديسي ئي رنگ ۾ رهڻ ڏنو آهي تہ ساڳي وقت ان ۾ موضوعاتي وسعت بہ پيدا ڪئي اٿس. الله جي هيڪڙائي کان ويندي مٺي مير مرسل جي ثنا تائين تقوىٰ کان روحاني رهاڻ تائين، عشق جي آزين نيازين کان وقت ۽ حالتن تائين ڪيترائي مضمون مخدوم صاحب جن پنهنجي بيت ۾ سموهيا آهن. الله جي هيڪڙائي واري بيان ۾ چون ٿا:

تڏهن بہ هڪ الله هو جڏهن ڪجهہ نہ هو،
جڏهن هوندو ڪين ڪي تڏهن بہ سوئي سو،
'وحده لاشريڪ له' ثاني سندس نہ ڪو،
صحيح آهي سمجهيو 'طالب' مولا تو،
اهوئي اهو، هادي آهي هڪڙو.

(چپر ۾ چڙيون، ص 64)

هڪ سچي مسلمان جي حيثيت ۾ نبي ڪريم ﷺ سان انسيت فطري عمل آهي. مخدوم صاحب جن پنهنجن بيتن ۾ حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جي ثنا ۽ ساراهہ بيان ڪندي چون ٿا تہ الله تعالىٰ پنهنجي محبوب جي هٿان جيڪو پيغام موڪليو، ان پيغام سان دنيا اندر جهل ختم ٿيو، ڪفر ڪعبي مان نڪتو ۽ هيٺن ۽ لاچارن جو عربي جام اڳواڻ بڻيو.

پيغام پرور موڪليو هٿان پنهنجي حبيب،
امانت سان الله جو، نياپو ڏنو نجيب،
آخر ان عجيب، ڪفر ڪعبي مان ڪڍيو.

ڪريم پنهنجي قرب سان، خلقيو مُحَمَّد مير،
سر ۾ سجهي ڪونہ ڪو، نرمل جو نظير،
بشير آهي بشر لاءِ، عربي جام امير،
ساٿس رکبو سير، تڏهن مهند مرڪبو.

(چپر ۾ چڙيون، ص 73-75)

روحانيت مخدوم صاحب جن جي هڪ خاص سڃاڻپ آهي. پاڻ جنهن درگاهہ سان وابسطہ هئا اتي سندن هڪ حيثيت روحاني اڳواڻ جي بہ هئي، ۽ پاڻ سمجهندا بہ هئا تہ ٻي سڪون خلق جي خدمت مان ئي حاصل ٿيندو. سندن وضعدار طبعيت ان ڳالهہ جي عملي صورت آهي. مخدوم صاحب جن پنهنجن بيتن ۾ 'رهاڻيون راهوند ۾' جو مضمون آندو آهي، هالا لڳ راهوند ۾ درگاهہ حضرت مخدوم نوح سرورؒ جي ٽيرهين سجاده نشين ۽ بيت ۽ ڪافي جي شاعر مخدوم امين محمد پڪن ڏٺي، پڪا اڏي اڪيلائيءَ ۾ ويهي الله جي عبادت ۽ رياضت ۾ وقت بسر ڪندا هئا. مخدوم طالب المولىٰ جن ان جاءِ تي ويندڙ هئا ۽ ان هنڌ تي ڪيل امين سائين جي عبادتن، رياضتن ۽

روح پرور روحاني رهاڻين کان تصور ۾ واقف هئا. تنهنڪري ان تصور تي پاڻ بيت بہ چيا اٿن، نموني طور هت ڪجھ اهڙا بيت پيش ڪجن ٿا:

رات رهي راهوندڙ ۾ ڪئيسون روح رهاڻ،
ويراڳي ورونهن لئي پري آيا پاڻ،
سوا سوز فراق جي ڪڍيئون نہ ڪنهن جي ڪاڻ،
طالب مولا طلب ۾ ڪيئون وٽ وراڻ،
الله اهي آڻ وري منهنجي وطن تي.

رند رهن راهوندڙ ۾ جوڳي ٿيو جنگ،
لکيو ٻڻن لوڪ کان لالائي جا لنگ،
دنگن مٿي دنگ، پين شوق شراب جا.
(ڇپر ۾ ڇڙيون، ص 5-124)

وطن سان محبت هڪ انساني فطري جنبو آهي، مخدوم صاحب جن بحيثيت هڪ محب وطن شاعر جي، پنهنجي ڌرتي، پنهنجي مٽي، پنهنجي سنڌ سان محبت جو اظهار خوب ڪيو آهي ۽ سنڌ کي سدائين شاد ۽ آباد رهڻ جي دُعا پڻ ڏني آهي، چون ٿا:

سدائين سرهي رهين منجھ هجن هٻڪار،
مسڪينن تي مينهن جي وسي شل وسڪار،
ڏکر سيئي ڏور ٿين وڃن ڏهڪي ڏهڪار،
طالب مولا طلب جا وڏا آهن وهنوار،
سائين مون ستار سدا وسي سنڌڙي.
(سدا وسين سنڌڙي، ص 36)

عشق جي ضمن ۾ مخدوم صاحب جن پنهنجي خوبصورت خيالن جو اظهار ڪيو آهي، ڪبوتر، ڪانگ، اکيون ۽ پير عشق جي ڪٿا جا خاص ٿاٿا آهن. ڪانگ ۽ ڪبوتر وسيلي پرين ڏانهن پيغام اماڻڻ جو تصور بہ اسان کي آڳاٽي وقت کان ملي ٿو پر هن موضوعن تي مخدوم صاحب جن ڪبوتر ۽ ڪانگ جي خصلتن جي پيٽ بہ ڪئي آهي جيڪا ڏاڍي دلچسپ آهي. ڪانگ ڪارو ئي سهي پر شاعر ان جي خصلتن کي هن طرح بيان ڪري ٿو:

ڪانگ برابر ڪارڙا، ڪنا جي ڪوجها،
تہ بہ ڏين پيغام پَرڪ سمجھي سبوجها،
آهن اٻوجها طالب مولا ڪين ڪي.
(سدا وسين سنڌڙي، ص 74)

ساڳئي وقت ڪبوتر بابت چون ٿا:

ڪبوتر ۽ ڪانگ ۾ آهي وڏو ڦير،
هن جي گونگن وانگيان غون غون سمجھي ڪير،
هُن جي ڪان ڪان سمجھجي جو پلئي اڱڻ تي پير،
هو ديس پرائي جو پکي هي وطن جو دانهير،
ڪارو ڪونجھوئي سهي من ۾ رکي نہ مير،
اير نہ ڪوئي پير، طالب مولا تن ۾.
(سدا وسين سنڌڙي، ص 72)

اکين ۽ پيرن جو ذڪر بہ دلچسپ آهي، اکيون عشق جي اظهار جو بهترين ذريعو آهن، ۽ اکيون ئي آهن جيڪي ڪن کي گهائل ڪن ٿيون، ڪن کي مائل ڪن ٿيون، ڪڏهن تڙپ ۽ بيقراري وڌائن ٿيون تہ ڪڏهن تڙپ ۽ بيقراري کي ماٺو ڪن ٿيون. ڪڏهن سڄڻ لاءِ اوهيرا ڪري وهن ٿيون تہ ڪڏهن خوابن کي پاڻ ۾ ٽانڪي وٽن ٿيون عاشق سان چلولايون ڪنديون. مخدوم صاحب جن اکين بابت خوب لکيو آهي، مينهن سان پنهنجي حالت کي پيٽنيندي چون ٿا:

ڇو ٿو ڪرين مينهن مون سان ريس روئڻ جي،
طالب مولا سان ڪيا، ناحق وڏا نينهن،
تنهنجا بہ ٿي ڏينهن، منهنجي موسم سيڪا.
(ڇپر ۾ ڇڙيون، ص 130)

روئڻ جي اها حالت سڄڻ جي دوري سبب آهي، تنهنڪري بيقراري جي منڊ ۾ اکين مان رم جهر جاري نہ ٿيندي تہ ٻيو ڇا ٿيندو، چون ٿا:

وسيو ٿيو وسن اکيون اوهيرا ڪريو،
ڪهڙي مجال مينهن کي جو اينهين ٿي اچن،
طالب مولا! طلب ۾ ٽميو روز ٽمن،
جيڪر محب ملن تہ رهنديون ڪين رئڻ کان.
(ڇپر ۾ ڇڙيون، ص 130)

پر جڏهن اکين پنهنجي پرين جو ديدار ڪيو تہ ڪين روئڻ وسري ويو ۽ ان ويل مخدوم صاحب جن کي پنهنجا پير ياد آيا جن جي ذريعي هو سڄڻ تائين پهتو آهي. هيءُ انداز نرالو آهي، پيرن کي ڳائيندي سائين طالب المولىٰ جن چون ٿا:

قدمن تان قربان ٿيان جو هليا وٽ حبيب،
هيرايا هٿن سان قربائتي قريب،

نہ تہ ڪڏهن ڏسان ها ڪين ڪي لالڻ يار لبيب،
طالب ٿيا طبيب جو پرينءَ وٽ پڄائيون.

پير گهٽيئي پٿون ٿيا تہ رسيا محب مڪان،
طالب مولا طلب ۾ ڪٽي سورن جا سامان،
هلي پهتا حبيب وٽ ڪي ڪيائون ڪان،
اکن تي احسان قدمن ڪيا ڪيترا.
(ڇپر ۾ چڙيون، ص 141)

حسن عشق جو بنياد آهي، جنهن ڪان سواءِ هي ممڻ مچي ئي نہ ٿو. مخدوم صاحب جن جي بيتن ۾ حسن و عشق جو داستان تہ آهي ئي پر ڪئي ڪئي نرالو ڍنگ بہ اختيار ٿيل آهي. اها ڪيڏي نہ چڪ ۽ سِڪ آ جو پرين جو بولو، هيرو، ايرينگ ٿيڻ لاءِ تيار ٿي وڃجي. هيءُ انداز خوبصورت بہ آ هي تہ حساڪيت سان پريل نازڪ خيال بہ آهي!

لٽڪي لٽڪي حسن وڏايان،
چمڪي چمڪي ڪيئڻ مست بنايان،
لڏندي لڏندي دليون ڏڙڪايان،
پاپڙين ڪي پيار سان لڏيو لڏايان،
طالب مولا پاڻ ڪي لالڻ سان لايان،
لعلون لجايان جي ايرينگ هجان عجيب جا.
(ڇپر ۾ چڙيون، ص 218)

مجموعي طور مخدوم طالب الموليٰ سائين جن جو بيت خ... زت ۽ دلچسپ آهي، جنهن ۾ بوليءَ جو بہ سهڻو استعمال ٿيل آهي، فني ۽ موضاعتي حوالي سان ڪئي ڪئي نرالو ڍنگ اختيار ٿيل ملي ٿو.

ڏهر:

ڏهر هڪ غير عروضي صنف آهي، جيڪا بيت جهڙي سٽاءُ رکندڙ آهي. هيءُ صنف ڪڏهن کان لکجڻ شروع ٿي، ان بابت تہ پڪي پختي ڄاڻ ناهي بلڪ اهو وثوق سان چئي سگهجي ٿو تہ هيءُ صنف سروري جماعت پاران متعارف ڪرائي وئي، جيڪا مخدوم نوح سرورؒ جي درگاهہ تي سماع جي محفل ۾ پڙهي ويندي آهي، جنهن ۾ حمد، نعت، منقبت، اصحابہ ڪرام ۽ بين الله وارن جي ثنا، دين اسلام جي اصولن تي عمل ڪرڻ جون هدايتون ۽ مرشد جي تعريف ڪئي ويندي آهي. سروري جماعت جي ڪيترن ئي شاعرن ڏهر چيا آهن. مخدوم طالب الموليٰ، سروري جماعت جي اڳواڻ جي حيثيت ۾ پڻ ڪجهہ ڏهر چيا آهن، نموني خاطر هت ڪجهہ پيش ڪجن ٿا:

لا اِلٰہ الا الله، مُحَمَّد الرسول،
جهانن ۾ جميل ڪي، موليٰ ڪيو مقبول،
طالب الموليٰ مرد ٿي، فڪر ڇڏ فضول،
جنهن قريشيءَ جي قرب ڪي، قلبئون ڪيو قبول،
سو محبتي ملول، ڪڏهن ٿيندو ڪونہ ڪو.

آءٌ طالب تنهنجو توڪلي، تون سخي شاهہ سرور،
دامن لڳس تنهنجي، منهنجا مٺا مرشد مير،
يا ننگي نوح فقير، پرم رکجانءِ پال سان(19)

سہ حرفي:

سہ حرفي يا ٽيهہ اکري سنڌي توڙي سرائڪي شاعريءَ ۾ اوائلي وقت کان ملندڙ صنف آهي، موجوده دور ۾ هن صنف تي طبع آزمائي نہ ٿيڻ جي برابر ٿي رهي آهي. مخدوم صاحب جن پنهنجي شاعري جي شروعاتي دور ۾ سہ حرفي بہ چئي جن جو ڇپيل تعداد 2 آهي. جن ۾ الله سان عشق، دنيا کي ترڪ ڪرڻ ۽ لالچ ۽ حرص، حوس کي ڇڏڻ جهڙا موضوع آنڌل آهن، نموني خاطر هت ڪجهہ بند پيش ڪجن ٿا:

الف: الاهي عشق ۾، فنا ٿي في الحال
مُحَمَّدؐ جي محبت مان، هٿ ڪر جوت جمال
واحسنو إن الله يحب المحسنين سان ڪر ڪو قرب ڪمال
تہ واحد جو وصال، پوءِ پسندين پلڻ ۾.

بي: نهاري برهہ جي، هميشہ ڪر حال
ميٺڙي ڪر مضب ط هيءُ محبت وارو مال
"ولا تمنن لتستڪثر" خاصو رک خيال
طالب مولا ترڪ ڪر، بدي ڪي برحال
لائق ٿئين لال، تہ هادي تنهنجو حال ٿئي.
(ڪچڪول طالب، ص 102)

ڪافي:

ڪافي، سنڌي شاعريءَ جي قديم صنف آهي، جنهن جي ابتدا اسان کي امير خسرو جي دور کان ملي ٿي، اهو سفر گهڻو طويل آهي. ختلف دورن ۾ ڪافيءَ ۾ نکار ايندو رهيو سچل سرمست، سنڌي

ڪافي جي مروج يڪي ڏيڍي، ٻيٽي، ٽيٽي ۽ چوٽي گهاڙيتن ۾ قافين جي مٽا سٽا سان سٺ کان وڌيڪ نمونا ايجاد ڪيا. هيءُ تجربو، انتهائي اهم آهي، جيڪو ڪامياب ثابت ٿيو، پوءِ جي ڪيترن ڪافي گو شاعرن ان هيئتي تجربي کي قبول ڪندي خود ٻه اهڙي انداز مان ڪافي لکي.

ڪافي جي هن شاندار پس منظر کان اسان جو مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ پڻ واقف هو، تنهنڪري هن صاحب خاص ڪافي چُني. سندن ڪافيون مختلف هيئتن يڪي، ٻيٽي، ٽيٽي ۽ چوٽي ۾ سٽاءَ ۾ آهن. جيڪي ڪلنگڙي، آسا، ڌناسري، بلاول، تلنگ، سدا سهاڳڻ، گنڌاري ديسي ۽ ٻين ڪيترن ئي سُرن ۾ آهن.

موضوعاتي طور ڪافي ۾ سجڻ جي سونهن، سوڀيا، ان جا آرا انگل، راز نياز، پنهنجا درد، ڏک، آهون ۽ دانهون بيان ڪيبون آهن. مخدوم صاحب جن جي ڪافي ۾ پڻ اهي سموريون وارتائون ۽ ڪيفيتون آيل آهن. حُسن کي پسند ڪرڻ هڪ فطري جذبو آهي پر شاعر جي اک جنهن انداز سان ان سونهن کي پنهنجي اک جي لينس ۾ محفوظ ڪري ٿو ۽ پوءِ جڏهن ان منظر کي لفظن جي شڪل ۾ ڪاغذ تي اُتاري ٿو ته اهو هڪ نئون ۽ نرالي رنگ ڍنگ سان نکري پئي ٿو. ڪافي جي خصوصيت اها آهي ته هو نج سنڌي صنف هجڻ سبب ان ۾ نج سنڌي لفظن جو استعمال ٿئي ٿو ۽ جيڪو شاعر، پنهنجي زبان تي دسترس ۽ موسيقي جي بنيادي ڄاڻ رکي ٿو، اهو شاعر بهتر ڪافي لکي سگهي ٿو. مخدوم صاحب جن جي ڪافي پڻ رس چس سان ڀرپور ۽ خوبصورت آهي، حسن جي بيان ۾ چيل هي ڪافي ٻن لفظن جي استعمال جي سبب نهايت شاندار ٿي پئي آهي.

سهڻل جا سينگار، وهوا دل کي وٺن ٿا،
دل کي وٺن ٿا، ڏاڍا نهن ٿا، ڏاڍا نهن ٿا،
من کي موهن ٿا.
ڪارا ڪارا، ڪنڊڙا ڪنڊڙا سهٽا سهٽا، سنهڙا سنهڙا
وانگوڙي ۾ وار
تيل قليل، ڦٽيون ڦوڪارا، ڏوپيل واسيل ڪيس هو ڪارا
گهرا گهنديدار

(چپر ۾ چڙيون، ص 339)

مخدوم صاحب جن وري هڪ ٻئي هنڌ سونهن سوڀيا جو ذڪر اذڪار زيورن جو ڪيو آهي، جنهن جي پائڻ سان محبوب جي حسن ۾ بي تهاشا اضافو ٿئي ٿو ۽ شاعر ان حسين ۽ دلڪش منظر کي پنهنجن لفظن ۾ ڪجهه هن طرح چيو آهي:

منجهه ڪنن ايرينگ لڏن ٿا، ڳاڙهن ڳلن کي خوب چمن ٿا
ناز منجهان ٻئي نوري نچن ٿا، عشق مان ڏين اُجل
پيارا پري کان مارن موچارا.
هيرو نڪ ۾ آهي هزاري بولو ٻنئيسر ميناڪاري
چندن هار سجو سونهاري برهه لائين ٻڪل
جڙ چمڪن ٿا چنڊ ۽ تارا.

(چپر ۾ چڙيون، ص 338)

وري اتي پرين جي ڪارن خوشبودار وارن جي ساراهه ڪندي انهن کي نانگ ۽ نانگ جي ڦوڪارن سان نرالي تشبيهه ڏيندي چون ٿا:

واه جو ٻتين ٿو ونگيو وانگوڙو سمجهي سيڪو نانگ هي جهرڙ
تنهنجو قسم آئون ناهيان ڪوڙو منهنجا محب مٺل
ڦٽيون ڪديو جڙ ڏين ڦوڪارا.

(چپر ۾ چڙيون، ص 332)

يقيناً اهڙي سهڻي سجڻ جي حسن جو ڪاٿو ته طالب ڀلا ڇا لڳائي سگهندو. هن لاءِ ته محبوب سموري ڪائنات جي حسين ترين شيءِ آهي. ان ڪيفيت جو اظهار ڪندي مخدوم طالب المولىٰ سائين اهو چوڻ تي مجبور ٿي پيا آهن ته سجڻ جي سونهن حسابن ڪتابن، سوالن جوابن کان اڳتي آ:

تنهنجو حسن اچي نه حسابن ۾
تون پاڻ ئي پنهنجي جوابن ۾.

سو سودائي تنهنجي لاءِ ڪيئن جاني جنوني منجهه ڏکن
چنڊ ڪارن هينان ڪين لِڪن تون اڃايو نوري نقابن ۾

(بي پير اکيون، ص 26)

انساني چهري تي جيڪا شيءِ وڌيڪ پُرڪشش ۽ موهيندڙ هوندي آهي، اهي اکيون آهن. اکيون الله جي خاص نعمت پڻ آهي، ڇاڪاڻ ته انهن

اکين سان ئي سموري ڪائنات جي رنگ ڊنگ کي ڏسي سک ۽ سڪون حاصل ڪري سگهجي ٿو. اهي اکيون ئي آهن جيڪي حجابن جي پردي مان به الائي ته ڪهڙا ڪهڙا نه سلڻ جهڙا اورڻ به ڪنديون آهن. تنهنڪري شاعرن اکين کي وڏيڪ اهميت سان ڳايو آهي. سموري ڪلاسيڪل، نيم ڪلاسيڪل، عروضي توڙي جديد شاعريءَ ۾ اکين جو ذڪر ضرور ڪيو وڃي ٿو. اکين لاءِ هڪ هندي دوهو ڪيترو نه خوبصورت آهي:

ڪانگا سڀ تن کائيو، چن چن کائيو ماس،
دونينان مت کائيو، انهي پيا ملن آس.

ته ساڳي وقت مخدوم صاحب جي جد امجد برصغير جي نامياري عالم دين قرآن ڪريم جي مفسر ۽ پهرئين فارسي مترجم ۽ سنڌي شاعر حضرت مخدوم نوح سرورؒ اکين تي خوب بيت چيو آهي:

اپنيان ته انڌيون پوريون پرين پسن،
آهي اڪرين، عجب ۾ پسڻ جي(20).

ساڳي ريت مخدوم طالب المولىٰ جن به پنهنجي شاعريءَ ۾ اکين جو ذڪر خاصو ڪيو آهي. ڪافي ۾ پڻ سندس اهڙو تذڪرو موجود آهي. اکين جون مختلف حالتون بيان ڪيون اٿن، جڏهن محبوب سو صدما ڏئي اڪيلو ڇڏي هليو وڃي ڪيس پنهنجي عاشق جي دلي ڪيفيت ۽ جذبن، احساسن جو احساس نه ٿئي ته به اکيون عاشق جو وڏو سهارو ٿين ٿيون. مخدوم صاحب جن چون ٿا:

ڀلي سهڻو سو صدما ئي ڏئي ڀلي دلبر دل ڪان دور ٿئي
ڀلي نينهن ۾ يار نهوڙي نئي ته به ڪين ڇڏن غمناڪ اکيون.
(بي پير اکيون، ص 34)

اکين کي ڳائيندي مخدوم طالب المولىٰ جن اکين جون ڪيترين ئي خاصيتون بيان ڪيون آهن ته اکيون ئي آهن جيڪي عشق ۾ انسان کي بي باڪ بنائي وجهنديون آهن، ڇاڪاڻ ته اکيون ان وقت حالِ دل بيان ڪنديون آهن جڏهن عشق جي هڪ مرحلي تي چپن جي سرحدن کي پار ڪري لفظ معشوق جي سماعتن تائين نه پهچندا آهن، ان ويل دنيا جهان جي پياري شيءِ اکيون ئي هونديون آهن عاشق لاءِ، جيڪي سندس اندر جون وارتائون اوريندڙيون آهن، اکين جي انهي بي باڪي کي مخدوم صاحب جن ڳايو آهي:

محبوب هزار حجابن ۾ ۽ شرم حيا جي حسلبن ۾،
سرتاپا نوري ڌ'ن ۾ ڪن عشق ٿيون آزاد اکيون.
(بي پير اکيون، ص 39)

هڪ ٻئي هنڌ چون ٿا:

ٻئي پرت جون ٿيون پيغام اکيون،
يا عشق سندو الهام اکيون.
(بي پير اکيون، ص 36)

مخدوم صاحب جن وٽ ته اکيون عزم واريون آهن، سندن هڪ مشهور مقبول ڪافي جو ٿل آهي:

اکيون عزم واريون عقابي عقابي،
هو مارڻ لاءِ ڪن ٿيون شتابي شتابي.
(ڇپر ۾ ڇڙيون، ص 423)

مخدوم طالب المولىٰ جن بنيادي طرح ڪافي ۽ بيت جا شاعر آهن، هنن جنهن خوبصورتي ۽ ڪمال ڪاريگري سان هنن ٻنهي صنفن سان انصاف ڪيو آهي، اهو عمل قابلِ قدر آهي. سندن ڪافي جي ٻولي خوبصورت رس چس مان ڀرپور ۽ موسيقيت جي لئه سان پُر آهي. تنهنڪري سندن ڪافي آسانيءَ سان جهونگاري سگهجي ٿي.

مثنوي:

مخدوم طالب المولىٰ جن جي شاعريءَ ۾ اسان کي مثنوي به ملي ٿي، مثنوي ائين ته فارسي شاعري جي صنف آهي، پر سنڌي شاعرن به ان تي طبع آزمائي ڪئي آهي. بنيادي طرح مثنوي جو هر بند ٻن سٽن جو پاڻ ۾ هم قافيا ٿئي ٿو پورو نظم هڪ ئي بحر ۾ چيل هوندو آهي. مخدوم صاحب جن جي چيل مثنوي 'عقل و عشق' دلچسپ آهي، ڇاڪاڻ ته منجهس عقل ۽ عشق جي پاڻ ۾ دليل سان ڀيٽ ڪندي ڏيکاريو ويو آهي ته عقل هميشه دليل گهري ٿو ۽ عشق پنهنجا وشالتا ۾ هر شيءِ کي جذب ڪري ڇڏي ٿو ۽ عشق ئي تنهنڪري اعلىٰ ٻڌجي وڃي ٿو، چون ٿا:

عشق جو احوال ڪو عاشق ڪندو،
عقل جو احوال ڪو فاسق ڪندو.

عشق جي ڪنجڪ جهلي قابو هلون،
عقل کي هاٿي اتي ئي ٿا ڇڏيون.

عشق جو مسلڪ مُحَمَّد مصطفيٰ،
عشق جو جوهر علي المرتضيٰ.

عشق جي ڪهڙي ڪجي اي يار ڳالهه،
هي سڀئي ان جي صفات ۽ عشق ذات.

(عقل و عشق، ص 8-47)

مرثيو:

مخدوم 'لب المولىٰ سائين جن جي شاعريءَ ۾ اسان کي مرثيو به ملي ٿو. اهلبيت اظهار سان عقيدت ۽ محبت هر مسلمان جي دل ۾ موجود آهي خاص طور ڪربلا جي رڻ ۾ حضرت امام حسينؑ جن جي شهادت واري دل ڏڪوئيندڙ سانحو هر دل کي رت جا ڳوڙها ڳاڙڻ تي مجبور ڪيو. مخدوم طالب المولىٰ جن هڪ حساس دل ۽ سجاڳ شاعر هئا. هنن ان دردناڪ واقعي جي ڪرب کي دل سان ڀوڳيو هوندو. پاڻ لڳ ڀڳ سن 1946ع کان 1960ع تائين واري عرصي ۾ مرثيا لکيا آهن، جيڪي سمورا سن 2004ع ۾ سندن لائق فرزند نظرياتي ۽ اصولي سياستدان ۽ شاعر اڳوڻي سينيٽر مخدوم خليق الزمان، 'شانِ حسين' جي نالي سان ڪتاب ۾ 'جليس جعفري' کان ترتيب ڏياري ڇپرا ڪيا. اهڙي ريت مخدوم طالب المولىٰ جن جو هڪ علمي سرمايو محفوظ ٿيڄي ويو.

پاڻ پنهنجي هڪ مرثيي 'اي سرزمين ڪربلا' ۾ چون ٿا:

خيمه اطهر لٽيا ڪيئن ۽ جليا ڪهڙي طرح،
آل پيغمبرؐ تي ٿيا جورو جفا ڪهڙي طرح.

ڪئه گو مرسلؐ سندا ٿيا بي حيا ڪهڙي طرح،
شام قيدي ٿي هليو آل عبا ڪهڙي طرح.

من گهڙيءَ تو ۾ نه آيو زلزلو ڇو اي زمين،
ٿي لڏيو جنهن وقت شاهه دوسر گردون نشين.

(شانِ حسين، ص 155)

هن مرثيي ۾ مخدوم صاحب جن ڪربلا جي زمين کي ميار ڏيندي چون ٿا ته ڪوس ٿيندي تو ڪيئن ڏٺو، ڪهڙي طرح درد جو اهو داستان تو پاڻ تي رقم ٿيڻ ڏنو.ان کان پهرئين تون ڦاٽي ڇو نه پئين. ڏک جو اهڙو داستان بيان ڪندي وري هن ريت چون ٿا:

اي زمين توتي ٿيا ها سرون جا سر قلم،
هرڪو هڪ ٻئي جي پنيان ٿيو راهي ملڪ عدم،
ڪنهن نه دشمن سان لڙائي ۾ ڪنيو پنتي قدم،
ري ڪيڻ ۽ پين هرهڪ هئو شاهه امم.
چو نه ان دم اي زمين تو ۾ پيو هڪدم شگاف،
هي خطا هرگز نه توکي رب ڪندو بلڪل معاف.

(شانِ حسين، ص 165)

ڏهين محرم جي شام ڪربلا جي ميدان تي حضرت امام حسينؑ جي خيمي وارن تي خاموشي، ڏک، درد ۽ پيڙا سان لٿي. اهو وقت ۽ اهو منظر ڏاڍو حزن و غم ۽ رنج الم ڀريو هو. مخدوم صاحب جن مرثيي "آئون ڇو نه ڪريان شڪر خدائي دوجهان جو" ۾ چون ٿا:

هڪ شام غريبان ۽ ٻيو اونده جو ميدان،
خيمن ۾ تلاطم ۽ اُداسيءَ جوئي سامان،
سڀ عالم عقبيٰ ڏي ويا خيمن جا نگهبان،
هت حسرت و فرقت هو ۽ خاموش بيابان،
عبرت هئي عبرت اڄ خود ظلم خجل هو.
هي لاش نه هو خاڪ تي اسلام جي دل هو.

(شانِ حسين، ص 80)

مخدوم طالب المولىٰ جن مرثين کان سواءِ حمد، نعت، منقبت، نوحه ۽ سلام پڻ ڇپيا آهن. سندن مذهبي شاعري به رومانوي شاعري جيان خوبصورت آهي. خاص طور مرثين ۾ واقعي کي ترتيب سان بيان ڪرڻ ۾ ڪاميابي هوندي آهي. جيڪا خوبي مخدوم

صاحب جن جي مرثين ۾ نظر اچي ٿي. سندن مرثيا مسدس جي هيئت ۽ عروض جي مختلف بحرن ۾ آهن.

شانِ حسين ڪيڏو نہ برتر بلند آ،
پهتو تہ ڪربلا کي معليٰ ڪري ڇڏيئين.

رباعي:

فارسي شاعريءَ جي هيءَ صنف بہ مخدوم صاحب جن جي شاعري ۾ ملي ٿي. سندن رباعين جو مڪمل ڪتاب 'رباعيات طالب' ۽ ٻيون رباعيون 'بهارستان' ۾ شامل آهن. هيءَ صنف ٻن حوالن کان ڏکي صنف آهي. هڪ تہ ان لاءِ بحر ۽ وزن مقرر ٿيل آهن، ڪنهن ٻئي بحر يا وزن تي رباعي نہ ٿي چئي سگهجي ۽ ٻيو تہ موضوع يا خيال کي اثرائتي انداز ۾ پيش ڪرڻ لاءِ فقط چار سٽون ئي درڪار ٿين ٿيون. مخدوم صاحب جن پنهنجي رباعين ۾ مالڪ مهربان جي آڏو پنهنجي عاجزي، هيڻائي، مجازي عشق توڙي برابري، سهپ ۽ سياست جهڙا موضوع آندا آهن. پنهنجي عاجزي بيان ڪندي چون ٿا:

اي بار خدا آئون گنهگار آهيان،
مون ڪونہ چڱو ڪم ڪيو بدڪار آهيان،
هن نفس جي غلبي کان تہ لاچار آهيان،
تہ بہ تنهنجي عنايت جو طلبگار آهيان.
(رباعياتِ طالب، ص 1)

مخدوم صاحب جن پنهنجي سموري شاعريءَ ۾ دنيا جي اجائي وڏائي، هٺ، تڪبر ۽ مخدومي جهڙي رتبي کان بيزاري ڏيکاريندي هميشہ هڪ سادي، عاجزي واري ۽ خلق جي خدمت ڪرڻ واري زندگيءَ جي تمنا ڪئي آهي. اهڙا خيال سندن رباعين ۾ موجود آهن، چون ٿا:

بنگلن ۾ رهي دل کي تون مغرور نہ ڪر،
دنيا جي طرب عيش کي منظور نہ ڪر،
هر پل ۾ غريبن سان اي 'طالب'! ٿي غريب،
تون عيش فنا کي پنهنجو دستور نہ ڪر.
(رباعيات طالب، ص 42)

مخدوم صاحب جن جون رباعيون عام فهم، سليس ۽ ڪيترن ئي موضوعن تي هجڻ ڪري پڙهندڙ وٽ مقبول ٿيون آهن.

قطعا:

مخدوم صاحب جن جي شاعريءَ ۾ قطعو بہ ملي ٿو. سندن هڪ مڪمل ڪتاب قطعن جو آهي "ڇهنڊڙيون" جيڪو پنهنجي نالي مان ئي دلچسپ آهي، مخدوم طالب الموليٰ جن هن ڪتاب بابت مهاڳ ۾ لکن ٿا:

"مون هن ڪتاب جو نالو "ڇهنڊڙيون" ان ڪري رکيو آهي جو ڪتاب ۾ جيڪي بہ قطعا آهن، انهن ۾ ڪنهن نہ ڪنهن شخصيت بابت ڪجهہ نہ ڪجهہ ڇهنڊڙي جي قسم جو مگر سچو اشارو ڏنو ويو آهي(21)."

واقعي بہ هنن قطعن پڙهڻ ان ڇهنڊڙيون جو هلڪو احساس اُڀري ٿو جيڪا روش حق ۽ سچ چئي ڏيڻ واري، اڄ جي دور ۾ گهٽجندي ٿي وڃي، ۾ مخدوم صاحب جن هڪ حق گو، بلند اخلاق، مدبر ۽ بي باڪ وانگر دنيا آڏو سچ چئي ڏنو آهي، چون ٿا:

رڳي ڇاڙي هٽڻ ۾ ڪونہ ڪڙڪو،
رڳي بڪ بڪ ڪرڻ جو ڪوڙو ڪڙڪو،
تہ جو هٽجن پلا ڊاڙون ٻناڪون،
سهي سگهجي نہ جي هڪڙو بہ دڙڪو.
(ڇهنڊڙيون، ص 79)

اجوڪي عورتن جو طول ۽ غرض،
انهي سان گڏ پيو انگ سجائي،
خبر جيڪا بہ آهي شوهرن کي،
اها درزي بہ ٿو اڄ خوب ڄاڻي.
(ڇهنڊڙيون، ص 79)

هزارين انقلاب اينديائي رهندا،
جوابن جا جواب اينديائي رهندا،
ڪي بي تعبير ڪي تعبير سان ختم،
دماغن ۾ خواب اينديائي رهندا.
(ڇهنڊڙيون، ص 84)

مخدوم طالب الموليٰ جي شاعريءَ ۾ اسان کي فرد بہ ملي ٿو، ان کان سواءِ پاڻ سنہ 1955ع تائين سرائڪي، اردو ۽ فارسي زبان ۾ شعر چيو اٿن جيڪو 'ڪچڪول طالب' ۾ شايع ٿيل آهي. هن ڪتاب کان پوءِ سندن ڪنهن بہ ٻئي شعري مجموعي

۾ سنڌن سرائڪي، اردو ۽ فارسي زبان جو شعر شايع ٿيل ناهي.

مجموعي جائزو:

مخدوم طالب الموليٰ سائين جن بلبت ڪيل هن مطالعي ۾ اسان کي هيٺيان نُڪتا واضح نظر اچن ٿا:

1) سروري جماعت جا روحاني اڳواڻ ۽ پير و مرشد جي حيثيت باوجود، خلق جو خادم هجڻ ۽ سرهائي پسائيندا هئا.
2) سنڌن طبعيت ۾ وضعداري، بردباري، سهپ، سنڌن اعليٰ تربيت جو نتيجو هئي.
3) پاڻ انصاف پسند، ڪوڙ سان نفرت ڪندڙ ۽ منهن تي سچ چئي ڏيندڙ بي باڪ شخص هئا.
4) سموري حياتي علم و ادب لاءِ وقف ڪندي. نه رڳو ڪتاب شايع ڪرايائون پر عملي طور ادارا جوڙي، مختلف علمي ادبي ادارن جي سرپرستي ڪندي ڪيترن ئي نون اديبن، شاعرن توڙي فنڪارن لاءِ پليٽ فارم مهيا ڪيائون.
5) ذڪر ۾ سنڌن محبوب موضوع 'ٻولي' رهيو ۽ ان سلسلي ۾ لفظن جا بنياد ڏسيندي بي باڪي سان نوان بحث به ڇيڙيائون.
6) شاعريءَ جي لڳ ڀڳ سمورين صنفن تي طبع آزمائي ڪيائون، خاص طرح پاڻ کي روايت سان ڳنڍيل رکيائون.
7) مخدوم صاحب جن هڪ ئي وقت تي نيم ڪلاسيڪل ۽ عروضي سان پاڻ کي ڳنڍيل رکيو.
8) موسيقي شناس هجڻ سبب سنڌن ڪافيءَ ۾ ردم، لئه ۽ رواني موسيقيت پيدا ڪري رهي آهي.

حوالا

1. مخدوم طالب الموليٰ، "منهنجو ننڍپڻ"، ص 6، طالب الموليٰ اڪيڊمي هالا، 1993ع
2. منهنجو ننڍپڻ، ص 7-8
3. مخدوم جميل الزمان (مرتب)، "انهن سنڌي ڳالهڙي"، ص 120-1، طالب الموليٰ اڪيڊمي، 1995ع
4. قاضي عبدالحق انصاري (مرتب)، ٽائون ڪميٽي هالا جي ٽي سال ڪارڪردگي رپورٽ، ص 17، ٽائون ڪميٽي هالا، 1990ع
5. مخدوم طالب الموليٰ (مترجم)، امام غزالي جا خط، ص 11، طالب الموليٰ اڪيڊمي، 1994ع
6. مخدوم طالب الموليٰ، "يادِرفتگان"، ص 23، سنڌي ادبي بورڊ، 1994ع
7. يادِ رفتگان، ڇاپو پهريون 1953ع
8. يادِ رفتگان، ص 13، ڇاپو ٻيو
9. مخدوم طالب الموليٰ، ڪافي، ص 67، بزم طالب الموليٰ، شاخ هالا، 1962ع
10. ڪافي، ص 74، 1962ع
11. تصوف جي بي باڪ شارح شاعر سچل سرمست جي شاعريءَ جي فن ۽ فڪر جي لاءِ ڏسو راقم جو ڪتاب 'سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر'، سنڌ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2011ع
12. مخدوم طالب الموليٰ، "مضامين طالب الموليٰ"، ص 196-7، طالب الموليٰ اڪيڊمي، سال 1994ع
13. مخدوم طالب الموليٰ، "لغات سنڌي مخففات"، ص 5، سنڌي ادبي بورڊ، 1991ع
14. لغات سنڌي مخففات، مختلف صفحا.
15. لغات سنڌي مخففات، ص
16. مخدوم طالب الموليٰ، "مصري جون ترڙون"، ص 9-7-4-1، طالب الموليٰ اڪيڊمي 1990ع
17. مخدوم طالب الموليٰ، "ديوان طالب الموليٰ"، ص مختلف صفحا، سروري پبليڪيشن 1992ع

مضمون ۾ غزل جي ذڪر ۾ ايندڙ سمورا مثال ديوان طالب الموليٰ مان ورتا ويندا.

18. خليفو گل هالائي، "ديوان گل"، ص 38، بمبئي ڇاپو 1858ع
19. منٺار فقير راڄڙ، "رسالو رهنمائي"، ص 7، مرڪزي بزم طالب الموليٰ سنڌ، 1984ع
20. ڊاڪٽر مخمور بخاري، "حضرت مخدوم نوحؒ" (سوانح ۽ علمي آثار) (مقالو) شامل، قومي ادبي ڪانفرنس ارغون، ترخان ۽ مغل دور، مرتب: ڊاڪٽر خورشيد عباسي، ص 30، سنڌي شعبو ڪراچي يونيورسٽي، ڪراچي 2009ع
21. مخدوم طالب الموليٰ، "ڇهنڊڙيون" ص ... طالب الموليٰ اڪيڊمي، 1992ع

ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو

جنهن جا پيرا پوڄيا _ منهنجي جيءَ جڏي

(ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي ياد ۾)

12 جولاءِ 2011ع آڳاري جو ڏينهن، سنڌ جي علمي ۽ ادبي دنيا لاءِ نهايت ئي نحس ۽ ڏکيو ڏينهن ثابت ٿيو، جاڪاڻ ته پنيرڪي مهل ئي سنڌ جو نامور عالم، اديب، شاعر، محقق ۽ استاد، پروفيسر ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو پنهنجي گهڻگهرن کي وڇوڙي جو وڍ ڏيئي ويندو رهيو. هونءَ جن سڄڻن جا صبح جي سلامن جا ميسيج هڪٻئي پنيان پيا ايندا رهندا هئا، تن جا سائينءَ جي جدائيءَ ۾ صدمي ۽ سڏڪن وارا سنيها پئي آيا. جن جيءَ ۾ جهوراٽو پئي وڌو. ٻه هزار يارهن جو عيسوي سال ته هونئن ئي سنڌ لاءِ ڏاڍو ڳرو ثابت ٿيو.

اپريل 2011ع ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي جدائيءَ جو صدمو رسيو، ته 11 جون تي طارق عالم ابڙي جهڙو نامور ليکڪ لاڏاڻو ڪري ويو. سندس مرقد مبارڪ جا نه گل ڪومائا ۽ نه مٽي ئي سڪي، ته شاعريءَ جي ميدان جو گهوٽ گهائجي ويو. ائيليڙي!! سموريءَ سنڌ ۾ ڪهرام مچي ويو، گهرياتي، پاڙي وارا، ڳوٺائي، شهري، پوري سنڌ، هن مرڪندڙ ۽ ٻهڪندڙ موتي جهڙي ماڻهوءَ مان رت ٽمندي ڏسي پار ڪڍي وار پٽي رهي هئي- لوالا! حسن!! لو حسن درس!!

هيءُ ڪهڙو پار آ، جنهن ڏانهن مُهڙ ڪئي اٿئي! اهڙي ئي جواني، جنهن اڳ رت ڳڙندي راهه ورتي، تنهن کي ئي اڃا سنڌ نه وساريو آهي ۽ احسان بدوي جا مرثيا چوندي رهي ته، وري ٻيو معصوم چهرو رتو رت ٿي پيو ۽ راهه ويندي ائين ئي راهه رباني وٺي ويو. اهو هو الطاف عباسي! جو نه رڳو تنوير کي ويڳاڻو ڪري ويو، پر سنڌ کي ئي ويچارو ۽ نماڻو ڪري هليو ويو. وري هيءُ نهڻو ۽ نماڻو نوجوان حسن درس ائين ئي جدا ٿي ويو!

سي جيءَ جيارا ماڻهو ها،
سي سڀ کان پيارا ماڻهو،
جن ساهه ڏئي، ويساهه ڏنو،
جي دل ۾ درد ڏڪائي ويا.

وڏن ۽ ننڍن جو هيءُ هڪ عجيب قافلو هو، جو ڪوچ ڪري ويو. ان قافلي ۾ هڪ اهڙو منفرد مرد هو، جنهن جي وڃڻ سان سنڌ جي ادب جي علمي دنيا کي وڏو نقصان رسيو آهي. ڇاڪاڻ ته هو ادب ۽ ادبيات جو اهڙو يڪتا انسان ۽ عالم هو، جنهن لاڳيتا پنجٽيهه سال سنڌ جي نسلن کي ادب جو علم پڙهايو ۽ پورا پنجاهه سال تصنيف ۽ تاليف جو ڪم ڪري، هڪ ڪمي پوري ڪندو رهيو. هو اسان جي سماج ۾ ادبيات جو فقط هڪڙوئي ماهر ليکيو ويندو هو، جيڪو پنهنجي موضوعات سان نه رڳو دلچسپي رکندو هو، پر هڪ محقق جي حيثيت سان نميواري به محسوس ڪندو هو. سندس ڪم ۽ ذوق توڙي نميواريءَ جو جائزو وٺجي ٿو ته معلوم ٿو ٿئي ته، هن جي وک وڌندڙ ئي رهي جو پنهنجي موضوع ۽ مقصد سان سدائين سچو رهيو. سندس مزاج ننڍپڻ کان ئي سنجيدو ۽ مانائتو رهيو. علم سان شوق ته مورثي هوس، پر ادبي ذوق پنهنجي طبعيت ۽ تعليمي ماحول جي ميل سان ابتدا ۽ ارتقا پذير ٿيو. سندس والد صاحب ڊاڪٽر سلطان احمد جوڻيجو ۽ ڏاڏو حيدر خان پنهنجي وقت ۾ تر جا باشعور ۽ نامور انسان هئا. ڊاڪٽر سلطان احمد جي لاءِ سن 1944ع ۾ شاهاڻي پبليڪيشن ڪراچيءَ پاران ڇاپايل ڪي.ڊي شاهاڻي جي ڪمپائيل ٿيل 'Who's Who in Sindh' ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته:

Dr. Sultan Ahmed Khan Hyder Khan Junejo J.P Land lord, Badin, Aged 24 years, in the leading person at Badin and is

respected by Hindus and Muslims. He has learnt English at home and practicing free. He has been helping to poor people. He is ex-president taluka district local board and old gun licenses. He is a young man with a kindly heart and a generous disposition. (who's who in Sindh-P 98).

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب جي طبعيت ۾ جا خود انتظامي هئي، سا سندس خانداني اثر جو سبب هئي. ان خود انتظامي ۽ ادب ۽ آرٽ جي وجداني ڪيفيت سبب پاڻ جيڪو بہ ڪم ڪرڻ گهرندو هو. ان کي ابتدا کان انتها تائين وڏي ڌيان ۽ گيان سان تڪميل تي رسائيندو هو. سندس علمي ۽ ادبي ڪم جي وچور پيش ڪرڻ کان اڳ مختصر طور تي پروفائيل ڏانهن ديد ڌريون ٿا تہ معلوم ٿئي ٿو تہ پاڻ 26- نومبر 1935ع مطابق 28 شعبان 1354هہ آڱاري ڏينهن تولد ٿيو. پرائمري تعليم پير فتح شاهہ جي پرائمري اسڪول مان حاصل ڪري، انگريزي اي وي (A.V) اسڪول بدين ۾ پڙهڻ کان پوءِ ٽنڊي باگي، حيدرآباد ۽ نواب شاهہ ۾ پڙهندي 1956ع ۾ ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪيائين. انٽر پاس ڪرڻ کان پوءِ 1960ع ۾ بي. اي جو امتحان پاس ڪيائين، ايم.اي (سنڌي) جو امتحان 1962ع ۾ فرسٽ ڪلاس/فرسٽ پوزيشن سان پاس ڪري گولڊ ميڊل حاصل ڪيائين. ان کان پوءِ ترت ئي آگسٽ 1962ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ ليڪچرر مقرر ٿيو. 1966ع ۾ چيني زبان ۾ پيڪنگ مان ڊپلوما ڪري آيو. اهڙيءَ طرح 1973ع ۾ خانہ فرهنگ حيدرآباد مان فارسيءَ ۾ ڊپلوما ڪري، ”سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر“ جي موضوع تي علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي نگرانيءَ ۾ پي ايچ.ڊي جو مقالو لکي سن 1974ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ مان اعليٰ سَنَدَ حاصل ڪئي. پنهنجي سروس دوران نهايت ئي ذوق ۽ نميواريءَ سان فرائض سرانجام ڏيندو رهيو. سندس ڪارڪردگي ۽ ڪردار جي پرک کان پوءِ مرحلي وار ترقي ٿيندي رهي. آخر 1995ع ۾ آرٽس فيڪلٽي جي ڊين جي عهدي تان رٽائر ٿي، پنهنجي علمي ۽ ادبي ذوق سبب اڳ وانگر مختلف موضوعن تي تصنيف ۽ تاليف جو ڪم ڪندو رهيو. سندس سموري زندگي پنجهتر سالن، ستن مهينن ۽ سورهن ڏينهن تي مشتمل هئي. ان حياتيءَ ۾ اوڻيهن سالن جي ڄمار ۾ سن 1954ع ۾ لکڻ شروع ڪيائين. پهرين تحرير افسانوي جي صورت ۾ ”مٽي جو سور“ جي عنوان هيٺ ’فردوس‘ رسالي هالا جي مارچ 1954ع ۾ شايع ٿي ۽ ساڳئي سال ئي لکيل ”سنڌي ٻوليءَ جا مختلف اُچار“ ”نئين زندگي“ رسالي جي سيپٽمبر 1954ع جي پرچي ۾ ڇپجي پڌري ٿي. اهڙيءَ طرح سڄي زندگي رسالن ۾ لکڻ سواءِ ڪيترائي ڪتاب بہ لکيائين. پهريون ڪتاب ’سوکڙي‘ 1956ع ۾ ڇپيو، جو ٻيتن ۽ افسانن تي آڌاريل آهي. هن هيٺ سندس شايع ٿيل ڪتابن جو ذڪر ڪجي ٿو:

1. سوکڙي 1956ع
2. اباڻو گهر 1958ع
3. دانشمندي 1958ع/ ترتيب
4. ڪنزاللطيف 1961ع
5. غزلن جو غنچو 1963ع/ پروفيسر علي نواز جتوئي سان گڏ
6. سوري آ سينگار 1963ع
7. سنڌيون 1970ع
8. پيغمبر اسلام 1971ع
9. سنڌي ٻيو ڪتاب 1973ع
10. مائو جي ملڪ ۾ 1973ع (ترجمو)
11. سنڌي ادب جي مختصر تاريخ 1973ع
12. اڪيلي 1974ع
13. لاڙ جي لغات 1975ع
14. مرگهہ ترشنا 1976ع
15. لطيفيات 1977ع
16. لطيف ڪوئز 1978ع
17. سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر 1980ع
18. سچل نامو 1980ع
19. نہ ڪر هار سينگار سکي 1981ع
20. ديپڪ ۽ ملهار 1984ع
21. چونڊ ڪلام 1984ع
22. سنڌي لوڪ گيت 1985ع (اردو)

23. محمد سومار شيخ- شخصيت ۽ فن 1988ع
24. مقالا 1988ع/ترتيب
25. نرتي تند نياز سين 1988ع/ترتيب
26. بايو ڊيٽا آف رائيٽرس
27. سليس سنڌي 1989ع (اردو)
28. وندر سر محل جو مسافر 1989ع
29. لاڙ جو مطالعو 1991ع/ترتيب
30. سنڌ ڪوئز 1993ع
31. ٿر جي بولي 1994ع
32. مرنگ 1995ع
33. ڊاڪٽر بلوچ- هڪ مطالعو 1998ع
34. شيخ اياز- هڪ مطالعو 1999ع
35. ڪشف الابيات 1995ع
36. سرائيڪي شاعري- هڪ مطالعو 1999ع
37. تنوير عباسي- هڪ مطالعو 2000ع
38. محمد سومار شيخ- هڪ مطالعو 2001ع
39. سرائيڪي شاعري- ايک مطالعہ 2001ع (اردو)
40. لاڙ صدين کان 2001ع ترتيب
41. سنڌي ادب جو مطالعو 2001ع
42. ميرا عشق پي تو 2002ع (اردو)
43. درسي ٻيو ڪتاب 2002ع
44. ڊاڪٽر سنديلو- هڪ مطالعو 2002ع
45. ڪنمال 2002ع
46. ڪافيان 2003ع (اردو)
47. بدين 2004ع ترتيب
48. وتايو فقير 2004ع ترتيب ۽ ترجمو
49. سنڌي ادب جي تاريخ ٽن جلدن ۾ 2004ع/ 2005ع/2006ع
50. مجاز 2005ع
51. شاهہ عبداللطيف 2005ع (اردو)
52. شاهہ جي رسالي جو مطالعو 2005ع
53. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، حيات و خدمات 2006ع (اردو)
54. سچل سرمست- هڪ مطالعو 2006ع
55. بابا بلهي شاهہ 2007ع (اردو)
56. صوفيانہ موسيقي 2007ع (اردو)
57. سنڌي زبان جي ماهيت 2007ع
58. سچل سرمست- شخصيت اورفن 2008ع (اردو)
59. لاڙي ۽ ڪڇي 2008ع
60. جلترنگ 2008ع
61. زنبيل 2010ع
62. شڪار 2011ع
63. مَتو بالا 2011ع
64. شاهہ عبداللطيف مدبر، معلم ۽ مهربان 2012ع

اڻڇپيل ڪتاب

65. قنديل (مقالن جو مجموعو)
66. رنگ رتول
67. عثمان فقير جو ڪلام
68. ڏيپلائي- هڪ مطالعو

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب- تصنيف ۽ تاليف کان علاوه سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر مختلف ڪانفرنسن ۾ تحقيقي مقالا پيش ڪندو رهيو. مختلف ادارن لاءِ سندس ڪيل خدمتون بہ هميشہ يادگار آهن. سن 1993ع ۽ 1994ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمين رهيو ۽ 2007ع کان 2009ع تائين سنڌالاجي جو ميمبر پڻ رهيو. سندس رهنمائيءَ ۾ پنجن محققن پي ايچ.ڊي جا مقالا لکي، سند حاصل ڪئي ۽ ٻن ايم.فل جا مقالا پيش ڪري ڊگري ورتي. رٽائر ٿيڻ کان پوءِ ٽي سال لاڙ ميوزم بدين جو اعزازي ڊائريڪٽر رهيو. مختلف يونيورسٽين ۾ لکيل ڪن ايم.فل ۽ پي ايچ.ڊي جي تحقيقي مقالن لاءِ ممتحن بہ رهيو. کيس علمي ۽ ادبي خدمتن تي هميشہ دلي تسڪين محسوس ٿيندي هئي. سڄي زندگي ذميواري سان فرائض سرانجام ڏيندو رهيو. ايترين خدمتن جي ڪري ڪڏهن بہ پاڻ کنهن انعام اڪرام جي نہ طلب رهي نہ ان جو ڪو اظهار ٿي ڪيائين. جن ادارن ۽ تنظيمن پاران ايوارڊ عطا ڪيا ويا، انهن جي معلومات هي آهي:

بين الاقوامي ڪانفرنس ايوارڊ سنڌ يونيورسٽي 1988ع

2. سچل سرمست ايوارڊ سيمينار درازا

3. لاڙ ثقافتي ميلو بدين 1991ع

4. سچل سرمست ايوارڊ خيرپور 1998ع
5. انٽرنيشنل ڪانفرنس ايوارڊ آن آرڪيالاجي خيرپور 2003ع
6. نئين زندگي ايوارڊ 2006ع
7. بيدل ايوارڊ روهڙي 2006ع
8. انسٽيٽيوٽ آف بزنس اسٽڊيز ڪراچي 2008ع
9. سنڌي ٻولي لکت ۽ تهذيب ڪانفرنس ايوارڊ حيدرآباد 2009ع
10. سما دور سيمينار ايوارڊ ڪراچي يونيورسٽي 2009ع
11. ڪلهوڙا دور سيمينار ايوارڊ 2010ع
12. روضي ڌڻي ايوارڊ حيدرآباد 2010ع
13. انهن کان علاوه 2005ع ۾ ڀارت ۾ ڪانفرنس دوران ڪيترائي ايوارڊ مليا.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب شاگرديءَ واري زماني کان ئي مطالعي جو شوق رکندو آيو. هو پنهنجي همعصرن ۾ پڙهڻ جي رفتار، موضوعن ۽ ٻولين جي لحاظ کان مشهور هو. سنڌي ته مادري زبان هئس، پر اردو، انگريزي، فارسي، هندي ۽ چيني زبانن جي تحريرن جو به سٺو سنئون مطالعو ڪندڙ هو. انهن ٻولين ۾ هزارين شعر ياد هوندا هئس ۽ هزارين شاعر پڙهي ڇڏيا هئائين. شعر ۾ ڪي خاص ٽڪون ته پسند جو سرمايو هو جي گهڻو ڪري هر محفل ۾ ٻڌائيندو هو. ڪتابن جي پڙهڻ جو اهو عالم هو جو ڪتاب ڇپيو مس ته سائين پڙهي پورو به ڪيو ۽ ان متعلق مختصر راءِ به رکي ڇڏيندو، منجهس جيڪي به ڳڻ اوڳڻ هوندا، تن ڏي اشارو به ڪندو. ادبيات جي هر هڪ موضوع ڏانهن خصوصي توجهه هو، نه رڳو ڪتاب يا مضمون/مقالو پڙهي ڇڏيو، پر اهو هٿيڪو به ڪبو ۽ وقت ضرورت ان مان ڀرپور استفادو ڪري، پنهنجي ذوق ۽ ذميواري جي ادائگي به ڪبي.

موضوع سان مطابقت رکندڙ مواد مان ڪنهن ماخذ يا معلومات نه ملڻ يا دشواريءَ ڪارڻ ڪو عذر ڏئي نظر انداز ڪرڻ کي تحقيق ۽ تجسس جو وڏو عيب ۽ بد ديانتي ڀائيندو هو. رٽائر ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي ذاتي لائبريريءَ ۾ ڪم ڪندو رهندو هو. ڪم دوران ڪنهن ڪتاب ڏسڻ يا واقعي توڙي معلومات متعلق پنهنجي لائبريريءَ ۾ ڪمي محسوس ڪندو ته هڪدم ڳاڏيءَ ۾ چڙهي نڪري پوندو ۽ سنڌالاجي يا ڪنهن دوست احباب وٽان ڳهربل معلومات حاصل ڪري، ائين واپس وري پهچندو جو ڪل ئي ڪانه پوندي ته ڪيئن آيو ۽ ڪيئن ويو. ڪڏهن ڪڏهن منهنجي ڪمري تي اچي ڪنهن ڪاغذ تي فقط اطلاع لکي ويندو ته:

”ونڊ سر محل جو مسافر آيو آهي، پر ضروري ڪمن سانگي موٽيو ٿو وڃي.(ع)“

ڊاڪٽر صاحب لکَ ڳڻو ۽ لک وڙو انسان هو. ڪهڙيون خوبيون ڳڻائجن ۽ ڪهڙيون خاصيتون ٻڌائجن! پنهنجي خود انتظامي جو مثال پاڻ هو ۽ بيشڪ هڪ پڙهيل ڪڙهيل انسان جو اهڙو اهڃاڻ هو. جو اڄ جهڙو ٻيو ڪو به ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي، جو ان سان ڀيٽ ڪجي. هميشه خوش پوش ۽ خوش اخلاق، ڪم گو ۽ صاف گو. چند ڏينهن اڳ ذيابيطس جي شڪايت ڪيائين ۽ صحت لاءِ احتياط اڳي کان وڌ پئي ڪيائين. جون/ جولاءِ جي موڪلن سبب مان شڪارپور ويس ته روز يا ٻئي ٽئين ڏينهن فون ڪري اتان جي گرمي ۽ گهُٽ سبب مون کي صحت جو خيال رکڻ لاءِ هدايتون ڪندو رهيو. خبر ئي ڪانه پئي ته اوچتو سندس طبيعت خراب ٿي پئي ۽ کيس لياقت نيشنل هاسپيٽل ڪراچيءَ ۾ وڃي داخل ڪيو ويو. شايد اهو 8 يا 9 جولاءِ جو ڏهاڙو هو ۽ 10 جولاءِ تي سندس نياڻي شهريور صحتمند ٿيڻ جي خبر فون تي ٻڌائي ۽ چيو ته ڪافي دوست ۽ احباب وٽن اچن ٿا ۽ حال احوال ٿئي پيو. اخبارن به سندس تصويرون ۽ انٽرويو پئي ڇاپيا ته دلجاءِ ٿي. اوچتو يارهين جولاءِ جي شام جو 9:00 وڳي پياري دوست محمد انور علي منصور مگريي فون ڪئي ته ڊاڪٽر صاحب جي ڪجهه دير کان طبيعت سخت خراب ٿي ويئي آهي، اهو ٻڌي ادي شهريور ڏي فون ڪيم، جنهن به اداسيءَ مان اهڙو ئي گفتگو ڪيو. بيچيني وڌي ويئي، بيقراري برقرار رهندي آئي. ڊاڪٽرن جي ڪوشش

بلوجود زندگي پنهنجا پل پڄائي چئين وڳي سنڌ جي ذات جو ڏيئو هميشہ لاءِ اجهائي علمي ۽ ادبي دنيا جي روشنيءَ جا رنگ ٿڌا ڪري ڇڏيا. صبح ٿيندي ئي اها خبر سموري سنڌ ۾ ميسيجن، ريڊيو ۽ ٽي.وي ذريعي عام ٿي ويئي. سندن شاگردن، مداحن، دوستن ۽ گهڻگهرن جي پهچڻ سبب جنازي نماز ۽ تدفين جو وقت شام جا پنج مقرر ڪيو ويو هو. مان ۽ محمد انور علي منصور، ڪار ۾ شڪارپور کان هلياسين. حيدرآباد پهتاسين تہ ادا اختر علي جي فون آئي، پڇيائين تہ: "پهچڻ ۾ ڪيتري دير لڳندي؟" مان وراڻيو تہ: ٽائيم تي پهچڻ جا امڪان آهن. اسان پنج وڄي ويهن منٽن تي پهتاسون تہ ماڻهن جو وڏو تعداد سندس لائبريري جي اڳڻ ۾ موجود هو، ڪيترا ماڻهو ٻاهر بيٺا رهيا. ادا اختر علي سان ملياسون مس تہ گهران ميت آندو ويو ۽ شاهہ قادري قبرستان ڏي آخري سفر شروع ٿيو. ٿوري دير ۾ اتي پهچي جنازي نماز ادا ڪئي ويئي. سندس آخري ديدار لاءِ ڪفن جون ڏوريون ڪوليون ويون تہ ماڻهن بي اختيار ٿي اڳتي وڌي ديدار پئي ڪيو. هڪ معصوم انسان جو معصوم چهرو هو جو اطمينان جي ننڊ ۾ ستل نظر آيو. پندرهن منٽن ڪان پوءِ ڪفن جون ڏوريون ٻڌي، شاهہ قادري قبرستان ۾ سندس والد ڊاڪٽر سلطان احمد ۽ ڏاڏي حيدر خان جي پرسان لاڙ جي هن لاڪيٽي لال کي ٿڌي مٽي جي هنج حوالي ڪيو ويو. سچ لهي چڪو هو ۽ اجا انڌيرو ڪونہ پکيڙيو هو تہ ٿڌي تي موٽي بخشش جي دعا گهري خيرات جي ماني هلائي ويئي. ماني کائي هر ڪو اداس اداس منهڙو ڪٺي پنهنجي ماڳ ڏي اسهڻ لڳو. اهو سڀ ڪجهہ جيتوڻيڪ اکين آڏو ٿي چڪو آهي، پر دل اجا مڃڻ لاءِ تيار ئي ناهي تہ:

الا هي انسان، آڏري ويو اوچتو!
ڪيڏو هو مهان، ساري سنڌڙيءَ ۾ اهو.

◙

سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپيل نوان ڪتاب

سحر انصاري
آزاد قاضي

پير حسام الدين راشدي

(هڪ منفرد علمي شخصيت)

[اردو ادب جي نامور اديب جناب سحر انصاري صاحب جو هيءُ مضمون اردو رسالي ماهنامہ 'قومي زبان' جي اپريل 1985ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو هو. مترجم]

زندگي ۽ موت وارو تجربو بہ عجيب آهي، جيڪڏهن ڪو اندر ۾ ائين ويچارڻ لڳي تہ، زندگي رڳو نفس جي پورائي جو نالو ناهي ۽ اهو تہ پنهنجي عمل سان زندهہ هئڻ جو ثبوت ڏيڻ هر انسان لاءِ ضروري آهي تہ پوءِ، اهو غور و فڪر ۽ علم و آگهي جي اٿمئي درياء طرف توجهہ ڏيڻ لڳندو ۽ هڪڙو فطرت جو اهو بہ اصول آهي تہ جڏهن ڪو ابتدائي دور ختم ٿي، پروسي سان پنهنجي منزل مقصود کي پهچڻ وارو هوندو آهي تہ ان پَل بحر بيقران جي هڪ ٿي لهر، ان کي پاڻ سان لوڙهي ويندي آهي.

آگيا جب سليقۂ تعمير،
قصرِ هستي کو بے اساس کيا.

ان ڪري شايد هر غير معمولي فرد جي موت تي اهو احساس اڪثر اهميت اختيار ڪري ويندو آهي تہ ان جو پورائو نہ ٿي سگهندو. هونئن بہ اسان جي معاشري ۾ علمي ۽ ادبي ڪم ڪرڻ وارا شخص بنهہ محدود آهن، چاڪاڻ تہ اسان جي عام زندگيءَ جي اوليت وارن ڪمن ۾ اهڙين ڳالهين کي بنهہ آخري درجو ڏنو ويندو آهي.

پير حسام الدين راشدي هڪ علمي شخصيت واري حيثيت ۾ پنهنجو اهڙو نقش ڇڏي ويو آهي جو حقيقتاً علمي تحقيق ۽ علم پروري واري هن منظرنامي تي سندس ڪمي بار بار محسوس ٿئي ٿي.

پير صاحب هڪ شخص نہ، هڪڙي شخصيت هو. ان سان ملي حقيقي خوشي ۽ اطمينان حاصل ٿيندو هو. پير صاحب پنهنجي عام ڳالهہ ٻولهہ ۾ ڪڏهن بہ ڪتابي علم کي اڳيان نہ آڻيندو هو پر هو جيڪي ڪجهہ چوندو هو، ان جو ڳانڍاپو زندگيءَ جي ڪتاب

وارن حقيقي عبارتن سان هوندو هو. البت جڏهن ڪنهن خاص تاريخي يا تحقيقي موضوع تي لکندو، ڳالهائيندو يا تقرير ڪندو هو، تڏهن اندازو ٿيندو هو تہ سندس مطالعو ڪيترو گهرو آهي.

پير صاحب خودساختہ شخصيت جو هڪ اعليٰ مثال هو. هن پنهنجي مزاج ۽ عملي زندگيءَ کي هڪ اهڙي سانچي ۾ فِٽ ڪيو هو، جيڪو ڪٿان بہ ٺهيو نڪيو ناهي ملندو پر ان کي وڏي محنت ۽ عرق ريزيءَ سان تيار ڪرڻو پوندو آهي.

پير حسام الدين راشدي هڪ خوش لباس، خوش اخلاق ۽ خوش گفتار انسان هو. سندس چپن تي هر وقت هلڪي مُرڪ رهندي هئي ۽ وڏي ڌيرج واري پُرسڪون انداز ۾ پنهنجو موقف ظاهر ڪرڻ ۾ ماهر هو. پير صاحب بيشمار علمي ۽ تحقيقي ڪم ڪيو ازان سواءِ تاريخي، علمي، ادبي، تدريسي ۽ ثقافتي ادارن سان لاڳاپيل بہ رهيو، پر ڪڏهن بہ ڪيس جلدبازيءَ ۾ نہ ڏٺو ويو، سمورا ڪم وقت تي ٿيندا هئا. چاڪاڻ تہ هو وقت جو ڏاڍو پابند هو. پُرسڪون، مانار، تحمل ۽ توازن ۾ گهڻتائي ڪانہ هئس. سندس

حافظو پختو هو. سمورا حوالا، سن، واقعا وغيره موقعي مهل جي مناسبت سان (بيان) ڪندو ويندو هو.

پير صاحب جو صحافت ۽ ادبي سرگرمين سان علمي لاڳاپو اٺويهين صديءَ جي ٽئين ڏهاڪي جي اوائل کان ٿئي ٿو ۽ چوٿين ڏهاڪي جي وچ تائين هُن پنهنجي چوگرد ماحول ۾ چڱي اهليت ۽ اهميت حاصل ڪري ورتي هئي. ايتريقدر جو جڏهن پاڪستان ٺهيو ۽ باباءِ اردو مولوي عبدالحق هيڏانهن آيو ته ايئرپورٽ تي آجيان ڪندڙن ۾، هُن ٻين شخصيتن سان گڏ پير حسام الدين راشديءَ جو ذڪر ٻه هن طرح ڪيو آهي:

"جهاز ساڍي ٻارهين وڳي ڪراچي پهتو. ايئرپورٽ تي شعيب قريشي، خان عبداللطيف خان ۽ پير حسام الدين صاحب موجود هئا."

مولوي عبدالحق جي هتي اچڻ تي، پير صاحب وڏي شوق ۽ جذبي سان سندس هٿ ونڊايو. انجمن ترقي اردو جي نئين سر بنياد وجهڻ کان وٺي، ان جي مالي ۽ انتظامي معاملن ۾ پڻ هو ڏُڪ ٻوڙ ڪرڻ وقت مولوي صاحب سان همراهه هوندو هو پر ان دوران ڪتابن جي مطالعي ۽ مختلف علمي ڪمن سان سندس دلچسپي قائم رهي، شايد ان جو وڏو سبب اهوئي آهي جيڪو سندس وڏي ڀاءُ پير علي محمد راشديءَ پنهنجي هڪ مضمون ۾ لکيو آهي ته سندس اٺ هيٺ هڪ ته مطالعي جو شوق هوس ۽ ٻيو بقول علي محمد راشدي صاحب:

"حسام الدين راشدي جي تربيت ۾ منهنجو ڪنٽريبيوشن ان کان وڌيڪ ڪونه هو ته مون اُن تي سخت ڊسيپلين لاڳو ڪيو، سندس طبعيت ۾ ڪيترين نيون ڳالهيون پيدا ٿي ويون، مثلاً راند روند کان بلڪل نفرت، حد کان وڌيڪ سيلف ڊسيپلين ۽ ادب، دل، دماغ ۽ زبان تي بيحد ضابطو، پڙهڻ ۽ محنت مشقت کان دل نه لاهڻ، تجسس ۽ تحقيق جو شوق، اجا ٻارهن تيرهن سالن جي عمر هيس پر طبعيت ۾ ڪابه ٻاراڻي ڳالهه نه رهيس. طبعيت جو ڏاڍو حساس هو(1)."

حسام الدين راشدي 1911ع ۾ پيدا ٿيو جڏهن ته پاڪستان ٺهڻ وقت ان جي عمر 36 سال هئي. ان دور ۾ چئن پنجن سالن اندر هُن پنهنجي هڪ طويل تحقيقي مقالي ذريعي برصغير سطح جي اهڙي شهرت حاصل ڪري ورتي جو اهلِ علم و عظمت وارن سندس تحقيق کي داد ڏنو ۽ ان ۾ پوءِ مسلسل واڌارو ٿيندو رهيو. سندس اهو مقالو هو سنڌ ۾ اردوءِ بابت جيڪو انجمن ترقي اردو جي ٽه ماهي رسالي 'اردو' ۾ شايع ٿيو.

مولانا سليمان ندوي پنهنجي ڪتاب "نقوش سليماني" جي پاڪستاني ڇاپي جي "ابتدا" مؤرخه 5-آڪٽوبر 1951ع ۾ ان جي اهميت هن طرح واضح ڪئي آهي:

"هيءُ پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ سڀ کان پهريان اردوءِ جي جاءِ پيدائش جي تعين ۽ تحقيق واري باب ۾ سنڌ ۽ ملتان جي نشانهي ڪئي ويئي ۽ اهڙا اشارا سڀ کان اڳ 915ع واري اردوءِ بابت اجلاس جي صدارتي خطبي ۾ ڪيا ويا پر پوءِ وارن خطبن ۽ مقالن ۾ ان تي وڌيڪ روشني پوندي رهي... شروع شروع ۾ ان تي ڪن اڻجاڻائيءَ ۾ طنز پڻ ڪئي پر 1366هه/1947ع ۾ تاريخ پنهنجو پاڻ دهرائي ماضيءَ واري حقيقت، حال واري پردي ۾ آڻي، سڀني اڳيان عيان ڪري ڇڏي. ايتريقدر جو تازو هڪڙي سنڌي محقق، پير حسام الدين صاحب ن موضوع تي هڪ محققانه مقالو لکي انجمن ترقي اردو ۾ (شايع ڪرڻ لاءِ) پيش ڪيو آهي(2)."

علامه سيد سليمان ندويءَ جو ڪنهن کي محقق لکڻ ڪائي گهٽ اهميت واري ڳالهه ڪانهي. حسام الدين راشديءَ ان مقالي کان پوءِ لڳ ڀڳ پنجاهه ڪتاب اردو- فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ تصنيف يا تاليف ڪيا ۽ مضمون ته سَوَن جي تعداد ۾ آهن. (ان سان گڏوگڏ هو تقريباً چاليهن علمي، ادبي، ثقافتي ۽ تدريسي نوعيت وارن ادارن ۽ يونيورسٽين سان 1940ع کان وفات 1982ع تائين، ڪنهن نه ڪنهن

حيثيت ۾ لاڳاپيل رهيو. ۽ پير صاحب جي اها وابستگي انهن نام نهاد 'وڏن ماڻهن' جهڙي ڪانہ هئي جيڪي ڪنهن اداري جا عهديدار، سرپرست يا ميمبر تہ وڏي شوق سان ٿيندا آهن، پر ڪڏهن ڪنڌ ورائي بہ نہ پڇندا آهن تہ ان جي ڪارڪردگيءَ جو طور طريقو ڪهڙو آهي ۽ ان جي عروج ۽ زوال ۾ خود سندن وابستگيءَ جو ڪيترو هٿ آهي.

پير صاحب 'اداره يادگار غالب ڪراچي' جو نائب صدر هو. فيض احمد 'فيض' صاحب صدر، مرزا ظفرالحسن خاص صلاحڪار ۽ مان ان اداري جو نائب صلاحڪار هيس. ان دور ۾ پير صاحب کي وڌيڪ ويجهڙائپ سان ڏسڻ جو موقعو مليو. پير صاحب جي اندر ۾ هڪ اديب وارو انداز (Idealism) تہ هيوئي، پر ان سان گڏوگڏ هن ۾ هڪڙي محقق وارو صبر ۽ شُڪر، جستجو ۽ تلاش پڻ هئي ۽ پوءِ علمي سوچ سمجهہ سندس هر خواب کي عملي شڪل ڏيڻ وارو وسيلو پيدا ڪري ڇڏيو هو. اداري جي هر اهم اجلاس ۾ سندس تجويزون ڏاڍيون معقول هونديون هيون. پاڻ کرو، کهرو، بي باڪ ۽ نبر انسان هو پر جڏهن اختلاف راءِ بہ ڪندو هو تڏهن بہ سندس لهجي ۾ شائستگي، تحمل ۽ بردباري هوندي هئي، مون ڪيس ڪيترن ميڙاڪن ۾ بہ ۽ نجي محفلن ۾ ڳالهہ ٻولهہ ڪندي ڏٺو ۽ سدائين ائين محسوس ڪيو تہ هو بنهہ اشتعال انگيز موقعن تي بہ پنهنجي لب و لهجي کي شائستہ ۽ مهذب ئي رکندو هو. ڪاوڙ ۽ ناشائستگي ڪيس ڇهي بہ نہ سگهي هئي. سندس لهجي ۾ هڪڙي عالم وارو ضبط ۽ مدبر وارو توازن هوندو هو.

پير صاحب جي نهايت خليق ۽ متواضع شخصيت هئي. پاڪستان جا دوست تہ وٽس ڪنهن نہ ڪنهن حوالي سان موجود هوندا هئا. پر ايران، هندستان، جرمني، آمريڪا ۽ انگلينڊ وغيره کان جڏهن بہ ڪو مؤرخ، محقق يا عالم ايندو هو تہ پير صاحب، ان جي سندس مرتبي آهر دعوت ڪندو هو ۽ شهر جي انهن اديبن ۽ اهلِ قلم کي دعوت ڏيندو هو جن جي ڪم ۽ ذاتي اخلاق کان پاڻ مطمئن هوندو هو. سال ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ دفعو انبن جي نهايت پُرتڪلف دعوت ٿيندي هئي. ان دعوت جي شروعات سنڌ جي مشهور شربت ٿاڌل سان ٿيندي هئي. قسم قسم جا انب تمام ججهي انداز ۾ وڏي سليقي سان رکيا ويندا هئا اهو چڻ تہ انبن جي دربار جو منظر هوندو هو.

پير صاحب علمي تحقيقي مصروفيتن ۽ سنجيدگيءَ وارن ڪمن جي باوجود ڏاڍو مزاحيہ ۽ حاضر جواب هو. پاڻ ڪڏهن ڪڏهن طنز مزاح واري انداز ۾ بہ نظر ايندو هو. هڪ عورت جنهن جو علم و ادب، پڙهڻ پڙهائڻ سان تعلق هو، وٽس ايندي هئي ۽ هر پيري مڙس کي بہ پاڻ سان وٺي ايندي هئي جنهن جو ادب سان معمولي واسطو هو. پير صاحب سندس مڙس جي گم سُم ۽ اوپرو ٿي وينو رهڻ کان بيزار ٿي پوندو هو. هڪ ڏينهن اُن عورت کي چيائين:

"اهو تہ ٻڌايو، مون اوهان کي ڪڏهن پنهنجي گهر واريءَ سان ملايو آهي؟"

"نہ پير صاحب" ان عورت جواب ڏنو.

"تہ پوءِ اوهان مون کي پنهنجي مڙس سان ڇو ٿا ملايو." پير صلحب پنهنجي مخصوص مسڪراهٽ سان چيو.

پير صاحب جو اهو مزاحيہ انداز ڪيس جلدئي محفل جي جان بنائي ڇڏيندو هو. سندس هڪ وڏي خوبي اها بہ هئي تہ گفتو هميشہ موقعي مهل جي مناسبت سان ڪندو هو. جڏهن ڏسندو هو تہ هاڻ محفل وارن ۾ هلڪي ڦلڪي گپ شپ جو رجحان آهي، تڏهن اهڙي انداز جون ڳالهيون ڪندو هو. ڪڏهن بہ (هين تي) پنهنجو علم ۽ مطالعو مڙهڻ واري ڪوشش نہ ڪندو هو ۽ جڏهن ڪنهن علمي موضوع يا مباحثي بابت ڳالهائيندو هو تہ سندس پختي حافظي، مطالعي ۽ استدلال واري طريقي ڪار جو قائل ٿيڻو پوندو هو.

پير صاحب جو تمام وڏو ڪارنامو سنڌي ۽ فارسي ٻوليءَ جي ڪن قديم تصنيفن ۽ تذڪرن جو نئين سر اشاعت هيٺ اچڻ آهي. انهن ڪتابن جي متن جي تصحيح، ترتيب ۽ حاشيہ نگاريءَ جي سلسلي ۾ حسام الدين راشديءَ اهوئي جديد اصول اختيار ڪيو، جيڪو مغربي اسڪالرن کان سواءِ ايراني محققن جو معمول رهيو آهي. (مير علي شير) قانع ٺٽوي جو "مقالات الشعراء" ۽ (ابراهيم) خليل ٺٽوي جو 'تڪملہ مقالات الشعراء' ترتيبوار 1957ع ۽ 1958ع

۾ شايع ٿيا. انهن تي ڪيل تحقيق سان پير صاحب اُنهن محققن جي سٽ ۾ شامل ٿي ويو جيڪي وڏا معتبر هئڻ سان گڏوگڏ بنهه ٿورا آهن. ان ڪان سواءِ ’تذڪره شعراءِ ڪشمير‘ (چار جلد) ’تذڪره جواهر العجائب‘ ’ديوان فخري‘ ۽ ’ديوان بيرم خان‘. اردوءَ ۾ ٻين تصنيفن ڪان سواءِ ”مرزا غازي خان (بيگ) ترخان اور اس کي بزمِ ادب“ سنڌيءَ ۾ ”مڪلي نامو“ (از: قانع) ۽ ”تذڪره مشاهير سنڌ“ (از: مولوي دين محمد وفائي) پڻ پير صاحب جي تحقيقي انداز، تدوين ۽ طباعت واري مزاج موجب نظر اچن ٿا. انهن ڪتابن جي پڻ، ايران جي جديد ڪتابن جهڙي زيب زينت ڪئي وئي آهي ۽ تحقيق جو معيار پڻ ڏاڍو اعليٰ ۽ معياري رکيو ويو آهي.

پير صاحب جيڪي ڪجهه مضمون، ڪنهن اديب يا محقق جي ياد ۾ لکيا، يا سندس نجي محفلن واري ڳالهه ٻولهه (پڙهڻ) سان سدائين اهو خيال ايندو هو تہ، پير صاحب کي پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ تي ڌيان ڏيڻ گهرجي ها. ان سلسلي ۾ مون ڪيترا ڀيرا پنهنجي خواهش جو اظهار ڪيو. پير صاحب چوندو هو:

”اي ڀائي صاحب مون ڪهڙو تير هنيو آهي، جو پنهنجي حالاتِ زندگي، ان لائق سمجهان جو اها ڪتابي صورت ۾ محفوظ رهي.“ ظاهر آهي تہ اهو هڪڙي عالم جو انڪسار هو. مون کي خبر ڪانهي تہ هن ڪڏهن پنهنجون يادگيريون سلسليوار لکيون هيون يا نہ؟ پر جيڪڏهن ائين ٿي پوي ها تہ هڪ مخلص ۽ دردمند انسان جي قلم سان اسان جي جديد تاريخ ۽ تهذيب جو هڪ اهم دور قلم بند ٿي پوي ها(3).

مختلف ادبي شخصيتن سان ڪيس ڪيتري قدر محبت ۽ دلي لڳاءُ هو، ان جو اندازو سندس هڪ مضمون مان ٿئي ٿو. خود پنهنجو پاڻ لاءِ 1930ع واري حوالي سان هيئن لکيو اٿس:

”هيءَ ان وقت جي ڳالهه آهي جڏهن منهنجي پگهار پنجاهہ رپيا هئي. اهو انگ رجسٽر ۾ تہ لکيل هوندو هو پر مون کي ياد ڪونهي جو اها رقم ڪڏهن يڪ مشت مون کي ڏسڻ نصيب ٿي هجي. ڪڏهن هڪ رپيو تہ ڪڏهن اٺ آنا ملندا هئا ۽ جڏهن هڪ ڀيرو پوٽا پنج رپيا گڏ مليا تہ انهن کي ٻيڻا ڪرڻ واري لالچ ۾ رمو مڪرانيءَ جي پتيبازيءَ ۾ وڃائي ويٺس. هونئن چوڻ لاءِ تہ آءٌ سنڌ جي هڪ اهم اخبار جو ايڊيٽر هئس(4).“

ان ڪان سواءِ ’سيد هاشمي فريدآبادي‘، ’سيماب اڪبرآبادي‘، ’سيد سليمان ندوي‘، ’ارشد ٿانوي‘، ’مولانا شبير احمد عثماني‘، ’نواب نثار يار جنگ‘، ’عطيہ فيضي‘، ’هادي مڇلي شهري‘، ’ممتاز حسن‘ ۽ ’شاهد احمد دهلوي‘ جو تذڪرو نهايت محبت ۽ دردمنديءَ سان ڪيو اٿس.

مون تي پير صاحب جي ڪردار واري عظمت جو گهرو تاثر سندس زندگيءَ جي آخري دور ۾ ٿيو. پاڻ سخت بيمار هو. ڪينسر ظاهر ٿي چڪو هئس. محفلون سڏائڻ ۽ شام جو ’زيب النساء اسٽريٽ‘ واري رونق ۽ ڪتابن جي دڪانن جو گشت ڪرڻ ختم ٿي چڪو هو پر جڏهن بہ ساڻس ملاقات ٿي، چپن جي مخصوص مسڪراهٽ رستي بنهه حوصلي ۽ يقين سان زندگيءَ جون مثبت ڳالهيون ڪري، ٻين کي همٿ ڏياريندو هو ۽ ڪجهه لمحي لاءِ بہ اهو تاثر نہ ڏيندو هو تہ پاڻ زندگيءَ جا آخري ڏينهن ڳڻي رهيو آهي. پير صاحب هڪ هنڌ لکيو آهي تہ:

”جيٺرا، مئلن کي قبر ۾ وجهي، جيستائين قبر پوري طرح لٽجي نہ وڃي ان وقت تائين ٽولين ٽولين ۾ ٿي گپ شپ ۾ مشغول ٿي ويا. ان جو نالو دنيا آهي. ڪو ڪنهن جي پويان ناهي ويو. دنيا ائين ئي هلندي رهندي. دنيا جو ڪاروبار ۽ انساني مشغلا ائين ئي هلندا رهندا(5).“

پير حسام الدين راشدي جي فارسي تصنيف ۽ تاليف ڪيل ڪتابن جو تعداد چوويهہ، اردو ۾ چار ۽ سنڌيءَ ۾ ٻارنهن آهن. اردو سنڌي فارسي ٻوليءَ ۾ هُن علم و ادب جي مختلف موضوعن تي جيڪي مقالا لکيا آهن، انهن جو تعداد تقريباً ساڍا ٽي سؤ آهي. ان ڪان سواءِ هن جا ڊزن ڪان مٿي فارسي ۽ سنڌي ڪتاب (سندس) زندگيءَ جي آخري دور ۾ ڇپائيءَ جي آخري مرحلي ۾ هئا. ڪاش اهي سڀئي ڪتاب پير صاحب

واري تحقيقي ۽ اشاعتي معيار موجب مڪمل ٿي علم جو شوق رکندڙن جي مطالعي لاءِ ميدان ۾ اچي سگهن.

پير حسام الدين راشديءَ جي حوالي سان جيڪي فرد يا ادارا پنهنجي پنهنجي طريقي سان ڪم ڪري رهيا آهن. اهي قابلِ تحسين آهن، پر جهڙي نموني راشدي صاحب وقتي ۽ گروهي مصلحتن کان آزاد هو، اهڙي طرح ان واري وسيع نظر ۽ ڪشاده دلي جو مثال قائم ڪندي، ڪو اهڙو ڪم ڪيو وڃي جو سڀئي گڏجي پير صاحب جي خوابن جي تعبير جي تڪميل ڪن. ان سلسلي ۾ منهنجي تجويز اها آهي ته پير حسام الدين راشديءَ جي نالي سان هڪڙي اڪيڊمي ۽ ريسرچ انسٽيٽيوٽ قائم ڪيو وڃي جتي پير صاحب جا باقي ڪتابچه ڊائريون، مسودا ۽ ڇپيل ڪتاب رکيا وڃن. سندس سمورا ڪتاب هڪ ئي سيٽ واري شڪل ۾ نئين سر شايع ڪيا وڃن. جيڪي مقالا ٽڙيا پکڙيا پيا آهن، اهي جمع ڪيا وڃن ۽ طباعت جا منتظر ڪتاب جلد کان جلد شايع ڪيا وڃن(6).

نوجوان ريسرچ اسڪالرن کي ان ريسرچ انسٽيٽيوٽ ۾ سهوليتون مهيا ڪري، تحقيق ۽ لغت نويسيءَ جي تربيت ڏني وڃي. پير حسام الدين راشديءَ جي بي بها خدمتن کي نظر ۾ رکندي، اهو سڀ ڪجهه ڪرڻ نهايت ضروري آهي. سندس ياد ۽ علمي طريقي ڪار کي برقرار رکڻ ۽ کيس خراج تحسين پيش ڪرڻ جو سڀ کان مؤثر ۽ معتبر طريقو اهوئي ٿي سگهي ٿو(7).

مترجم پاران حاشيا ۽ حوالا

1 ڏسجي پير علي محمد راشدي جو مضمون "حسام الدين مرحوم، حسام الدين ڪيئن بڻيو؟" جيڪو پير صاحب جي وفات کان پوءِ جنگ اخبار ۾ لکيو ويو. بعد ۾ مهراڻ جي راشدي نمبر ۾ پڻ شايع ٿيو.

2 ڏسجي نقوش سليماني، حسام الدين راشدي 1951ع ۾ خيرپور ۾ منعقد ٿيل "ڪل پاڪستان اردو ڪانفرنس" ۾ "اردو زبان کا اصلي مولد سنڌھ" عنوان هيٺ مقالو پڙهيو هو، مولانا صاحب جو اشارن ان طرف آهي، پر اڳتي هلي نئين ٿيل تحقيق جي روشنيءَ ۾ پير صاحب پاڻ پنهنجي ڳالهه کي رد ڏيندي 1979ع ۾ شايع ٿيل ڪتاب "مير محمد معصوم بکري" ۾ هن طرح لکي ٿو:

"1947ع جي ورهاڱي بعد ڪوشش ڪئي وڃي ٿي ته: اردوءَ جي پيدائش سنڌ ۾ ڏيکاري وڃي، جيئن انهيءَ حق تي اردوءَ لاءِ سنڌ اندر جواز پيدا ڪجي. انهيءَ جو دعويدار سڀ کان پهريون مرحوم سيد سليمان ندوي هو. جنهن اردوءَ جو مولد سنڌ کي مقرر ڪيو. انهيءَ کان پوءِ منهنجو هڪ مضمون ڇپيو، جنهن ۾ مون پڻ انهيءَ مفروضي جي تائيد ڪئي. سيد (سليمان) صاحب کي سنڌيءَ جا ۽ ڪي سرائڪيءَ جا ٽڪرا دليل طور ڏنا هئا، جيڪي سنڌ ۽ گجرات جي تاريخ ۾ آيل هئا. (فيروز شاهي- مراة سڪندري- تاريخ احمدي) ليڪن مون اڳتي هلي جڏهن وڌيڪ تحقيق ۽ غور ڪيو ته معلوم ٿيو ته گجرات وارا فقرا سرائڪي زبان جا آهن ۽ ٽي جو فقرو سنڌيءَ جو هو جيڪو تاريخ فيروزشاهيءَ ۾ ڪتابت جي خرابيءَ سبب پنهنجي اصلي صورت بدلائي چڪو هو شاهه عالم گجراتي اصل اُچ جو هو، سندس زبان سرائڪي هئي. ازان سواءِ سنڌ جي سمن بادشاهن مان بيبي مغليءَ ۽ بيبي راڻيءَ سان شادي ٿيل هئس. تنهنڪري سندس گهر ۾ زبان سرائڪي يا سنڌي ڳالهائي ويندي هئي. گجرات جي فارسي تاريخ ۾ پڻ ٻوليءَ جي اصل صورت کي ادا نه

ڪرڻ سبب اها غلط فهمي پيدا ٿي آهي.
هن جديد تحقيقي دؤر ۾ پنهنجي مقاصدن پوري ڪرڻ لاءِ چند مفروضن کي آڏ بڻائڻ ڪل جهڙي ڳالهه آهي. (ڏسو نقوش سليماني، 1967ع، "سنده مين اردو، حسام الدين وغيره) مير معصوم بکري، ڇاپو ٻيو، ص 31

3. پير صاحب جو ڪتاب "هوڏوڻي، هو ڏينهن" سندس يادگيرين تي مشتمل آهي پر ان ۾ به پاڻ بابت لکڻ کان وڌيڪ ٻين بابت قلم هلايو ويو آهي. پير صاحب جي حلقهٔ احباب ۾ ڪيل ڪمن کي ڏسندي اهو ڪم به محدود نظر اچي ٿو.
4. ڏسجي پير صاحب جو ڪتاب "هو ڏوڻي، هو ڏينهن.
5. ڏسجي شاهد احمد دهلويءَ بابت پير صاحب جو مضمون- 'پنبا ڪجا ڪجا نهم'.
6. پير صاحب جي وفات کان پوءِ ڊاڪٽر غلام محمد لاکي سندس ٽڙيل پکڙيل مواد جي ميڙاچونڊي ڪري، سنڌي ۽ اردوءَ ۾ به ڪتاب "ڳالهيون منهنجي سنڌ جون" ۽ "مقالاتِ راشدي" تيار ڪري شايع ڪرايا جن ۾ پير صاحب جي منتشر مقالن ۽ مضمون وارو ڪجهه مواد سهيڙجي پڙهندڙن اڳيان آيو آهي، پير صاحب جي ڇڏيل علمي ورثي بابت ان کان وڌيڪ ڪم ڪونه ٿي سگهيو آهي.
7. ان سلسلي ۾ 03-2002ع ڌاري سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ راشدي صاحب جي نالي چيئر قائم ڪري ڪم ڪرڻ جي رٿا رٿي ويئي هئي ابتدائي ڪم پڻ ڪيو ويو هو پر ڪنهن وڏي نالي ان سلسلي کي اڳتي وڌڻ نه ڏنو ۽ اهو ڪم رولڙي جو شڪار ٿي ويو. ياد رهي ته پير صاحب جي وصيت موجب سندس ڪتابن جو وڏو تعداد اڳ ئي سنڌالاجي ۾ جمع ٿيل آهي.

سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپيل نوان ڪتاب

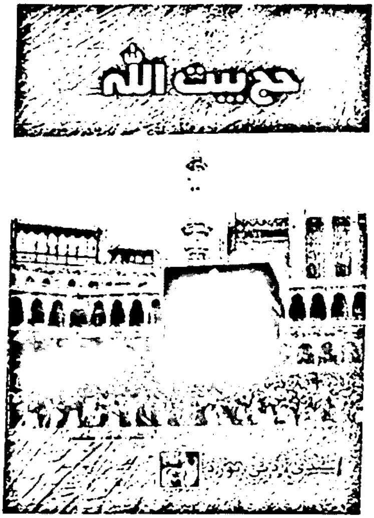

اشتياق انصاري

ميان الياس محمد ڪلهوڙو

ڪلهوڙن جو حسب نسب:

ڪلهوڙن جي حسب نسب لاءِ سنڌ ۾ اڄ تائين ٻه رايا آهن، ڪن مؤرخن جو خيال آهي ته ڪلهوڙا اصل عرب نسل جا آهن، سندن وڏو عباسي خليفن جي آخري دور ۾ ڪيچ مڪران وارو رستو ڏئي سنڌ ۾ آيو. ان ڪري چيو وڃي ٿو ته ڪلهوڙا عرب قبيلي جي شاخ آهن، جيڪي هت اچي پنهنجا گهر گهاٽ اڏي ٽانيڪا ٿي ويهي رهيا. سنڌ جي ڪن تاريخدانن جو وري اهو چوڻ آهي ته ڪلهوڙا اصل سنڌ جا ئي رهاڪو آهن، هو سنڌ جي چنا قبيلي سان تعلق رکن ٿا. رحيمداد خان مولائي شيدائي "تاريخ تمدن سنڌ" ۾ مستشرق عالم رچرڊ برٽن جو حوالو ڏيندي لکي ٿو ته:

"ڪلهوڙن جي دعويٰ آهي ته هو حضرت عباسؓ جي آل مان آهن، پر انهن جا وڏا دراصل سنڌي چنا ۽ هندن مان مسلمان ٿيل هئا، جڏهن سندن گهراڻو سياسي اوج کي پهتو، تڏهن هنن عباسي هئڻ جي دعويٰ ڪئي پر عالمن رايو ڏنو ته هنن جو شجرو بلڪل ناقص آهي، تنهن تي ڪلهوڙن حاڪمن ماڻهو موڪلي وڃي "سهيڙا خطيبه" جي درويشن وٽان، اصل دستاويزن جا نقل وٺي اچن. سهيڙا خطيبه جي درويشن بين عالمن جي راءِ کي قبول ڪيو ۽ ڪلهوڙن جي دعويٰ کي رد ڪيو. تنهن تي ڪلهوڙن جا ماڻهو (ڪاوڙجي) سندن جاگيرون ضبط ڪري، ڳوٺ ساڙي سندن ٽامي جون اهي ڦرهيون ڪٺي آيا جن تي شجرا اُڪريل هئا، انهي ڪري ڪلهوڙا حضرت عباس ۽ مرشدن جو اولاد شمار ٿيڻ لڳا(1)."

اسان جيڪڏهن ڪن عالمن جي ان راءِ کي تسليم ڪريون ته ڪلهوڙا سنڌي هئا ۽ سندن تعلق چنا قبيلي سان هو، ته چنا قبيلي کي گهڻا ماڻهو هندن جي سورج ونسي نسل سان ڳنڍين ٿا. جي اها ڳالهه درست آهي ته پوءِ ڪلهوڙا خالص سنڌي راجپوت آهن. تاريخ ۾ راجپوت ٻن نسلن ۾ ورهايل ملن ٿا: هڪ سورج ونسي ۽ ٻيا چندر ونسي. سنڌ ۾ چنا، ايوڌيا جي سورج ونسي شاخ مان هئا جي ڪوهستان کان سواءِ ڪڇي ۽ سيري تائين حڪومت ڪندا هئا(2). انگريزن جي راڄ جي زماني ۾ هندستان جي آدم شماري جي رپورٽ ۾ ڪلهوڙا چاموٽ(3) ۽ سماٽ لکڻ ۾ ايندا هئا(4). معنيٰ ته انگريزن ڪين عباسي تسليم ئي نه پئي ڪيو ته هي اڻ چٽي اصليت وارو سنڌي قبيلو آهي(5).

بهرحال ڪن تاريخ نويسن جو اهو به مؤقف آهي ته ڪلهوڙن جي بزرگن مان عربستان مان عباسي خاندان جا ٻه سڳا ڀائر. "قائم" ۽ "احمد" ڪيچ مڪران وارو رستو ڏئي 259ھ/873ع ڌاري سنڌ آيا(6). اهو خاندان اڳتي هلي، محمد چني خان جي وفات کان پوءِ ٻن وڏن شاخن ۾ ورهائجي ويو. اتان ئي ڪلهوڙا ۽ دائودپوٽا هڪ ٻئي کان الڳ ٿيا، جن اڳتي هلي ٻن جدا جدا علائقن ۾ پنهنجي حڪومتن جو بنياد وڌو(7).

عباسين جي جنهن شاخ پاڻ کي ڪلهوڙا سڏائڻ شروع ڪيو، ان لاءِ روايت آهي ته ان خاندان جو هڪ بزرگ محمد ابراهيم حيدرآباد جي اُتر طرف، هڪ جبل 'ڪلور' ۾ وڃي رهيو. انهي ڪري هن جو لقب 'ڪلورو' مشهور ٿيو. اهو لفظ بگڙجي 'ڪلهوڙو' بڻجي ويو(8). سنڌي زبان ۾ 'ڪلهو' معنيٰ "اڪيلو" يعني تنها آهي. اهو نالو ان ڪري به مشهور ٿيو جو، اهو بزرگ، دنيا ترڪ ڪري نفس کي ماري ڪمال درجي تي پهچي چڪو هو(9). ڪلهوڙن جي ان شاخ مان نون پيڙهين تائين ڪنهن به شخص پنهنجو نالو بلند نه ڪيو. چيني خان جي ڏهين پيڙهي مان ميان آدم شاهه وڃي عزت ۽ عظمت حاصل ڪئي(10).

ميان آدم شاهه ڪلهوڙي جو شجرو ڏهين پيڙهيءَ تائين تاريخن ۾ سلسليوار ملي ٿو. جيڪو هن طرح آهي: ميان آدم شاهه بن گجن شاهه بن ميان صاحب بن ميان خان بن ميان طاهر بن ميان راڻو بن

مِيان شاهه محمد بن ميان ابراهيم (ڪلهوڙو خان) بن ميان محمد بن ڄام چنو جيڪو هن گهراڻي جو مورث اعليٰ هو.

ڪلهوڙن جي سياسي جدوجهد:

سنڌ ڌرتي جي اها بدقسمتي رهي آهي جو ان جي آسمان تي، سدائين ڌارين ۽ وحشي قومن جون خونخوار تلوارون وِچ جيان چمڪنديون رهيون آهن. ڀلي پوءِ اهي يونانين، پارٿين، سٿين جا ڪٽڪ هجن يا عربن جي چڙهائي هجي. خاص طرح عربن کان پوءِ سنڌ تي ڪجهه عرصو مقامي ماڻهن، سمن جي حڪومت رهي، ان حڪومت جي خاتمي بعد سنڌ تي واري وٽيءَ سان ارغون، ترخان ۽ مغل قابض ٿيندا آيا. انهن غاصب قومن جا ظلم ۽ ڏاڍ ڏسي، ڪيترائي دفعا هتان جا مقامي ماڻهو، انهن سان مهاڏو ڏيندا رهيا پر اڪثر پاڻ ۾ ئي قوت ۽ اجتماعي شعور جي ڪمي ڪري، اڪثر اهڙيون ڪوششون ڪارگر ثابت نه ٿي سگهيون. آخرڪار مغل دور ۾ سنڌ ۾ ڪلهوڙا خاندان سان تعلق رکندڙ ڪن سرفروشن انهن ڌارين لٽيرن خلاف منظم جدوجهد شروع ڪئي. ڪلهوڙن جي اها هلايل منظم تحريڪ سياسي ۽ هٿياربند هئڻ سان گڏ، ان ۾ ڪجهه قدر مذهبي رنگ به شامل هو. اها تحريڪ ان وقت سنڌ تي قابض مغل حڪمرانن خلاف هئي پر اڳتي هلي ان جو رخ سنڌ جي ڪجهه مقامي قبيلن خلاف به ٿي ويو. ان جدوجهد جي ابتدا ميان آدم شاهه ڪلهوڙي ڪئي جيڪو ابراهيم عرف ڪلهوڙي جي ستين پشت مان هو.

ميان آدم شاهه ڪلهوڙو:

سنڌ جا ڪلهوڙا سنڌ جي ٻين قبيلن جيان ڪافي عرصي تائين گمناميءَ ۾ رهيا، ڌارين قومن جا حڪم ۽ ڏاڍ سهندا رهيا، انهن مان ڪو به اهڙو مڙس مٿير پيدا نه ٿيو جيڪو پنهنجي حقن لاءِ ڌارين جي خلاف آواز اُٿاري، پر اوچتوئي ان خاندان مان چيني خان جي ڏهين پيڙهيءَ، مان هڪ سرواڻ 'ميان آدم شاهه' پيدا ٿيو، جنهن ۾ قومي غيرت سرس هئي. جنهن لاءِ مير علي شير قانع لکي ٿو ته:

"چيني خان کان پوءِ گهڻي عرصي تائين زماني جي انقلاب سببان، سندس اولاد مان ڪو به ناليرو ماڻهو پيدا ڪونه ٿيو، آخر نائين پيڙهي کان پوءِ آدم شاهه ولد ميان ڪجن (گجن) عزت ۽ عظمت حاصل ڪئي(11)."

ميان آدم شاهه ڪلهوڙي جي جمڻ جي تاريخ مختلف تاريخن جي مطالعي بعد، چئي سگهجي ٿو ته هو سال 1520ع ڌاري ڄائو هو. آدم شاهه جي حياتي، نيڪ نامي، شهرت ۽ ڪارنامن بابت متضاد ڳالهيون آهن. آدم شاهه ڪلهوڙي بابت 'تحفة الڪرام' ۾ ڪافي تفصيل سان ذڪر ڪيو ويو آهي. جنهن جو لُب لباب هيءُ آهي ته: هن شيخ الياس لنگراج ۽ شيخ ابوبڪر جتوئي جي واسطي سان سيد ميران محمد جونپوري جي فيض.مان، ارشاد جي گادي سينگاري، پاڻ سري جي سير ڪرڻ کان پوءِ چانڊڪي جي تعلقي ۾ "هنڙي" ڳوٺ ۾ اچي رهيو جتي ڪيترا ابڙو به پنهنجو ڳوٺ ڇڏي، اچي سندس مريد بڻيو. خان خانان سنڌ جي فتح وقت 999هه/1591ع ۾ ونس ڪاميابيءَ جي دعا لاءِ آيو هو، ان وقت چانڊڪي جي جاگير، سندس مريدن جي گذر سفر لاءِ ميان کي مرحمت ٿي. چانڊيا اڳ هيءُ علائقو ڇڏي چڪا هئا، هن (آدم شاهه) تلمبا ۾ شيخ بهاوالدين جي اولاد مان شيخ لالن عيسيٰ سان به ملاقات ڪئي هئي. مريدن جي تعداد وڌڻ سان زمين جي وڌائڻ جي خواهش به پيدا ٿي. ان طرح ميان صاحب ۽ حاڪمن جي وچ ۾ تصادم پيدا ٿيو. آخرڪار (مقامي) زميندارن جي چرچ تي، ملتان جي حاڪم هٿان (ميان) شهيد ٿيو. حاڪم جو ڪوٽوال آقا شاهه محمد جو سبي علائقي جو ڪهيري بروچ هو، سو سندس قيد هجڻ واري دور ۾ ميان جو مريد بنيو هو. تنهن بزرگ جي وصيت موجب هن (آدم شاهه) جو لاش آڻي، سکر ۾ هڪ ٽڪريءَ تي دفن ڪرايو(12)."

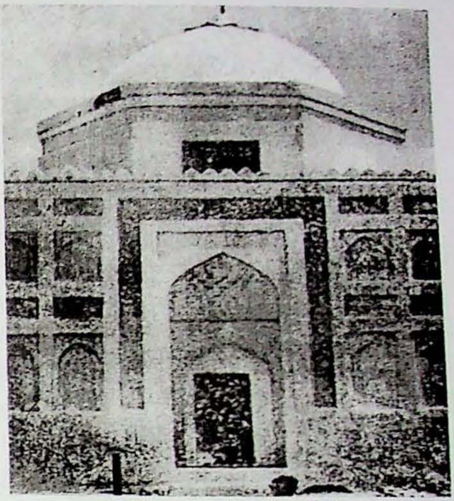
ميان آدم شاهه ڪلهوڙي جو مقبرو

آدم شاهه ڪلهوڙي کي جنهن ٽڪريءَ تي دفنايو ويو، اها سندس نالي پويان 'آدم شاهه جي ٽڪري' سڏجي ٿي. هيءَ ٽڪري سکر شهر جو اُتر الهندو پاسو جهليون بيٺي آهي، اتي هر سال سندس مريد گڏ ٿي، وڏي ڌام ڌوم سان ميلو مچائيندا آهن.

ميان دائود خان ڪلهوڙو:

ميان آدم شاهه ڪلهوڙي کي ٻه پٽ هئا. ان مان وڏي پٽ جو نالو دائود خان ۽ ننڍو پٽ ابراهيم هو. آدم شاهه جي وفات بعد سندس سڀ مريد نااميد ٿي ٽڙي پکڙي ويا هئا پر شاهه محمد ڪهيري نالي سندس هڪ مريد، جيڪو ملتان ۾ ميان آدم شاهه جو عقيدتمند ٿيو هو، ان ملتان مان آدم شاهه جو لاش ڪڍائي اچي سکر ۾ دفن ڪيو. شاهه محمد ڪهيري پوءِ ميان آدم شاهه جي مايوس ۽ ڇڙوڇڙ مريدن کي وري گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ان ڪري پاڻ ٻه اتي رهائش اختيار ڪيائين. هن ساڳي وقت آدم شاهه ڪلهوڙي جي وڏي پٽ دائود خان مٿان هٿ رکي، ڪيس پيءُ آدم شاهه ڪلهوڙي جي پڳ پارائي، ان جو جانشين مقرر ڪيو. ان لاءِ 'لب تاريخ سنڌ' ۾ آهي ته:

"ميان آدم شاهه جي وفات کان پوءِ سندس فرزند ميان دائود (ٻيون) مسند نشين ٿيو. اگرچه انهي زماني ۾ ڪيتري ئي زمين ڪلهوڙن جي قبضي مان نڪري چڪي هئي. مگر مريدن جي اعتقاد منجهن وڌي ويو هو. جنهنڪري سندن اصلي زمين بلڪ ان کان ٻه زياده سندس قبضي ۾ اچي وئي. ميان دائود، مريدن جو تعداد وڌائي طاقت حاصل ڪئي ۽ سندس حيات ۾ ڪابه تڪراري صورت پيدا ڪانه ٿي(13)."

ميان دائود ٻه مرڻ گهڙي تائين پنهنجو مرڪز لاڙڪاڻي پرسان "هنڙي" تي رکيو. سندس وفات سنه 1035هه/1625ع ڌاري ٿي. سندس مدفن ٻه "هنڙي" ۾ آهي جيڪا هاڻي "هنڙي غلام شاهه" جي نالي سڏجي ٿي. هينئر تعلقي ڏوڪري (موجوده تعلقي باقراڻي 2011ع) ۽ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ آهي. ميان دائود جي قبر، ميان الياس جي مقبري سان گڏ ڏکڻ- اوپر ڪنڊ تي هڪ ٿلهي تي پنج قبرون آهن، اوپر طرف چوٿين قبر، ميان دائود جي آهي(14)."

ميان الياس محمد ڪلهوڙو:

ميان دائود خان ڪلهوڙي کي ٻه پٽ هئا، انهن مان هڪ پٽ جو نالو: الياس محمد ۽ ٻي جو شاهل محمد هو. ميان دائود جي وفات بعد ڪلهوڙا خاندان جي معتقدن ۽ بزرگن سندس وڏي پٽ ميان الياس محمد کي گادي نشين بڻائي پنهنجو پڳدار مقرر ڪيو. ميان الياس محمد مسند نشين ٿيڻ شرط پنهنجي راڄ ڀاڳ ۽ مريدن طرف خاص توجهه ڏنو. خاص ڪري هن پنهنجي پيري مريدي وڌائڻ لاءِ وڏي محنت ڪئي. ساڳئي وقت هن پنهنجي وڏن ابن ڏاڏن جيان زمينون وڌائڻ ۾ ٻه وسان ڪين گهٽايو. جيئن خانبهادر خداداد خان لکي ٿو ته:

"ان کان پوءِ هن جو فرزند ميان الياس، پنهنجي زمينداري وڌائڻ ۽ مريدن جي تعداد ۾ اضافي ڪرڻ جي جدوجهد ڪندي، حياتي گذاري(15)."

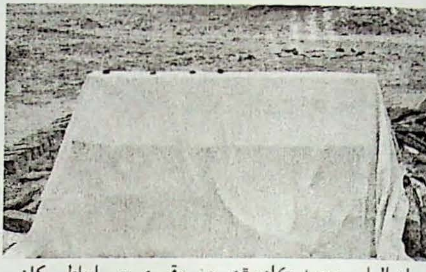

ميان الياس محمد ڪلهوڙي جي مقبري جي احاطي کان ٻاهر سنڌس والد ميان دائود جي مزار

ميان الياس محمد گادي ڏٺي ٽيڻ شرط پيري مريديءَ سان گڏ اهي زمينون واپس ورايون، جيڪي سنڌس والد جي دور ۾ مقامي ماڻهن هٿان ڦرجي ويون هيون. بهرحال ميان الياس محمد پنهنجي پيءُ جي پڳ ٻڌڻ سان ئي مريدن جو انگ وڌائڻ سان گڏ ملڪيت وڌائڻ ۾ به مصروف نظر اچي ٿو.

ميان الياس محمد ۽ جلال خان ابڙو:

ميان الياس ۽ ڪلهوڙن بابت ڪتابن ۾ هڪ قصو آهي ته:

"وڏيرو جلال خان ابڙو، ميان الياس محمد کي اوليائن ۾ شمار ڪندو هو. هڪ ڏينهن ميان صاحب مهمان جي حيثيت سان وڏيري جلال خان وٽ ويو، جڏهن اُتان موٽي اچڻ جو ارادو ڪيائين تڏهن وڏيرو موڪلائڻ جي خيال سان ساڻس گڏجي نڪتو، رستو وڏيري جي پوکن مان ٿي لنگهيو، ميان صاحب پڇيس ته: 'هي آبادي ڪنهن جي آهي؟' وڏيري ادب طور جواب ڏنو ته: 'سائين جن جي ئي آهي.' هيءُ جواب ٻڌندي، ميان صاحب کي سنڌس هڪ خادم چيو: 'سائين مبارڪ هجيوَ، وڏيري هيءُ سمورو ڪيٽ اوهان کي نذراني ۾ ڏئي ڇڏيو(16).' مٿان هڪ ٻئي خادم ورندي ڏني ته: 'نه رڳو ڪيٽ پر ڏاندن جا جوڙا به اوهان کي ڏيئي ڇڏيائين.' اهو ٻڌندي ٽئين خادم وراڻيو: 'قبلا، ٻج ۽ ڪيتي جو سامان به هن نذراني ۾ شامل آهي.' وڏيري جلال خان ورندي ڏني ته:

"سائين جا خادم سچ ٿا فرمائين، مون سڀ ڪجهه اوهان کي نذر ڪيو." ان کان پوءِ ميان الياس وڏيري جي ڏنل زمينون سنڀاليون ۽ اتي جاءِ ٺهرائي رهڻ لڳو(17).

حالانڪ ان قصي کي بعد جا محقق بي بنياد ۽ غلط قرار ڏين ٿا. مهدي شاه جي تحقيق مطابق: ميان الياس محمد جي زماني ۾ وڏيرو جلال ابڙو اڃا ڄائو ئي ڪونه هو، جيڪڏهن هو ڄائو به هوندو ته ابهم ٻار هوندو. هو لکي ٿو ته:

"ميان الياس محمد ڪلهوڙي جي وفات واري سال يعني 1030هه/1620ع تائين وڏيري جلال خان جي عمر 4 سال مس ٿي هوندي. سوال پيدا ٿئي ٿو ته جيڪڏهن وڏيرو جلال خان ابڙو، ميان الياس محمد جي وفات وقت چئن سالن جو ابهم ٻالڪ هو ته پوءِ ميان صاحب جي ڪيتري عمر ۾ دست بيعت (مريد) ٿيو هوندو ۽ ڪيس نذراني ۾ زمينون ڏنيون هوندائين(16)."

ميان الياس ۽ وڏيري جلال ابڙي واري ان قصي ۾ ڪيتري صداقت آهي، اهو چئي نٿو سگهجي پر اها پڻ حقيقت آهي ته ڪلهوڙن سياسي اقتدار جي حاصلات لاءِ مذهب کي هٿيار طور استعمال ڪيو ۽ مقامي زميندارن کي ڏنبي جي زور تي مطيع ڪيو جي اصل مغلن جا منصبدار هئا.

بهرحال الياس محمد پنهنجي ابن ڏاڏن جي نقش قدم تي هلندي پاڻ کي مرشد ڪامل سڏرائي، ساڳئي طرح پنهنجي زمينداري ۽ ملڪيت وڌائڻ ۾ مصروف رهيو. اهڙي طرح هو پنهنجي طبعي عمر ماڻي اندازاً 1035هه/ 1625ع ڌاري لاڙڪاڻي ۾ ئي وفات ڪيائين. ميان الياس محمد کي لاڙڪاڻي ۾ ئي 'هَنڙي' ڳوٺ پرسان دفن ڪيو ويو.

ميان الياس محمد جو مقبرو:

ميان الياس محمد جو مقبرو 15، 26، 27 اتر ۽ 51، 14، 68 اوڀر، يونين ڪائونسل پراڻو آباد، ديهه فريدآباد، تپو مڏباهو ۾ واقع آهي. اهو تپو تعلقي باقراڻي (ضلعي لاڙڪاڻي) ۾ واقع آهي. هن ماڳ تي پهچڻ لاءِ هڪ پراڻو رستو، لاڙڪاڻي کان موهن جو دڙو روڊ تي، وچ ۾ قائم باقراڻي شهر پهچبو، اتان هڪ پڪو رستو جيڪو باقراڻي نو آباد روڊ سڏجي

ٿو، ان روڊ جي پاسي سان، ميان الياس محمد جو مقبرو آهي.

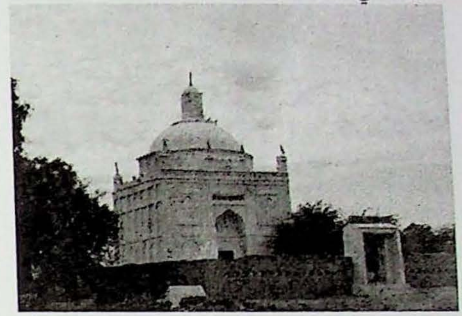

ميان الياس محمد جو مقبرو تعلقو باقراڻي ضلعو لاڙڪاڻو

حاڪم شاهه بخاري، ميان الياس محمد جي مقبري جي اڏاوت جو ذڪر هن طرح ڪيو آهي:

”مقبري کي اڳيان احاطي طور پڪين سرن جي پٽ ڪنگرين ۽ چن گاري سان لنبيل آهي. دروازو هڪ ڪمري وانگر اڏاوت ۾، جنهن جي ٻيڙهه ٻني تي ڪنهن زماني ۾ برجون هيون سو اسان 1977ع ۾ ڏٺو هو. اسان 1995ع ۾ ٻيهر وياسون ته اهو دروازو ڪونه هو، دروازو اوپر طرف هو، هاڻي احاطي واريون پٽيون هنڌان هنڌان ڪِري پيون آهن.

مقبري جو صرف ٽن نوڪدار رنگن سان دروازو ٺهيل آهي، جنهن جي پاسي ۾ اڀين ونگن سان پانيل ٺهيل آهن. وڏي ونگ جي هيٺان هڪ ننڍڙي ونگ ۾ ڪاٺ جو دروازو لڳل آهي جيڪو 7.9 فوٽ اوچو آهي، وڏي ونگ تي ٻئي پانيل تي دروازي مٿان ڪاشيءَ جون سِرون لڳل آهن، ڪاشي ڪان مٿي مهاڙي، اڀين ۽ سڌين ڪاشيءَ جي سِرن سان سينگاريل آهي. مهاڙي واري وڏي ونگ 9.13 فوٽ اوچي ۽ 5 فوٽ ڪن ويڪري ۽ 9.2 فوٽ اندر تي لڳل آهي.

روضو:

ميان الياس محمد جو روضو چورس آهي، 6.24 فوٽ هر پاسي ۽ پاسي واريون پٽيون 10.25 فوٽ ۽ مهاڙي جي اوچائي 6.22 فوٽ آهي، جنهن ۾ 8.1 فوٽ پلنٿ به شامل آهي. روضي کي چئني ڪنڊن تي 8.3 فوٽ جون برجون آهن، جنهن ۾ ٻيڙهه ٻني ڪان مٿي بيٺل نيليون (ڪلفيون Finials) شامل نه آهن. مهاڙي ۾ ٻن برجن جي وچ ۾ ٻيڙهه ٻني جي مٿان ننڍيون اڀيون سيمينٽ جو ٺهيل ڪنگريون بيٺل آهن، ٻن برجين جي وچ ۾ 5 اهڙيون ننڍيون ڪنگريون بيهاريل آهن. روضي جي چوڦير پيڙهه ٻني ۽ ڪارنس هيٺان سيمينٽ جو ٺهيل بارڊر ڏنل آهي، ان کي ڏنل سيمينٽ جي گِرل بعد ۾ ناهي وئي آهي جيڪا ٻي اڏاوت سان جوڙ نٿي ڪري.

روضي جي پاسن ڪان ساري ديوار بلنديءَ ۾ ٽن پينلن ۾ ورهايل آهي. اهڙي طرح وري هر پينل ويڪر ۾ مستطيل ۾ ستن حصن ۽ پينل ۾ ورهايل آهن، بهرحال اهو سادو روضو به خوبصورتيءَ جو هڪ مثال آهي.

ميان الياس محمد ڪلهوڙي جي مقبري اندر ٽن قبرن مان اولهه پاسي سڀ ڪان وڏي قبر ميان الياس محمد جي آهي.

ڇت:

هن عمارت تي تمام سهڻو متوازي نمونې جو اڏگول گنبد ٺهيل آهي، جيڪو هڪ اٺڪنڊي گچ جي مٿان نروار بيٺو آهي. گنبد جي گهيري جي ماپ 6.46 فوٽ آهي. ڇت ڪان اوچائي 9.4 فوٽ آهي. گنبد جو گچ به ٽن طبقن ۾ ورهايل آهي. هن جو هيٺيون بنيادي حصو ڪجهه قدر موڪرو آهي. جنهن جي اوچائي 2.1 فوٽ آهي. ان جو وچون طبقو 2.10 فوٽ بلند آهي ۽ ان جو مٿانهون حصو (ڪارنس) 0.9 انچ ٿلهي آهي، هوئڻ

گنبد جو ٻاهريون گهيرو 55.0 فوٽ بيهي ٿو، گنبد کي اٺ پاسرائيون آهن.

گنبد جي مٿان هڪ خوبصورت ۽ واضح فانوس رکيل آهي، جنهن مٿان ڪلسر ڏنل فانوس جو بنياد گل جي پنکڙين جهڙو آهي، هي فانوس ڪلهوڙا اڏاوت ۾ پراڻي ۾ پراڻو آهي. گنبد جي ڇپي ڪان وٺي بلندي، هڪ اندازي مطابق 15 فوٽ ٿيندي. فانوس جي اهڙي قسم کي ڪلهوڙا آرڪيٽيڪچر ۾ ڪافي پسند ڪيو ويندو هو. ساڳئي وقت ان قسم جا فانوس، هنن جي عمارتسازيءَ ۾ پهريون دفعو جوڙيا ويا.

روضي جي اندروني بناوت:

روضي جو اندروني حجرو چورس آهي، جنهن جو هر پاسو 16 فوٽ بيهي ٿو، فرش ڪان وٺي گنبد جي بلندي 29.6 فوٽ آهي، اهو ان چورس حجري جي هر ڪنڊ تي ڪنڊ جوڙ (Squinches) ناهي، ان کي انڪنبو ٺاهي، ان مٿان گچ ناهيو ويو آهي. مقبري جي بار بار مرمت ڪرڻ ڪري، ان جي اصلي هيئت تبديل ٿي وئي آهي. تنهن هوندي به جوڙ ڪنڊن رهيل پٽن ۽ گنبد جي اندرئين حصي تي، آلو چٽ (Fresco) اڃا به سهڻو بيٺل آهي. 1977ع تائين انهيءَ چٽ جو جيڪو گنبد اندران نهيل هو اهو ثابت هو پر پوءِ ان جو ڪافي حصو ختم ٿي چڪو هو. 1995ع تائين گنبد جي اندرئين حصي ۾ به ڪجهه چٽ سلامت هئا. انهن چٽن مان اسان فن جو معيار، آرٽ ٽيڪنڪ ۽ رنگن جي استعمال جو بخوبي اندازو ڪري سگهون ٿا.

”روضي اندر ڪل ٽي قبرون آهن، انهن مان اولهه طرف ڪجهه وڏي قبر ميان الياس محمد ڪلهوڙي جي آهي، باقي به اُڀرندي طرف واريون قبرون سندس (ٻن) پٽن: يار محمد ۽ تاج محمد جون آهن(18).“

هاڻوڪي صورتحال:

ميان الياس محمد جي مقبري تي منهنجو تازو وڃڻ ٿيو هو، ميان الياس جو مقبرو لاڙڪاڻي ڪان موهن جو دڙو روڊ تي هنڙي ڳوٺ ڪان، لاڙڪاڻي کي خيرپور سان ڳنڍيندڙ پل پرسان آهي، ان ماڳ تي پهچڻ لاءِ هنڙي ڳوٺ جي چوراهي ڪان، دادو ڪئنال پار ڪرڻ بعد اٽڪل 7 ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي آهي. روڊ جي سڄي پاسي اڌ ڪلوميٽر تي ميان الياس محمد جو مقبرو نمايان نظر ايندو. روڊ جي کاٻي پاسي تي علي جتوئي جو ڳوٺ آهي. ميان الياس محمد جي مقبري جي لڳ ئي ڏکڻ پاسي تي مجاور لاشاري جو پراڻو ڳوٺ آباد آهي، جنهن ۾ اٽڪل ست سؤ گهر آهن، ميان الياس محمد جي مقبري جي اُتر پاسي ڪان دادو ڪئنال ڏکڻ پاسي درياءِ سنڌ موجزن آهي. درياءَ جي ويجهڙائي ۾ ٻوڏن جي انديشي ڪري روضي کي مٽي جي دڙي تي جوڙيو ويو آهي. مقبري جي چوڌير واريءَ جي گهٽائي ٻڌائي ٿي ته وقت بوقت درياءَ جون لهرون اچي مقبري جي چانئٺ سان لڳنديون هونديون. پاڻي جي گهٽائي ۾ زمين جي زرخيزي ڪري هيءُ علائقو تمام سرسبز آهي. هونئن به هيءُ علائقو چانورن جو ديس آهي. هتان جو تاريخي ڳوٺ هنڙي غلام شاهه، ميان الياس محمد جي مقبري ڪان ڏکڻ طرف ڪجهه ڪلوميٽرن تي آهي اتي ڪجهه پراڻا قبا آهن پر آرمي آپريشن دوران اتان رستا ڪيڻ ڪري، انهن آثارن کي ڪافي نقصان پهتو آهي. ميان الياس محمد جي مقبري جي چوڌير وڏو قبرستان ڦهليل آهي جتي اڄ به آسپاس جا ڳوٺاڻا پنهنجا مُردا اچي دفن ڪن ٿا. ان مقام ۾ ميان الياس محمد جو مقبرو، مٽيءَ جي دڙي تي مٿانهون هئڻ ڪري نمايان آهي. هن ڪلهوڙي فقير جي مزار تي هر سال صفر جي 5.6.7.8 ميلو مچندو آهي. ان ڪان سواءِ هر ماهه پهرين سومر تي پڻ ماڻهو دعا پنڻ اچن ٿا، ان ڪري زيارتين لاءِ ڪجهه مسافر خانا پڻ جوڙيا ويا آهن. ميان الياس محمد جي روضي جي ڏکڻ ۾ سندس مُريد منگهو فقير جو پڻ مقبرو آهي.

ميان الياس محمد جي مقبري جي چوڌاري ڏنل اوائلي احاطي واري ديوار کي ختم ڪري ان جي جاءِ تي مڪمل نئين ديوار جوڙي وئي آهي. ان پراڻي دور جون چوڪور سهيون سِرون، بيڪار سمجهي، ديوار ۾ ٻني جون پڪل نيون سرون ھڪتب آنديون ويون آهن. ان نئين احاطي واري ديوار جي اوچائي 4 فوٽ ڪن ٿيندي، جنهن مان پراڻو ڪاٺ جو دروازو

ڪڍي، اتي نئون دروازو لڳايو ويو آهي. اوپر دروازي مان اندر داخل ٿيڻ سان سامهون ئي ميان الياس محمد جي چوڪور مقبري جي مهاڙي نظر اچي ٿي.

ميان الياس محمد جي مقبري جي مهاڙي:

"ڪلهوڙا دور جي عمارتسازي جي اها خوبي آهي تہ ڪلهوڙن پنهنجي عمارتن، خاص ڪري مقبرن ۽ مسجدن کي دلڪش بنائڻ لاءِ ان جي سامهون واري مهاڙي تي، وڌ ۾ وڌ توجهہ ڏنو آهي. ڪلهوڙن جي ڪنهن بہ اڏيل عمارت کي اڳيان بيهي ڏسجي ٿو تہ ان جو مهڙ وارو ڏيک، باقي عمارت جي حصن کان وڌيڪ وڻندڙ آهي. خاص ڪري مک دروازي واري حصي کي اکين جي زينت بنائڻ لاءِ وڏي مهارت ۽ قابليت کان ڪم ورتو ويو آهي. انهي دروازي واري حصي کي باقي عمارت کان اوچائي ۾ مٿانهون رکڻ کان سواءِ مک داخلي دروازي کي، جاذب نظر بنائڻ لاءِ ان مٿان ڇجرو ڏنو ويو آهي. ان مهاڙي واري ڇجري ۽ دروازي مٿان مختلف طرز جي محرابن، چوڪورن، رنگ برنگي ٽائلس ۽ چٽساليءَ سان سجايو ويندو هو. جيئن يارمحمد ڪلهوڙي جو مقبرو، خداآباد جي مسجد، ميان نورمحمد ڪلهوڙي ۽ ميان غلام نبي ڪلهوڙي جي مزارن جون مهاڙيون، ڇجرا، محرابون دروازا ڪمال ڪاريگري جو مثال آهن(19)."

پر اسان کي موجوده وقت ميان الياس محمد جو مقبرو ڏسي افسوس سان چوڻو ٿو پئي تہ ميان الياس محمد جي مقبري کي خاص ڪري مهاڙي کي هڪ تہ زماني جي لاهين چاڙهين پڇي پوري وڌو آهي. ويتر مجاورن جي اڻ ڄاڻائي ڪري، مقبري جي قدامت ۽ اصليت کي تبديل ڪيو ويو آهي.

دروازو:

ميان الياس محمد جي مقبري جي سامهون مهاڙي وارو حصو ٽن اهم حصن ۾ ورهايل آهي. سامهون واري پاسي تي پوري وچ تي محراب دار ڇجري ۾ دروازو لڳل آهي. داخلي دروازي جي ٻنهي پاسن کان بنيادن وٽ محرابي پينل آهن. ان محرابن کان مٿين خاني ۾ چوڪور ڏنل آهن. ڇجري اندر، اهي اتر ۽ ڏکن پاسا، مٿي وچي وچ تي محرابي ڪنڌ جو جوڙ نااهين ٿا. هن وقت اهو ڇجرو هر آرائش ۽ زيبائش کان پاڪ آهي. ڇجري جي وچ تي مقبري جو دروازو لڳل آهي، جنهن مٿان پٽ تي بيٺل محراب واضح آهي. ان مٿان هڪ سهيل مستطيل خانو آهي، دروازو تمام سادو آهي، جيڪو بعد جي دور جو لڳي ٿو.

اُتر ٻاهريون پاسو:

ميان الياس محمد جي مقبري جو ٻاهريون اُتريون پاسو، مکيہ ٽن ستن وڏن خانن ۾ ورهايل آهي. ان پاسي کان هيٺان بنيادن وٽان بلندي طرف هڪ ٻي مٿان ٽي پينل آهن، جنهن ۾ هيٺئين پينل ۾ ست محراب سڌي قطار ۾ ٺهيل آهن. انهن محرابن مٿان ٻي پينل ۾ بہ ساڳي طرح ست بين محرابن جي قطار آهي. جنهن مٿان وري ٽين پينل ۾ ست چوڪور خانا آهن. هن وقت ان طرف واري پاسي محرابن ۽ چوڪورن کي اڇي چوني جو پلستر ۽ رنگ ڪيو ويو آهي. اسان جي پهچڻ دوران (نومبر 2011ع) ۾ بہ ساري مقبري کي سفيد رنگ جي پوچي ٿي رهي هئي.

اولهہ ٻاهريون پاسو:

ميان الياس محمد جي مقبري جي اولهہ پاسي کان ٻاهران، ڪي محراب يا آرائشي چوڪور نظر نٿا اچن. مقبري جي ان ساري پوئين پاسي تي لسي ديوار آهي.

ڏکڻ ٻاهريون پاسو:

مزار جي ڏکڻ ٻاهرين پاسي تي بہ ساڳئي طرح چوني جو ليپو ڪيل آهي. ان پاسي جي صرف هيٺين حصي ۾ ست پينل محراب ٺهيل آهن. انهن جي مٿان وري ست خانا مستطيل شڪل ۾ وڃن ٿا. جن مٿان چوڪور ٺهيل آهن. مطلب تہ مقبري جي ٻاهرين پاسي جي هر ڊزائن ۾ فرق آهي. هرهڪ پاسو هڪ ٻي کان الڳ پينل، انداز ۽ شڪل سان ورهايل آهي. مقبري جي اها حالت شايد سندن مريدن پنهنجي سمجهہ مطابق ۽ حسب حال ڪئي آهي. هنن کي مقبري جي قدامت ۽ ڊزائين سان ڪو پيار ڪونهي. نہ ئي ڪنهن اداري يا ڄاڻو ماڻهو، ميان الياس محمد جي مجاورن ۽ عقيدتمندن جي رهنمائي ۽ مدد ڪئي آهي،

هو اڻ ڇاٽائي ۽ محبت جي جنون ۾ اهڙي سوين سال پراڻي شهڪار ۽ ان اوائلي دور جي هٿ هنر کي، ڏينهون ڏينهن ٽوڙي ڦوڙي ان کي جديد روپ ڏيندا ٿا وڃن.

ٽائلس:

ميان الياس محمد جي مقبري کي سارو اڇو چوني جو رنگ ڏئي، ان جي اصليت ختم ڪئي وئي آهي. هن جي بدن تي ڪٿي بہ ٽائلس جو نالو نشان نٿو ملي. حالانڪہ ڪافي مؤرخن مقبري جي ديوارن تي ڪاشيءَ جي ڪم جو ذڪر ڪيو آهي. موجوده وقت صرف محراب دار ڇڄري مٿان هڪ مستطيل ڪانچي ۾، پراڻي زماني ۾ ميان الياس جي مقبري ۾ ڪم آندل ٽائلس جو ڪجھ نمونو محفوظ ڪيو ويو آهي. اهي بي ترتيب ويهہ ڪن ٽائلس جو ڇڳو شايد مقبري جي مختلف حصن مان ڪريل هنتن تان گڏ ڪري، اتي هڪ سڌي قطار ۾ هڻيو ويو آهي، انهن نيري رنگ جي بيڪ گرائونڊ وارين ٽائلس مٿان، اڇي رنگ سان گلڪاري ڪيل آهي. ٽائلس جي چوڪير، ڪنهن وَل جي پنن جو بارڊر ڏئي، وچ ۾ پيڻ جي گل سان ملندڙ ڪو گل ٺاهيو ويو آهي. ان گل کي بہ هڪ لهريدار چوڪور ۾ بند ڪيو ويو آهي. ان وڏي چوڪور جي ڪنڊن تي، هڪ ننڍو چوڪنڊو ڏنو ويو آهي. بهرحال ان ٽائلس تي، اوائلي دور جو هٿ جو هنر ڏسي سگهجي ٿو.

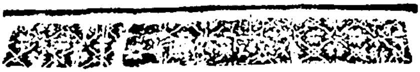

ميان الياس محمد جي مقبري ۾ ڪم آندل اوائلي ٽائلس جا محفوظ ڪيل ڪجھ نمونا

برجون:

ميان الياس محمد جي مقبري کي چئني ڪنڊن تي ننڍيہ ن برجون ڏنل آهن، ٿي سگهي ٿو تہ انهن کي ڪنهن زماني ۾ ٽائلس يا دلڪش رنگن سان خوبصورت بڻايو ويو هجي پر هو موجوده وقت انهن کي اڇي رنگ جو برقعو پارايو ويو آهي. مقبري جي ڇت تي ڪنڊن تي بيهاريل انهن برجون مستطيل شڪل ۾ مٿي وڃن ٿيون. انهن برجن جي وچ ۾ مستطيل خالي سوراخ ڀڻ ڇڏيا ويا آهن. جن مان آرپار نظر وڃي ٿي.

ان سفيد مستطيل برجن کي چوٽي تي هڪ گول ٽوپي پارائي وئي آهي جنهن تي هڪ اُڀي نيل بيهاريل آهي. نيل اڄ بہ پنهنجو رنگ برقرار رکيو بيٺي آهي. ان نيل جي اڏاوت ۾ هيٺان بہ گول بال بيهاري، مٿين حصي ۾ هڪ گول ڇلو پارايو ويو آهي. ان بعد نيل جي چوٽي کي ڪنهن بند مکڙي جيان ڏيڪاريو ويو آهي. نيل بلنديءَ ۾ مناري کان ڪجھ قدر ننڍي آهي.

ننڍيون برجيون:

ميان الياس محمد جي مقبري جي مهاڙي تي ٺيڪ دروازي مٿان، ڇت تي وچ تي بہ ننڍيون برجون بيهاريون ويون آهن. انهي ٻنهي برجن جي وچ تي چار ننڍيون ڪنگريون آهن. اهڙيون ڪنگريون ڇت تي چوڌاري ڏنل هيون. جن مان ڪافي ختم ٿي ويون آهن، البت ڪجھ ڪنگريون اڃا بيٺيون آهن.

مهاڙي ۾ انهن برجن ۽ ڪنگرين جي هيٺان ڇت وٽہ ڪارنس جي جڳھ سيمينٽ جون ڄاريون لڳايون ويون آهن، اهي ڄاريون لڳي ٿو تہ بعد جي دور جون آهن.

ڳچ:

ميان الياس محمد ڪلهوڙي جي مقبري جي ڇت مٿان، گنبد کي بيهارڻ لاءِ آدم قد ڳچ ڏنو ويو آهي. ان انڪندي ڳچ جي مٿين ڇيڙي ۽ گنبد جي وچ ۾، ٻاهر تي نڪتل هڪ ڪارنس آهي، ڳچ کي بہ اڇي رنگ جو نئون لباس پارايو ويو آهي.

گنبد:

ڳچ مٿان ذري گهٽ هڪ اڌ گول جي شڪل جهڙو گنبد بيهاريو ويو آهي، ان گول گنبد جي مٿي تي هڪ ڪليل گل جي پنڪڙين جهڙو تاج رکيل آهي. ان پنڪڙين جي وچ مان اُڀو روشندان ٿئي نڪري ٿو.

روشندان:

ميان الياس محمد جي مقبري جي مٿان گنبد مٿان هڪ انڪنبو روشندان بيهاريو ويو آهي. اهڙا اُپا روشندان، برصغير جي ڪيترين ئي عمارتن ۾ اڳ

استعمال ڪيا ويا آهن پر سنڌ ۾ انهن ڏگهن روشندانن جي اڏاوت ڪلهوڙا دور ۾ ئي ڪئي وئي آهي. ڪلهوڙن جي گهڻن ئي مقبرن مٿان اهڙا ڏگها روشندان بيهاريل نظر اچن ٿا. جن ۾ ميان شاهل محمد ۽ شاهه بهارو جي مقبرن مٿان، اهڙا سهڻا روشندان ڏسي سگهجن ٿا، انهن اُڀن روشندانن جي تعريف هينري ڪزنس به پنهنجي ڪتابن ۾ ڪئي آهي. هو لکي ٿو ته:

"اهي ڏگها روشندان تمام غير معمولي ۽ جاذب نظر آهن. جيڪي انهن مقبرن جي وزني گنبذن کي موهيندڙ بڻائين ٿا."

هينري ڪزنس هڪ ٻي هنڌ لکيو آهي ته:

"اهي اُڀا روشندان، ڪن حالتن ۾ تمام وڻندڙ ايجاد آهي، جيڪي انهن گنبذن کي تمام اثرائتو بڻائي ٿي، انهن آرائشي اُڀريل روشندانن جو انڊيا ۾ تمام گهٽ استعمال ٿيندو آهي(20)."

ڪلهوڙن اڳتي هلي پنهنجي عمارتن کي پُرڪشش بڻائڻ لاءِ اهي ڏگها روشندان باقاعده پنهنجي تعميرات جو هڪ حصو بڻائي ڇڏيا آهن. چيو وڃي ٿو ته انهن اُڀن روشندانن جو رواج اسان وٽ مغرب کان آيل آهي پر ڪن ڄاڻن جو خيال آهي ته روشندانن جي اها طرز ڄپانين وٽ رائج هئي(21).

بهرحال ميان الياس محمد جي مقبري جي گنبذ مٿان به هڪ انڪنبو روشندان صاف نظر اچي ٿو. ان روشندان جا بنياد ڪنهن ڪليل گل جي پنکڙين تي رکيا ويا آهن. جنهن تي نو انچ ڪن هڪ ڏڪو بيهاري، ان مٿان مستطيل شڪل جون انڪنڊيون اُڀيون روشني لاءِ ڄاريون ڇنيون ويون آهن، اهي ڄاريون هن وقت مڪمل طرح پلستر سان بند آهن. جنهنڪري مقبري اندر روشني ۽ هوا جو گذر گهٽ آهي. انهن ڄارين مٿان وري فوٽ ڪن اُڀي ديوار بيهاري، جنهن کي وچ تي ڪارنس سان سينگاري، ان مٿان هڪ بيضوي شڪل جو ننڍڙو گنبذ جوڙيو ويو آهي. ان بيضوي گنبذ جي چوٽي تي نيري رنگ جي نيل لڳل آهي. نيل جا ڪجهه حصا سلامت آهن. باقي ساري پڇي پري پئي آهي.

اندروني بناوت ۽ نقش نگاري:

ميان الياس محمد جي داخلي دروازي مان اندر گهڙڻ سان ماڻهو هڪ چوڪنڊي حجري ۾ داخل ٿي وڃي ٿو. حجرو پورو چورس ناهي ٿو، مقبري مٿان رکيل ڇت ۽ گنبذ جو وزن ٿلهيون ۽ مضبوط ديوارون سنڀالي بيٺيون آهن. ديوارن کي اڇو رنگ ڏئي ان جي ڊزائين ۽ نقش نگار کي ختم ڪيو ويو آهي. البت ڪارنس کي ڳاڙهي رنگ جي، اُڀن ۽ لڙڪندڙ ٻوٽن سان سينگاريو ويو آهي. اندرين پاسي دروازي مٿان پڻ هڪ ڪانچي ۾ ڪجهه ٽائلس لڳل آهن. ان چوڪور حجري جي ديوارن ۽ ڪارنس مٿان گنبذ کي بيهارڻ لاءِ گچ ڪڙو ڪيو ويو آهي. گچ جي اندرين پاسي ڪنڊن وٽ، گنبذ جا بنياد بيهارڻ لاءِ محرابي ڍانچا، يعني ڪنڊ جوڙ ڏنا ويا آهن. انهن ڪنڊ جوڙ جي صرف مٿين محرابي ڪنڊ تي، ڳاڙهي رنگ جون گلن جون پنکڙيون نقش ڪيل آهن. باقي ڪنڊ جوڙ جي مٿين ۽ پاسن واري بارڊر کي نيري ۽ اڇي رنگ جي گلن سان سجايو ويو آهي.

انهن چئن ڪنڊ جوڙن جي وچ تي، حجري ۾ خوبصورتي پيدا ڪرڻ لاءِ چوڪور ناهي ان ۾ پينل محرابي خانا ناهيا ويا آهن. ان پينل محرابي ڪانچن جي اندران اڇو رنگ ڪيل آهي. البت انهن جي چوڌاري ڪنڊ جوڙ جي بارڊر جيان نيري ۽ اڇي رنگ جي گلڪاري وارو بارڊر ڏنو ويو آهي.

ان ساري محرابي سلسلي مٿان اڇي رنگ جي ڪارنس نما پٽي ڏني. ان مٿان وري ننڍڙا ننڍڙا پينل ونگدار خانا ناهي، آخر ان مٿان گول گنبذ بيهاريو ويو آهي. گنبذ جي اندرين پاسي کان وري وچ تي، ٿوري حصي تي ڳاڙهي رنگ سان نقش نگاري ٿيل آهي. شايد ڪنهن سياڻي جي چوڻ تي نموني خاطر اهو گلڪاري جو ٽڪرو محفوظ ڪيل آهي. باقي ساري گنبذ کي اندران اڇو رنگ ڏئي ان جا اوائلي چٽ کي ختم ڪيو ويو آهي.

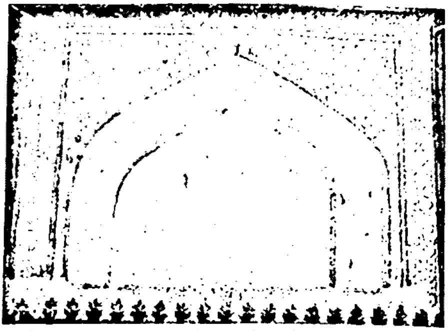

مِيان الياس محمد جي حُجري اندر محرابي خانن جي خوبصورتي، لاءِ نيري ۽ اڇي رنگ جي گُلن جا بلاڪ ڏنا ويا آهن

حجري اندر وچ تي هڪ ننڍي ٿلهي تي قطار ۾ ٽي قبرون آهن، جن مان اولهه طرف سڀ کان وڏي ۽ نمايان قبر، ميان الياس محمد ڪلهوڙي جي آهي. ان قبر جي اوڀر پاسي دروازي طرف ميان الياس محمد جي ٻن فرزندن- ميان يارمحمد ڪلهوڙي ۽ ميان تاج محمد ڪلهوڙي جون قبرون آهن.

ميان دائود ڪلهوڙي جي قبر:

ميان الياس محمد جي مقبري جي احاطي کان ٻاهر ذڪرڪيل اوڀر ڪنڊ تي، هڪ ٿلهي تي پنج قبرون آهن، انهن مان اولهه پاسي کان ٻيون نمبر سيمينٽ جي پلستر سان، سڀ کان وڏي ۽ نمايان قبر ميان دائود ڪلهوڙي جي آهي. سنڌ جي سيني ڪلهوڙن حڪمرانن ۽ گادي نشين ايترقدر جو سندن درٻارين ۽ سپه سالارن مٿان به قبا جوڙيل آهن پر سوال آهي ته ميان دائود جي قبر تي مقبرو ڇو نه ٺاهيو ويو آهي، ساڳئي طرح حيدرآباد ۾ ميان عطر خان ڪلهوڙي جي قبر مٿان به ڪو مقبرو اڏيل نه آهي.

حوالا

1. رحيمداد خان مولائي شيدائي، "تاريخ تمدن سنڌ" يونيورسٽي آف سنڌ، ڇاپو ٻيون، ص 437
2. رحيمداد خان مولائي شيدائي، "جنت السنڌ"، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 2000ع، ص 64
3. ڏسو حوالو-1.
4. ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو، "ڪلهوڙا (عباسي) دور" سنڌي شعبو ڪراچي يونيورسٽي، 2009ع، ص 10
5. سورلي ايڇ.ٽي "ڀٽ جو شاهه" ڇاپو ٻيون مترجم: عطا محمد ڀنڀرو، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 1992ع، ص 45
6. غلام رسول مهر، "تاريخ سنڌ" (جلد ٻيون)، ڪلهوڙا دور، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1963ع، ص 6
7. ساڳيو، ص 94
8. ساڳيو، ص 114
9. ساڳيو، ص 115
10. ساڳيو، ص 118
11. علي شير قانع، "تحفة الڪرام" مترجم- امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 2004ع، ص 228
12. ساڳيو، ص 228
13. خانبهادر خداداد خان، "لُب تاريخ سنڌ" ترجمو حافظ خيرمحمد اوحدي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1989ع، ص 135-136
14. غلام محمد لاکو، "ڪلهوڙا دور حڪومت"، ص 90، محترم غلام محمد لاکي کي اها روايت 1996ع، لتي مجاور ٻڌائي هئي.
15. ڏسو حوالو- 13، ص 136.
16. مهدي شاهه "اڀڙو وڏ وڙو"، شاهه لطيف اڪيڊمي، شڪارپور 2005ع، ص 229
17. غلام رسول مهر، "تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور" (جلد ٻيون)، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 1963ع، ص 141
18. (i) سيد حاڪم علي شاهه بخاري، عثمان ميمڻ، "سنڌ جي قديم آثارن جي ڊائريڪٽري"، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد، 2008ع، ص 28

(ii) S.Hakim Ali Shah Bokhari, Kalhora Period Architecture. Sindh Archives, 2006. P 56

19. اشتياق انصاري، "شاهه بهارو" قلمي نسخو
20. S.Hakim Ali Shah Bukhari, Kalhora Period Architecture. Sindh Archives, 2006. P 39
21. ڏسو حوالو- 18.

نورمحمد شاهه

ادب جي ماهيت ۽ ڪارج

'ادب' عربي زبان جو لفظ آهي ۽ ڪيترين ئي ايشيائي زبانن ۾ مروج آهي. هن لفظ جي اشتقاقي معنيٰ ۽ ادب جي مروج وصفن کي پيش سان معلوم ٿئي ٿو ته، جيڪو مقصد اشتقاقي معنيٰ پيدا ڪري ٿي، سو 'ادب' جي ڪنهن به مروج وصف ۾ پوريءَ ريت پڌرو نه آهي. جيتوڻيڪ لفظ 'ادب' جون اشتقاقي معنائون به مختلف ورتيون ويون آهن، پر علامه آءِ.آءِ.قاضيءَ جيڪا معنيٰ ۽ وصف ڄاڻائي آهي، سا حقيقت ۽ مقصد جي لحاظ کان مڙني ۾ موچاري ۽ معتبر آهي. علامه صاحب 'ادب' لفظ جي اشتقاقي معني بيان ڪندي لکن ٿا:

> "'دب' لفظ جي عربي زبان ۾ معنيٰ آهي چوپايو جانور. لفظ 'دَابّہ' به انهيءَ اشتقاق منجهان آهي ۽ 'دب' (رڇ) به انهيءَ ساڳئي لفظ سان مناسبت رکي ٿو. عربي زبان جي قديم محاوري ۾ لفظ 'دب' کي آڏو الف ڏئي 'ادب' ڪري "ريڙهيون ڏيندڙ کي پنڌ سيکارڻ" جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي ۽ اهو لفظ بلڪل انهي معنيٰ سان اڄ به عربي زبان ۾ موجود آهي...(۱)."

عربي ٻوليءَ جي قديم محاوري/ اصطلاحي معنيٰ موجب 'دب' (رڇ/جانور) اُنهيءَ انسان کي چئجي ٿو، جيڪو زندگيءَ جي حق، حسن ۽ نيڪيءَ جو احساس ۽ تميز نٿو رکي، جيڪو خواهشن ۽ پيٽ جي غلاميءَ ۾ قابو هجي، جنهن کائڻ پيئڻ ۽ رهڻ سهڻ کي ئي زندگيءَ جو مقصد ٻڌائي ڇڏيو هجي.

عرب جي ماڻهن اهڙي حيوان مثل ماڻهوءَ کي انسان بنائڻ جي خيال سان قديم لفظ 'دب' (رڇ جانور) جي اڳيان 'الف' ڳنڍي، لفظ 'دب' جي متضاد معنيٰ وارو لفظ 'ادب' تخليق ڪيو، جنهن جي اصطلاحي معنيٰ آهي- "انسان". اهو انسان، جيڪو زندگيءَ جي حق، حسن ۽ نيڪيءَ جو احساس ۽ تميز رکي، جيڪو خواهشن ۽ حرص جو غلام نه هجي، جنهن کائڻ پيئڻ ۽ رهڻ سهڻ کي ئي زندگيءَ جو مقصد نه ٻڌائي ڇڏيو هجي، پر اهڙو انسان جنهن وٽ زندگيءَ جو وحدت وارو عالمي نصب العين هجي ۽ هو محبت، سچائي، ايثار ۽ ايمان ساڻ مستقل طور صراط المستقيم جو پيروڪار بڻجي، سدا صالح عمل ڪندو رهي.

چوپايو جانور جيئن ڄمڻ پيرن تي ڪنڌ زمين ڏانهن نوائي هلندو آهي، ساڳي حالت ۾ ماڻهوءَ جو معصوم ٻار به هٿن ۽ گوڏن سان ٻانبڙا پائي هلندو آهي. هن طرح ڏسجي ٿو ته حيواني حالت ماڻهوءَ جي بي سمجهي ۽ معصومانہ حالت ۾ مستعار نظر اچي ٿي پر ماڻهوءَ جي هيءَ بي سمجهي ۽ معصوميت واري حيواني حالت عمر جي ابتدائي عرصي واري نہ آهي. خود شناسائيءَ کان سواءِ ماڻهو پاڻ کي ڏاهو پوڙهو سمجهي، جيڪا به زندگي بسر ڪري ٿو، سا سندس بي سمجهي ۽ معصوميت جو دستاويز بڻجي ٿي. ماڻهوءَ کي اهڙي حيواني حالت مان ڪڍڻ لاءِ ۽ کيس خود شناسائيءَ جي تعليم ڏيڻ لاءِ جيڪو علم مروج ٿيو، تنهن کي 'ادب' سڏيو ويو آهي. اهوئي سبب آهي جو علامه آءِ.آءِ. قاضيءَ 'ادب' جي لغوي ۽ اصطلاحي معنيٰ بيان ڪندي لکن ٿا:

> ادب لفظ جي معنيٰ آهي- "ريڙهيون ڏيندڙ ٻار کي پنڌ سيکارڻ" ۽ اصطلاحي معنيٰ آهي- "تربيت ڏيڻ ۽ پرورش ڪرڻ" قرآن مجيد اهو معنيٰ خيز اکر هن طرح ادا ڪيو

آهي: "ثم سواك رجلا" يعني جانور، جو پيرن تي ٺو هلي، تنهن کي سنئون ڪري بيهارڻ تہ هن جي نظر آسمان تائين پهچي. هن معنيٰ ۾ اهو لفظ ڪم اچي سگهي ٿو تہ، "حيوان مان ماڻهو ڪرڻ". سنڌي اصطلاح موجب مطلب ٿيندس، "اڻ گهڙيل ڪاٺ کي رندو هڻي سنئون سڌو ڪرڻ(2)."

يعني اُهو انسان جيڪو حيواني حالت ۾ ڪنڌ زمين ڏانهن نوائي هلي ٿو پيو، جنهن کي پاڻ ۾ پنهنجي پيٽ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ نظر نٿو اچي، تنهن کي هٿ مان وٺي سنڌس رهنمائي ڪجي تہ جيئن ان جي نگاهہ آسمانن تي پوي، هو پنهنجي اردگرد کي ڏسي سگهي، پنهنجو پاڻ کي سڃاڻي ۽ حياتيءَ جي صراط المستقيم جو سونهون بڻجي پوي. اهڙي طرح ادب حيواني حالت ۾ حياتي بسر ڪندڙ ماڻهوءَ کي تعليم ۽ تاديب وسيلي زندگيءَ جي صحتمند عمل جو پنڌ سيکاريندي وجود جي راهہ جو واقف بڻائي ٿو. تنهن ڪري ادب دراصل اهڙي تعليم ۽ تربيت کي چيو وڃي ٿو جيڪا ماڻهوءَ کي حيوان مان انسان بڻائڻ جو وسيلو آهي.

قرآن شريف ۾ لفظ 'دَآبَة' آيل آهي. علامہ آءِ.آءِ.قاضيءَ جي چوڻ موجب 'دَآبَة' بہ 'دب' جو ئي مشتق آهي. قرآن شريف ۾ ٻيءَ جاءِ تي لفظ 'دواب' آيو آهي، ساڳيءَ طرح هن لفظ جو اصل بہ 'دب' آهي، پر اهم ڳالهہ هيءَ آهي تہ قرآن ۾ لفظ صاف طرح انهن ماڻهن لاءِ مستعار ڪيو آهي، جيڪي حيواني حالت ۾ زندگي بسر ڪري رهيا آهن. سورة الانفال ۾ هڪ آيت ۾ آهي تہ:

إِنَّ شَرَّ ٱلدَّوَآبِّ عِندَ ٱللَّهِ ٱلصُّمُّ ٱلۡبُكۡمُ ٱلَّذِينَ لَا يَعۡقِلُونَ ﴿٢٢﴾ (3)

ترجمو: بيشڪ خدا وٽ، حيوانيت ۾ سڀ کان بدتر حيوان اُهي (انسان) آهن جيڪي گُونگا ٻوڙا ٿيو پيا هلن ۽ عقل کان ڪم نٿا وٺن.

حاجي احمد ملاح هن آيت جو خوبصورت منظوم ترجمو هن طرح ڪيو آهي:

آهن اُهي الله وٽ، بڇڙا وهٽ بحَال،
ٻوڙا، گُنگا ڪا ڳالهہ جي سُڻن سمجهن ڪينڪي (4)

سورة الانفال جي هڪ ٻيءَ آيت ۾ آيل آهي تہ:

إِنَّ شَرَّ ٱلدَّوَآبِّ عِندَ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ فَهُمۡ لَا يُؤۡمِنُونَ ﴿٥٥﴾ (5)

ترجمو: بيشڪ خدا وٽ، حيوانيت ۾ سڀ کان بدتر حيوان اُهي (انسان) آهن جن حق کي مڃڻ کان انڪار ڪيو، هي اُهي ماڻهو آهن جيڪي ڪڏهن بہ ايمان ڪونہ آڻيندا.

سورة الاعراف ۾ ساڳي مضمون کي هن طرح پيش ڪيو ويو آهي:

لَهُمۡ قُلُوبٞ لَّا يَفۡقَهُونَ بِهَا وَلَهُمۡ أَعۡيُنٞ لَّا يُبۡصِرُونَ بِهَا وَلَهُمۡ ءَاذَانٞ لَّا يَسۡمَعُونَ بِهَآۚ أُوْلَٰٓئِكَ كَٱلۡأَنۡعَٰمِ بَلۡ هُمۡ أَضَلُّۚ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡغَٰفِلُونَ ﴿١٧٩﴾ (6)

انهن کي دليون آهن پر هو انهن سان سوچين نٿا. اُنهن وٽ اکيون آهن پر هو اُنهن سان ڏسن نٿا. اُنهن وٽ ڪن آهن پر هو اُنهن سان ٻڌن نٿا. هو جانورن وانگر آهن، پاڻ اُنهن کان بہ وڌيڪ ويل آهن، هي اُهي ماڻهو آهن جيڪي غفلت ۾ غرق آهن.

خدا جي پيغمبر حضرت محمد صلي الله عليه و آله وسلم جن ادب جي وڻ جي جَڙَ ۽ اُن جو ٻاهريون حُسن ايمان ۾ ڄاڻايو آهي. پاڻ فرمائين ٿا:

حسن الادب من الايمان (7)

- ادب جو حُسن ايمان جو مظهر آهي

پاڻ وڏيڪ فرمايائون ته:

ادبني ربي فاحسن تاديبي. (8)

منهنجي رب مون کي ادب عطا ڪيو آهي ۽ نهايت خوبصورت تاديب ساڻ سنواريو آهي.

پاڻ سڳورن جي هن حديث ۾، ادب جو تعليم ۽ تربيت وارو ڪارج چوڏهينءَ جي چنڊ جيان خوبصورتيءَ سان روشن آهي. زندگيءَ جا سُور ۽ سختيون قدرتي تربيت ۽ امتحان آهن، جن صبر ۽ صالح عمل ساڻ سراط المستقيم تي هلڻ سِکي ورتو، مالڪ انهن کي پنهنجي معرفت ۽ رضا ساڻ نوازي ٿو.

سيد علي هجويري (داتا گنج بخش رحمت الله عليہ) فرمايو ته تصوف جي علم ۾ ادب جي معنيٰ آهي:

"الادب الوقوف مع المستحسنات و معناه ان تفعل الله في الادب سراوعلانية واذا كنت كذالك كنت اديبا و ان كنت اعجميا و ان لم تكن كذا لك تكون علاضده(9)."

ادب، ايمان ۽ عمل جي سمورين نيڪين جي لافاني حُسن سان آراسته ٺيٺ جي تعليم ۽ تربيت آهي. ادب جو مقصد فڪر ۽عمل جي اخلاص ذريعي مالڪ جي رضا حاصل ڪرڻ آهي. جنهن کي رب جي رضا حاصل ٿي، اهو اديب آهي، ڀلي ڪٿي أن وٽ عالم فاضل هجڻ جي ڪا سند نه هجي پر جيڪو خدا جي رضا کان محروم رهيو، اهو اديب نه آهي، ڀلي ڪٿي ڪيترا به ڪتاب لکي ۽ پاڻ کي عالم، اڪابر سڏائي.

خدا جو ڪلام شاهدي ٿو ڏئي ته:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَٰنُ وُدًّا (10)

(جن ايمان آندو ۽ عمل صالح ڪيائون، تن کي ٻاجهارو مالڪ پنهنجي محبت سان نوازي ٿو.)

هن آيت جو حاجي احمد ملاح منظوم ترجمو هن طرح ڪيو آهي:

آندو جن ايمان ۽ چڱا ڪيائون ڪمڙا
تن لاءِ رب رحمان، پيدا ڪندو پريتڙو(11).

سيد علي هجويري رحمت الله عليہ ادب جي حقيقت واضح ڪندي، وڏيڪ فرمائين ٿا:

لان المودة عند الادب و حسن الادب صفة الاحباب (12)

(عشق ادب جو روح آهي ۽ محبوب جي صفت ادب جو حُسن آهي.)

سيد علي هجويري اديب جي شخصيت جو تعين ڪندي فرمائين ٿا:

"اديب کي اديب ان ڪري چيو وڃي ٿو ته جيڪي ڪجهه به أن تي وارد ٿئي ٿو سو سڀ نيڪ هوندو آهي." (وڏيڪ فرمائين ٿا:)

"فالذي اجتمع فيه خصال الخير فهو اديب."

جنهن پنهنجي ذات ۾ ايمان ۽ عمل جون سموريون بهترين خصلتون گڏ ڪيون، أهو اديب آهي. جيتوڻيڪ عام طور اديب أهو سڏجي ٿو جيڪو علم لغت، صرف ۽ نحوَ جي قاعدن جو ماهر هجي. (يا جيڪو ظاهري علم رکي ٿو، ڪتاب ۽ ڪالم لکي ٿو، پر حقيقت ۾ اديب أهو آهي جيڪو ايمان ۽ عمل جي ماهيت ۽ لاڳاپي جي بصيرت رکي ٿو ۽ پنهنجي قول ۽ فعل ۾ پورو آهي)(13).

اسان جي سنڌي ادب ۾ ادب ۽ اديب جي ڪردار بابت جيڪو رجحان رائج رهيو آهي ۽ أن

جيڪو هاجو ڪيو آهي، تنهن ڪي اڄ بہ علامہ آءِآءِ. قاضيءَ جي هيٺ ڏنل ويچارن ۾ چٽيءَ طرح ڏسي سگهجي ٿو:

”اصولي طور ادب جو مفهوم انهيءَ ڏينهن کان واضح ٿي چڪو آهي، جڏهن کان ”لاتقربو هٰذه الشجرة“ وارو حڪم پهتو. پر موجوده دور ۾ ادب جون بہ سيئي راهون ايتري قدر تہ مٽجي مسخ ٿي چڪيون آهن، جو لفظ ادب جي معنيٰ ئي پوريءَ طرح پروڙي نٿي سگهجي... (14).“

”هينئر عام طور سان ’ادب‘ جي معنيٰ ادب نٿو سمجهيو وڃي. جيڪڏهن چئجي ٿو تہ فلاڻو ڏاڍو ”اديب“ آهي، تہ انهيءَ سمجهڻ جي بجاءِ تہ هن ۾ ادب، لطف ۽ لطافت طبع، زيب ۽ زينت افعال موجود آهن، ائين ٿو سمجهڻ ۾ اچي تہ هو ڪنهن بہ قسم جي ڪتاب لکڻ تي حاوي ٿيو آهي. اهو ادب لفظ جو سراسر غلط استعمال آهي... (15).“

”هڪ لفظ جو غلط استعمال انسان کي ڪيترا واهڻ ٿو ولوڙائي. اڄ اسان جو ادب ۽ شعر بہ انهيءَ طرح سان غلط استعمال ۾ ڪم اچي ٿو، ۽ انهيءَ جو اثر جو قوم تي ٿو پوي ۽ پيو آهي، تنهن جو اوهين تصور ئي ڪري نٿا سگهو. اسان جو خاص عرض آهي تہ وري ادب کي انهيءَ معنيٰ ۾ ڪم آڻيو، جا اُن جي حقيقي معنيٰ آهي... (16).“

”افسوس جو هن پوئين دؤر ۾ قوميت جي تنگ نظريي ۽ قومي حڪومتن جي قيام جيڪي رجهانات پيدا ڪيا آهن، تن تاريخي حقيقتن کي محض قوميت جي عارضي ۽ محدود مطالبن خاطر مٽائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ۽ اُنهن حرڪتن سببان فنون لطيفہ توڙي اعليٰ علم ادب جون بلڪل جڙون ڪٽجي ويون آهن... (17).“

”اڄڪلهہ جي محاوري ۾ ”ادب وجائڻ“ جي معنيٰ آهي ”بي تهذيب ٿيڻ“ ”تهذيب“ ”هذب“ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي سنوارڻ. ماڻهوءَ کي مهذب يا ڪلچر وارو بنجڻ لاءِ مسلسل سوڌسنوار جي ضرورت آهي... جيئن ٻني صاف ڪرڻ ۽ ٻج ڇٽڻ کان سواءِ فصل جي اميد اجائي آهي، تيئن تربيت، تاديب ۽ تعليم کان سواءِ ادب جو پيدا ٿيڻ مشڪل آهي... (18).“

نوجوان، جي ’ادب‘ لفظ جي حقيقي معنيٰ کان بي بهره آهن ۽ جن کي بشهادت اقبال، ڏسڻ سان:

نوجواني راچو بينم بي ادب
روز من تاريڪ مي گردد چو شب

آبروي گل ز رنگ و بوءِ اوست
بي ادب بي رنگ و بو بي آبرو ست.

”(شال! نوجوان) وري آداب سکن ۽ سندن آبائن ۽ اجدادن تي عيان ٿئي تہ استاد اديب کو ضروري شخص هو، ۽ استادن تي عيان ٿئي تہ هر تعليم کان اڳ تاديب لازم آهي ۽ تعليم تاديب کان سواءِ اهڙي آهي، جهڙي گندي پيالي ۾ صاف پاڻي وجهي، توقع ڪرڻ تہ اهو پيئڻ جي لائق رهندو يا منجهائس کو

نيڪ مطلب پورو ٿيندو.(19).“

’لا تقربو هٰذه الشجرت‘ جو اصطلاحي مفهوم هيءُ آهي ته:

جانور جي حيثيت ۾ بيهي پنهنجي وجود جي واڌ کي پاڻ چري ڪائي نه ڇڏيو، پر انسان جي حيثيت ۾ تقويٰ ساڻ زندگيءَ جي وڻ جي نشوونما ڪريو ته جيئن اُن مان ڇانو به ملي ۽ ڦل به حاصل ٿئي. اهوئي سبب آهي جو صوفيائي تعليم جو سڄو آڌار فڪر ۽ عمل جي تقويٰ تي آهي. فڪر ۽ عمل جو تقويٰ، لطافت طبع، زيب ۽ زينت وارا افعال پيدا ڪندي آهي. اِهو هن طرح ته فڪر جي تقويٰ فطري طور پاڻ منجهان زيب ۽ زينت وارا عمل پيدا ڪري ٿي ۽ پوءِ فڪر ۽ عمل جي هيءُ وحدت پنهنجي عاجزي ۽ سادگيءَ طفيل مالڪ جي رضا ۽ پيار حاصل ڪري ٿي، جنهن سان ٻانهي کي لطافت طبع حاصل ٿئي ٿي، هيءُ ’لطافت طبع‘، جنهن کي ٻين لفظن ۾ روحاني خوشي پڻ چيو وڃي ٿو، سا ادب جو اعليٰ ۽ اولين مقصد آهي.

ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم ’خليل‘ لکي ٿو:

> ”ادب اُنهيءَ علم جو نالو آهي، جنهن مان اسان کي روحاني آرام ۽ خوشي حاصل ٿئي... ۽ اسان جو دماغ تهذيب ۽ تربيت حاصل ڪري(20).“

> ”ادب جو سڀ کان وڏو ۽ بهترين مقصد روحاني خوشي آهي. اها روحاني خوشي پرائڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي، پر ادب آسانيءَ سان ڏيئي سگهي ٿو(21).“

> ”ادب اسان ۾ اهڙي خوشي ۽ سرور جو ڪيف پيدا ڪري ٿو، جو ڪڏهن به فنا نٿو ٿئي. ماڻهو ڄيا تي وڃن ٿا، دنيا جا انقلاب ۽ حادثا خوشي وڃائي ڇڏين ٿا پر ادبي خوشي ڪڏهن به نٿي وڃي. جن ماڻهن کي ادب جو چسڪو (ڪامل عرفان جي لذت حاصل) آهي، اُهي ئي ادب جو ’لطف‘ ڄاڻن ٿا(22).“

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو:

> فن جو مقصد آهي زندگيءَ کي پيش ڪرڻ ۽ سڌارڻ... ادب جو ٻيو مقصد آهي خوشي ۽ سکيا ڏيڻ، جيوت کي سڌارڻ جي ڪوشش ڪرڻ.(23)

ادب جو سائنس ۽ ٻين علمن کان علمي طور اُتم درجو انهيءَ ڪري آهي ته ادب زندگيءَ جي اعليٰ مقصد جي خوشي ميسر ڪري ٿو ۽ ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ تربيت پڻ ڪري ٿو. سائنس ۽ ٻين علمن جي ثانوي حيثيت انڪري آهي جو اُنهن جو مقصد جيئڻ لاءِ جسماني سک ميسر ڪرڻ ۽ رهڻ سهڻ جي ضرورتن کي پورو ڪرڻ آهي. ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم ’خليل‘ مقصد جي لحاظ کان اهڙي علمي فرق جي حقيقت واضح ڪندي لکن ٿا:

> ”لطيف ۽ اعليٰ درجي جا فن انسان ذات لاءِ فرحت ۽ خوشي پيدا ڪندڙ آهن، ۽ غير لطيف يا گهٽ درجي وارا فن ضرورتن پورين ڪرڻ جو وسيلو آهن(24).“

جيڪو مقصد لطيف ۽ اعليٰ درجي جا فن حاصل ڪرڻ گهرن ٿا، اُهوئي مقصد آهي جنهن لاءِ هدايت ۽ خوشخبري پيغمبرن پهچائي آهي. افسوس انهن جي فڪر تي جيڪي چون ٿا ته هي هڪ لاحاصل مقصد آهي. روحل فقير چوي ٿو:

پنهنجون اکيون پاڻ ۾، جوڙي رکيون جن،
سي سو پيرا ساعت ۾، پل پل پرين پسن،
’روحل‘ متا تن، لٿا حرف حساب جا.

افسوس اُنهيءَ انتها پسند فڪر تي به آهي، جنهن موجب هر مذهب ۽ فرقي جي دعويٰ

آهي ته زندگيءَ جي روحاني خوشيءَ جي سچائي نقط سندن مذهب ۽ فرقي کي قديم دور ۾ هٿ آئي ۽ اُتي ئي دنگ رهجي ويئي، ٻيو ڪو بني بشر اِن لائق نه هو، نه آهي ۽ نه ٿيندو. اسان جو مقصد بس رسمي عبادت آهي، ماني ڪاٺي آهي، ٻار ڄڻا آهن. بيشڪ پيغمبرن جو معرفت ۾ شان اعليٰ هو ۽ آخري پيغمبر حضرت محمد ڪريم صلي الله عليہ وسلم جي معرفت ڪامل ۽ دين مڪمل آهي. هي فطري ۽ عالمگير دين آهي، جيڪو سڀني مذهبن ۾ موجود سچائيءَ جي وحدت جو معترف آهي. ائين محدود ۽ منجمد نه آهي، جيئن مُلن ان کي پنهنجي محدود عقل جا ڪک رکي پيش ڪيوآهي. هي الاهي پيار جو سدا روان فطري جهرڻو آهي، جيڪو تاريخ جي هر دؤر ۾ سچائي، سڪ ۽ نصيب وارن کي آب حيات ميسر ڪندو رهي ٿو.

سورة الاعراف ۾ نهايت واضح طور چيو ويو آهي ته:

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ ۖ قَالُوا بَلَىٰ ۛ شَهِدْنَا ۛ أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَٰذَا غَافِلِينَ ۝ أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ ۖ أَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ ۝ (25)

هنن آيتن جو مفهوم هي آهي ته:

"پرودرگار بني آدم جي نسل در نسل تخليق ۾ پنهنجي ذات کي ظهور ۾ رکيو آهي ۽ ماڻهن کي سندن اندر جو پاڻ تي شاهد بڻائي ڪائنڻ پٺي پڇيو آهي ته ڇا مان توهان جو رب نه آهيان؟ سڀئي چوندا آيا آهن (پوري انساني تاريخ چوندي آئي آهي) ته 'بلڪل اسين شاهد آهيون ته تون ئي اسان جو رب آهين.

"پروردگار فرمائي ٿو ته مون ائين ان لاءِ ڪيو ته جيئن توهان قيامت جي ڏينهن ائين نه چئي سگهو ته 'اسان ته هن حقيقت کان بي خبر هئاسين'، يا متان ائين چئو ته "شرڪ جي شروعات ته اسان جي ابن ڏاڏن اسان کان ٻهريان ڪئي هئي ۽ اسان ته پوءِ انهن جي نسل مان پيدا ٿياسين، ته پوءِ ڇا (مالڪ) تون اسان کي اُن قصور جو نميوار ٿو بڻائين، جيڪو غلط ڪم اسان جي وڏن ڪيو هو."

مولوي احمد ملاح مٿين آيتن جو خوبصورت منظوم ترجمو هن طرح ڪيو آهي.

"۽ جڏهن آدم جي اولاد مان، تنهنجي رب رهبر
ورتا ويا پٺين مان، پيدا ٿين جنهن ۾
۽ شاهد پنهنجا پاڻ تي بيهاريائين برسر
چي، ڇا، آئون، نه اوهان جو آهيان، سائين سربسر؟
مڙني چيو مقرر، اسين شاهد آهيون.

واعدو ورتوسون اِن ڪري، ته ڪهو ڏينهن قيام
ته هِن کان، هئاسون ويسلا، يا عذر ڏيو اظلام!
ته ابن اسان جي اڳ ۾، جاتون جوڙيون جام
اسين، پُنيان پُريون اُنهن جون، تابعدار تمام،
پوءِ، موڙهل مائٽن، گڏيا غير غلام،
منجهه انهيءَ الزام، ڇا مارئين اسان کي مورهين؟"

زندگيءَ جو خالق سان تعلق بي روح ۽ ٺلهو تقليدي نه آهي، پر جاندار ۽ بصيرت وارو آهي، تنهنڪري ئي سچي خوشي ۽ لطافت وارو آهي. هيءُ هڪ فطري تعلق آهي، جنهن جي وحدت جي سچائي عالمگير آهي. هي اُهو آب حيات آهي، جيڪو انساني تاريخ جي سڀني منجهه سدا روان دوان رهي ٿو. دنيا جي هر قوم جي ادب ۽ مذهب جي تاريخ اهڙي ڪلاسيڪل وحدت جي سچائيءَ تي شاهد آهي. هي سمورا ادبي توڙي مذهبي فرق، ويڇا ۽ گروهه بنديون بي نور تقليدي شعور جا

برپا ڪيل آهن. سڄي دنيا جو ادب ۽ هر مذهب پنهنجي حقيقي جوهر ۾ انتها پسنديءَ کي رد ڪري ٿو. قرآن مجيد مذهبي انتهاپسنديءَ کي هن طرح واضح طور رد ڪيو آهي.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَىٰ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (26)

"مسلمان هجي يا يهودي، صابي هجي يا عيسائي جيڪو به الله ۽ آخرت تي ايمان آڻيندو ۽ چڱا ڪم ڪندو، تنهن لاءِ ڪو به خوف ۽ غم نه آهي."

قرآن مجيد ۾ مذهبي روادريءَ بابت هيءَ هدايت ملي ٿي:

وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَأُنْزِلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَٰهُنَا وَإِلَٰهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ (27)

"سواءِ ظالمن جي، اهل ڪتاب سان تڪرار نه ڪريو، ساڻن مانائتي طريقي سان پيش اچو، ڪين چئو ته ايمان آندو اٿئون اُن تي به جيڪو اسان ڏانهن اماڻيو ويو آهي ۽ اُن تي به جيڪو توهان ڏانهن اماڻيو ويو هو، اسان جو خدا ۽ اوهان جو خدا هڪڙو ئي آهي، اسان اِن (وحدت) جا مسلم آهيون."

قرآن مجيد مذهبي انتها پسندي ۽ رواداريءَ جي حقيقت کي وڌيڪ هن طرح پيش ڪيو آهي:

لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَىٰ ذَٰلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيسِينَ وَرُهْبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَىٰ أَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ (28)

"توکي ايمان وارن جي دشمنيءَ ۾ سڀ کان وڌيڪ سخت (تقليدي ذهن رکندڙ) يهودي ۽ ۽ مشرڪ نظر ايندا، ۽ ايمان وارن سان دوستيءَ جي ڳانڍاپي ۾ انهن ماڻهن کي ڏسندا جن چيو هو ته اسان انصار آهيون. انڪري جو هنن ۾ عبادت گذار عالم ۽ تارڪ دنيا فقير موجود آهن، جن ۾ تڪبر/ هيڻائي نه آهي. جڏهن اُهي هن ڪلام (قرآن مجيد) کي ٻڌن ٿا، جيڪو رسول تي نازل ٿيو آهي ته توهان ڏسندا ته حق شناسائيءَ جي اثر سان اُنهن جون اکيون ڳوڙهن سان پرجي وڃن ٿيون، وجد سان پڪاري چون ٿا ته اي مالڪ! اسان ايمان آندو، اسان جو نالو شاهدن جي لسٽ ۾ لکي ڇڏ."

اِها شاهدي عالمگير آهي، هر قسم جي انتها پسنديءَ توڙي زمان مڪان جي قيد کان آزاد آهي. هيءُ اُهو فطري اقرار آهي، جيڪو دنيا جي هر قوم جي اعليٰ ادب ۽ شاعريءَ ۾ ۽ دنيا جي هر مذهب منجهه واحد صورت ۾ نظر اچي ٿو. قرآن مجيد حق جي تلقين ڪندي، انهيءَ حقيقت کي وڌيڪ هن طرح واضح ڪيو آهي:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (29)

آيت جو مفهوم هي آهي ته:

"اي ايمان وارو! الله ۽ اُن جي رسول جي عطاعت ڪريو، جڏهن توهان کي زنده بصيرت واري زندگيءَ جي طرف سڏيو وڃي ته اُهو سڏ ورنايو، يقين ڪريو ته الله تخليق جي ورجاءُ سان دلين اندر ظهور رکي ٿو. سيئي بلآخر پنهنجي دل جي شاهديءَ سان واحد جي

موجودگيءَ تي ايمان آڻين ٿا.

مولوي احمد ملاح مٿين آيت جو منظوم ترجمو هن طرح ڪيو آهي:

"اي اُهي جن مڃيو! ٿيو تهدل تابعدار
رب ۽ سندس رسول جا، جڏهن پڪاريائين تنهن پار،
جو جيارينيان جهان ۾، ۽ سمجهو ته رب ستار،
ڳهو ۽ سندس من وچان، واحد ڦري هر وار،
۽ اُن ڏينهن آخرڪار، اوهين مڙئي ميڙبا."

شيخ اياز چوڻ هو ته دنيا جا سڀئي وڏا اديب ۽ شاعر آخر ۾ پنهنجي پنهنجي مذهب ڏانهن موٽي ويا. اياز پنهنجي هڪ دعا ۾ جديد سنڌ جي وڏي شاعر جي حيثيت ۾ زندگيءَ جي روحاني خوشيءَ واري مقصد ڏانهن مدعو ڪندي، زندگيءَ جي مالڪ جي وحدت واري عالمگير شاهدي، پوري ڪائنات جي شاهديءَ جي مثالن ساڻ هر طرح ڏئي ٿو.

يا رب!
مان چوان ٿو
"اچو ته خوشي ڪيون
اچو ته خوشي ڪيون
اچو ته خوشي ڪيون!
مان هن ڪي ڏنو آهي جو منهنجو رب آهي
مان هن ڪي ڏنو آهي جو منهنجو رب آهي،
جو ازلي آهي ۽ ابدي آهي
جو گل لالہ ۾ ٽڙي پوي ٿو
۽ جنهن ۾ هن جا ناقوس وڄن ٿا،
يا رب!
مان چوان ٿو ته مون هن کي ڏٺو آهي
جنهن جي نہ انتها آهي
نہ ابتدا آهي،
هر گل جا ورق جنهن جي ڪتاب جي ورق آهن،
۽ جو هر بادل تي پنهنجي سونهري تحرير ڇڏي وڃي ٿو،
۽ جڏهن رات جا قنديل ٻرن ٿا تہ روغن بہ هو آهي،
روشني بہ هو آهي،
يا رب!
مان تنهنجو اهو قنديل بردار آهيان
جو هر گليءَ ۾ وڃي،
هر محو خواب انسان کي جاڳائي چوان ٿو
"اٿي ڏس! ماهتاب آسمان مان وڃي رهيو آهي ۽
ڪيترو نہ خوبصورت لڳي رهيو آهي!
هن جي نيراڻ انهيءَ سمنڊ جي نيراڻ آهي جو اڪٿ آهي."

يا رب!
مان تنهنجي خلق کي چوان ٿو تہ
ڪثرت نظر جو فريب آهي
هن جي وحدت ناقابل انڪار آهي.
هو ئي آفتاب ۾ سورج مکيءَ وانگر ٽڙي پوي ٿو
هو ئي ڪکر ڪارونڀار ٿي اچي ٿو
۽ گلاب ۽ رابيل جا منهن ڌوئي ٿو
۽ انهن ۾ مهڪي ٿو،
۽ پرندن ۾ چهڪي ٿو
جن جا گيت ٻڌي
ٽاري ٽاري جهومي ٿي،
۽ پن پن انهن جي مجسم سماعت ٿي وڃي ٿو.
يا رب!
هيءَ ڪائنات تنهنجي ڪليت بہ آهي، اڪائي بہ آهي.
منهنجو "مون" بہ آهي ۽ تنهنجو "تون" بہ آهي.
۽ هي انسان جو منهنجي پرسان بيٺو آهي.
اهو بہ تنهنجي تجليءَ ۾ وهنجي رهيو آهي.

يا رب!
رڳو تون آهين
ٻيو سڀ خواب و خيال آهي
وهم و گمان آهي

مون کي غالب وانگر بازيچۂ اطفال کان دور رک،
جيئن مان تماشي ۾ محو ٿي نہ وڃان،
۽ جڏهن نظر پوي تہ توتي پوي،
فقط توتي پوي!

آمين ثم آمين(30)

قرآن مجيد جي سورت 'ياسين' ۾ هڪ قصو بيان ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ ڄاڻايل آهي تہ هڪ قوم (پنهنجي انتها پسند فڪر ۽ تقليدي انڌ سبب) خدا جي ٽن رسولن جي گڏيل شاهديءَ کي نہ پئي مڃيو، نيٺ شهر مان پري کان هڪ ماڻهو ڊوڙندو آيو ۽ پنهنجي قوم جي اڳيان بيهي جيڪي چيائين، سو مولوي احمد ملاح جي منظوم ترجمي ۾ هن طرح آهي:

"۽ پرئين مٿي کان شهر جي، هڪ مرد مؤمن مور،
ڊڪندو، ڊوڙندو آئيو، اُتو ننهن اتور،
تہ هَلو پنيان پيغمبرين، اِي ذات! ڇڏيو ٻٺو ڏور،
جي پاڙو نہ گهرن پور، پڻ صحيح سنواتا واٽ تي.

۽ مون کي منع ڪهڙي، تہ نہ پوڄيان پرور پاڪ،
جنهن خلقيس منجهان خاڪ، ۽ مڙئي ڏانهس موٽائيا.

وٺان وسيلا ڪهڙا، پاڪ ڌڻيءَ کان ڌار؟
تہ ڏيڻ گهري ڏاتار مون، لڳين لهس لغار،
تہ نہ ڏيم و قابو وار جو، سندن سار سنيار،
۽ ڪين مرض مهڻ مان، ڪٿم ڪين ٻهار،
بيشڪ پٽري پل ۾، آئون آهيان انهيءَ وار،
پوءِ سڻو سماچار، مون مڃيو مالڪ اُهنجو.

چئي گهڙ تون باغ بهشت ۾، تڏهن چيائين اهڙي حال،
تہ جيڪر ڄاڻي قوم سندم، هي حقيقت حال،
سانيم ساڻم جي ڪيا، بخششون ۽ پال،
پڻ ڪرم سڻ ڪمال، ڪيائينم سڳوري سڻ مان(31)."

هن شخص، سڄي ڳالهہ جي آخر ۾ پنهنجي ايمان جي حقيقت جو جيڪو مشاهدو بيان ڪيو آهي، سو دلربا بہ آهي ۽ دل جيارينڊڙ بہ آهي. چوي ٿو:

إِنِّي آمَنتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونِ ۝ قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ ۖ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ ۝ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ ۝(32)

هنن آيتن جو مفهوم هي آهي تہ:

"بيشڪ مون توهان جي رب تي ايمان آندو آهي، ۾ منهنجي ايمان جي حقيقت هئي. مالڪ مون کي سڏي پنهنجي حسن جي درگاهہ ۾ داخل ٿيڻ جو شرف عطا ڪيو آهي. اي ڪاش! منهنجي قوم ايمان جي اِن حقيقت کي ڄاڻي سگهي! (ڪاش هو ڄاڻن تہ) ڪهڙي طرح رب منهنجي زندگيءَ کي پنهنجي بقا جي پناهہ ۾ رکيو آهي ۽ مون کي پنهنجي نوازيل ٻانهن ۾ شامل ڪيو آهي."

بنگلاديش جو عظيم ڪوي رابيندر ناٿ ٽئگور ادب جي عالمگير فطري سچائيءَ جي حقيقت بيان ڪندي لکي ٿو:

"ادب ڪنهن جي ملڪيت نہ آهي، خود مصنف ان جو خاوند نہ آهي. اُهو الاهي اُپر جو اظهار آهي. الاهي اُن کي انهيءَ ڪري ٿو ڪوئنجي جو شاعر خود پنهنجي لکت تي تعجب ۽ تيرس ۾ ٿو پئجي وڃي. جيئن ٻاهرين دنيا پنهنجي چڱائي مٺائي جو اظهار لڳاتار ڪندي ٿي رهي ۽ پنهنجين حاصلاتن ۽ اڻ پورائين کي روپ دواران پڌرو ڪندي ٿي رهي. ساڳيءَ طرح هيءَ الاهي اپر بہ هر ڪنهن ديس ۾، هر ڪنهن قوم ۾، هر ڪنهن ٻوليءَ دواران، پنهنجو رستو اسان جي دلين مان لهي، ٻاهرين شڪلين ۾ ظاهر ڪري، هميشہ لاءِ خوشيءَ جو فريعو ٿيندي ٿي رهي(33)."

ٽئگور نهايت خوبصورتيءَ سان واضح ڪيو آهي تہ ادب جي تخليق اديب جو ڪارنامو نہ آهي، ڪنهن خاص قوم يا نسل جو ڪارنامو نہ آهي،

ادب جي تخليق هڪ عالمگير الاهي اُپر جو ڪمال آهي، جنهن جو مقصد بني آدم کي روحاني خوشي عطا ڪرڻ آهي.

اي.ڪي. بروهيءَ ادب بابت انگريزيءَ ۾ هڪ مضمون لکيو، جنهن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو سراج الحق ميمڻ ڪيو آهي. مصنف پنهنجي هن مضمون ۾ ادب جي عالمگير اهميت ۽ ڪارج بيان ڪندي لکي ٿو:

"ادب پنهنجن پوڄارين کي شين کي اونهي جاچڻ لاءِ هڪ ڇهين حس عطا ڪري ٿو. اهو 'هِتان' ۽ 'هتان کان اُڪِتي' جي وچ ۾ هڪ پُل مثال آهي. اها هڪ اهڙي ڏاڪڻ آهي، جنهن جي ذريعي اسين شين جي ڏٺل وائٺل دنيا مان روح جي غير رواجي ۽ اڻ ڏٺل دنيا ۾ وڃي ٿا پهچون. انهيءَ مفهوم مطابق ٿي ادب جي مطالعي ڪرڻ ۽ ان مان لطف اندوز ٿيڻ سان انسان ذات کي پنهنجي وحدت جو احساس ٿيڻ لڳندو. جڏهن آءٌ چيني، جپاني ۽ هندي ادب مان اوتروئي لطف اندوز ٿيان ٿو، جيترو پنهنجي ادب مان، ته اُها حقيقت ثابت ڪري ٿي ته سموري انسان ذات هڪ آهي، ۽ فرق جيڪي انسان ذات جي هڪ گروهه کي ٻئي گروهه کان مختلف ڪن ٿا، سي فرق حقيقي نه آهن. ساڳيءَ طرح، اها حقيقت ته رومن ۽ يوناني ادب منجهان به مون کي اهڙو ئي لطف ملي ٿو، جهڙو جديد ادب منجهان- ڏيکاري ٿي ته منهنجي ۽ انسان ذات جي انهن قديم ابن ڏاڏن جي وچ ۾ هڪ روحاني رشتو آهي، ۽ اسين جيڪي هنن جو ئي اولاد آهيون، هنن سان احساس جي وحدت ۾ ڳنڊيا پيا آهيون. انهيءَ ڪري، عالمگير ادب پڙهڻ سان دنيا جي مختلف قوميتن ۽ تهذيبن جا نمائندا اهو محسوس ڪري سگهن ٿا ته سموري انسان ذات هڪ آهي، ۽ هي جي مفاصلي ۽ وقت جون سرحدون ۽ رنبڪون آهن، سي ڪي اُمت ڪينهن، بلڪ انهن حدن ۽ رنبڪن کي سنڌن "ڪامل انسانن" جي شاهڪارن جي همدرداڻه (بصيرت ڀريي) مطالعي ۽ اپياس سان سولائيءَ سان هٽائي سگهجي ٿو(34)."

رابيندر ناٿ ٽئگور کان ڪنهن پڇيو ته تنهنجو مذهب ڪهڙو آهي؟ ٽئگور وراڻيو:

"منهنجو مذهب اهو آهي جو هر آرٽسٽ (Artist) جو مذهب هئڻ گهرجي. مان ڪنهن هڪڙي ملڪ يا قوم جو ترجمان نه آهيان. منهنجي زندگي بني نوع انسان ۽ جملہ قومن جي لاءِ ۽ منهنجو پيغام هنن جي ترقيءَ جي لاءِ آهي. منهنجي آتما زندگي ۽ انسانيت جي وحدت ۾ گهر ٺي ويئي آهي ۽ مان مذهبي، قومي ۽ طبقاتي پابندين (انتهاپسنديءَ) کان آزاد ٿي چڪو آهيان(35)."

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ادبي ڪتابن بابت عالمگير ادب جو معيار متعين ڪندي لکي ٿو:

"ادب جي پهرين خاصيت آهي ته اُن ۾ عالمگير دلچسپي سمايل هجي، يعني ته اُهي ڪتاب ادب جو درجو رکن ٿا، جن ۾ نه فقط ڪنهن خاص ملڪ يا فرقي جي ماڻهن لاءِ دلچسپي پيدا ٿئي، پر اُهي، جي ساري جهان جي پڙهيل ماڻهن کي پسند پون. جي ڪو ڪتاب صرف انگريزن کي وڻيو ۽ هندستانين ۽ پاڪستانين کي نه وڻيو يا هندن کي وڻيو ۽ مسلمانن کي نه وڻيو ته اُهو ادبي ڪتاب نه چئبو، تنهنڪري ٿي ساهت سرو ديسي يا عالمگير آهي. نه فقط ايترو پر جي ڪو ڪتاب اڳئين زمان ۾ پسند پيو ۽ چالو وقت ۾ نه آئڙيو، يا صرف هاڻوڪن پڙهندڙن کي وڻيو ۽ آئندي جي لوڪن ۾ دلچسپي پيدا نه ڪيائين، ته اُهو به ادبي ڪتاب نه ليکبو. يعني ته سچو

ساهت نه رڳو بلڪ ۽ هر وقت جي پڙهندڙن لاءِ وڻندڙ آهي. ساهت مڪان ۽ زمان جي بندشن کان ٻاهر آهي(36)."

رابيندر ناٿ ٽئگور، فڪر ۽ عمل جي وحدت وارو ادب جو تخليقي ڪارج بيان ڪندي لکي ٿو:

"ساهت جو سُنبڌ انسان جي امنگ ۽ اخلاق سان آهي. اخلاق جو اضافي طور ذڪر ڪرڻ اجايو آهي. اسان کي ته پاڻ ائين چوڻ گهرجي ته انساني فطرت ۽ ٻاهرين قدرت جي روپن ۽ ويس جو جيڪي انسان جي دل کي ڀريندا ۽ اختيار ڪندا ٿا رهن، راڳ جي اوٽ لائيندا ٿا رهن، اکرن ۾ اظهار ڪرڻ، ادب جو ڪم آهي. اُهي متر منا گيت جي وس ڳائيندي ٿي رهي، ادب وري دوري انهن کي دهرائي ٿو. زندگيءَ جي بانسريءَ ۾ سوز پريا راڳ ۽ راڳڻيون، لهرا ڏينديون، ٽڪينديون ٿيون اچن ۽ اسان جي اڳيان پيئون نچن، ساهت اُنهن کي جهٽي ۽ جهپي، ٻوليءَ ۾ هميشه لاءِ قابو ڪندو ٿو رهي(37)."

اي.ڪي. بروهي، ادب جو تعليم ۽ تربيت وارو ڪارج بيان ڪندي لکي ٿو:

"ادب هڪ عالمگير زندگي گذارڻ جي عظيم مقصد جي تڪميل ڪري ٿو. ادب پاڪيزه فطرتن جو نهائيندڙ آهي. انسانيت جي موضوع جي تعليم ۽ شاگردن کي عالمگير زندگيءَ جي دولت ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيڻ جو بهترين موقعو ڏئي ٿي. ادب جو اپياس اسان کي تنگدليءَ ۽ تنگ نظريءَ جي چنبي مان پاڻ آزاد ڪرڻ ۾ مدد ڏيندو. ادب اسان کي اُنهن شخصن جي ذهني حالتن ۽ نظرين ۾ جهاتي پائڻ ۾ مدد ڪندو، جيڪي شعوري طرح اسان کان گهڻو اڳتي نڪري آيل آهن ۽ جيڪي زندگيءَ جي تخليقي ارتقا ۾ حصيدار ٿيڻ جا اهل آهن. هر عظيم ادب اسان کي سچ جي دنيا سان متعارف ڪرائي ٿو ۽ اسان کي پينهنجي روحاني مشاهدي جي قوتن کي تيز ڪرڻ ۾ مدد ڏئي ٿو. جهڙيءَ طرح دنيا جي عظيم مصورن جي شاهڪارن کي ڏسڻ ۽ اپياس ڪرڻ سان اسان جي شڪلين ۽ رنگن جي مشاهدي جي حس وڌيڪ تيز ٿئي ٿي، تهڙيءَ طرح اهل شعور هستين سان جيڪڏهن مسلسل تعلق رکندا ايندا سون، ته اسان ۾ زندگيءَ جي لڪل پهلوءَ کي ڏسي سگهڻ جي صلاحيت پيدا ٿيڻ لڳي ٿي(38)."

ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل اديب جي ذميواريءَ جو تعين ڪندي لکي ٿو:

"حسن، خير ۽ حقيقت کي هڪ آواز بڻائي پيش ڪرڻ جو نالو ادب آهي. سڀ کان وڏو اديب اهو چئبو، جيڪو ساڳئي وقت اسان جي ذوق حسن، ذوق فڪر ۽ ذوق عمل کي نه رڳو آسودو ڪري، بلڪ انهن ۾ وڌيڪ حرڪت پيدا ڪري. خيال جي حسن ۽ عمل جي حسن جو پاڻ ۾ چولي ۽ دامن جو لاڳاپو آهي. ادبيات کي بنا ڪنهن غرض ۽ غايت هوندي به ميلا ناتي ٿيڻو آهي. يعني اُن ۾ هڪ دٻيل غايتي ميلان جو هجڻ ضروري آهي.

قابل اديب کي قومي عمارت اڏڻ لاءِ هڪ استاد، معمار يا قابل انجنيئر جو ڪم ڏئي ٿو. هو قوم ۾ خلق، سچائي ۽ قوت عمل جو روح وجهي ٿو. انساني جذبن تي وسعت قلب، سهڻي ۽ سنجيدي دماغ، ۽ بيان جي وڻندڙ ۽ موهيندڙ طرز سان بحث ڪري انهن کي اڀاري ٿو(39)."

لفظ 'ادب' جي اصطلاحي معنيٰ جي لحاظ کان حيوانيت ۽ انسانيت کي سمجهڻ ۽ ادب جي عالمگير مقصد ۽ ڪارج جي اپياس کان پوءِ انسان ۽ حيوان ۾ فطري فرق کي سمجهڻ پڻ ضروري آهي، ته جيئن ماڻهوءَ جي مخصوص فڪري ۽ عملي فطرت کي سمجهي، ادب ۽ زندگيءَ جو مقصد ۽

ڪارج بہ فطري، حقيقت جي لحاظ کان صحيح طورسمجهي سگهجي.

جانور ۽ انسان ۾ هڪڙو بنيادي فرق هي آهي تہ جانور مڪمل طور پنهنجي جبلتن ۾ مجبور ٿئي ٿو، هن جو هر تحرڪ ۽ عمل جبلتن تحت ٿئي ٿو، انهيءَ ۾ هن جي پنهنجي مشاهدي يا ارادي ۽ اختيار جو عمل دخل نہ هوندو آهي. مثال طور ڪنهن ڪڪڙ جي هيٺان ان جي آنن سان گڏ بدڪ جا بيدا بہ رکيا تہ ڦٽڻ کان پوءِ بدڪ جا ٻچا پاڻ مُرادو پاڻيءَ ڏانهن هليا ويندا ۽ ڪڪڙ جا ٻچا انهن سان گڏجي پاڻيءَ ڏانهن نہ ويندا پر هو مٽي خشڪيءَ تي بيهي چڱندا. هاڻي اها ساڃاهہ فطري طور هنن جي جبلتن ۾ پيوست ڪيل آهي ۽ هو اوس ائين ئي هلن چلن ٿا. يعني ائين نہ ٿيندو تہ ڪڪڙ جو ٻچو بدڪ جي ٻچن کي ڏسي پنهنجي مرضي استعمال ڪري اڏري انهن سان پاڻيءَ ۾ وڃي پوي ۽ پوءِ ٻڏي پوي. پر اها ساڃاهہ تجربي کان سواءِ هن جي فطرت ۾ ئي موجود ٿئي ٿي تہ ترڻ تنهنجو ڪم نہ آهي. تنهنڪري هو جمڻ کان ئي پاڻيءَ کان پري رهندو. جاڪاڻ تہ ٻڏڻ وارو خطرو هن جي جبلتي ساڃاهہ ۾ موجود ٿئي ٿو. ساڳيءَ طرح بدڪ وارو ٻچو بہ ڪو پنهنجي صلاحيتن سان آهستي ڏاڍي ڪري ترڻ ڪونہ سکي وٺندو آهي، پر ترڻ واري صلاحيت هن کي بہ جبلتي طور عطا ٿيل آهي. هن جو پاڻيءَ ڏانهن ڇڪجي وڃڻ بہ جبلتي عمل هوندو آهي. اهو هن جي تجربي، آزاد مرضي يا اختيار جوعمل نہ هوندو آهي. مطلب تہ حيوان اهو ئي ڪن ٿا جنهن جي ساڃاهہ ۽ تحرڪ منجهن فطرتي طور سمايل آهي.

انسان پنهنجي تجربي مان سکي ٿو، نفعي ۽ نقصان کي آزمائش ذريعي ڄاڻي ٿو. ماڻهوءَ جو ٻار پيدائشي طور آزاد فطرت رکي ٿو ۽ پنهنجي هر چرپر ۽ عمل ۾ خودمختيار هوندو آهي. هو جانور وانگر پيدائشي مجبور ۽ بي اختيار نہ هوندو آهي تہ فقط طئي ٿيل فطري رستا ۽ رخ استعمال ڪري سگهي، پر هي پنهنجي ارادي ۽ اختيار جو مالڪ هوندو آهي. جيڪو گهري سو ڪري ۽ جيڏانهن وڻيس تيڏانهن وڃي ۽ پنهنجو نفعو نقصان خود ڄاڻي، ڪنهن جو بہ هن جي عمل ۾ ڪوبہ دخل نہ هوندو آهي. قدرت فقط ڪائناتي دستور اٽل بڻائي ڇڏيا آهن. ڌڪ ۽ سک جو هر وکر ڪائنات ۾ موجود آهي، ماڻهوءَ کي جيڪو وڻي سو پنهنجي لاءِ وڃي وکر وهائي.

ماڻهوءَ جي ٻار کي نفعي ۽ نقصان جي ڪابہ فطري روڪ ۽ نہ هئڻ ڪري هو رڙهي وڃي باهہ ۾ بہ پئجي سگهي ٿو تہ ڪنهن پاڻيءَ ۾ بہ پئجي سگهي ٿو تہ جا شيءِ آيس مٽي پٿر هٿ ۾ ڪٽي وات ۾ بہ وجهي سگهي ٿو. ائين فقط، انسان جو اولاد ئي ڪري سگهي ٿو، ڇو تہ هو ارادي ۽ اختيار جو مالڪ آهي. حيواني اولاد ائين نٿو ڪري، ڇوتہ ان وٽ پنهنجي آزاد مرضي ۽ اختيار نہ آهي. اهوئي سبب آهي جو جانور تي نفعي ۽ نقصان، غلط ۽ صحيح جي آزمائش بہ نہ آهي. ملائڪن کي بہ پنهنجي آزاد مرضي ۽ اختيار نہ هو، تنهنڪري انهن تي بہ ڪنهن آزمائش يا ذميداريءَ جو بار نہ آهي، پر ڪائنات جي اندر فقط آدم جو اولاد ئي آهي جيڪو باشعور هستي آهي، ۽ اُن کي پنهنجي شعور سبب ذميداريءَ جو بار سر تي آهي.

ملائڪن جي باري ۾ قرآن ۾ ذڪر آهي تہ انهن انسان جي تخليق وقت چيو هو تہ اي مالڪ! اسان اهو ئي ڪيون ٿا جيڪا تنهنجي رضا آهي، تنهنڪري اسان کان ڪابہ غلطي ۽ خطا نٿي ٿئي، پر هيءَ جا پنهنجي ارادي ۽ اختيار جي مالڪ مخلوق پيدا ڪئي پئي وڃي، سا ضرور منشاءِ فطرت خلاف خطائون ڪندي، گڙ ٻڙ پيدا ڪندي، فتنا ۽ فساد ڪڙا ڪندي. تنهن تي قدرت جو ارشاد هو تہ مون کي سڀ

معلوم آهي پر منهنجي مرضي اها آهي ته ڌرتيءَ تي هڪ اهڙي مخلوق پيدا ڪريان جنهن ۾ تخليقي صلاحيت هجي ۽ پنهنجي مرضي ۽ اختيار رکي. انهيءَ لاءِ ته جيئن اها ڪائنات اندر تعمير جو ۽ حسن جو باقي سارو تخليقي عمل پنهنجي مرضي ۽ اختيار سان ڪري، ته جيئن ڏسجي ته انسان پنهنجو پاڻ ۾ ڪهڙو حسن ٿو پيدا ڪريَ ۽ پنهنجي لاءِ دنيا ۾ ڪهڙو حسن ٿو پيدا ڪري.

سو جانور ۽ انسان ۾ هڪڙو بنيادي فرق شعور ۽ تميز جو آهي، ٻيو ارادي ۽ اختيار جو آهي، ٽيون تجربي ۽ تخليق جو آهي. انسان پنهنجي وجود، زندگيءَ ۽ عمل جو احساس ۽ تميز رکي ٿو، جانور نٿو رکي. انسان پنهنجي ارادي ۽ اختيار جي صلاحيت رکي ٿو پر جانور فطري طور پنهنجي جبلتن ۾ ئي مجبور ٿئي ٿو. انسان جي تجرباتي فطرت آهي ۽ هو پنهنجي عمل مان سکي ٿوءِ شين حقيقتن ۽ حالتن کي بدلائڻ جي تعميري ۽ تخليقي سگهه رکي ٿو پر جانور جي فطرت غير تجرباتي آهي ۽ هو پنهنجي عمل کان ئي اڻ واقف هجي ٿو، هو رڳو اهو ئي ڪري ٿو جنهن جو تحرڪ منجهس فطرتي آهي.

ادب انهيءَ ٻار کي وجي ٿو چيچ مان جهلي جيڪو ٻاھ ڏانهن ٻيو اوهري، جيڪو ڪوھ ۾ ٻيو جهاتيون پائي يا جيڪو گپ هڻ سان ڪنيون وات کي پيو بندي. ادب پنهنجو ڪم ماءُ جي لولي ۽ پيءُ جي جهوليءَ کان شروع ڪندي، تعليمي ادارن کان ٽيندي، دنيا ديس جي دانشورن کان سينگار ڪرائيندي، ماڻهوءَ جي ٻار کي ڪامل انسان ڪري هڪ تخليقي قوت بڻائي ٿو.

ڪائنات اندر سڀ مخلوق ۾ فقط انسان ئي باشعور آهي، شعور ئي اها وٿ آهي جنهن کي انسانيت جو شرف لڌي. ماڻهوءَ جي اها وٿ خوابيده ٽيندي آهي، جنهن کي هو پنهنجي عمل ۽ تجربي جي ذريعي اجاگر ڪري حاصل ڪندو آهي. جيستائين ڪو انسان پنهنجي فڪر ۽ عمل ذريعي انسانيت جي اها وٿ حاصل نٿو ڪري تيستائين هو جانورن يا حيوانن ۾ ليکجي ٿو. يعني غور فڪر ۽ سوچ سمجهه جي جيڪا صلاحيت ماڻهوءَ منجهه ٿئي ٿي تنهن کان ڪم وٺي ته جيئن پنهنجو پاڻ کي سڃاڻي ۽ پاڻ سان گڏ ٻين انسانن يعني سماجي حقن کي سڃاڻي ۽ سڄي ڪائناتي وجود کي ڄاڻڻ جو تجسس وٽس هجي.

ماڻهوءَ کي سڃاڻپ جو مشن مليل آهي، هو پاڻ کي سڃاڻي ته سندس وجود ڇا آهي ۽ ڇو آهي؟ جيئڻ جو مقصد ڇا آهي؟ نفعو ۽ نقصان ڇا آهي؟ ڀلو ۽ برو ڇا آهي؟ حق ۽ ناحق ڇا آهي؟ غلط ۽ صحيح ڇا آهي؟ حسن ۽ قبح، محبت ۽ نفرت ڇا آهي؟ ڪائنات جي ٻڻي فطرت آهي، جنهن ۾ نفي ۽ اثبات آهي، انسان کي نفي ۽ اثبات جي حقيقت کي سمجهڻو آهي ۽ فطرتي دوئي ۾ توازن قائم ڪرڻو آهي. انسان کي زندگي انهيءَ تميز جي اسائنمينٽ طور مليل آهي. اصل ۾ اِهو شعور ئي اها وٿ آهي، جيڪا حاصل ڪري ماڻهو پاڻ کي حيوانن مان نڪيڙي ماڻهپي ۾ آڻي ٿو. جيستائين ماڻهو پنهنجي شعوري صلاحيت ڪم نٿو آڻي، خود شناسائيءَ کان ڪم نٿو وٺي، تيستائين هو حيوانيت ۾ شامل آهي. ڇوته اها ئي صلاحيت آهي جيڪا نه حيوانن ۾ ۽ نه ملائڪن ۾ آهي، فقط انسان کي قدرت عطا ڪئي آهي، پر منجهس مخفي رکي آهي. زندگيءَ جو امتحان ئي اهو آهي ته پنهنجي ماڻهپي کي ڳولي، انسانيت جو معراج حاصل ڪري، اشرف المخلوق وارو شرف حاصل ڪجي. جيئن چيل آهي ته: ”من عرف نفسه فقد عرف ربه“ جنهن پنهنجو پاڻ کي سڃاتو تنهن ڄڻ پنهنجي رب کي سڃاتو.

جيڪو انسان خود شناسائيءَ واري صلاحيت کان ڪم نٿو وٺي يعني اهو نه ٿو ڏسي ته

حق ڇا آهي؟ ناحق ڇا آهي؟ سٺو ۽ خراب ڇا آهي؟ ۽ جنهن وٽ انهن وچ ۾ عدل يا توازن جي تميز نہ آهي، اهو انسان هوندي بہ جانور آهي. ڇو تہ جانور ۾ تميز ڪرڻ وارو شعور نہ هوندي آهي. هڪڙي ڍڳيءَ جي اڳيان گاهہ آڻي رکو، هوءَ اهو نہ سوچيندي تہ مون سان گڏبيٺل ٻئي جانور کي ڪو ڍئو آهي يا لنگهڻ، يا مونکي اڳئي ڪجهہ ڍئو آهي پر ٻر ۾ بينل کي لنگهڻ آهي، تنهن ڪري مان نٿي چران تہ جيئن هو بکايل ڪجهہ کائي سگهي. ائين هوءَ سوچي نہ ٿي سگهي، تنهنڪري ڪيس فقط پنهنجي بک يا گهرج جو احساس هوندو آهي ۽ جيتري طلب هوندي ائس، هڻ وٺ ڪري پنهنجو پيٽ ڀري ٿي بس ڪندي آهي. ڀلي پروارو ٻيو جانور لنگهڻ رهجي وڃي. انسان جيڪو اها تميز نٿو رکي تہ هي ٻئي جو حق آهي، هي ٻئي جو حساب آهي، هيءَ ڳالهہ ٻئي واسطي آهي ۽ انهيءَ سبب هو پاڻ کي روڪي نٿو،پر جيڪو اڇيس ٿو تنهن تي پاڻ اڳي ۽ تڳي جوعمل ڪري ٿو تہ اهو جانور مثل آهي.

جانور پنهنجي جذبات جي دنيا ۾ رهندو آهي. هن کي جيڪو پور پيو سو پورو ڪندو. ان ۾ صحيح ۽ غلط واجبي ۽ بي واجبي جي تميز نہ ڪندو. هيءَ سائي پوک آهي سا کائڻ نہ گهرجي، هي گاهہ پرائو آهي سو کائڻ نہ گهرجي، هي حق ٻئي جو آهي مون کي جڳائي نٿو، اهڙي تميز هن ۾ نہ هوندي آهي، ڇوتہ هن وٽ اهڙو شعور نہ هوندو آهي، هن وٽ اهڙي سڃاڻپ نہ هوندي آهي. انسان جيڪو اهو شعور نٿو رکي، اهڙي سڃاڻپ نٿو رکي، سو پڻ انهيءَ حالت ۾ حيوان آهي.

ادب انسان کي غور فڪر ۽ تميز سيکاري ٿو. مختلف هيلن وسيلن سان ماڻهوءَ کي جنجهوڙي جاڳائي حقيقتون ڄاڻائي ٿو. جيڪو سوچ کان ڪم نٿو وٺي، تنهن کي مختلف حيلن بهانن ۾ حقيقتن کي تصويرن جي روپ ۾ ڏيکاري ٿو. مختلف مظهرن، لقائن، رازن، رمزن ۽ حقيقتن بابت اها مصوري شاعريءَ ذريعي، ڪهاڻيءَ، ناول ۽ ناٽڪ ذريعي، مضمون ۽ مقالي ذريعي ڪئي وڃي ٿي. ادب جون مختلف صنفون هڪ تہ اظهار جا مختلف ذريعا آهن ۽ ٻيو تہ سکيا جا مختلف ڪورس بہ آهن.

ادب انهيءَ ماڻهوءَ کي جيڪو جانور جي حالت ۾ پيو جيئي، تنهن کي هٿ ڏيئي، ڪيس انسانيت جي مقام تي پهچائي ٿو. اديب حيواني حالت واري انسان جي اکين جا آپريشن ڪري ٿو، ان جي دل جي غلاظت کي ڌوئي صاف ڪري ٿو. حيوانيت واري حالت ۾ جيئندڙ انسان جون اکيون ڪيئن کولجن ۽ ان جي دل ڪيئن زنده ڪجي؟ اهو سچو چئلينج ادب کي آهي. ادب اُن لاءِ جستجو ڪري ٿو. پهريائين تہ انسان کي سوچڻ سکياري ٿو، پاڻ سڃاڻڻ ڏانهن راغب ڪري ٿو ۽ ڪائناتي لقائن تي غور ڪرڻ سيکاري ٿو.هن کي پنهنجي وجود جو تعارف ڪرائي ٿو، ڪائنات جا حيرت ڀريا رنگ ۽ اسرار ڏيکاري ٿو، پوءِ انهن سڀني جا جيڪي رشتا آهن، سي سمجهائي ٿو. يعني انسان جو پنهنجو پاڻ سان ۽ پنهنجي خالق سان جيڪو رشتو آهي، انسان جو ڪائنات، فطرت ۽ انساني سماج سان جيڪو رشتو آهي، اهي سڀئي رشتا گڏيل طور ڄاڻائي ۽ سڃاڻائي ٿو. جنهن کان پوءِ انسان زندگيءَ جي مقصد جي چونڊ ڪري ٿو ۽ مقصد جي چونڊ کان پوءِ مقصد لاءِ لوچڻ ۽ لهڻ جي راهہ اختيار ڪري ٿو. مطلب تہ ادب هڪڙي ايمبولينس وانگر آهي، جنهن ۾ مريض کي ويهاري علاج ڪرائي اچي انهيءَ جاءِ تي پهچائجي ٿو، جيڪو عمل جو ميدان آهي.

حوالا

1. قاضي، آءِ.آءِ. علامہ. مقالو: "قومن جو بقاءُ" مهراڻ جون موجون. ڪراچي: پاڪستان پبليڪيشن، ص 13 ۽ 14
2. قاضي، آءِ.آءِ. علامہ مقالو: "علم ادب". ڪتاب: ادب، زندگي ۽ سماج. مرتب: هڪڙو، انور فگار. ڊاڪٽر. شڪارپور: مهراڻ اڪيڊمي. ڇاپو پهريون، سال 2006ع، ص 2
3. قرآن مجيد. سورت، الانفال، آيت 22

4. نورالقرآن. سورت، الانفال، آيت 22. مترجم: مولوي حاجي احمد ملاح.
5. قرآن مجيد. سورت، الانفال، آيت 55
6. قرآن مجيد. سورت، الاعراف، آيت 179
7. هجويري سيد علي (المعروف داتا گنج بخش) ڪشف المحجوب. مترجم: نعيمي علامہ محي الدين مفتي. لاهور. بابر پبلشرز. ص 542
8. ايضاً، ص 542
9. ايضاً، ص 553
10. قرآن مجيد. سورت، مريم، آيت 96
11. نورالقرآن. سورت، مريم، آيت 96. مترجم: مولوي حاجي احمد ملاح.
12. هجويري سيد علي (المعروف داتا گنج بخش) ڪشف المحجوب. مترجم. نعيمي علامہ محي الدين مفتي. لاهور. بابر پبلشرز. ص 543
13. ايضاً، ص 553
14. قاضي، آءِ.آءِ. علامہ. مقالو: "علم ادب". ڪتاب: ادب، زندگي ۽ سماج. مرتب: هَڪڙو، انور فگار، ڊاڪٽر. شڪارپور: مهراڻ اڪيڊمي. ڇاپو پهريون، سال 2006ع، ص 54.
15. ايضاً، ص 1
16. ايضاً، ص 7
17. ايضاً، ص 60
18. ايضاً، ص 55
19. ايضاً، ص 7، 8
20. شيخ محمد ابراهيم 'خليل'، ڊاڪٽر. ادب ۽ تنقيد. شڪارپور: مهراڻ اڪيڊمي. جلد ٻيو، سال 2001ع، ص 22
21. ايضاً، ص 33
22. ايضاً، ص 33
23. ملڪاڻي، منگهارام، پروفيسر. مقالو: ادب يا ساهت ڇا آهي. ڪتاب: ادب، زندگي ۽ سماج. مرتب: هَڪڙو، انور فگار، ڊاڪٽر. شڪارپور: مهراڻ اڪيڊمي. ڇاپو پهريون، سال 2006ع، ص 23
24. شيخ محمد ابراهيم 'خليل'، ڊاڪٽر. ادب ۽ تنقيد. شڪارپور: مهراڻ اڪيڊمي. جلد ٻيو، سال 2001ع، ص 24
25. قرآن مجيد. سورت الاعراف، آيت: 172، 173
26. ايضاً، سورت: المائدة، آيت 69
27. قرآن مجيد. سورت: العنڪبوت، آيت: 46
28. ايضاً، آيت 82، 83
29. ايضاً، سورت: الانفال، آيت 24
30. شيخ، اياز. تون ڇپر تون ڇانوَ. حيدرآباد، سنڌ نيشنل اڪيڊمي ٽرسٽ. ڇاپو پهريون، سال 1995ع، ص 84، 85، 86
31. ملاح، احمد، مولوي. نورالقرآن. سورت: ياسين، آيت 20، 21، 22، 23، 24، 25، 26، 27
32. قرآن مجيد. سورت: ياسين. آيت: 25، 26، 27
33. ٽئگور، رابيندر ناٿ. مقالو: ادب جو ڪم. ترجمو: جهامنداس ڊي. پاٽيا. ڪتاب: ادب، زندگي ۽ سماج. مرتب: هَڪڙو، انور فگار، ڊاڪٽر. شڪارپور: مهراڻ اڪيڊمي. ڇاپو پهريون، سال 2006ع، ص 29
34. بروهي، اي.ڪي. ادب ڇا آهي؟ مترجم: سراج الحق ميمڻ. ڪتاب: ادب، زندگي ۽ سماج. مرتب: هَڪڙو، انور فگار، ڊاڪٽر. شڪارپور: مهراڻ اڪيڊمي. ڇاپو پهريون، سال 2006ع ص 19، 20
35. برڪت علي، آزاد. مقالو: ادب ۽ زندگي. ڪتاب: ادب، زندگي ۽ سماج. مرتب: هَڪڙو، انور فگار، ڊاڪٽر. شڪارپور: مهراڻ اڪيڊمي. ڇاپو پهريون، سال 2006ع، ص 70
36. منگهارام ملڪاڻي، پروفيسر. مقالو: ادب يا ساهت ڇا آهي؟ ڪتاب: ادب، زندگي ۽ سماج. مرتب: هَڪڙو، انور فگار، ڊاڪٽر. شڪارپور: مهراڻ اڪيڊمي. ڇاپو پهريون، سال 2006ع، ص 21
37. ٽئگور، رابيندر ناٿ. مقالو: ادب جو ڪم. ترجمو: جهامنداس ڊي. پاٽيا. ڪتاب: ادب، زندگي ۽ سماج. مرتب: هَڪڙو، انور فگار، ڊاڪٽر. شڪارپور: مهراڻ اڪيڊمي. ڇاپو پهريون، سال 2006ع، ص 29
38. بروهي، اي.ڪي. ادب ڇا آهي؟ مترجم: سراج الحق ميمڻ. ڪتاب: ادب، زندگي ۽ سماج. مرتب: هَڪڙو، انور فگار، ڊاڪٽر. شڪارپور: مهراڻ اڪيڊمي. ڇاپو پهريون، سال 2006ع ص 18-19
39. شيخ محمد ابراهيم 'خليل'، ڊاڪٽر. ادب ۽ تنقيد. شڪارپور: مهراڻ اڪيڊمي. جلد ٻيو، سال 2001ع، ص 19-20

پروفيسر شمشاد احمد سومرو

سيد نور محمد شاهہ ڪنڊائيؒ

(ڪلهوڙا دؤر جو ساهتيءَ جو بزرگ، حافظ، عالم، اديب ۽ شاعر)

سنڌ جي هر وسندي ۽ واهڻ، شهر ۽ ڳوٺ ۾ انيڪ ڪامل اولياء، عالم فاضل، محدث، مفڪر، شاعر ۽ صوفي بزرگ ٿي گذريا آهن، جن جون روحاني، علمي ۽ ادبي خدمتون ڏيهان ڏيهہ مشهور آهن ۽ انهن جون خانقاهون ۽ درسگاهون سونهاري سنڌ جي عظمت جو اهڃاڻ پڻ آهن. اهڙين عظيم روحاني خانقاهن مان ساهتيءَ جي سنڌر وستي ”ڪنڊا ڪاهي“ ۾ سيد نور محمد شاهہ ڪنڊائيؒ جي خانقاهہ بہ مشهور ۽ معروف آهي.

ولادت:

سيد نور محمد شاهہ بن سيد اسحاق شاهہ المعروف سيد موريل شاهہ جن ٻارهين صدي هجريءَ جي آخر 1180هہ مطابق 1766ع ڌاري جنم ورتو. پاڻ اصل ۾ پراڻن تڳرن (1) جا وينل هئا، جتان پوءِ ڪين 'ڄام ڪنڊل' ۾ لڏائي اچي پنهنجي اڏايل نئين ڳوٺ ڪنڊاهہ (2) ۾ اچي رهايو. ان بعد پاڻ سيد نور محمد شاهہ ڪنڊائي جي نالي سان مشهور ٿيا.

تعليم ۽ تربيت:

پاڻ ڪٿي پڙهيا، وثوق سان چئي نٿو سگهجي، پر سڪرنڊ جي ڀرسان 'ڪنب ليمان' جي مدرسي، نوشهروفيروز جي اوڀر طرف (4- ڪلوميٽر) مشهور علمي درسگاهہ ڪوڙو شريف(3) جي 'مدرسہ يعقوبيہ' مان ۽ حضرت قاضي احمد دمائيؒ جن جي قائم ڪيل مدرسي مان پڻ علم حاصل ڪيائون.

روحاني تعليم ۽ بيعت:

سيد نور محمد شاهہ جن ظاهري تعليم حاصل ڪرڻ بعد روحاني تعليم جي تڪميل مشهور نقشبندي بزرگ ۽ عظيم روحاني شخصيت حضرت قاضي احمدؒ (1112هہ/1700ع- 1223هہ/1808ع) جن وٽان ڪري ولايت عظميٰ جي درجي تي فائز ٿيا. مرشدن ڪين فيض سان پُر ڪري فرمايو تہ: ”اوهان کي اوهان جو حصو مليو، هاڻي اوهان ڳوٺ وڃي خدا جي خلق جي رهنمائي ۽ رهبري ڪريو.“ پاڻ دمائي بزرگن جي مشهور چئن خليفن مان وڏي فضيلت ۽ بلند مرتبي وارا ڪامل ولي الله، صاحب ڪرامت ۽ ڪشف جا صاحب هئا.

همعصر عالم ۽ بزرگ:

سيد نورمحمد شاهہ جا ڪيترائي عالم ۽ بزرگ همعصر هئا جن ۾ خواجہ پير محمد صالح دمائي (متوفي: 1232هہ/1816ع)، مخدوم عبدالوالي دربيلائي (متوفي: 1224هہ/1809ع)، خواجہ پير ميان نور الله دمائي (متوفي: 1295هہ)، مخدوم محمد عارف سيوهاڻي (متوفي: 1258هہ/1842ع)، مخدوم محمد يوسف ڪنياروي (متوفي: 1271هہ/1854ع)، مخدوم محمد عاقل ڪهڙوي (متوفي: 1293هہ/1876ع)، مخدوم خواجہ عبدالحي نوشهرائي (متوفي: 1235هہ/1819ع)، پير سيد علي گوهر شاهہ 'اصغر بنگلي ڏٺي' (متوفي: 1263هہ)، خواجہ محمد سعيد لنواروي (متوفي؟)، قاضي عزيز الله مٽياروي (متوفي: 1273هہ/1856ع)، قاضي حڪيم شاهہ محمد (اول) متوفي: 1280هہ/1863ع) قاضي مخدوم عبدالرؤف مورائي، (متوفي: 1306هہ/1888ع)، قاضي حافظ جان محمد نوشهرائي (متوفي: 1297هہ/1879ع)، حڪيم قاضي محمد فاضل نوشهرائي (متوفي: 1251هہ) ۽ ٻيا اچي وڃن ٿا.

روحاني ڪشف:

سيد نور محمد محمد شاهہ صاحبِ ڪشف هو، ان جا ڪيترائي مثال ملن ٿا جن مان هڪ مثال ڪاهي راهوءَ (4) جو صوفي فقير سچل لاڙڪ (5) (عمر 70سال) ٻڌايو تہ ڪاهيءَ ڀرسان ڪلهوڙا رهندا هئا جن وٽ هڪ

مينهن هئي جيڪا جڏهن به ويامندي هئي ته مالڪ سندس ڦرڪُهي ڇڏيندا هئا ته جيئن اهو ڦر ڪير نه ڏائي. اهڙيءَ طرح ٻه ٽي دفعا هنن ڦرڪُهي ڇڏيا. هڪ دفعي ڦرڪُهڻ بعد مينهن ڪير ڏيڻ بند ڪيو ۽ جڏهن ان کي ڏهن پيا ته ان مان رت اچڻ شروع ٿيو. ان لاءِ اهي سيد نور محمد شاهه وٽ تعويذ لکرائڻ آيا ۽ اچي سربستو احوال ڪيائونس. سيد نور محمد شاهه تعويذ لکڻ مهل ڪين چيو ته: "ابا! مينهن مون وٽ اچي دانهيو آهي ته هنن مون سان وڏي ويتن ڪئي آهي، منهنجا ٻچا ڪنا اٿن، مون سان انصاف ڪيو." شاهه صاحب تعويذ لکڻ کان انڪار ڪيو، جنهن تي هنن معافي ورتي ته اڳتي ايئن ڪونه ڪنداسين.

صاحبِ ڪرامت:

سيد نور محمد محمد شاهه جون تمام گهڻيون ڪرامتون مشهور آهن، جن مان هڪ ٻن جو هت تذڪرو ڪجي ٿو:

ڪندا ڪاهيءَ پرسان 'ٻلبل فقير ميربحر جو مقام' آهي، جنهن لاءِ چيو ويندو آهي ته اهو اگرو آهي ۽ اتان ڪوبه شخص ڪاٺ وغيره ڪٽندو هو ته ڪيس نقصان ٿيندو هو. هڪ دفعي هڪ جت فقير پري کان اُٺ ڪاهيو پئي آيو ۽ جڏهن انهي مقام پرسان اچي لنگهيو ته ساهي پٽڻ لاءِ اتي ترسيو ۽ پنهنجي اٺ کي انهيءَ مقام جي وڻن وٽ چوڙي ڇڏيائين. ڪجهه دير بعد سندس اٺ جي ٽنگ ڀڄي پئي ۽ اهو مسافر سخت پريشان ٿيو، ماٺهن ڪيس سيد نور محمد شاهه تي وڃي رات گذارڻ (جاڳڻ) جو چيو. اهو جت وڃي اتي جاڳيو ۽ عرض ڪيائين ته منهنجو اٺ نيڪ ٿي ويندو ته پڇاڙيءَ ۾ اچي سيد نور محمد شاهه تي خيرات ڪندس. رات جي پوئين پهر ۾ ڪيس اشارو مليو ته: " اُتي وڃي اُٺ ڪاهه." جت فجر جي ٽائيم تي وڃي اٺ کي اٿاريو ته اٺ اٿي بيهي رهيو ۽ نيڪ ناڪ هو. سچل فقير ٻڌايو ته جڏهن اهو اٺ پوڙهو ٿيو ته ساڳيو ئي جت ان کي هت (سيد نور محمد شاهه) تي ڪاهي آيو ۽ اٺ کي خيرات ڪيائين. اسان ڏٺو ته اُٺ جي جتان ٽنگ ڀڳل هئي، اتي هڪ لوهي پٽي لڳل هئي.

سندن ٻي ڪرامت پڻ تر ۾ مشهور آهي. سچل فقير لاڙڪ جو والد صاحب موريو فقير (متوفي: عمر 100 سال) پهلوان هو ۽ ترڻ تي مقابلي ۾ ڏيمڻ جو پتر ڪٽندو هو. هڪ رات جو سيد نور محمد شاهه کي خواب ۾ ڏٺائين ۽ کين عرض ڪيائين ته دعا ڪريو ته انهن ۾ وڌيڪ طاقت ٿئي. سيد نور محمد شاهه کيس پرسان پرنڊڙ ٻاهه جي مچ ۾ ٻانهن وجهڻ جو چيو. موريل فقير ٿورو پريشان ٿيو ۽ ٻاهه ۾ ساڄي ٻانهن ٻدران ڪابي ٻانهن وڌائين ۽ دل ۾ چيائين ته سڙي ته ڪابي ٻانهن سڙي. جڏهن سجاڳ ٿيو ته کيس ڪابي ٻانهن ۾ وڌيڪ طاقت محسوس ٿي. بقول سچل فقير جي، ته بابو ڪابي ٻانهن جي ترڻ تي پوٽا ٻه مڻ ڪٽندو هو (6).

سيد نور محمد شاهه جي هڪ ٻي ڪرامت پڻ مشهور آهي. سيد صالح محمد شاهه جيلاني (درگاهه راڻيپور شريف) وارن کي نرينو اولاد نه پئي ٿيو. ڪيترن ئي درگاهن ۽ اهل مماتي بزرگن وٽ ويو. ائين پاڻ دعا لاءِ سيد نور محمد شاهه وٽ ڪندا ڪاهيءَ ۾ جيپ تي چڙهي آيا. ان وقت سيد نور محمد شاهه بندوق هٿ ۾ ڪئي وڻ تي پکين جو نشانو وٺي رهيا هئا ۽ سندن فائر ڪرڻ سان ٻه پکي اچي پٽ تي پيا. سيد صالح محمد شاهه جيڪو اجان جيپ مان هيٺ مس لٿو هو ۽ حالي احوالي نه ٿيا هئا، کي مبارڪ ڏيندي فرمايو ته: "صالح محمد شاهه مبارڪ اٿوَ، اوهان کي ٻه پٽ ڄمندا." سيد صالح محمد شاهه، دعا لاءِ عرض ڪيو ۽ پاڻ سندن لاءِ دعا گهريائون. ان بعد سيد نور محمد شاهه کين دعوت کائڻ جو چيو، جيڪا انهن قبول ڪئي. ان وقت ظاهر طور تي وٽن کائڻ پيئڻ جو ڪوبه سيتو سامان نه هو. پاڻ مريدن کي چيائون ديگ چاڙهيو. پاڻ جتي ويٺا هئا، اتي پاڻ رکيل هو ۽ سندن چوڻ مطابق پاڻ جي ٻوري ان ۾ وڌائون. رڌڻ کان پوءِ اهو پاڻ چُوري ٿي پيو، جنهن تي سيد صالح شاهه چيو ته "سيد نور محمد شاهه آهي نوري، جنهن جو پاڻ به آهي چُوري(7)."

نور محمد شاهه جا صحبتي:

سيد نور محمد شاهه جا ڪيترائي صحبتي هئا جن ۾ ڪاهي راهو (ضلعو نوشهروفيروز) جو مشهور بزرگ قاضي شاهه محمد (اول) بن قاضي ميان محمد ڪامل، (روايتن مطابق ميان محمد ڪامل شاهه عبداللطيف

پنلئيءَ جو مريد هو ۽ لطيف سائين ميان صاحب وٽ ڪاهي راهو آيو هو، جتي هڪ رات قاضي صاحبن جي مسجد شريف ۾ ٽڪيو هو، جتان پوءِ پنلئي سرڪار ڪوٽڙي محمد ڪبير ۾ مخدوم محمد ۽ اتان ڪهڙن جي مخدوم ۽ سچل سائين جي ڏاڏي ميان صاحبڏني سان رهاڻ لاءِ روانو ٿيو هو. هن وقت اها تاريخي مسجد قاضي صاحب جي پڙپوٽي جي فرزند حڪيم قاضي شاهه محمد (پيو) شهيد ڪري نئين سر تمام خوبصورت ڊزائن سان تيار ڪرائي آهي)، جيڪو عالم سان گڏوگڏ وڏو حڪيم هو ۽ ڪاهي راهوءَ ۾ سندس مدرسو هو. پاڻ لوٽگ فقير (متوفي: 27 ذوالقعد 1279هه/1862ع) جو مريد هو، ۽ خليفي سندس وصيت مطابق فقير جي جنازي نماز پڙهائي هئي. قاضي صاحب 1280هه/1863ع ڌاري وفات ڪئي(8). حافظ ميان محمد دائود قريشي بن حافظ ميان عبدالستار قريشي، وڏو عالم، پرهيزگار ۽ متقي شخصيت ٿي گذريو آهي. پاڻ سيد نورمحمد شاهه جو صحبتي هو، سندن مدرسي ۾ درس ۽ تدريس جون خدمتون سرانجام ڏيندو هو. حافظ صاحب، سيد نور محمد شاهه جي مسجد شريف (ڪنڊيا ڪاهي) ۾ مسجد جي امامت جو فرض پڻ انجام ڏيندو رهيو. پاڻ ڪوڙي شريف جي ’مدرسه يعقوبيه‘ ۾ پڻ درس ڏيندا هئا. سندن ڪيترائي ڪتاب تصنيف ٿيل آهن جيڪي پوين وٽ محفوظ آهن. ڪين مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جيڪو سندن همعصر هو، پنهنجو هٿين اکرين لکيل ڪتاب ’سفينة السالڪين‘ تحفي طور ڏنو. ان ڪتاب تي مخدوم محمد هاشم جي مهر ۽ سندن هٿ اکرن ۾ لکيل عبارت موجود آهي. اهو ڪتاب ۽ ٻيا قلمي ڪتاب، سندن اولاد وٽ محفوظ آهن. پاڻ 27 رجب 1218هه/1803ع تي وفات ڪيائين ۽ ابجي- منياٽيءَ ۾ مدفن آهن(9).

قاضي ميان محمدي بن حافظ ميان محمد دائود قريشي: سيد نورمحمد شاهه جو پيارو طالب، خليفو همعصر ۽ صحبتي هو. پاڻ شعبان مهيني 1218هه/1803ع ۾ تولد ٿيو ۽ 12 ذوالقعد 1293هه/1876ع ۾ وفات ڪيائون. قاضي صاحب حافظ قرآن، عالم ۽ ولايت جو صاحب هو. مخدوم محمد يوسف دهلوي وٽ ڪاهي راهو ۾ قرآن پاڪ قرات سان حفظ ڪيائون، جڏهن ته شريعت جو علم ڪوڙي شريف جي ’مدرسه يعقوبيه‘ مان حاصل ڪري فارغ التحصيل عالم ٿيو. معرفت جو علم سيد نور محمد شاهه کان حاصل ڪيائون. پاڻ صاحب حال ۽ قال هو. پنهنجي زندگيءَ جو ڪافي حصو درس تدريس ۾ گذاريائون. ڪنڊيا ڪاهيءَ ۾ سيد نور محمد شاهه جي قائم ڪيل مدرسي ۾ گهڻو عرصو رهيو ۽ ان دوران سيد نورمحمد شاهه جي مسجد شريف جي امامت جا فرض پڻ انجام ڏنائون. حافظ صاحب، صاحبِ تصانيف پڻ هو. سندس ڪيترائي لکيل قلمي ڪتاب، عربي ۽ فارسيءَ ۾ سندن پوٽن وٽ موجود آهن. ميان محمدي قريشي جن جو وڏو ڪتبخانو هو جيڪو ڪين وڏن کان ورثي ۾ مليو هو ۽ پاڻ به ان کي وڌائي اوج تي پهچايائون. پاڻ سڄي عمر مجرد رهيا ۽ شادي نه ڪيائون. سندن ڪتبخاني جو ڪافي حصو ميان صاحب جي پاءُ ميان قاضي محمد ايوب جي فرزند ميان محمد عبدالرحمان قريشي (متوفي: 1920ع) جي پوٽي عتيق الرحمان قريشي بن قاضي ميان اسدالله وٽ محفوظ آهي، جنهن ۾ اڻلڀ قلمي عربي، فارسي مخطوطا، قرآن جا قلمي قديم نسخا، فقه، تصوف ۽ ٻين موضوعن تي سوين مخطوطا ۽ ڪجهه خانداني بياض شامل آهن (10).

مخدوم محمد يوسف دهلوي: روايتن مطابق چندي ڳڙهه رياست جو شهزادو هو، اميري ڇڏي فقيري اختيار ڪيائين ۽ حج جي ارادي سان ’راور‘ وارو رستو ڏئي نوشهروفيروز پهتو، جتي مخدوم شهاب الدين غالباً مخدوم عبدالحي نقشبنديءَ جو والد صاحب جيڪو ’سير ڏٺي‘ جي لقب سان مشهور آهي، شاهه نصير نوشهرائي (ڪافين جي قادرالڪلام شاعر جو ڏاڏو هو) سان ملاقات ٿين. مخدوم صاحب کين چيو ته اوهان پيرسن آهيو، باقي عمر هن ملڪ ۾ رهي فيض پکيڙي اجرحاصل ڪيو. پوءِ پاڻ ڪاهيءَ جي جامع مسجد ۾ رهڻ قبول ڪري درس کوليائون. چوندا هئا ته سندن زبان مبارڪ ۾ عمده تاثير هو يعني جن ڪائنڻ سبق ورتو انهن مان ڪي عالم ٿيا ته ڪي حافظ. اها ڳالهه تمام مشهور هئي. قاضي ميان محمدي جي پائيٽي ميان عبدالرحمان قريشي (متوفي: 1920ع) جي لکڻ مطابق ته ميان صاحب اسان کي ٻڌايو ته: ”جڏهن پاڻ تمام پوڙها ٿيا تڏهن سندن آڏو خليفا ۽ حافظ هئا جيڪي پڙهائيندا هئا ۽ پاڻ رڳو عبادت ۾ مشغول هوندا هئا. حافظ صاحب مرحوم جي لاڏاڻي جو وقت ٿيو

تڏهن سيارو هو، کين اسهالن جي بيماري ٿي، پوءِ اوچتو هڪڙو شخص اچي ظاهر ٿيو جنهن کي ڪنهن به نٿي سڃاتو، اهو سندن خدمت ڪندو هو، اندر حُجري ۾ ٻاهر جي پرسان رسي ٻڌي انهيءَ تي لٽا ڌوئي سڪائيندو هو. جنهن وقت پاڻ رحلت ڪيائين ته پوءِ اهو شخص غائب ٿي ويو.“ هيءُ ولايت جو صاحب 9 جمادي الاول 1237هه/1821ع تي لاڏاڻو ڪري ويو، کين ڪاهي راهو ۾ مسجد جي لڳ ڏکڻ ۾ صحن اندر قاضي شاهه محمد پرسان قبي ۾ مدفن ڪيو ويو(11).

خليفا ۽ مريد:

سيد نور محمد شاهه جا هزارن جي تعداد ۾ مريد ۽ معتقد هئا جيڪي سندن روحاني فيض مان ڀرپور ٿي ڪامل ٿيا. ڪيترائي حق جا طالب راهه سلوڪ جون منزلون طئي ڪري، روحاني فيض وٺي واصل باالله ٿيا، انهن بزرگن وري پنهنجو خانقاهون قائم ڪري نقشبندي سلسلي کي اڳتي هلايو ۽ پاڻ پڻ ڪيترن ئي ٻانهن کي فيض ڏنائون جيڪي صاحبِ فيض ٿيا جن مان ڪجهه جو تذڪرو هيٺ ڏجي ٿو:

خليفو مخدوم محمد عيسيٰ ڪيريو بن حافظ ميان شاد الله: پريا پرسان ڳوٺ ڊينگي جو رهواسي هو، تمام وڏو ڪرامت ۽ ڪشف جو صاحب ٿي گذريو آهي. پاڻ سيد نور محمد شاهه جو پيارو مريد ۽ خليفو هو. سندن مقام ۽ مرتبي جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو جو سندس مرشد جيڪي کين خط لکيا آهن تن ۾ کيس دعا لاءِ چيو ويو آهي. روايتن مطابق پيرعلي گوهر شاهه اصغر ’بنگلي ڌڻي‘ ڳوٺ ڊينگي پرسان ’ٻنا واٿر‘ وٽ پنهنجن مريدن ڪيرين فقيرن (جيڪي اڄ تائين خليفا سڏجن ٿا) چاڪاڻ ته پاڻ سيد پير صبغت الله شاهه (اول) ’تجرڌڻي‘ ڪان وٺي اڄ تائين مريد آهن) جي دعوت تي آيا، اتي پهچي پاڻ فرمايائون ته هتي مون کي خوشبوءِ ٿي اچي. فقيرن کين وراڻيو ته هائو سائين هتي هڪ فقير آهي. پاڻ ميان محمد عيسيٰ وٽ آيا ۽ ڪجهه وقت رهاڻ ڪري بعد ۾ پنهنجن مريدن ڏانهن روانا ٿيا. ميان محمد عيسيٰ حافظ قرآن هجڻ سان گڏوگڏ فارغ التحصيل عالم هئا. نوشهري فيروزي قاضين جي مدرسي مان علم جي تحصيل مڪمل ڪيائون. پاڻ بهترين ڪاتب پڻ هئا. هن وقت به سندن پڙپوٽي حڪيم ميان محمد صالح (1928- 1991ع) جي فرزند ميان محمد عيسيٰ وٽ وڏڙن جا ڪيترائي عربي، فارسي ۽ سنڌي جا ڇاپي توڙي قلمي نسخا موجود آهن جن ۾ سيد نورمحمد شاهه جا لکيل خط (جيڪي ميان محمد عيسيٰ ڏانهن لکيا ائن) ميان صاحب جي هٿين اکرين منظوم سنڌي ۽ فارسيءَ ۾ ملن ٿا، ان کان علاوه خواجه محمد زمان لنواروي جي ملفوظات ’فردوس العارفين‘ جيڪا سندن مريد بلوچ لکي، ميان عيسيٰ جي ڪتابت ٿيل موجود آهي. ميان صاحب جا سنڌي توڙي فارسي اکر موتين جي داڻن جهڙا سهڻا آهن. سيد نورمحمد شاهه جي لکيل منظوم سنڌي خطن توڙي فارسيءَ وارن خطن مان معلوم ٿئي ٿو ته ميان محمد عيسيٰ کين تمام پيارو ۽ ويجهو هو، ڪافي حال احوال هنن سان اوريا ائن. انهن خطن مان معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ کين سلوڪ جي طالبن جي تربيت لاءِ پڻ مامور ڪيو هو.

سيد نورمحمد شاهه جي لکيل منظوم خطن مان سندن ولايت جي مقام جو پتو پوي ٿو. هڪ خط ۾ پاڻ لکن ٿا: ”اعليٰ علم ذات جو آهي سڀن علمن کا، سڀ ڪُهي کي حاصل نٿي ري عارف انبيا. سو اوان کي حاصل آهي اعليٰ مقصودا.“ يا ٻئي خط ۾ لکن ٿا ته: ”اوان کي بادشاهي وڏي معرفت آهي حاصلا، هي وڏي نعمت آهي سَرتاج ٻن جهانن کا. وڏا بخت انجا جن کي آهي نصيبا.“ يا ”اوين پاهجي مولا ساهوئجو محوَ مشغلا، خليفي سا صحبت ڪجو ساڻ ادب محبتا، پوءِ فاني بقا با الله هوئجو محڪم مولا سا.“

ميان محمد عيسيٰ کان سوين ماڻهن فيض ورتو، سندن خليفن ۾ الهه جيارو سهتو ڀلاڻي ضلعو نوشهروفيروز، محمد صالح پنيو نزد پريا، جمعو فقير سومرو پاڳو ديرو لڳ ٺارو شاهه (ضلعو نوشهروفيروز)، ظفرالله جمالي- شڪارپور ۽ مائي ڪنباڻو جتوئي، محراب پور، ڏوڪري (لاڙڪاڻو) مشهور ۽ معروف آهن. پاڻ 1287هه/1870ع ڌاري وفات ڪيائين. سندس مزار مبارڪ ڊينگي ۾ مسجد شريف جي اتر ۾ آهي، جنهن تي ڪوئو نهيل آهي. سندن مزار سان گڏ اولهه ۾ سندن فرزند ميان عبدالرحمان ۽ اوڀر ۾ ٻيو فرزند محمد صالح مدفون آهن.

ڪوٺي کان ٻاهر سندن پوٽو ميان حڪيم الهڏنو (متوفي: 1934ع) مدفون آهي، جنهن مٿان چاپرو ٺهيل آهي.

ميان صاحب کي چارفرزند: ميان محمد صالح، ميان عبدالرحمان، ميان عبدالرسول ۽ ميان علي محمد هئا. عبدالرسول ۽ ميان علي محمد شادي ڪانه ڪئي جڏهن ته ميان عبدالرحمان کي صرف هڪ نياڻي هئي. باقي ميان محمد صالح کي ست فرزند ٿيا جن مان ميان الهڏنو (متوفي: 1934ع) حافظ قرآن، حڪيم، فارسيءَ ۽ عربيءَ ٻوليءَ جو ڄاڻو هو. پاڻ پنهنجي بزرگن جا ڪجهه نسخا پنهنجي هٿ اکرن سان نقل ڪري ڪين ضايع ٿيڻ کان محفوظ ڪيو. ميان صاحب جي اولاد مان ڪيترائي ولايت ۽ ڪاني ڪرامت جا صاحب هئا، جن مان خليفو ميان علي محمد ۽ خليفو ميان الهڏنو مشهور هئا(12).

مخدوم عبدالواحد 'عبدي' (ٻکي ڏٺي) بن مخدوم محمد عيسن دربيلائي: سيد نور محمد شاهه جا تمام پيارا مريد ۽ خليفا هئا. پاڻ 1243ھ/1827ع ۾ دربيلي ۾ جنم ورتو. مخدوم صاحبِ ڪشف ۽ ڪرامت جو ڏٺي ۽ واصل باالله هو. مرشد کين گهڻو ڀائيندا هئا. مخدوم صدرالدين، جيڪو سندن پڙپوٽي جي فرزند محمد اڪرم (متوفي: 1993ع) جو پٽ آهي، جي روايت مطابق ته هڪ دفعي سيد نورمحمد شاهه پنهنجي گهروارن سان ويٺا هئا ته سندن گهرواري ننڍڙي نياڻيءَ ڏانهن اشارو ڪندي عرض ڪيو ته: 'قبلا! ننڍڙيءَ کي دعا ڪيو ته ڪيس ٻاءُ ڄمي.' پاڻ پنهنجي گهر واريءَ کي فرمايائون ته: "هن کي مخدوم عبدالواحد جو ٻاءُ آهي." ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته مخدوم صاحب کين ڪيترو نه پيارو ۽ عزيز هو. پاڻ ڪنڊياري کان اولهه طرف چند ڪلوميٽر ٻچاءُ بند اندر 'آباد' ڳوٺ ۾ درگاهه جو بنياد وجهي نقشبندي سلسلي کي هلايو. ڪائنن سوين ماڻهن فيض وٺي ڪماليت حاصل ڪئي، جن مان خليفو صوبدار جتوئي ڏوڪريءَ وارو، ميوو فقير چانڊيو بهادرپور خيرپورناٿن شاهه، آيل ڏلپوٽو، نصيرآباد، قنبر- شهدادڪوٽ، سيد فتح علي شاهه (ڪيٽي نواز علي شاهه) مخدوم صاحب جا خليفا هئا ۽ صاحبِ ڪرامت هئا. ان کان علاوه خيرپور ناٿن شاهه پرسان رهندڙ ڪهنگ جا قاضي ۽ ٻگهيا ڪيٽي جا محمد موسيٰ ٻگهيو، خان صاحب الله بخش ٻگهيو (نئين ڳڏ، ڏوڪري) پڻ سندن مريدن ۾ شامل آهن. هنن ٻگهين ديهه آباد ۽ ڀرپاسي جي ڪافي زمين مخدوم صاحب کي ننگر ۾ ڏني هئي. مخدوم صاحب 1291ھ/1874ع تي وصال ڪيو، کين 'آباد' ۾ دفنايو ويو. ڪافي سالن بعد سندن فرزند مخدوم حبيب الله (ڄم: 1267ھ/1850ع) کين اتان ڪيرائي، ان کان اورتي 'پيري' ۾ دفن ڪرايو ۽ اتي درگاهه جو بنياد وڌو ويو. پيريءَ واري زمين سندن مريدن لنجارن جي هئي جن کين ڏني جتي مخدوم صاحب سان گڏ سندن اولاد پڻ مدفون آهي.

مخدوم عبدالواحد کي چار فرزند: هيرمحمد، حبيب الله، محمد مراد ۽ ولي محمد ٿيا. ميان حبيب الله، ان جي فرزندن ميان غلام صديق، ميان غلام محمد، ميان غلام نبي، هن سلسلي کي اڳتي هلايو(13). مخدوم صاحب جي وفات تي سندن سؤٽ مخدوم غلام الله جي فرزند مخدوم خان محمد هينيان شعر چيا:

سيد اقطاب شاهي عاجزان،
غوث عالم دستگير بيڪسان.
درطريقهِ خواجهائي نقشبند،
هست عاليشان ايشان ارجمند
من چه گويم وصف آن سلطان دين،
خواجهِ عبدالواحد برهان دين.
هاتف آوازه مراد داره چنين،
ڪاشف اسرار وحده ڪاملين.

1291ھ/1874ع

خواجه عبدالواحد اسرار حق،
شد منور نور او انور حق.
شهِ زنورمحمد نوريابه
برسرِ او نور نور انبياء.
درطريقه خواجها روشن خوراست،
دستگيري بيکسان محتاج است.
دُر دُري يد در سفينه اولياء،
عاشق برآن شهي شه اولياء.
من چه گويم وصف آن اقطاب سلطان دين
غوث اعظم دستگيري اولياء.

—

بحراز اين شد خواجه عبدالواحدي،
درِ طريقه خواجهائي دُر بُدي.
بحرازان شد شه حبيب الله ولي،
درجهان شد کامل مکمل ولي.

—

خواجه عبدالواحد شد • بعد ازو،
رحمت العالمين شد باز او،
من چه گويم وصف او ابرسخا،
تابند پيغمبري شد اوليا(14).

مخدوم عبدالواحد فارسيءَ جو بهترين شاعر هو. سندن کيترو ئي ڪلام چيل آهي. ان کان علاوه ٻاءَ بهترين ڪتابن جو مصنف پڻ هو. گهڻي ڳولا ڦولا بعد سندن ڪجهه شيون مليون آهن، جن جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

مخدوم صاحب پنهنجي چاچي مخدوم محمد جعفربن مخدوم عبدالواحد (متوفي: 1268ھ/1851ع) جي وفات تي هينيان تاريخي اشعار چيا:

بدعارف مکمل آن پيشوائي دين،
برمسند طريقت آن شاه بد نشين.
باتاج لطف ايزد آن شاه سرفراز،
از عارفان هردوجهان بود بهترين.
مهتاب چو......... شد معدوم آترمان،
برداشته نقاب چو محبوب حورجبين.
شد رحلتش بوقت عصرازين سرافنا،
بادوستان ذي سلم گشت همنشين.
تاريخ نوزده بُده ماه صفردرآن،
باقرب حق مشرفِ نزديک شد ترين.

مردن بعاشقان نبود هيچڪه بدان،
زين غم سرانشته آرام درمڪين.
باحورقاصرات الطرف گشت همنشين،
درباغ بس مڪرم خوش جنت برين.
از ماتم فراق غم وهجر فرقتش،
برخاطر محبان چون لاله داغ بين.
گرطالبي ڪه داني سالِ وصال او،
حاصل شود تراز عددها چراغ دين(15).
1268ھ/1851ع

ان کان علاوه مخدوم صاحب خواجه محمد صالح دمائي رحه جن جي پوٽي خواجه محمد صديق بن خواجه عبدالواحد (متوفي: 1267ھ/1850ع) جي وفات تي پڻ هڪ ڏکهو قطع تاريخ چيو آهي. مخدوم عبدالواحد جو هڪ فارسي غزل ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجي ڪتاب "تڪمِلهٔ التڪمِلهٔ" ۾ ڏنو آهي، جيڪو هيٺ ڏجي ٿو:

قاضيا چندين نصيحت مي ڪني ازعشق دوست،
آتشي از بادِ صرصرکي بگيرد انتفا.
اهل طاعت راهلالي چيز آمد ماهِ نو،
واين هلالِ عيد مارا درشفق رنگ حنا.
عابدان راقبله اي باشد جمال سنگ ڪعب،
قبله ماعاشقان محراب ابرو ڪج نما.
ازچه 'عبدي' گشته اي پابسته درناموسي وننگ،
خيز چون مَردي يلانه شو بميدان ڪربلا(16).

ٻلڙو فقير: جنهن جو مقام نوشهري فيروز کان 6 ڪلوميٽر ناروشاهه روڊ تي مولهڻ ڳوٺ کان اڀرندي واقع آهي. اُن مقام جي نزد ڪانوَڙا ڪلهوڙا (جيڪو ڪلهوڙن جو هڪ پاڙو آهي) جو ڳوٺ آهي ۽ غالباً پاڻ به فقير انهيءَ پاڙي سان تعلق رکندو هو. سندس نالي متعلق گهڻي ئي ڪوجنا ڪئي وئي پرمعلوم تي نه سگهيو. هن فقير کي ٻلڙو فقير چو سڏيو ويو، ان متعلق ڪافي جهونن کان پڇا ڳڇا ڪئي وئي، جن مطابق هيءُ فقير سيد نورمحمد شاهه جو مريد هو، ننگر لاءِ ڪانيون ڪري انهن جا ڪندا وغيره وات سان چلي صاف ڪري اچي ننگر خاني جي اندر خاموشيءَ سان اڇلائي ويندو هو. اهو سندس روز جو معمول هو. هڪ ڏينهن سيد نور محمد شاهه جن پڇا ڪئي ته هي ڪانيون روز ڪير ٿو اڇلائي وڃي. ماڻهن عرض ڪيو ته 'قبلا! الائي ڪير آهي؟ خبر نٿي پوي.' پاڻ نور محمد شاهه جن فرمايو ته ڪو ٻلڙو آهي ڇا جو توهان کي ڏسڻ ۾ نٿو اچي، ان ڏينهن کان وٺي ان تي ٻلڙو فقير نالو پئجي ويو (17).

قاضي ميان محمدي قريشي: قاضي صاحب، منياڻي- ابجي جي قريشي خاندان جي فرد حافظ محمد دائود قريشي (متوفي: 1218ھ/1803ع) جو فرزند هو. پاڻ سيد نورمحمد شاهه جو پيارو مريد ۽ فيض يافته خليفو هو. قاضي صاحبان جي خانداني روايتن مطابق حافظ محمد دائود جن هتان سنڌ مان هجرت ڪري مديني پاڪ وڃي ۽ اتي باقي عمر گذارڻ جو ارادو هئن. ڪين خواب ذريعي حضور پاڪ ﷺ جن ارشاد فرمايو ته: "شاديءَ کان انڪار نه ڪر ۽ وڃ وڃي ڳوٺ مان شادي ڪر جو تومان هڪ گل پيدا ٿيڻو آهي". مطلب ته ميان حافظ صاحب به حج ڪري 15 رجب 1217ھ/1802ع تي پنهنجي ڳوٺ پهتا ۽ 27 شعبان بروز سومر 1217ھ/1802ع تي شادي ڪيائون. پاڻ 27 رجب ڇنڇر جي رات بوقت تهجد 1218ھ/1803ع تي وفات ڪيائين. ميان محمدي جن شعبان مهيني ۾ اربع ڏينهن 1218ھ/1803ع تي ڄاوا. پاڻ جيد عالم ۽ صاحبِ ڪرامت بزرگ هو. سندن ڪيترين ئي ڪرامتون مشهور

آهن. سندن خانداني بياض (جيڪو ميان عتيق الرحمان قريشيءَ وٽ منياڻيءَ ۾ موجود آهي) ۾ ڪيترين ئي ڪرامتون درج آهن، جن مان هڪ هن ريت چٽايل آهي ته: "ابجيءَ ۾ هڪ ٽيڪو نالي هندو رهندو هو، تنهن سندن امتحان لهڻ لاءِ ته قاضي صاحب ڪرامت بزرگ آهي يا نه، تنهن کين عرض ڪيو ته وهانوَ لاءِ مون کي ٻارنهن ڪاسا ڪڻڪ جا گهرجن جيڪي هتي شهر مان نٿا ملي سگهن، مهرباني ڪري اوهان ڏيو. پاڻ انهيءَ واڻئي کي چيائون ته ٻهين وڪڻندا ڪوڙ آهيون پر توکي ضرور ڏبا. وٽن هڪ ننڍڙو گندڙو اٽڪل ٽن ڪاسن جو هو، ان جو ليڙو (ڍڪ) ڪولي ٽيڪوءَ کي چيائين ته ان ڪڻ هن ٻارنهن ڪاسا پري پورا ڪري ڏسي ته گندڙو پريو پيو آهي. اها عبرت جهڙي ڳالهه ڏسي ڪانئن معافي ورتائين."

مخدوم قاضي بخش علي: مخدوم قاضي بخش علي بن مخدوم محمد جعفر درٻيلائي، سيد نور محمد شاهه جن جو پيارو مريد ۽ خليفو هو. سندن والد مخدوم محمد جعفربن مخدوم عبدالواحد پڻ الله جو نيڪ ٻانهو هو. پاڻ مخدوم عبدالوالي درٻيلائي (متوفي: 1224هه/1809ع) جو سجاده نشين ۽ گادي نشين هو. هن چنچر ڏينهن ٽيهريءَ وقت 19 صفر 1268هه/1851ع تي وفات ڪئي. مخدوم صاحب جي غسل ڪفن جو بندوبست ۽ جنازي نماز نورمحمد شاهه جن پڑهائي ۽ ٽئين ڏينهن تي سندن وڏي فرزند مخدوم عبدالوالي (دوئم) عرف بخش علي قاضيءَ کي دستار (پڳ) ٻڌايائون ۽ سجاده جي مسند تي ويهاريائون. ان ڪان چند ڏينهن پوءِ خواجه نور الله دمائي (سجاده نشين درگاهه حضرت قاضي احمدؒ) جن مخدوم بخش علي وٽ عذرخواهيءَ لاءِ آيا ۽ کيس دستار فضيلت ۽ دعائن سان سرفراز فرمايائون. قاضي بخش علي 1248هه/1832ع تي درٻيلي ۾ جنم ورتو ۽ 14- ربيع الاول 1288هه/1871ع تي وفات ڪيائين، کيس درٻيلي ۾ مخدوم عبدالوالي (اول) سان گڏ دفنايو ويو. سندس مسند تي سندس وڏو فرزند مياڻ محمد عارف ويٺو. قاضي بخش عليءَ جي وفات تي سندس خاص خليفي محمد حسن ديدڙ (متوفي: 1873ع. ڳوٺ ديدڙ تعلقو قنبر) هينيون رباعيون فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ چيون:

ماه شرع شريعت تابنده تازه بود،
زوج چو قطب كامل اوج اندازه بود
تاريخهائي ابجد سالِ مغان منير
هاتف ندا بداد غريب نِوازبود

واهه محبت ميان مصلي جي، واهه رونق ۽ روءِ تجلي جي.
هي هاتف ڏسي چئي تاريخ، واهه جا رمز بخش علي جي.
1288هه/1871ع

ميان قاضي بخش علي جي مسند تي ميان محمد عارف ويٺو، جيڪو 3 ربيع الاول 1268هه/1851ع تي تولد ٿيو ۽ 26 رمضان المبارڪ بروز سومر 1300هه/1882ع تي وفات ڪيائين. سندن خانداني مريد مشهور شاعر شاهه محمد ديدڙ قطعه تاريخ وفات چيو ۽ 'از غير جهان پاڪ' مان تاريخ وفات ڪڍي آهي (18).

مخدوم حاجي محمد ادريس: مخدوم محمد ادريس، درٻيلي ۾ 1251هه/1835ع ۾ مخدوم عبدالنبي (متوفي: 1267هه/1850ع) جي گهر ۾ جنم ورتو. پاڻ سيد نورمحمد شاهه جا خاص مريد هئا. اڪثر درگاهه ڪنڊاهه شريف' تي گذاريندا هئا. سندن مرشد سان تمام گهڻي محبت هئي ۽ سيد نور محمد شاهه جن پڻ کين گهڻو پائيندا هئا ۽ پيار ڏيندا هئا. پاڻ 20 ذوالحج 1324هه/1906ع تي وفات ڪيائون ۽ درٻيلي ۾ مخدوم محمد عثمان جي مقام ۾ مدفون آهي. سندس پونئرن مان هڪ فرزند سنڌ جو جيد عالم مخدوم محمد دائود (1290هه/1873ع-1361هه/1942ع) ٿي گذريو آهي جيڪو هڪ وڏي عالم سان گڏوگڏ سنڌي، فارسي ۽ عربيءَ جو بهترين شاعر هو. پاڻ 27 رجب 1290 تي تولد ٿيو ۽ 5 ربيع الاول 1361هه/1942ع تي وفات ڪيائين. مخدوم محمد ادريس جي وفات تي سنڌي ٻوليءَ جي نامور شاعر ۽ عالم حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ هينئين قطعه تاريخ وفات چئي:

حسرتا رفت زدنياؤ جد اگشت زما،
آنک او بود يقين قطب زمان بي تلميس.
بيست پنجم ذي حجه شب شنبه برفت،
آنک پيوسته همي دربشغل تدريس.
بود چون قائم برسنت زان شد سالش،
عالم سني مخدوم محمد ادريس.

مخدوم محمد دائود پڻ ڪيتريون قطعه تاريخ وفات چيون آهن، جن مان هڪ هيٺ ڏجي ٿي:

فرياد وفغان ڪ وجيد زمان مخدوم جهان قطب دوران،
رفته زجهان منها بجان داغ هجرات احرف قلبي.
درويش صفت گردون هم ومحبوب خدا محموديشم.
درعلم وعمل درفيض و فضل اعليٰ واڪمل من فضلٌ ربي.
ازڪس دلشش فلڪ آه دلش داؤد خمش گوسال وسنش،
هردم زخدا درصبح ومسا خواهي بدعا اغفرربي(19).
1324

ان ڪان علاوه مخدوم دائود 'رحمت شد'، 'چراغ حق' مان پڻ سندس وفات جو سن ڪڍيو آهي.

تصنيفات:

سيد نورمحمد شاهه ڪنڊائي، هڪ وڏي عالم ۽ معارف سان گڏوگڏ هڪ بهترين شاعر ۽ اديب هو. سندن ڪيترائي ڪتاب فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ تحرير ٿيل هئا، جن مان اڄ اسان وٽ صرف 'مڪتوبات ڪنڊائي' (منظوم فارسي خط) 'تڪميل المعرفت' (منظوم فارسي- تـصوف) 'حقيقتِ معرفت' (منظوم سنڌي) ۽ 'مڪتوبات ڪنڊائي' (منظوم سنڌي خط) محفوظ آهن.

حقيقتِ معرفت:

هيءُ مخطوطو 'الف اشباع' واري نوع ۾ آهي، جيڪو تصوف جي اهم سوڪڙي آهي. هن ۾ سلوڪن جو تفصيلي ذڪر ڪيل آهي. هن مخطوطي ۾ 15 صفحا آهن ۽ هر صفحي ۾ چوڏنهن سٽون آهن هيءُ مخطوطو ساهتيءَ جي وڏي محقق ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائيءَ وٽ محفوظ هو جيڪو اڄڪلهه علم پرور ۽ ادب دوست بشير احمد هيسباڻيءَ وٽ موجود آهي. ۽ ان جو نقل مون کي سندس مهربانيءَ سان مليو. جنهن جو تعارف هت ڏجي ٿو:

هن مخطوطي جي شروعات هيئن ٿئي ٿي:

ساراهه جي سبحان کي جو قادر قيوما،
ڏهه عدم موجود ڪيا ۽ مڙئي مظاهرا،
منجا ڪِني قطري خلقي صورت انسانا،
عقل ڏنا ۽ انسان کي سنڌو معرفتا،
حقيقت حيرت حسن جي ٿي تهڪي نصيبا،
ولايت قرب معبيتَ جي ٿي تهڪي تنويرا،
الانسان سري وَأنَا سِرَهُ اعليٰ بشارتا،
سدا ته صاحب کي ڪجي ساراها،
ڪيُر سڪندو ڪري تهجي تعريفا،
مُرسل مُحمد موڪليو اعليٰ محبوبا،

سرور سلطان أنبيا زينت ارض سَمَاءِ،
سرتاج سڀني اؤليا شفيع اُمتا. الخ (20).

ان بعد نسخي متعلق فرمائن ٿا تہ:

هاڻي 'حقيقتِ معرفت'، جي ڪجي بيانا،
منجھ باب طريقت شريعت آهي توبہ ڪاالفرضا،
توبہ ڪرڻ ڏھ گناهن مڙني صغيرن ڪبيرنئا،
قتل زنا چوري ۽ غيبت بهتانا،
ظلم حسد ڪرڻ بغض ۽ ڪينو عداوتا،
حُب جَاهُ رياست جو ۽ محبت مجازا،
رياءُ رعونت تڪبر تزويرا،
مال يتيمن جو کائڻ ۽ فسق فسادا،
شاهدي ڪوڙي ڏيڻ ۽ ڪرڻ جاسوسا،
بيفرماني ماءُ پيءُ جي ڪرڻ کائڻ خمرو آفيما. الخ (21).

مخطوطي جو خاتمو هن طرح ٿئي ٿو:

بعد فناجي سالڪ اهي ايمن عود ڪنا،
پوءِ منجھ ولايت نبين اولِيْ العزم جي ڪندو سُلوڪا،
ان کي "سيرٌ في الله" ۽ سَيرُ اسما" صفاتن جو سالڪ چون ٿا،
اِن وقت ۾ 'سَيرُ خاصيت' عناصرن جو ٿيندو 'شروعا'
بعد ان جي 'فنا حقيقي ٿيندي حاصلا،
پوءِ تميز حقيقت انساني ۽ روح جو ٿيندو تحقيقا،
بعد انجي منجھ بَيدا نَشِي ۽ جِهَل حيرت جي ٿيندو سُلوڪا،
پڇاڻا ڪَني مُدت سلوڪَ جي رسندو نقطي نهايت ڪا،
اِن سير ۾ وَاصِل باقي باالله ٿيندو تحقيقا،
پوءِ نهايت 'وَ رَاءُ الورآءِ' ۾ طنزيہ ۾ ٿيندو سُلوڪا،
اِليٰ ماغايتہ ماشاء الله جاڻي تو مولا جل جلالہ،
مولا بخش مومنن، نهايت مَقصودا،
وجن سڀ ايمان سين، ڪلمو جي چوندا (22).

هن مخطوطي جا ٻہ ٻيا نسخا پڻ معلوم ٿي سگھيا آهن جن مان هڪ نسخو سيد نورمحمد شاھ جي خليفي ميان محمد عيسيٰ ڪيريو" (باني درگاھ ڊينگو شريف نزد پريا روڊ) جن جو هٿ اکر لکيل آهي جيڪو A-4 سائيز پيپر تي لکيل آهي، جنهن ۾ هر صفحي تي ويھ سٽون آهن ۽ ڪل پنج صفحا اٿس. هن نسخي تي مٿان لکيل آهي- "نسخہ ربان العارفين سندي، تصنيف حضرت جناب شاھ صاحب سيد ميان نورمحمد شاھ صاحب ڪنڊائي عليہ الرحمة والمغفرة." آخر ۾ مخطوطي جي هيٺان "تاريخ 17 ماہ ذي الحج 1278ھ/1861ع" لکيل آهي.

'حقيقتِ معرفت' جو ٻيو نسخو ڪنڊياري جي 'قاسميہ لائبريري' ۾ موجود آهي جيڪو ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي سومري جي پڙ ڏاڏي جي چاچي ميان محمد عثمان سومري جو ڪتابت ڪيل آهي. سومرو صاحب چندهاڻي- ڪنڊيارو جو وينل هو ۽ سيد نورمحمد شاھ جو پيارو مريد هو. هن مخطوطي جو ٽيون نسخو ڪنڊيارو جي سليم آباد محلي جي رهواسي الطاف عباسي جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي. هن نسخي جو ڪاتب غلام حسين لاکو آهي.

تڪميل المعرفت:

هيءُ مخطوطو فارسي زبان ۾ منظوم آهي. منهنجي نظر هيٺ جيڪو نسخو آهي، اهو هن وقت خانواهڻ ۾ رهندڙ اديب ۽ شاعر محمد پناهہ قرڙي وٽ موجود آهي. اهو بهترين خوشخطيءَ جو مثال آهي، جنهن تي ڳاڙهي مس سان فارسيءَ ۾ پاسن تي حاشيہ پڻ لکيل آهن جيڪي سنڌ جي مشهور عالم ۽ مفتي مخدوم محمد عارف سيوستاني (متوفي: 1258ھ/1842ع) جن جا لکيل آهن ۽ نسخي جو ڪاتب محمد عارف نالي هڪ بزرگ آهي. هيءُ نسخو ڪاتب 16 ربيع الآخر 1261ھ/1845ع ۾ مڪمل ڪيو.

هن مخطوطي جي شروعات خدا تعاليٰ جي حمد ۽ نـ بف ۽ محبوب مدني جي ساراهہ سان هيئن ٿئي ٿي:

حمد خداڪہ فضل خداوند اڪبراست
مختار سرذات جنابِ پيغمبر است.
سالار هر دو عالم ،سرتاج انبياء،
صاحب لولاڪ شفاعت در روز محشراست(23).

مخطوطي جو اختتام هن طرح ٿئي ٿو:

حمد خداڪہ نسخہ ’تڪميل معرفت،‘
مرنقشبند معرفت راز خاطراست.
چون دلپذير دانش ارباب باطن است،
مراهل فيض نسبت دل راموثر است.

آخر ۾ ڪاتب طرفان هينيان اختتامي شعر لکيل آهن جن مان هن نسخي جي ڪتابت جي تاريخ 16 ربيع الآخر ۽ سال 1261 هجري ڏينهن نڪري ٿي.

ساختہ نسخہ گرامي- بنهج خوب گشتہ اهتمامي.
ڪتب خامہ گشت راحت اندوز- صحي پنجشنبہ بود آنوقت فيروز.
بتاريخ دهم شش بود زائد - ربيع الآخرين مہ پرفوائد
زهجرت يڪ هزار بود دوصد - زسال شصت يڪم سيزده صد
مائتہ آلاف رحمات وبرڪات - بود هردم بحضرت العليات. (24)
(16 ربيع الآخر 1261 هجري)

هن قلمي مخطوطي جو ٻيو هڪ نسخو ’قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو‘ ۾ موجود آهي، جنهن جو ڪاتب ڊاڪٽر مولانا محمد ادريس السنڌي سومري جي پڙ ڏاڏي جو چاچو مياں محمد عثمان سومرو آهي. ان نسخي تي ڪاتب جي هيءُ تحرير لکيل آهي:

”اين ڪتاب ڪہ نام آن ’تڪميل المعرفت‘ تصنيف حضرت جناب سراج الاولياء محبوب رباني، عهده الواصلين سيدنا ومرشدنا سيد ميان نور محمد شاهہ قدس الله سرهٗ، ساڪن قريہ ڪونده تعلقہ نوشهره“

آخري ورق تي ڪاتب لکي ٿو:

”باتمام رسيد اين ڪتاب ازدست فقير پر تقصير عثمان بن مرحوم
اسماعيل سومره ساڪن سعدا باغ تعلقہ ڪنڊيارو، بتاريخ ماه رجب
1309ھ يڪ ورق سن 1309ھ نوشتہ گرديد، اصل سنہ 1261ھ“

هن مخطوطي جو هڪ ٽيون نسخو ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي وٽ موجود هو جيڪو ڪانئس اڳتي هلي هيٺ مٿي ٿي ويو. ڊاڪٽر صاحب کي هن مخطوطي ۽ ’حقيقتِ معرفت‘ جا نسخا راهو ڪاهيءَ جي معزز شخصيت حڪيم قاضي شاهہ محمد (ٻيو) (جنم: 1920ع) کان مليا هئا.

رسالہ گوھر شب چراغ

’رسالو گوهر شب چراغ‘ تصوف جي هڪ تمام انمول سوکڙي آهي. مون وٽ هن نسخي جي جيڪا ڪاپي سامهون آهي، تنهن جو ڪاتب ميان محمد عيسيٰ ڪيريو آهي، جيڪو سيد نورمحمد شاهه جو خليفو هو. هن ننڍڙي قيمتي نسخي ۾ 50 سٽون آهن.

هن ننڍڙي رسالي جي ابتدا هن طرح ٿئي ٿي:

بسم الله ساڻ بيان ڪجي قدر فيض نسبتا،
مِثِل گوهَر شبِ چراغ آهي نادر عظيما،
سَيَڪ ٿئي سِپَ ۾ نادر گوهرا،
سوا ڪروڙن تهجي اَقلُ آهي قيمتا.
منج خزاني ڪه بادشاهه جي هُوِي موجودا،
پَرَهي مال مڙئي جمع ڪري سوَن سورن سا.
بيحد ته جي باب ۾ آهي محنت مشقتا،
پوءِ گوهَرُ شبِ چراغ وٺي ڏيئي ڪروڙا.
تَنَهن گوهر شب چراغ جو ڄاڻندو قدرا،
يا منجهه درياء فارس روم جي ٿي مسافرا.
گهڻا ورهه غوطا کائي ڪري گوهر حاصلا،
تَنَهه اُني شخص کي ٿيندو گوهر جو قدرا.
پوءِ گوهر ڪٿي مسافر ٿي منجهه ڏوري ولايتا،
گهڻي مشقت سان هٿ ڪري صحبت عارفا.
پوءِ اُني گوهر کي قربان ڪري مٿي جتي مُبارڪا،
پرلک گوهرن جا نہ ٿين پٽي پيزارا.
توڙي صدقو ساهه ڪري سِپي سَوَ پيرا،
ئه هرگز برابر نہ ٿي هِڪَ نظر محبوبا (25).

هن نادر نسخي جو اختتام هيٺئين ريت ٿئي ٿو:

سدائِه صاحب جي ڪجي ساراها،
جوڪِين منجهان موجود ڪري قادر قيوما.
سَوَ....... جا هُوَن لک لک زُبانا،
تهيسان تعريف ڪري هردم هَمِيشا.
ته هِڪَ ذري فضل ڪرم جي ڪري ڪينَ بجا،
مگر هي فضل رَبُ جو مٿي آهي انسانا.
پرحيفِ اساجي حال کي اڪثر افسوسا،
جيئن سندس فضل ڪرم جي ناه نهايتڪا‘
اسَا جي ظُلم ۽ خطا جيْ ناهِ نهايتڪا‘
مگر ڏنه فضل ڪرم رب جيٰ عاصين اميدا.
لاتقنطومن رحمة الله ٿوشو قيامتا،
ڪلمون ڪنجي بهشت جي آهي اُمت ڪا

لا اِلهٰ الا اللهُ آهي اَصَلُ معرفتا،
محمد رسولُ الله آهي اڪمل ايمانا (26).

هن مخطوطي جو هڪ ٻيو نسخو ميان محمد عثمان بن اسماعيل سومرو رهندڙ سعدوباغ (ڪنڊيارو) جو ڪتابت ڪيل آهي، جنهن تي ڪاتب 27 تاريخ رجب مهينو سال 1309هه/1891ع لکيل آهي.

مڪتوبات سنڌي:

سيد نورمحمد شاهه ڪنڊائيؒ جا هي سنڌيءَ ۾ منظوم خط آهن جيڪي شاهه صاحب پنهنجي پياري مريد ۽ خليفي ميان محمد عيسيٰ ڪيريي کي سنڌس لکيل خطن جي جواب ۾ لکيا آهن. ڪيريي فقير ڪانئن سلوڪ جي مختلف منزلن جهڙوڪ: علم حضوري، علم حصولي، علم حقيقت سلوڪ جو، زوال علم حضوري ۽ حصوليءَ جو، سلوڪ سير نظري، فنا ۽ بقا متعلق سوال ڪيا هئا جن جا شاهه صاحب منظوم سنڌيءَ ۾ ڪيس جواب لکي سمجهايا. هي منظوم خط تصوف جو اهم سرمايو آهن. درگاهه ڏينگي شريف ۾ ميان صاحب جي پڙپوٽي حڪيم ميان محمد صالح جي فرزندن ميان محمد عيسيٰ (عمر 45 سال) وٽ هن وقت خليفي ميان محمد عيسيٰ جا هٿ اکر لکيل يعني ڪتابت ڪيل 30 خط موجود آهن جڏهن ته خليفي صاحب جي پوٽي حافظ حڪيم ميان الهڏني ميان محمد صالح ڪيريي (متوفي: 1934ع) پنهنجي هٿن سان خط ڪتابت ڪيا آهن جن جو تعداد چوونجاهه آهي. ميان الهڏني جا هٿ اکر ڪجهه ڪچا آهن جڏهن ته خليفي صاحب جا اکر فارسي توڙي سنڌي موتين جا داڻا آهن. شاهه صاحب، ميان محمد عيسيٰ کي ڪيترا خط لکيا تن جو صحيح تعداد معلوم ٿي نه ٿي سگهي. راقم درگاهه ڏينگي شريف خود وڃي ميان صاحب جي موجود پوٽاڻ مان محمد عيسيٰ ڪيريو (عمر 45 سال) جي مهربانيءَ سان انهيءَ تاريخي ذخيري کي ڏٺو، ان جي ڳولا ڦولا ڪندي انهن ڪتابن مان ميان صاحب جي ڪتابت ڪيل ٽيهه خط ۽ ميان الهڏني جا ڪتابت ڪيل چوونجاهه خط هٿ آيا ۽ ميان صاحبن جي مهرباني سان راقم انهن جي فوٽو ڪاپي ڪرائي آهي، جيڪي مون وٽ موجود آهن. هي سڀ خط اجا تائين قلمي صورت ۾ موجود آهن ۽ شايع نٿي سگهيا آهن. هتي پهريون دفعو ٻه خط پيش ڪجن ٿا ته جيئن ان وقت جي رائج سنڌي زبان ۽ تصوف

مڪتوب:

خليفا صاحب خط اوهان جي ڪئي خاطر خوشنودا،
اعليٰ مقصود علم فنا جو آهي هيءُ معنيٰ،
زوال علم حصولي ۽ حضوريءَ جو آهي داخل ولايتا،
ولايت اوليائن جي ولايت صغريٰ ان کي سالڪ چون ٿا،
بعد ان جي سُلوڪَ نظري سَيرُ عناصرن جو آهي داخل ولايتا،
ولايت ڪُبريٰ ولايت نبين جي آهي اُن وقتا،
ظهور تجليا ٿي حق جو آهي ظاهرا،
تجلي فعلي صِفاتي ۽ تجلي ذاتي هوندي ثابت سالڪ کا،
سا تجلي فعلي صفاتي ظاهر ٿيندي مستورا،
تجلي ذاتي هودي اڪثر ثابت سالڪ کا،
اڪثر ان وقت ۾ هوندو اِلهام حق جو صريحا، .
پر اِلهامُ ذات جو آهي لازم تقويٰ ٿورَ غ سا،
سخن محبوب جو ناهي حاصل سڀ ڪنهن سا،
محض بيدا نشي ۽ بي خودي سان هوئجو مَحوفنا.

مڪتوب:

خليفا صاحب محبت پيرا راحت روح دِلن،
محبت مِڙيئي مولي جي آهي محبت مولائن،
معنيٰ مِڙيئي محبت جي آهي رحمت راز ڏٿين،
معنيٰ نقطي نهايت جي فنا غيرچون،
بِنا حضور ذات جي مڙيئي غير ٿا ڄاڻن،
مَنجهه صورت سُلوڪ نظرجي سڀ حاصل سالڪن،
جيڪي فِڪُر فهُم ڄاڻڻ ۾ اچي سو سڀوئي قرب سنلن،
پري ڄاڻڻ پاڻ ڪوُ آهي ويجها روح دلن،
جي معنيٰ معيت روح جي آهي محض ڏهُ ماڻُن،
تي راز حقيقت رب جو آهي مخفي ڏهه مِڙنِ،
حقيقت روح جي مِڙئي بيڪيف بي مثلن،
اِني ڪُن پُڻ مَن ڏٿي آهي مخفي پَاڪُ چون،
مَنجهه فنا حقيقت روح جي سالڪ ٿا سمجهن (27).

مڪتوبات سنڌي (2):

هي خطن جو مجموعو سيد نورمحمد شاهه جا لکيل خط پنهنجي مريدياڻي مائي بصران عرف ملئي وڏي ڏانهن لکيل آهن جيڪي هن مائيءَ سيد سڳوري کان تصوف جي مختلف مسئلن، سلوڪن متعلق پڇيا هئا، جن جا جواب خطن جي صورت ۾، سيد نور محمد شاهه کين موڪليندو هو. هن مجموعي ۾ 62 خط آهن. جن مان اڪثر خليفي محمد عيسيٰ ڏانهن لکيل خط آهن. صرف هنن جي مٿين عبارت مَٽيل آهي. هي خط هن وقت ڪنڊياري ۾ رهندڙ الطاف عباسي صاحب وٽ موجود آهن. سندن مهربانيءَ سان مون کي فوٽو ڪاپي ٿي مليا. هتي نموني طور هڪ خط پيش ڪجي ٿو:

مائي صاحب، صاحبن اهل ستر حويلي جي اوانکي آهن سين ڏنا سلاما
سدا سلامت خوش هو هردم هميشا
اِشارو علم جو هُوُ لکيو صحيحا
اوانکي علم فقہ فارسي جو ناهي ضرورا
جيڪي ڪتاب اوان وٽ آهن موجودا
سي اوانکي آهن ڪافي تماما
بيو ڪتاب سلوڪ جو آهي اوان وٽ نادر عظيما
سڀوئي علم سلوڪ جو آهي تنهن ۾ مُندرجا
اعليٰ مقصود آهي اُنتي ڪرڻ عملا
اعليٰ علم ذات جو آهي سڀني علمن کا
سڀ ڪنهن حاصل نہ ٿئي ريءَ عارفن اُنبيا
سو اوانکي حاصل آهي اعليٰ مقصودا
شُڪراني نعمت جو ڪريو هردم هزارا
مائي آست کي سلام ڏجو ساري صحيحا
مائي ماءُ پهجي کي ڏجو سلاما (28).

رسالو حقيقت معرفت النفس:

هيءُ رسالو منظوم سنڌيءِ ۾ نورمحمد شاهہ جو لکيل آهي. هن رسالي جو موضوع حقيقت معرفت النفس آهي. پاڻ هيءُ ننڍڙو رسالو جنهن ۾ ڪل 15 صفحا آهن ۽ هر صفحي ۾ ٻارنهن سٽون اٿس، پنهنجي ڪنهن مريدياڻي جي خط جي جواب ۾ لکيو اٿن. هيءَ تصوف جو اهم ۽ بي بها سوکڙي آهي. منهنجي سامهون جيڪو نسخو آهي، اهو ڪنڊياري جي سليم آباد محلي جي رهواسي الطاف ... عباسيءَ جي ڪتب خاني ۾ پيل آهي ۽ راقم وٽ ان جي فوٽو ڪاپي موجود آهي. هن رسالي، مخطوطي جي شروعات هن طرح ٿئي ٿي:

مائي صاحبہ فيض مراتب صاحب سلوڪا
ڏهہ خط اوانجي خُوش دل ٿئي مَاهِيتَ معنيٰ معلوما
توڙي سلوڪ سالڪ جو ٿئي حاصل اڪثرا
پر صفت ضميمونجو نہ نين فان ۽ مغلوبا
جنهن جي خبر علم ڪون ٻاهر نہ ٿئي واقف نفس جي صِفتنئا
واقف صفتن نفس جيڪا تہ ڪهڙي صفت آهن مڪروه منموما
ري تنبيهہ نفي جي نہ ٿئي نفس معقولا
پُن بنا معرفت نفس جي نہ ٿئي قابل معرفتا
من عرَفَ نفسه فقد عرف ربه آهي اشارتا
پر منج علم سلوڪ جي حقيقة رازا
معرفت نفس جي آهي ٻي معنا
معنيٰ مجازي صفتن نفس جي هت آهن مذڪورا
هو معنيٰ راز حقيقت جي آهي مخفي مستورا
ڪشف راز انجو ڪرڻ ناهي جائز صلاحا
نفس جامع صفتن خير شر جي آهي معمورا
پر غالب صفتن سا آهي مرڪب مشهورا
صفت حيواني شيطاني نفساني انساني روحاني رباني آهن ممتاز مر مُوزا
بنا فنا ڪرڻ صفتن ضميمن جي نہ ٿئي قابل معرفتا
پراول منجہ علم سلوڪ جي نفي وجود هستي جي آهي ڪاالفرضا- الخ (29)

هن نسخي جو اختتام هيٺئين ريت ٿئي ٿو:

ريءَ جنگ فتح نہ ٿئي ڪافر نفس ڪنا
بعد اسلام حقيقي جي ڏيندو امر خدا
ڏهن ڪمن مڪروهن غير جي ڪندو نفرت ندامتا
عام خلق کي بعد بَعث قبر جي ڏيندو تاثيرا
وَاِذاالقبور بُعثِرت علمت نفس مَاقدَّمت واُخرت شاهد قرآنا
موجب مُتابعت امر جي هندو مومن کي شرفا
پر ايمان ڪامل نہ ٿئي ريءَ متابعت اَمرا
قدر امر نهي جو هوندو مؤمن کي اصلا
اَمُر ليلا جو مجنون کي آهي عزيزا
موليٰ مؤمنن کي ڪرين حاصل هدايتا

ڪنهن هدايت ايمان جي آهي ڪلمون ڪريما
لا اله الا الله محمد رسول الله ڪامل معرفتا (30).

(مڪتوبات فارسي) برهان العارفين:

هي فارسي (مڪتوب) خط، سيد نورمحمد شاهه جن جا لکيل آهن جيڪي پاڻ پنهنجي خليفي ميان محمد عيسيٰ ڪيريي ڏانهن لکيل آهن. هي خط، تصوف جو اعليٰ نمونو آهن. منهنجي سامهون خطن جو جيڪو مجموعو آهي سو ميان صاحب محمد عيسيٰ جو گڏ ڪيل آهي، شايد سندن هٿين اکرين لکيل آهي. هن مجموعي ۾ تقريباً ٽيتاليهه (43) خط موجود آهن. هي خطن جو مجموعو ميان صاحب جي اولاد وٽ موجود آهي. محمد عيسيٰ ڪيريو ساڪن درگاهه ڊينگو شريف نزد ٻريا ضلعو نوشهروفيروز جي مهرباني سان راقم ان مجموعي جي فوٽو ڪاپي حاصل ڪئي آهي. هن خطن جي مجموعي جي شروعات هيٺين عبارت سان ٿئي ٿي:

”هٰذهِ الڪلمات بطريق مرسلات ڪہ از تحريرعن فياض الزمان، واقف رموز ڪن (ڪون) ومڪان قطب الزمان، الغوث الخلائق، غواص بحرالحقائق مخزن النورين مجمع البحرين عارف با الله واصل الي الله، مرشدالراشدين هادي للمسلمين، وسيلتُنا الي الله الغني حضرت مرشد الرشد سيد ميان نور محمد شاهه صاحب ڪندوي يڪجا ثبت ورزيده، مسڪين حقير پُر تقصير گنهگارعاصي رسمهائے در صحت تسطيراست ڪہ خواندگان ازين ڪتاب مسمي ”برهان العارفين“ بهره ياب بوده درحق حقير مذڪور دعا ومغفرت والرحمت ياد باشند الهم اغفروارحم وترقي الدرجات يا قاضي الحاجات (31).

هن عبارت ۾ ميان صاحب جن پنهنجي مرشد ڪندائي“جن کي تمام وڏن لقبن القابن سان ياد ڪيو آهي. پاڻ هن مجموعي جو نالو ’برهان العارفين‘ رکيو اٿن. برهان العارفين مان نموني طور هڪ خط پڙهندڙن لاءِ پيش ڪجي ٿو:

جناب فيض مآب قرة عيني سلمہ ڪمہ الله وابقاڪم
السلام عليڪم ورحمت الله

آرنده طالب صادق است. اورا بتوجه دعا سپر الي الله مشغول مراقبہ نماييد ڪہ صاحبِ نسبت گردد ذالڪ فضل الله يؤتية من يشاء.

محض فاني باقي بذات حجت علي الدوام باشند ڪہ درصحت سقيم حال مطلع نباشد و همچو از معاملات دنيوي خاطر ملول نباشد. حقي ڪہ عارف ذُم ومدح، فقروغنا برابر دانند باشد

صاحبِ ولايت راستر حال واجب وعشق اسرار واخبار باطن ممنوع است بلڪہ موجب استعداد هرڪس سخن گفتہ شود.

والسلام (32).

مخزن راز حقيقت:

هيءَ فارسي مثنوي آهي جيڪا الطاف احمد عباسي وٽ سندن ڪتبخاني ۾ پيل خطن واري مجموعي سان گڏ شامل آهي. هن مثنوي جو ڪوبہ نالو/ عنوان لکيل ناهي ليڪن هن مثنوي کي غور سان مطالعي ڪرڻ بعد آءٌ انهيءَ راءِ تي پهتو آهيان تہ هن جو نالو ’مخزن راز حقيقت‘ آهي جيڪو ان مثنوي جي اختتامي شعرن مان پڻ معلوم ٿئي ٿو. هن مثنوي ۾ لڳ ڀڳ چاليهہ شعر آهن. مون وٽ موجود نسخي ۾ فارسي سان گڏ سنڌي ترجمو پڻ آهي. هن مخطوطي ۾ ڪاتب جو نالو لکيل ناهي پر آخر ۾ بتاريخ هژدهم ماه شعبان 1269 يعني ’15 شعبان 1269 هجري‘ لکيل آهي. منهنجي تحقيق مطابق تہ سيد نورمحمد شاهه جن اها مثنوي انهيءَ تاريخ تي تحرير ڪئي آهي ۽ ڪاتب بہ پوءِ اها اصل تاريخ لکي آهي.

مثنوي جي شروعات هنن شعرن سان ٿئي ٿي:

چُون جلوه عشق راز حُسن زاعيان نمود
زان جلوه حُسن اسماوصفات ظاهر ست.
هرچند رنگ بُوءِ بگلشن شهادت ست،
زان بِگهت نهار حُسن راعيان ترست
ڪہ فوقِ پستِ ڪَشفُ مظاهرِ حُسن بُودِ،
اغيار رَاچِہ قدر حقيقت مظاهِر ست.
از خيمہ بُوئي ليلي مجنون را بُودِ،
ديدار گل بہ بلبل مهجور خوشترستِ.
ظاهر دليل ماهيت رَازُ باطن ستِ
باطن بذات بيَچون بيڪيفُ ظاهرست،
نزديڪ ترذات گل غنچہ چيزست
هر دورِ ترزِ دَرڪہ فراست تصورست.
هرچند بوئي علم اثر ذاتِ خود بُودِ،
آنقدر احتجاب حقيقت پرَهبر ست،
اول حجاب علم حصولي بدل بُود،
زان بعد قيد علم حضوري قوي تر ست (33).

هن مثنوي جو اختتام هينئين شعرن سان ٿئي ٿو:

چون نڪتہ عدم جامع نڪتہ نهايت ست،
مرڪشف ذاتِ بيچون را آيت اڪبرست
بالفعل عدم گشتن بافڪر ثابت ست.
بالذاتِ عدم گشتن ڪبريتِ احمرست.
هرچند فڪر فوقيتي دور تر بُودِ،
آنقدر عدم سالڪ رلفوق رهبرست.
چون نڪته جامع نڪتہ نهايت ست.
سِرِّ ذاتِ بَيچُونَ را آيت اڪبرست
هرچند عَدَمُ گشتن ڪبريت احمرست،
خُود پرده رازُ بَر سَر مخزن حقيقة ست،
همہ آئينہ شهُود حقيقت بَرهبرست (34).

مرشدن جي درگاهہ جي حاضري:

سيد نورمحمد شاهہ جن کي پنهنجي مرشد مربيءَ سان انتها درجي جي محبت ۽ عشق هو. سندن ديدار کان سواءِ سندن روح بي قرار ۽ بي چين رهندو هو. ان لاءِ پاڻ ٻيهري نماز بعد پنهنجي ڳوٺ کندا ڪاهي کان پيدل نڪرندا هئا ۽ تقريباً چاليهہ ميلن جو مفاصلو طيءِ ڪري مرشدن ڪريمن جي درگاز شريف (قاضي احمد) تي پهچندا هئا جتي مغرب جي نماز مرشدن جي پويان پڙهي، سندن ديدار ڪري اجازت وٺي واپس ورندا هئا ۽ سومهڻيءَ جي نماز پنهنجي ڳوٺ اچي پڙهندا هئا.

روايتن ۾ اچي ٿو تہ پاڻ ڳوٺ نواب ولي محمد پهچي (جيڪو ان وقت جهنگ هو ۽ آبادي نہ جي برابر هئي) جهنگ مان ڪانيون ڪري، انهن جا ڪندا صاف ڪري، مرشدن جي لنگرخاني لاءِ کڻي ويندا هئا. هڪ دفعي

پاڻ جيئن پنهنجي مھ شدن جي خانقاھ تي وڃي رهيا هئا تہ نواب ولي محمد پرسان اوچ ـ بگهڙ مٿن حملي جي ڪوشش ڪئي. پاڻ ان ڪان جان ڇڏائڻ لاءِ وڏي ڪوشش ڪيائون پر بگهڙ سندن پچرنہ پئي ڇڏي. هوڏانهن سندن مرشد حضرت قاضي احمدؒ جن خانقاھ شريف تي وضوع ڪري رهيا هئا. وضوع ڪرڻ دوران ڪوزي مان پاڻي ڪٽي اتر طرف اڇلائڻ شروع ڪيو ۽ وضوع دوران ہ چار دفعا اهڙو عمل دهرايائون. نيٺ ڪوزو ڪٽي رور سان اتر پاسي هنيائون ۽ ڪوزو ٽڪرا ٽڪرا ٿي پيو. سائين جن کي جيڪو خادم وضوع ڪرائي رهيو هو سو تمام گهڻو پريشان ٿيو، هٿ ٻڌي کين عرض ڪيائين تہ "يا حضرتا! مون کان ڪا گستاخي سرزد ٿي آهي ڇا؟ آءٌ معافيءَ جو طلبگار آهيان." حضرت جن کيس فرمايو تہ "ابا! نورمحمد شاھ اسان ڏانهن اچي رهيو آهي، واٽ تي بگهڙ مٿس حملي جي ڪوشش ڪري رهيو هو، اسان پاڻي هٿي ان کي پڇايو پئي پر بگهڙ نہ پئي مڙيو! نيٺ ان کي ڪوزو اڇلائي هنيوسين ۽ شاھ صاحب جي جان آجي ڪرائي سين." ڪجھ گهڙين کان پوءِ سيد نور محمد شاھ ہ درگاھ شريف تي پهچي ويا. کين ڏسي حضرت قاضي احمدؒ جن فرمايو تہ شاھ صاحب پهچي ويو. سيد نور محمد شاھ عرض ڪيو تہ: هائو قبلا. بگهڙ جان ئي نہ پئي ڇڏي، اوهان جي هڪلن کان پوءِ ہ نہ پئي مڙيو. نيٺ اوهان جو اڇلايل ڪوزو سندس مٿي ۾ اچي لڳو ۽ بگهڙ جو ميڄالو نڪري آيو ۽ وڃي ڪِريو (35).

شادي ۽ اولاد:

سيد نورمحمد شاھ جي شادي ڪنڊا ڪاهي جي ميمڻ مان خليفي صاحبڏني ميمڻ جي ڀيڻ سان ٿيل هئي، جنهن مان کين صرف هڪ نياڻيءَ جو اولاد ٿيو جيڪا پڻ ولايت جي اعليٰ درجي تي فائز هئي ۽ سائين جن جي مسند تي ويٺي ۽ صاحبہ پاڪ سڏجڻ لڳي جيڪي ہ مومنياڻيون درگاھ شريف تي حق تعاليٰ جي طلب واسطي ايندڀون هيون تہ بيبي صاحبہ جن کين تلقين ۽ توجھ ڪندي هئي.

وفات حسرت آيات:

سيد نور محمد شاھ ڪنڊائيؒ جن جي وفات جو سن صحيح نہ ٿي مليو. ڪيترن دوستن سندن غلط تاريخون لکيون آهن. خانزاده سميع الوريٰ 'تزئين ساهتي' ۾ سندن وفات 12 ربيع الاول 1207 هجري لکي آهي. جڏهن تہ پاڻ پنهنجي مرشدن خواجہ قاضي احمدؒ جي وفات (1223ھ/1808ع) کان پوءِ سندن سجاده نشين خواجہ محمد صالح (متوفي: 1232ھ/1816ع) ۽ ان کان بعد جي سجاده خواجہ نور الله (متوفي: 1295ھ/1878ع) وٽ پڻ آيا آهن.

راقم ضلعي نوشهري فيروز (ساهتيءَ) جي تاريخ تي ڪم ڪري رهيو آهي. ان تحقيق دوران خوشقسمتيءَ سان مون کي هڪ قلمي ڪتاب 'شجره مخدومان دربيلوي' مجمل مصنف مخدوم علي گوهر بن مخدوم محمد جعفر دربيلوي (1250ھ/1834ع- 1281ھ/1864ع) ۽ بياض مخدوم محمد دائود دربيلوي (1290- 1361ھ) جنهن ۾ سندس والد صاحب ۽ شاھ صاحب جي پياري مريد مخدوم محمد ادريس بن مخدوم عبدالنبي (1251ھ- 1324ھ) جا هٿ اکرين ڪافي مواد موجود آهي، مليا. جنهن ۾ سيد نورمحمد شاھ ڪنڊائيؒ جن جي وفات جي تاريخ ۽ سال جا قطعہ تاريخ موجود آهن.

مخدوم علي گوهر بن مخدوم محمد جعفر (برادرمخدوم عبدالوالي دوئم عرف بخش علي قاضي) جيڪو خود سيد نور محمد شاھ جو مريد هو، پنهنجي تصنيف "شجره مخدومان دربيلوي مجمل" جي صفحي 45 تي لکي ٿو تہ:

وفات شاھ صاحبان موصوف در 1270ھ ک. تاريخ اوشان مخدوم ميان مير (اول) همين عبارت عربي گفتہ است:

"هوموحد رحمۃ"

1270ھ

بياض مخدوم محمد دائود دربيلائي ۾ مخدوم محمد دائود پنهنجي والد مخدوم محمد ادريس جي

بياض تان سيد نور محمد شاهه ڪنڊائيءَ جن جي وفات جا قطعهِ تاريخ، هڪ عربي ۽ ٻيو فارسي نقل ڪيا آهن جيڪي سنڌ جي مشهور عالم دين، بزرگ اديب ۽ شاعر مخدوم حاجي فضل الله چيا آهن جيڪي هيٺ ڏجن ٿا:

وفات شيخ وَربه الالطف
سيد جيد هو الاشرف
الاسم نورمحمد اسمه،
ليلة السبت وصله والاوصف.
عشرين واحد قد كان،
مَن ربيع الاخيرهل تاسفُ.
كماسنة وماخلقه،
'خلقه الرشد' قال الهاتف.

1270هه

آه فرياد وفغان دل پُرز درد،
ڪہ جهان قطب زمان، رحلت نمود،
شمع دين نورمحمد شاهه فيض،
ماهتابِ معرفت شمسِ شهود.
در عشاء شنبہ از ثاني رَبيع،
بيست يکم شد بہ بستانِ خلود
گفتم هاتف بگو سالِ وصال،
گفت شمسِ معرفت باالله بود (36).

1270هه

سيد نورمحمد شاهه جي وصال جو سن 'ابرسخاوت' مان پڻ نڪري ٿو.

1270هه

سيد نورمحمد شاهه جن ڇنڇر رات سومهڻي وقت، 21 ربيع الآخر تي 1270هه/1853ع ۾ هن فاني جهان مان دارالبقا ڏانهن روانا ٿيا.

سيد نور محمد شاهه ڪنڊائيءَ جن جي وفات متعلق سندن خاص مريد مخدوم محمد ادريس (1251هه-1324هه) پنهنجي قلمي فارسي بياض ۾ لکي ٿو ته:

”ڪاهي جا ہہ زميندار سائين ڪنڊائيءَ جن ڪي ڏاڍا پيارا هئا. انهن جي بيماريءَ جي وقت حضرت جن ٽي راتيون ان وٽ حاضر هئا، تان تہ وفات ڪيائون ۽ انهن جي جنازي نماز پاڻ پڙهايائون ۽ سندس ڇوٽڪاري لاءِ دعا گهريائون. ڪجهہ عرصي بعد ان زميندار جي گهر واري جيڪا تمام صالح ۽ نيڪ هئي. هروقت پوري رات مراقبي ۾ گذاريندي هئي ۽ تهجد گذار هئي. پڇاڙي عمر ۾ وصال ڪيائين. سائينءَ سندس جنازي نماز پڙهي ۽ اڳين نمازن کان زياده سندس مغفرت لاءِ دعائون گهريون. نيٺ شايد مغفرت نہ ٿي جو سندس قبر ۾ الهي ويا (داخل ٿيا) جو مغفرت ٿي ۽ پنهنجي جان عزيز حق سبحان تعاليٰ جي حوالي ڪري ان عورت کي عذاب مان ڇوٽڪارو ڏياريائون، پوءِ ان قبر مان ٻاهر آيا. فقيرن کي خبر ڪيائون تہ مخدومن کي بڌايو (گهرايو). پاڻ ان وقت مسجد مبارڪ کي ڇڏي حويلي مبارڪ ۾ آيا ۽ مغموم هئا. مخدوم عبدالواحد، هي مسڪين (محمد ادريس) ۽ بخش علي قاضي ٽئي جڻا جلدي وياسون ۽ دروازي تي وڃي بيناسين. (مخدوم عبدالواحد جو سندن پيارو هو)

کي مخاطلب ٿي فرمايائون تہ "ملئي معنوب بود" (ملئي عذاب ڪيل هئي). اسين ڄاڻو تہ سائين جن انهيءَ عورت جي بخشش لاءِ رجوع ڪيو آهي (پنهنجي جان جي قرباني ڏني آهي) ٺيڪ 21 ڏينهن کان پوءِ اسان کي فراغ جو داغ ڏئي هن فاني دنيا مان دار البقا ڏانهن روانا ٿيا (37).

مدفن گاهہ/ آخري آرامگاهہ:

سيد نور محمد شاهہ کي ڪنڊا ڪاهيءَ ۾ سندن هجري جي اتر لڳ ءِ ڪوٽايل ڪوهہ جي اوپر ۾ دفن ڪيو ويو. سندن مزار مبارڪ تي هڪ ڪاٺ جو خوبصورت چبوترو/ زري مبارڪ ٺهيل آهي جيڪو فقير محمد پريل مگرٽي ڪنڊياري واري ٺاهيو هو. سندس مزار تي هڪ سهڻو مقبرو پڻ تعمير ٿيل آهي. مقبري اندر ساڻن گڏ سندن ڀاءُ سيد ستاب شاهہ مدفن آهي (38).

سيد نورمحمد شاهہ کي ڪوبہ نرينو اولاد ڪونہ هو. سندس گاديءَ تي سندس سوٽي سوٽ (سندن والد صاحب جي سوٽ محمد شاهہ جو وڏو فرزند) امام بخش شاهہ وينو جنهن بعد سندن فرزند نورمحيد شاهہ (ٻيو) ۽ ان بعد ان جو فرزند امام بخش شاهہ عرف حاجن شاهہ ۽ هن وقت سندس وڏو فرزند نورمحمد شاهہ عرف جاني شاهہ گادي نشين آهي (39).

حاشيا، حوالا ۽ واڌارا

1. پراڻا تڳر، درياءَ ڀلئي ويو. جڏهن تہ نئون ڳوٺ ساڳئي نالي سان سنڌو درياءَ جي اپرندي ڪناري تي بچاءُ بند پرسان ميجٺ ضلعي نوشهروفيروز ۾ موجود آهي.
2. ڪنڊا ڪاهيءَ جو موجود ڳوٺ نوشهري فيروز کان اتر-اوپر طرف چارڪلوميٽر پري اهي جتي سيد نورمحمد شاهہ جي مشهور زيارت گاهہ آهي، هتي پراڻي دور ۾ قاضي محمد عثمان جي مشهور درسگاهہ هئي، جتي پري پري کان سوين علم جا پياسا اچي علم جي اڃ اجهائيندا هئا.
3. ڪوڙو شريف، نوشهري کان چارڪلوميٽر سراوپر هڪ ڳوٺ آهي، جنهن جي آبادي هن وقت چار هزار جي لڳ ڀڳ آهي. هتي مخدوم جعفر جي فرزند مخدوم محمد يعقوب قريشي اٺين صديءَ جي آخري ۾ هڪ مدرسو 'دُارالفيض يعقوبيہ' قائم ڪيو، جتي سنڌ جي پري پري کان طالب اچي رهندا هئا ۽ علم پرائيندا هئا. پيرمحمد يعقوب 933 هہ/1526ع ۾ وفات ڪئي، ان بعد سندن فرزند پير ميان الياس، محمد تقي، محمد الياس (ٻيو) ۽ ميان عبدالله جن مدرسي کي سنڀاليندا آيا.

ڪوڙو شريف تي ڪوڙو جو نالو ڪيئن پيو؟ موجوده پيرصاحب محمد قاسم قريشي (عمر 80 سال) جي چوڻ مطابق تہ ميان الياس جي دؤر ۾ هتي مدرسي ۾ پري پري کان طالب علم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪهي ايندا هئا. مدرسي ۽ علم جي هاڪ ملڪ اندر مشهور ٿي تہ پيرڳوٺ ۾ علم جاڪوڙ' لڳا پيا آهن. علم جا ڪوڙ مان 'ڪوڙو شريف' ٿي ويو. هتي 902 هہ/1496ع جي ٺهيل مسجد شريف صحيح سالم ۽ بهتر صورت ۾ موجود هئي جنهن جون ٿنيون چار فوٽ ۽ ڇهہ فوٽ ويڪريون هيون. هن مسجد شريف ۾ راقم ڊاڪٽر امداد ميمڻ سان گڏ نماز ادا ڪئي هئي ۽ ڊاڪٽر صاحب جي دريعي پير صاحب محمد قاسم سان ملاقات ٿي ۽ ڪانئس انٽرويو ڪيو. ڪجهہ سال اڳ پير صاحبان ان مسجد کي شهيد ڪرائي نئين سر تعمير ڪرائي آهي. هن مسجد جي خصوصيت اها آهي تہ هن مسجد تي طالبن اٺ چاڙهيو هو.

4. ڪاهي راهو، نوشهري فيروز جي اُتر- اوپر ۾ ٽي ڪلوميٽر پري آهي ڪاهي ڪنڊا، ڪاهي راهو، ڪاهي ممن ۽ ڪاهي قاسم ڄام ڪنڊل، ڄام راهو، ڄام ممن ۽ ڄام قاسم جا اڏايل ڳوٺ آهن، جيڪي ڪوريجا هئا (روايت سائين محمد صوف لنجار، عمر 66 سال، رٽائرڊ استاد ڪاهي قاسم). ڪاهي راهو ۽ ڪاهي ممن قديم وستيون آهن.
5. سچل فقير لاڙڪ، ڪاهي راهوءَ ۾ جنم ورتو. ميٽرڪ پاس ڪرڻ بعد تعليم کاتي ۾ استاد مقرر ٿيو

ڪجھ عرصي بعد ماستري کي ڇڏي، اريگيشن کاتي ۾ ٽيليفون آپريٽر ٿيو. 1957ع ۾ فولاد فقير جي صحبت ۾ آيو ۽ سندس طالب ٿيو. سيد محمد علي شاھ مگرجي وارو، فقير درمحمد هيسباڻي ۽ فقير خيرمحمد هيسباڻي (ڀيون)، فقير ظفر علي هيسباڻي، نول گھوٽ، مهدي شاھ ۽ ٻگن شاھ سان رهاڻيون/ صحبتون ڪيائين. تصوف جو اونهو اڀياس ڪيل اٿن حڪمت جي پڻ سٺي ڄاڻ اٿن. ڪانئن ڪاهين ۽ آس پاس جي ڳوٺن متعلق تفصيل سان ڪجھ سال اڳ راقم انٽرويو ڪيو هو. مٿين ڳالهين جو پاڻ راوي آهي.

6. راوي سچل فقير لاڙڪ، ڪاهي راهو تعلقو ڀريا ضلعو نوشهرو فيروز.

7. راوي شاهد ميمڻ ولد غلام الرسول ميمڻ، ساڪن مورو تصديق نظام الدين پنيرو ڳوٺ پنيرا نزد ڪاهي ممن تعلقو ڀريا.

8. حڪيم قاضي شاھ محمد بن قاضي احمد، عمر 90 سال، ساڪن ڪاهي راهو کان انٽرويو دوران مليل معلومات

9. قاضي عتيق الرحمان قريشي بن ميان اسد الله قريشي جيڪو ميان حافظ محمد دائود جن جي اولاد مان آهي، تنهن سان منياڻيءَ ۾ ڪيل ڪچهري دوران معلومات ملي.

10. قاضي ميان عتيق الرحمان قريشي جي ڏنل معلومات مطابق ۽ بياض قريشي منياڻوي مطابق.

11. حڪيم قاضي شاھ محمد کان مليل معلومات ۽ بياض قاضي ميان محمدي (قلمي)

12. ميان محمد عيسيٰ ڪيريي جي پڙپوٽي ميان محمد صالح (متوفي: 1991ع) جي فرزند ميان محمد عيسيٰ کان درگاھ ڏينگو شريف نزد ڀريا تي ڪيل مفصل ڪچهري ۽ ان مان مليل معلومات.

13. مخدوم صدرالدين ساڪن ڪنڊيا ڪاهي ۽ مخدوم شاهنواز ساڪن ڳوٺ ڏوڏا تعلقو ڪنڊيارو (جيڪي مخدوم عبدالواحد 'عبدي' جي پوٽاڻ ۾ آهن) کان مليل معلومات.

14. 'بياض مخدومان دربيلائي مجمل' مصنف مخدوم علي گوهر دربيلوي

15. بياض مخدوم مان دربيلائي مجمل (قلمي). هيءُ قلمي بياض 'ڪتبخانہ ڪبير' الڪبير اڪيڊمي ڪوٽڙي محمد ڪبير ۾ موجود آهي. آءٌ جڏهن تحقيق دوران ڪوٽڙي ڪبير ۾ مخدوم غوث محمد 'گوهر' جن جي مهربانيءَ سان سندن تاريخي ڪتبخاني ۾ ڏھ ڏينهن گذاريا تہ ان دوران هي امله سوکڙي مون کي اتي نظر آئي. مخدوم صاحب جن جي مهربانيءَ سان ان قلمي بياض جي فوٽو ڪاپي ڪرايم.

16. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر- تڪملۃ التڪملۃ (سنڌ ۾ فارسي شاعريءَ جو آخري دور) (فارسي)، صفحو 192، سال 2007ع، آرٽس فيڪلٽي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو.

17. هيءُ معلومات مولوي جان محمد ونگاڻي (عمر 76 سال)، ساڪن ڇتو ونگاڻي تعلقو ڀريا کان ملي. پياري محسن ڊاڪٽر امداد علي ميمڻ سان گڏ 'ٻلڙي فقير' جي مقام جي وزٽ ڪيم، جتي ان علائقي ۽ آسپاس جي جهونن کان پڻ معلومات حاصل ڪيم.

18. شجره مخدومان دربيلوي مجمل (فارسي) قلمي- مصنف- مخدوم علي گوهر (1247هه- 1281هجري).

19. بياض مخدوم محمد دائود دربيلوي ۽ بياض مخدوم محمد ادريس.

20. حقيقت معرفت (قلمي)، سيد نورمحمد ساھ ڪنڊائي، صفحو ڀهريون.

21. ايضاً، صفحو 2

22. ايضاً، صفحو 15.

23. تڪميل المعرفت (قلمي- منظوم فارسي)، سيد نورمحمد شاھ ڪنڊائي، صفحو ڀهريون.

24. تڪميل المعرفت، صفحو؟
25. رسالہ گوهر شب چراغ (قلمي- منظوم سنڌي)، سيد نور محمد شاهہ ڪنڊائي، صفحو 1-2
26. ايضاً، صفحو 3
27. مڪتوبات سنڌي (قلمي- منظوم سنڌي) سيد نورمحمد شاهہ ڪنڊائي، صفحو؟
28. مڪتوبات سنڌي (2) (قلمي- منظوم سنڌي) سيد نور محمد ساهہ ڪنڊائي، صفحو؟
29. رسالو حقيقت معرفت النفس (قلمي- منظوم سنڌي)، سيد نورمحمد شاهہ ڪنڊائي، صفحو؟
30. ايضاً، صفحو؟
31. برهان العارفين (مڪتوبات فارسي- قلمي)، صفحو 2
32. ايضاً، صفحو؟
33. مخزن رازحقيقت (فارسي- قلمي)، صفحو؟
34. ايضاً، صفحو؟
35. هن روايت جو راوي مخدوم صدرالدين (عمر 50 سال) ساڪن ڳوٺ ڪنڊا ڪاهي آهي، جيڪو سيد نور محمد شاهہ جي پياري خليفي مخدوم عبدا_احد 'عبدي' جي اولاد مان آهي. ڪيس پنهنجي وڏڙن کان هيءَ روايت ٻڌل آهي.
36. بياض مخدوم محمد دائود دربيلائي (قلمي، فارسي)
37. بياض مخدوم محمد ادريس دربيلائي (متوفي: 1324هہ) قلمي، (فارسي)
38. محترم جوٽيجو سائين بخش قبولائي، مصنف 'سچڻ ڏٺو جن' (جلد ٻيون) ۾ سيد نور محمد شاهہ جي مضمون اندر لکي ٿو تہ: "شاهہ صاحب جي روضي مبارڪ تي سندس وصال مبارڪ جي تاريخ 12 ربيع الاول 1207هہ لکيل آهي جيڪا درست ناهي. ممڪن آهي تہ اهو سن ۽ تاريخ روضي مبارڪ ۾ آرامي ٻئي بزرگ حافظ محمد يوسف دهلوي جو هجي." پهرين ڳالهہ تہ روضي تي لکيل سن غلط لکي ويو آهي جيڪو 1207هہ نہ پر 1270هہ هئڻ کپي. ٻي ڳالهہ جيڪا قبولائي صاحب لکي آهي تہ روضي مبارڪ ۾ حافظ محمد يوسف دهلوي پڻ آرامي آهي. حافظ صاحب هتي نہ، بلڪ ڪاهي راهوءَ ۾ قاضي صحبان جي مسجد جي ڏکڻ ۾ قاضي شاهہ محمد اول سان گڏ مدفون آهي، جتي سندن مٿان هن وقت خوبصورت مقبرو قاضي شاهہ محمد جي ٽڙپوٽي حڪيم قاضي شاهہ محمد (جم 1920ع لڳ ڀڳ) نهرايو آهي. اها ٻي مزار مبارڪ، دهلوي بزرگ نہ پر سيد نور محمد شاهہ جي پاءُ سيد ستاب شاهہ جي آهي.
39. محترم قبولائي صاحب ڪان انهيءَ مضمون ۾ هڪ ٻي بہ سهو بہ ٿي وئي آهي، لکي ٿو تہ : "حضرت نورمحمد شاهہ" کي ڪوبہ نرينواولاد ڪونہ هو، ڪيس فقط هڪ نياڻي هئي جنهن ڪري سندن وصال مبارڪ کان پوءِ سندس ڀاءُ سيد ستاب علي شاهہ گاديءَ تي وينو،جنهن جي اولاد مان اڄ تائين گادي نشين ٿيندا پيا اچن." سيد نور محمد شاهہ جن جا چار ڀائر هئا جن مان هڪ سيد امير شاهہ لاءِ چيو وڃي ٿو تہ هو واپس بغداد هليو ويو، باقي ٽن ڀائرن کي ڪوبہ نرينواولاد نہ ٿيو. تنهنڪري قبولائي صاحب جو اهو لکڻ تہ گاديءَ وارو اولاد سندن ڀاءُ سيد ستاب شاهہ جن جو آهي، غلط آهي. راقم تحقيق دوران موجوده گادي نشين سيد نورمحمد شاهہ عرف جاني شاهہ جي چاچي (والد صاحب جي سوٽ) سيد نياز علي شاهہ (عمر 60 سال) کان تفصيلي انٽرويو ڪيو. خاص ڪري شجره متعلق ڪيو، جنهن ٻڌايو تہ سيد نور محمد شاهہ جن جي گاديءَ تي سندن والد جي سوٽ محمد شاهہ جو وڏو فرزند امام بخش شاهہ وينو، ان بعد سندس اولاد اڄ

ڏينهن تائين گادي ڏٽي ٽيندو اچي. نياز علي شاهه اڄڪلهه ڪراچيءَ ۾ رهائش پذير آهي. هتي سيد نورمحمد شاهه جن جو شجرو ڏجي ٿو:

• اسحاق شاهه (اول) عرف موريل شاهه

↓

پنج فرزند ۽ هڪ نياڻي

(1) سيد نورمحمد شاهه- اولاد هڪ نياڻي صاحب پاڪ (اول) (1)

(2) سيد ستاب شاهه - اولاد هڪ نياڻي صاحب پاڪ (دوئم) (2)

(3) امير علي شاهه - بغداد واپس ويو.

(4) الهه بخش شاهه - اولاد نياڻي

(مدفن زير پير، نزد هالا، مريد سعيد آباد، هالا ۽ ان جي پرپاسي
رهندڙ ڳاهوٽي ۽ هالا جا سيد

(5) سيد سوائي شاهه- اولاد ڪونه هئس (مدفن درگاهه سيد نور محمد شاهه/ محرم شاهه)

محمد شاهه (اسحاق شاهه (اول) جو سؤٽ)

↓

ٽي فرزند ۽ هڪ نياڻي (صاحب پاڪ (3)

امام بخش شاهه

(جيڪو سيد نور محمد شاهه جن جي لاڏاڻي کان پوءِ گاديءَ تي وينو)

(2) سيد ستاب شاهه

(3) اسحاق شاهه (دوئم)- اولاد (چار نياڻيون)

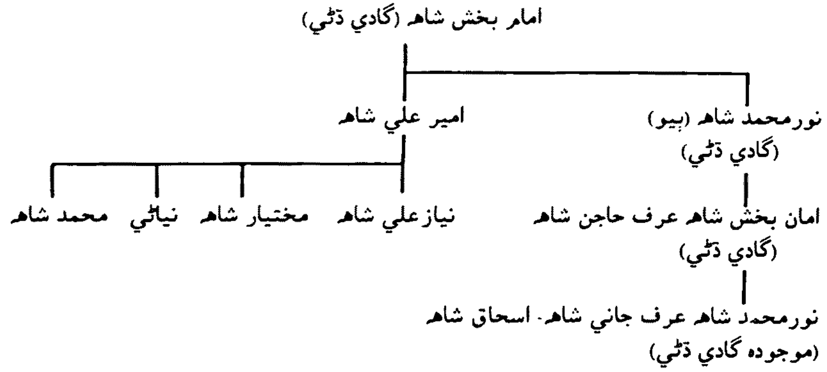

نظام الدين ڪلهوڙو

سنڌي ادب ۾ طنز و مزاح جي اهميت

ان ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ سنڌي ادب ۽ زبان ۾ طنز و مزاح کي بلند مقام حاصل آهي، بلڪ ظرافت، نثرخواهہ شاعريءَ جو وڻندڙ ۽ دلڪش موضوع پڻ رهيو آهي، جنهن ۾ انسان کي نہ رڳو قلبي قرار ۽ ذهني سُڪون حاصل ٿئي ٿو مگر سندس جسم بہ خوشيءَ وچان جهومڻ لڳي ٿو. اهڙيءَ طرح سنڌي نثر توڙي شعر ۾ کِل، ڀوڳ ۽ مذاق جو پهلو نمايان نظر اچي رهيو آهي. نہ فقط ايترو پر مزاح جي تاثير ڪري ادب ۽ ٻوليءَ ۾ جيڪا شيريني ۽ خوش طبعي محسوس ٿي رهي آهي، سا دلڪشي ۽ رنگينيءَ جي عيان دلالت پڻ آهي. اهوئي سبب آهي جو طنز و مزاح جو عنصر سنڌي علم و ادب ۽ معاشري ۾ ممتاز حيثيت بہ رکي ٿو.

لهٰذا، سنڌي اديبن ۽ شاعرن مزاح ۽ مذاق جي موضوع کي قبول ڪري، نہ صرف علم و ادب، زبان ۽ سماج ۾ سونهن ۽ سوڀيا پيدا ڪئي اٿن، پر انهن انساني تهذيب ۽ ثقافت ۾ مزاح جي خوشبوءِ پڻ ڦهلائي آهي. جنهن جي وسيلي، غمدل انسان، مذاق جي ماحول ۾ خوش نظر اچي رهيا آهن. طنز و مزاح ڇا آهي ۽ ان جي سماج ۾ اهميت ڪهڙي آهي؟

طنز و مزاح جو مقصد، اهميت ۽ قدامت:

طنز و مزاح جو مطلب ۽ مقصد آهي- معاشري ۾ خوشيون وکيرڻ، ان ذريعي غلطين، خامين ۽ بُراين کي اهڙيءَ طرح تنقيد جو نشانو بڻايو ويندو آهي جو ٻڌندڙ يا پڙهندڙ بہ ان ۾ شامل ٿي ويندو آهي، ۽ غلطيءَ يا برائي ڪندڙ بہ ان تنقيد کي خوشيءَ سان قبول ڪندي، ان غلطيءَ يا برائيءَ کان پنهنجي دل ۾ نفرت محسوس ڪندو آهي. ڏک، ٻڪ، بي روزگاري، ڏاڍ ۽ ڌهڪاءَ، واپار، ڌنڌي ۽ نوڪريءَ جون مصروفيتون ۽ سنجيدگيءَ ڪري ماڻهن جي طبيعت ۾ بيزاري ۽ مايوسي پيدا ٿئي ٿي. طنز و مزاح ذريعي اها بيزاري ۽ مايوسي ختم ڪري سگهجي ٿي.

درحقيقت انسان کي نفسانفسي ۽ وٺ وٺان جي ماحول، مايوس ۽ غمگين ڪري ڇڏيو آهي، بلڪ هو پنهنجي مزاج ۽ طبيعت ۾ پڻ تبديل نظر اچي ٿو، ڇاڪاڻ تہ بي چيني ۽ مايوسي مٿس حاوي ٿئي ٿي تہ پوءِ هو سراپا ڏکارو ۽ چيڙاڪ ڏسجي ٿو ۽ منجهانئس سهپ جو مادو بہ موڪلائي ويندو آهي، تنهنڪري طنز و مزاح جي اڻاٺ ۽ قلت محسوس ٿئي ٿي، حالانڪ طنز و مزاح انساني ڏک ۽ درد جي دوا جو ڪم ڏئي ٿي يا ائين ڪٿي چئجي تہ کِل خوشي، انسان جي دل ۽ دماغ کي، جسماني ۽ روحاني طاقت مهيا ڪري ٿي، جيڪا انسان جي خصوصاً ڪاڌ خوراڪ پڻ آهي. طنز و مزاح بصيرت جي نگاهن ۾، هڪ اعليٰ فڪري ۽ علمي قابليت آهي، جيڪا انسان جي دل ۽ دماغ کي قدرت طرفان مليل هوندي آهي، مگر هر ڪنهن جي وس جي ڳالهہ نہ آهي جو هو مزاح ۽ کِل خوشيءَ جو نقشو ڪڍي يا هوبهو تصوير جي منظرڪشي ڪري ڏيکاري، سا بہ لفظن جي حسين ميلاپ جي صورت ۾! پر البت انسان جي مٿان جڏهن ڀوڳ ۽ ظرافت جي ڪيفيت طاري ٿئي ٿي، تڏهن هو خوش مزاج ميدان ۾ بلڪل قدم رکي ٿو.

جهڙيءَ ريت انسان دلچسپ ۽ دلڪش منظرن ڏانهن متوجهہ ٿئي ٿو، تهڙيءَ ريت ڪيس ڏاڍو لطف ۽ مزو بہ اچي ٿو. ان کان علاوه انسان کِل ڀوڳ ۽ مزاح جي تاثير کي لفظن جي روپ ۾ ڏسي، ٻڌي ۽ پڙهي ٿو تہ سندس قلب ۾ قرار ۽ سرور لازمي طور اُتپن ٿئي ٿو، جيڪو سندس مزاج کي نہ رڳو سرهائي ۽ راحت ڏئي ٿو، پر ان جي لاءِ وندر ۽ وروونهن جو سبب پڻ بڻجي ٿو. تنهنڪري مزاح نہ صرف انسان جي انفرادي طبيعت کي مزو ۽ مسرت ڏئي ٿو، مگر اها انسان جي اجتماعي زندگيءَ لاءِ اڪسير علاج ۽ دوا جو ڪارڻ پڻ بڻجي ٿي. اهوئي سبب آهي جو اديب،

شاعر ۽ سماجي فرد ظريفاڻ مزاحيہ ادب (شعر و سخن) سان خاص دلچسپي رکن ٿا.

بهرحال مذاقيہ ادب (نثر ۽ شاعري) لکڻ حقيقت پسنديءَ جي حيثيت ۾، خداداد صلاحيت آهي، جنهن کي هرڪو ڇُهي نہ ٿو سگهي، نہ ئي هرڪنهن جي مجال آهي ليڪن انسان جي اندر ۾ جڏهن مذاقي ڪيفيت، جذبو ۽ اشتعال پيدا ٿئي ٿو، تڏهن هو طنزيہ ۽ مزاحيہ نثر ۽ نظم ڏانهن رجوع بہ ٿئي ٿو.

ان ڪان سواءِ، ڳوٺاڻي زندگي ۽ ماحول ۾، جڏهن هاري ۽ پورهيت انسان پنهنجي ڪم ڪار ڪان واندا ٿيندا آهن، تڏهن هو ڪنهن دلي دوست، ڪِلڻي ملڻي، پوڳائي ۽ ڪچهريءَ جي ڪوڏي جي اوطاق تي ڪٺي ويندو آهن، جتي محفل جو رنگ مزاحيہ ۽ چرچي بازيءَ جو ٿيندو آهي، اُتي سڄي ڏينهن جا سندن ٿڪ ئي لهي ويندا آهن. بلڪ ان ڪچهريءَ ۾ ماڻهو کِل پوڳ ۽ مذاقي گفتا ٻڌندا ۽ ٻڌائيندا آهن تہ اهي ڪلي ڏاڍا خوش ٿي ويندا آهن. اهڙو مزاحيہ ماحول ۽ مانداڻ، ڀهراڙيءَ جي رسم و رواج مطابق رات جي وقت اوطاقن تي مچندو آهي. سچ پچ تہ ان وقت اهڙو تہ خوبصورت نظارو ۽ ڏيک ڏسڻ ۾ ايندو آهي، جو اکين سان ڏسجي ٿو تہ ان وقت ماڻهو ڪيتريقدر لطف اندوز ٿئي ٿو!

ساڳيءَ طرح شهري توڙي ٻهراڙيءَ جي سماج، رهڻي ڪهڻي ۽ ثقافت ۾ ظريفاڻو ڇهڇٽو نظر پڻ اچي ٿو. شاديءَ جي موقعي تي، جڏهن مٽ مائٽ، عزيز ۽ ٻيا ماڻهو گڏيا آهن، تڏهن اهڙي خوشيءَ دوران "مذاق جو ماحول" ازخود جڙي پوندو آهي. اهو خوش نما ۽ مزاحيہ ماحول نہ صرف انهن لاءِ ٿوري ويرم لاءِ راحت جو سبب بڻجي ويندو آهي، پر بذلہ سنجيءَ جي ڪچهري ۽ فضا جا مزا ڏينهن ٿئي تائين پڻ ماڻيا ويندا آهن. بهرحال شاديءَ جا اهڙا موقعا، انسانذات جي اخلاقياتي پهلو، سهپ، نڪتہ چيني، طنز، نصيحت ۽ مزاح ڪي هٿي ڏيڻ جا سرچشما هوندا آهن. بلڪ اهي انسان جي ميل ملاقات، تمدن، اُٿا ويٺي، کِل، پوڳ، چرچي ۽ گهبي جو سامان مهيا پڻ ڪندا آهن. ان ڪان علاوه، عيد جي پُرمسرت موقعن تي بہ خوشيءَ، کِل، پوڳ ۽ لطيف طنز جو ماحول پيدا ٿيندو آهي، جيڪو ٻهراڙيءَ توڙي شهري زندگي ۽ سماج جو اهم حصو ۽ بنيادي جزو آهي.

لاڙڪاڻي شهر جي شاعراڻ محفل جي حسين ۽ سهڻي روايت قائم آهي تہ عيد جي ٻئي يا ٽئين ڏينهن تي لاڙڪاڻي ۽ ٻين علائقن جي اديبن ۽ شاعرن کي ڪوٺ ڏني ويندي آهي، جنهن ۾ ڪيترائي اديب ۽ شاعر، عالم ۽ فاضل، سماجي خدمت گذار ۽ هڏ ڏوکي انسان "مزاحيہ مشاعري" ۾ شرڪت ڪندا آهن، جتي شاعر ۽ اديب مذاقي شعر و شاعري ۽ ليڪ پيش ڪندا آهن، پر اُتي "مشاعريءَ جو مزاج" ظرافت، خوش طبعي، دلڪش طنز ۽ لطيف مُرڪن ۽ ٽهڪن سان پڻ پرجي ويندو آهي، جيڪو ڏسڻ وٽان آهي.

اها حقيقت واضح آهي تہ ڪيترائي وڏا ماڻهو ننڍڙن ٻارن سان کِل مسخري ڪرڻ، پنهنجي شان جي برخلاف سمجهندا آهن، مگر حضور اڪرم ﷺ جن اهڙا تہ طبعيت جا سادا هئا، جو ننڍڙن ٻارن سان کِلڻ، ڳالهائڻ ۽ مسخري ڪرڻ پنهنجي شان جي برخلاف نہ سمجهندا هئا. نبي ڪريم ﷺ جن جو اهو هڪ خوش اسلوبيءَ جو اعليٰ مثال آهي، جو هو پاڻ سڳورا ﷺ ننڍن توڙي وڏن ماڻهن سان کِل پوڳ سان پيش ايندا هئا تہ ڏاڍا خوش ٿيندا هئا.

ياد رهي تہ اڳئين وقت ۾ سنڌ جا ماڻهو شادين توڙي ٻين خوشين جي موقعن تي دل وندرائڻ لاءِ مذاق ۽ مزاح جو مظاهرو ڪندا هئا. انهن مجلسن ۽ محفلن ۾ مرد ۽ عورتون شامل ٿيندا هئا. مذاقي ماڻهو ٻين کي ڪلائي بيحد خوش ڪندا هئا. اهڙي ثابتي ۽ تصديق اسان کي "قديم سانگن" مان پڻ ملي ٿي تہ اوائلي دؤر ۾ شادين، مرادين ۽ محفلن جي موقعن تي "سانگ" رچائيندا هئا. جنهن ۾ مختلف ڪردارن جا روپ اختيار ڪري، واقعي يا سماجي منظرن جي جيئري جاڳندي تصوير پيش ڪندا هئا. جن ۾ عورتون ۽ مرد حصو وٺندا هئا. سانگ ڪرڻ وارا اُهي صورتون ناهي ايندا هئا، جن جو ڪردار کين ادا ڪرڻو هوندو. جهڙو پارٽ ادا ڪندا هئا تہ ٻولي بہ اها ڳالهائيندا هئا. هَلڪڙن ماڻهن جي گفتگوءَ مان هلڪڙائي ظاهر ٿيندي

هئي ته چگن مؤسن جي ڳالهائڻ ۽ هلت چلت مان سنجيدگي محسوس ٿيندي هئي. جيڪي مرد، عورت جو ڪردار ادا ڪندا هئا، اهي ٻولي به خالص عورتن واري ڳالهائيندا هئا. مردن ۾ جيڪي سانگ ڪيا ويندا هئا، انهن ۾ عورت جو ڪردار به مرد ادا ڪندا هئا. يعني مرد، عورت جو روپ ڪري پارٽ ادا ڪندو هو. عورتن جي مجلسن ۾ جيڪي عورتون سانگ ڪنديون هيون، انهن مان ڪي مرد جو روپ بنائي، مرد جو ڪردار ادا ڪنديون هيون. جيڪي ڪردار فقط کِلائڻ لاءِ هوندا هئا، مرد عجيب و غريب صورت بنائي، مجلسن ۾ ايندا هئا ۽ انوکين حرڪتن سان ماڻهن کي کِلائيندا هئا. ڪڏهن هو ايتريقدر خوفناڪ صورت بنائيندا هئا، جو ٻار ڏڄي به ويندا هئا. سانگ ڪرڻ وارا ڪردار، ماڻهن کي کِلائڻ لاءِ نه فقط عجيب حرڪتون ۽ مختلف ماڻهن جا نقل ڪندا هئا، پر هڪ ٻئي سان ٽوڪ به ڪندا هئا. انهيءَ لحاظ کان هو ڪنهن حد تائين زندگيءَ جا نقاد به هئا ۽ کِل ٽوڪ ۾ وڏي تنقيد ڪري ويندا هئا، جنهن ۾ اثر به هوندو هو ته حظ به هوندو هو. سندن تنقيد جي خاص خوبي اها هئي ته اُها خشڪ نه هوندي هئي، پر طنز ۽ مذاق جو اهڙو ته نمونو پيدا ڪندي هئي، جو ماڻهن کي کِلائي کِلائي پيٽ ۾ سُور وجهندي هئي.

مٿئين حقيقت مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته اوائلي دور ۾ مختلف موقعن تي دل وندرائڻ ۽ تفريح مهيا ڪرڻ لاءِ سنڌ جا باشندا طنز ۽ مزاح خوبصورت نموني ۽ انداز ۾ پيش ڪندا هئا. جنهن جي قدامت جا ثبوت ”سانگ“ آهن. هو سانگن ذريعي کِل خوشيءَ جا ميٺا مچائي، بين تائين ظرافت جو پيغام پڻ ڏيندا هئا.

سانگ اصل ۾ سنڌ جو آڳاٽو ڊرامو آهي، پر اسان کي ان مان کِل ٽوڪ، چرچي ۽ مزاح جو عنصر ۽ اهڃاڻ به ملي ٿو. تنهنڪري ائين چئي سگهجي ٿو ته کِل خوشي، طنز ۽ ظرافت جو ڇهڇٽو قديم زماني ۾ مروج هو، ليڪن هينئر انهيءَ ظريفاڻي اثر جو رخ ۽ قدر سنڌي سماج، ٻولي، تهذيب ۽ ادب ۾ شامل پڻ آهي. انساني زندگي، معاشري، تمدن، رسم و رواج جو اهو حصو ۽ وٿندڙ محرڪ آهي. اهوئي سبب آهي جو ظرافت جي تاثير ڪري ٻولي، تمدن ۽ علم و ادب ۾ رنگيني، دلڪشي، سونهن ۽ خوشيءَ جو جلوو نظر اچي رهيو آهي.

ياد رهي ته شاهه لطيفؒ مزاح جو ماهر ۽ ڪشاده دل انسان هو. هو دل وندرائڻ لاءِ ڪِن فقيرن سان مسخري ۽ چرچي بازيءَ جو نهايت ئي مانداڻ مچائيندو هو. جنهن مان سندس طبعيت جي فراواني، قلبي ڪشادگي ۽ علمي پروڙ پوي ٿي. اهڙو اظهار علامه غلام مصطفيٰ قاسمي پنهنجي ترتيب ڏنل شاهه جي رسالي ۾ هن ريت ڪيو آهي ته:

”شاهه لطيفؒ جڏهن به سلوڪ جي اوکن ۽ عميق مسئلن جي بيان کان ٿڪبو هو ته ڪن فقيرن سان ٽوڪ ۽ چرچو ڪري، انهن کي خوش ڪندو هو.“

انهن ۾ هڪ فقير وڳند يا وروءَ جو نالو به ذڪر جي قابل آهي. شاهه صاحب هن جڏڙي سان وقتي چرچا گهڻا ڪندو هو. اهڙيءَ طرح شاهه ”سُر بلاول“ ۾ وڳند فقير کي گهڻن ئي مذاقي لفظن سان ياد ڪيو آهي. جيئن شاهه چيو آهي ته:

وڳند وري آئيو، بدو سين بدبوءِ،
خاوند! ڏئي خوشبوءِ، ته سُرهو ٿيان سپرين.

—

وڳند وري آئيو، ٻه ٻي نماز،
جئن سر مٿي ٻاز، وڳند تيئن سُرهاڻ تي.

اها ڳالهه واضح آهي ته وتايو فقير پنهنجي دور جو الله لوڪ ۽ درويش صفت انسان ٿي گذريو آهي. پر ان سان گڏ هو هڪ اعليٰ پايي جو طنز و مزاح نگار ۽ ٽوڪبازي پڻ هو. سندس گفتگو هر طبقي لاءِ مزاح مذاق ۽ کِل ٽوڪ جو مقام رکي ٿي. تنهن ۾ نه رڳو حقيقت ۽ نصيحت پريا نُڪتا ملن ٿا، پر منجهانئس زماني جي حالتن جو پس منظر ۽ انساني نفسيات جي ڄاڻ به پليءَ پَٽ ملي ٿي. حقيقت ۾ وتايو فقير سادي طبعيت سان گڏوگڏ، تمام گهڻو حاضر دماغ ۽ دانشور قسم جو ماڻهو هو. بظاهر سندس ڳالهيون مزاحيه ٺٺول هونديون هيون، جن کي ٻُڌي ان وقت جا ماڻهو بي اختيار ٽهڪ ڏيندا هئا ۽ اڄ جا ماڻهو به بي اختيار ٽهڪ ڏيندا آهن. تنهنڪري وتائي فقير جا گفتا ۽ ٻول

هر مڪتبهٔ فڪر جي ماڻهن لاءِ نہ فقط ونڊر ورونهن جو سبب بڻيل آهن، مگر انهن ۾ انساني زندگي، سماجي تحرڪ ۽ ڪارج جو عرق پڻ موجود آهي.

سنڌ جو ناميارو اديب ۽ شاعر مرزا قليچ بيگ پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ لکي ٿو تہ:

"ننڍي هوندي مون کي خوش طبعي، مسخري ۽ چرچي بازي ڪرڻ جي عادت هوندي هئي، مسخريون يا نقل بہ تمام عمدا ڪندو هوس، نہ رڳو زباني چرچا ڪندو هوس، پر ٻين ماڻهن جا نقل، سانگ ۽ ناٽڪ بہ ڪندو هوس."

طنز و مزاح جي معنيٰ ۽ ڪارج:

دراصل "طنز" عربي زبان جو لفظ آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي- ٺٺول، چٿر، ٽوڪ، مسخري، لوڀالو، مهڻو، طعنو تنڪو ۽ نڪتہ چيني وغيره "مزاح" بہ عربيءَ جو لفظ آهي، سندس لغوي معنيٰ آهي. چرچو، گهبو، خوش طبعي، ڀوڳ، مذاق، ظرافت، کِل، خوشي، بنله سنجي، رؤنشو ۽ مسخري وغيره

ياد رهي تہ دڪدائڪ سماج، نفسانفسيءَ جي دؤر ۽ زندگيءَ جي چُرندڙ پُرندڙ ماحول ۾ انسان جي آڏو ڪيترائي واقعا رونما ٿين ٿا، انهن واقعن ۽ مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ انسان کي سنجيده ٿيڻو پوندو آهي. گويا اها سنجيدگي نہ صرف ٿڪائي ڇڏيندي آهي، بلڪ اهڙي سنجيده ۽ افسرده فضا ۾ ماڻهو جو دم پڻ گهٽبو آهي پر البت جڏهن ماڻهو مزاحيہ محفل ۽ ڪچهريءَ ۾ ويهندو يا شامل ٿيندو آهي، تڏهن هن کان اها ذهني ٿڪاوٽ ۽ پريشاني ٿوري ويرم لاءِ دور ٿي ويندي آهي.

انهيءَ حقيقت مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ مزاح ۽ ظرافت انسانذات جي نفسياتي اُلجهن ۽ سماجي مايوسيءَ کي ختم ڪرڻ جو هڪ ذريعو پڻ آهي، جنهن جي وسيلي، انساني حياتي پُر رونق ۽ خوش و خرم يقيني طور بڻجي وڃي ٿي، ان جي برعڪس جنهن معاشري، جڳهہ ۽ محفل ۾ ظريفاڻو احساس ۽ جذبو، مزاحيہ اثر ۽ عنصر شامل نہ هوندو آهي، ان تي اها ڪچهري ۽ هنڌ ٻُسو ۽ ڦِڪو هوندو آهي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي تہ جنهن مجلس ۽ ميڙاڪي ۾ مزاح نگار ۽ چرچائي موجود نہ هوندو آهي، اُتي سنجيدگيءَ جو عالم ۽ ماحول انسان ذات جي ٻُڙگهٽ تي ننهن بہ ڏيندو آهي تہ ساهہ بہ پوسائيندو آهي.

اهوئي ڪارڻ آهي، جو انسان جي لاءِ مذاق ۽ کِل ڀوڳ، مزاح ۽ ظرافت ڪارائتي، مؤثر ۽ ذوقي شيءِ آهي، جنهن ۾ ڪيس ڏاڍو مزو ۽ لطف پڻ اچي ٿو پر البت جيڪو شخص مسخري ۽ چرچي گهبي جي پُرذوق ۽ پُررونق صورتحال ڪان پري رهي ٿو، تہ سندس دل ۽ دماغ، مرض ۾ مبتلا رهن ٿا، بلڪ اهو فرد معاشرتي زندگيءَ جي خوش نما حالت ڪان محروم پڻ رهي ٿو، حتيٰ ڪہ هو سماج جي مختلف شعبن ۽ زاوين ۾ باغ باغ بنهہ نہ ٿو ٿئي.

انهيءَ بنياد تي چئي سگهجي ٿو تہ کِل ڀوڳ، طنز ۽ مزاح انسانذات جي پُرونق حياتيءَ لاءِ سُتيءَ جو ڪم ڏيئي ٿي يا ائين چئجي تہ ظرافت ۽ مذاق انسان کي خوش رهڻ ۽ منجهس "سهپ جو مادو" پيدا ڪرڻ جو ڪارفرما وسيلو پڻ آهي، جنهن ۾ ڪيترائي مفيد اصول نُڪتا ۽ ذهني شخص جا احساس سمايل بلڪل آهن. مزاح ۽ لطيف طنز انسان جي ذهني ٿڪاوٽ کي دور ڪرڻ جو مفيد ۽ ڪارآمد ذريعو بہ آهي. بشرطيڪ ظرافت پاڪيزه انسان جي ذهني، قلبي قرار ۽ لطف جو باعث صريحاً آهي: جنهن ۾ نہ صرف خوشيءَ جو عنصر موجود هوندو آهي، مگر منجهس نصيحت ۽ سهپ جو رنگ بہ ڀريل هوندو آهي، حتيٰ ڪہ ان ۾ سچائيءَ ۽ دانائيءَ جو سامان شامل پڻ هوندو آهي. بهرحال طنز و مزاح ادب جو ڪارائتو سرچشمو آهي، جنهن جو ڪارج سماجي بُراين کي نندڻ ۽ چٿر ڪرن ڪان علاوه انساني معاشري ۾ کِل خوشي ورهائڻ ۽ ظرافت جو مواد مهيا ڪرڻ بہ آهي: جنهن جي وسيلي، انسان نهايت لطف اندوز، سرهو ۽ نوبنو ٿئي ٿو. اهوئي سبب آهي، جو انسان مزاح ۽ ظرافت کي پسند ڪري ٿو.

مٿي چيو ويو آهي تہ "درحقيقت انسان کي نفسانفسي ۽ وٽ وٺان جي ماحول مايوس ۽ غمگين ڪري ڇڏيو آهي، بلڪ هو پنهنجي مزاح ۽ طبعيت ۾ پڻ تبديل نظر اچي ٿو. ڇاڪاڻ تہ بي چيني ۽ مايوسي

مٿس حاوي ٿئي ٿي ته پوءِ هو سراپا ڏکارو ۽ چيڙاڪ ڏسجي ٿو. منجهانئس 'سهپ جو مادو' به موڪلائي ويندو آهي، تنهنڪري طنز و مزاح جي اٿاٽ ۽ قلت محسوس ٿئي ٿي، حالانڪ طنز و مزاح انساني ڏک ۽ درد جي دوا جو پڻ ڪم ڏيئي ٿي، يا ائين ڪٿي چئجي ته کِل ڀوڳ، انسان جي دل ۽ دماغ کي جسماني ۽ روحاني طاقت مهيا ڪري ٿي، جيڪا انسان جي خصوصاً ڪاڌ-خوراڪ پڻ آهي."

بهرحال مذاقي شاعري هجي، يا نثر، تحرير هجي يا تقرير، ٽوٽڪا هجن يا لطيفا وغيره ليڪن انهن جو اصل مقصد، ڪارج ۽ مفهوم مايوس ماحول، سماج ۽ انسانيت کي ڏکن کان ٿوري وقت لاءِ نجات ڏيارڻ ۽ عوام الناس جي لاءِ سُرهائي ۽ خوشي ظرافت ۽ مسخري، طنز ۽ مزاح جي خوشبوءِ ڦهلائڻ سان گڏوگڏ تفريح پڻ مهيا ڪرڻ آهي.

اهڙيءَ طرح سنڌ جا اديب ۽ شاعر مزاح ۽ ظرافت تي خوبصورت نظم ۽ نثر لکي رهيا آهن. سندن شعرن ۽ تحريرن ۾ نه صرف انسان جي معاشرتي زندگيءَ جي مڪمل عڪاسي ملي ٿي، مگر انهن جي نثر خواهه نظم ۾ طنز و مزاح جا پُرجوش خيالات ۽ ناصحاڻا نُڪتا به ملن ٿا. جن ۾ انسان جي سماجي، تمدني، چڱڀلائيءَ ۽ مُسرت جو مواد به شامل آهي جو انسان جي سماجي ڏکڏائڪ حالتن ۽ بيمارين جي لاءِ علاج جو ڪم ڏيئي ٿو. گويا ظرافت ۽ مذاق نه رڳو انساني زندگيءَ ۽ هلندڙ چلندڙ سماج ۽ ماحول جي بهترين ۽ وٽندڙ غذا آهي، بلڪ ٻولي، ادب، تهذيب ۽ تمدن جي جان به آهي: جنهن جي ذريعي انساني معاشري ۽ صالح سماج ۾ توانائي ۽ تازگي يقيني طور ٿئي ٿي، جيئن ته:

ڪوڙي ڪو ڏاڙهي، مٿو، ٽيندو قلندر ڪينڪي،
جام سان جام، آئيني سان ٿئي سڪندر ڪونه مير.
(قليچ)

—

اڳيان صاحب سنڌي مون لکن جي ڳالهه ٿي ماري،
پٽيوالو ته سولو هو، ويو پنجاهه ۾ گم ٿي.
(شجاع سنڌي)

بهرحال طنز و مزاح جو اهم مقصد ۽ ڪارج نه صرف انساني حياتيءَ کي ڪجهه وقت لاءِ سماجي ڏوجهرن ۽ ڏکن کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ آهي، پر ان جو وڏو ڪارج ۽ افاديت، انسان جي روئيندڙ قلب ۽ افسرده دماغ کي کِلائڻ به آهي، حتيٰ ڪ ڏکايل ۽ دردمند فرد جي دل وندرائڻ ۽ روح پرڀائڻ پڻ آهي. اهوئي ڪارڻ آهي، جو ظرافت ۽ مزاح، کِل ۽ خوشي، جي "سوکڙيءَ" طور سڃاتي وڃي ٿي. ان جي وسيلي، غمگين ۽ اداس انسان سماج اندر سڪون ۽ راحت به محسوس ڪري ٿو. ڇاڪاڻ ته مزاح فني توڙي فڪري لحاظ کان انسانذات ۽ سماجيات جي ڪردار ۽ افاديت جي اُتم قوت آهي، ان جو ڪارج ۽ ڪم، انساني تهذيب و تمدن ۾ روحاني ۽ جسماني طور قرار حاصل ڪرڻ پڻ آهي. تنهنڪري ان جا اثر ۽ محرڪ سنڌي اديبن ۽ شاعرن نهايت ئي تهدل سان قبول ڪيا آهن ۽ مزاح جي موضوع تي طبع آزمائي ڪري رهيا آهن:

گهر ڪان نڪتا، نيٽو نيچر، تاڪ ڌنا ڌن تاڪ ڌنا،
سِرتي ٽوپي، هٿ ۾ هنٽر، تاڪ ڌنا ڌن تاڪ ڌنا.
(بلبل)

طنز و مزاح ۽ نثر:

معاشري ۽ زندگيءَ ۾ انسان کي ڏک به ملن ٿا ته سک به. پر جڏهن ان جي مٿان گوندر غالب پئجي وڃن ٿا تڏهن هو غمن ۾ غرق ضرور ٿئي ٿو. نتيجي ۾ انسان ڏاڍو پريشان، ششدر ۽ هڪو ٻڪو پڻ ٿئي ٿو. تنهنڪري هو پنهنجي سڀاءَ ۽ مزاج کي تبديل ڪرڻ ۽ پاڻ کي راحت ڏيڻ لاءِ کِل ڀوڳ ۽ مزاح ڏانهن راغب لازمي طور ٿئي ٿو.

اڳ ۾ چيو ويو آهي ته مزاح ۽ لطيف طنز انسان جي ذهني ٿڪاوٽ کي دور ڪرڻ جو مفيد ۽ ڪارآمد ذريعو پڻ آهي، بشرطيڪ ظرافت پاڪيزه ۽ مزاح، اخلاق تي مبني هجي ته پوءِ اها کِل، ڀوڳ ۽ مسخري انسان جي ذهني، قلبي قرار ۽ لطف جو باعث صريحاً آهي: جنهن ۾ نه صرف خوشيءَ جو عنصر موجود هوندو آهي، مگر منجهس نصيحت ۽ سهپ جو رنگ به ڀريل هوندو آهي، حتيٰ ڪ ان ۾ سچائيءَ جو سامان شامل هوندو آهي. بهرحال طنز و مزاح ادب جو

ڪارائتو سرچشمو بلڪل آهي، جنهن جو ڪارج سماجي بُراين کي ننڍڻ ۽ چٽر ڪرڻ ڪان علاوه انساني معاشري ۾ کِل خوشي ورهائڻ ۽ ظرافت جو دلڪش مواد مهيا ڪرڻ به آهي، جنهن جي وسيلي انسان نهايت لطف اندوز ٿئي ٿو.

گويا حضور ﷺ جن جي مجلس ۾ پنهنجن اصحابن سان سادا ۽ بي تڪلف رهندا هئا ۽ مجلس ۾ ڪڏهن ڪڏهن چرچي- ڀوڳ جي ڳالهه به هلندي هئي، مگر چرچو به سچوئي سچ هوندو هو.

”هڪڙي سائل شخص حضور ﷺ جن ڪان اٺ جو سوال ڪيو ته: يا حضرت، مون کي ڪو اٺ ڏياريو. حضور جن فرمايو: بابا، آءٌ ته اٺ جو ٻچو ڏيندوسانءِ، قبول هجيئي ته حاضر ڪريان؟' هن چيو ته: ياحضرت، اٺ جي ٻچي کي ڇا ڪندس، مون کي چڙهڻ لاءِ اٺ گهرجي، سو اٺ ڏيار جڏهن هن ويچاري ابوجهه کي ڏٺئون ته اسان جو چرچو نه ٿو سمجهي، تڏهن چيائونس: ميان، اٺ ئي وٺ، پر اٺ به ته نيٺ اٺ جو ٻچوئي ٿيندو آهي.“

هڪڙي ڪُراڙي عورت حضور ﷺ جن کي عرض ڪيو ته: ”حضرت، منهنجي حق ۾ دعا گهرو ته رب مون کي قيامت ۾ بهشت نصيب ڪري.“ حضور ﷺ جن چرچو ڪري چيس ته: ”ڪراڙي زال بهشت ۾ وڃڻي نه آهي.“ مائي ويچاري ڏاڍي ڏکي ۽ دلگير ٿيڻ لڳي. حضور ﷺ جن مُرڪي چيس ته: مائي غم نه ڪر، مون به سچ ڳالهايو آهي، درحقيقت ڳالهه هن طرح آهي، جو جيڪي ڪُراڙيون عورتون هونديون، اُهي رب جي قدرت سان جوان ٿي بهشت ۾ پيرَ پائينديون.“

هڪ دفعي وتايو فقير شاديءَ جي دعوت کائڻ ويو، اتي ڪيترائي ماڻهو شامل ٿيا هئا، پر هو به دعوت جي ماني ٻين سان گڏ کائي رهيو هو، ليڪن ماني کائڻ کان پوءِ ٻيا ڪجهه پيسا لکرائي رهيا هئا، مگر وتايو به ٻوڙندو وڃي ڪين چيو ته: ”وتايو! لِکُ، هيترا پيسا ڏنا.“ تنهن تي انهن جواب ڏنو ته ”وتايا، تو ته پيسا ڪونه ڏنا آهن؟ ايتري ۾ وتائي چيو ته: ”پيسا ته ڪونه ٿو ڏيان، پر گهٽ ۾ گهٽ مان نالو ته پنهنجو لکرايان ٿو.“

مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته سنڌ جو ناميارو اديب ۽ شاعر ميرزا قليچ بيگ پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ لکي ٿو ته:

”ننڍي هوندي مون کي خوش طبعي، مسخري ۽ چرچي ٻازي ڪرڻ جي عادت هوندي هئي. مسخريون به تمام عمديون ڪندو هوس: نه رڳو زباني چرچا ڪندو هوس، پر ٻين ماڻهن جا نقل، سانگ ۽ ناٽڪ به ڪندو هوس.“

جيتوڻيڪ مرزا صاحب پاڻ هڪ بالا عملدار هوندو هو، پر سندس مزاحيه ۽ ڪلائيندڙ ڊراما، جهڙوڪ: نيم طبيب خطره جان، نيم مُلان خطره ايمان، شيخ چلي ۽ اگڙ مسخرو. وغيره جن سٽڻي ۾ ڪنهن نه ڪنهن پنگتي اوڻائيءَ تي خندو ڪيل هوندو هو. ان کان علاوه، ديوان ليلارام سنگهه به ٻه ننڍا مسخريءَ جي نقل ”شاهه عادل خان ۽ لوڀي لاڪيٽا“ لکيا هئا، جن مان ٻئين نمبر نقل ۾ وڪالت جي ڌنڌي ۾ لوڀين ۽ ٺوڳين تي ٺٺول ڪيل هئي.

لعل چند امرڏني مل به ڪيترائي ننڍا ناٽڪ، ڪلائيندڙ توڙي گنڀير نوع ۾ لکيا، مثلاً: ”سين کي وڃڻ ۽ نقد ترم“ وغيره، جي ٻئي ڏيتي ۽ ليتيءَ جي مسئلي تي لکيل هئا. جيئانند ناگرانيءَ جا مذاقي ناٽڪ، ”فسادي ڦوڪٽو“ گلمٽو ٻيرسٽر، گلمٽو ايڊيٽر ۽ گلمٽو ڊاڪٽر وغيره ذڪر جي قابل آهن.

سنڌ جي مشهور مؤرخ ۽ ماهر لسانيات ڀيرومل مهرچند آڏواڻي پڻ ٽي ننڍا مذاقي پنگتي ناٽڪ لکيا: ”بزازين جو ناٽڪ“ جنهن ۾ بزازين جي ڪارنامن تي ڪلائيندڙ نڪته چيني ڪيل هئي ۽ ٻيا ”مڙس جي مڙسي ۽ پنگتي مقدمو“ وغيره. ڪشنچند بيوس به ڊراما لکيا، پر سندس ”پوڙهي جو پرڻو“ جو نالي ۾ ذڪر ٿيل پنگتي خرابيءَ تي چڱو مذاقي ۽ ڪلائيندڙ ڪيل هو.

اهڙيءَ طرح ڪهاڻين يا آکاڻين ۾ به مزاح ۽ مذاق جو مزو ڏيکاريل هوندو آهي. ديوان ڪوڙيمل جي، ”ٺهڪ ئي ٺهڪ“ ۽ پرمانند ميوارام جي، ”دل بهار“ کان پوءِ ”سندر ساهتيه منڊل“ کي ڪلائيندڙ ٽوڪن ۽ مؤج مزي وارين آکاڻين جا ڪتاب به ڪڍيا. جن مان مکيه هئا. ويرومل ملاڻيءَ جو ”مؤجي

آکاڻيون“، نانکرام ڏرمداس جو ”کِل خوشي“ ۽ ميلارام منگترام جو ”چرچن جي چهر“ وغيره

شمس الدين ’بلبل‘ انگريزن جي دؤر جو ناميارو اديب، شاعر ۽ برک صحافي ٿي گذريو آهي، جنهن جي نثر توڙي نظم ۾ طنز و مزاح جو رنگ چڙهيل آهي. بلبل سنڌي نثر خواهه شعر ۾ ظرافت جو عنصر ملائي، نئون موڙ ۽ انداز پيدا ڪيو آهي. نئين تهذيب ۽ تمدن ۾ جيڪي خرابيون ۽ بُرايون بلڪل عام ٿي ويون هيون، انهن جي بيخ ڪني ڪرڻ لاءِ هن جو قلم تلوار وانگر وهندو هو، ان ڪري سندس طنز و مزاح خالص تعميري آهي ۽ ڪنهن بہ خاص شخصيت تي بيجاءِ حملي ڪرڻ کان پاڪ آهي. سندس مضمون ۽ ظرافت سنڌي ادب ۾ لازوال حيثيت رکن ٿا. سندس نثر موزون، شائستہ ۽ بليغ آهي.

”پير فقير، امير نوابہ چڱا مڙا، غريب قصابہ درڙا زميندار، چور چڪار، ڪڙا ڪامورا، رئيس سردار، بازيگر رانديگر، نامي ملهہ، جوڳي ٺوڳي، دلبائي دل، لنگها ڏوم، ڀٽ دلال، ڪدڙا باندي، ڪيچريون قوال، ٺڳ ٺوڳ، آڪڙ باز، ڳنڍيچوڙ، جُواباز، غرض تہ هرهڪ ملڪ جا، هر انسان، هر سوداگر، هر سامان، هر جنس، هر حيوان، هر ساز، هر باز، هر حسين، هر ناز اچي گڏ ٿين ٿا.“

اهڙيءَ طرح بلبل (مرحوم) جو مزاحيہ ادب ۾ وڏو نالو پڻ آهي. سندس مضمونن جو ڪتاب ”مزاحيات“ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپيو آهي.

محمد هاشم ’مخلص‘ پنهنجي دؤر جو باڪمال نثرنويس، وڏو صحافي ۽ قادرالڪلام شاعر هو. سندس نثر توري نظم ۾ مزاح ۽ ظرافت جو رنگ چڙهيل آهي، بلڪ سندس انداز بيان تلخ لهجي ۽ سخت ڪلاميءَ وارو آهي. مخلص جي تحريرن ۾ سياستدانن، زميندارن، انگريزن، متعصب هندن، ۽ استحصالي قوتن جي خلاف نفرت جو اظهار ۽ طنز ڪيل آهي.

ليکراج ڪشنچند ’عزيز‘ نالي وارو اديب ۽ شاعر پڻ ٿي گذريو آهي. سندس مضمونن جي ڪتاب ”ادبي آئينو“ ۾ مذاق، نازڪ کِل، ٽوڳ ۽ چرچو ڀريل آهي؛ ۾ منجهس پنهنجن احساسن ۽ جذبن کي اهڙي تہ عالماڻ طنز ۽ لطيف مزاح ڪئي اٿس، جو غمگين ۽ مايوس انسان پڙهڻ بعد از خود کِلي ٿو پوي. سندس ”مان جيڪر ڪارو هجان“، مضمون مان فلسفانہ مذاق ۽ طنز ثابت ٿئي ٿي.

”ڪارو، ڪارو، اهو لفظ عام طرح ماڻهن جي دلين ۾ ڌڪار ۽ ٻُجان پيدا ڪري ٿو. ٻڌندڙ اکيون پوريندا ٻانءِ تہ ڪا ڏونگر جي ڏائڻ يا رڻ ٻانڀ هيٺئون ٿي ڏاري. آئيني ۾ اکيون کولي نہ ڏسندا تہ سندن منهن تي مانارو آهي يا چٽن جيڏا ڇُڳهہ، وري سڀ کان کِلائيندڙ ڳالهہ اها آهي، جو هرڪو اڇي چمڙيءَ وارو پاڻ کي سهڻن جو سردار پيو سمجهندو ۔ ۔ ڏيندو تہ آءُ ڪا املهہ چيز ۽ ڏسين جو ڏيئو آهيان، جنهن کي نہ حال نہ خط، نہ روپہ نہ رنگ، نہ قد نہ قامت، بلڪ ان گهڙئي ڪاٺ وانگيان ٻُت جي اڏاوت ئي ڦري پئي هونديس، رڳو اڇاڻ جي آڌار تي ڪريل ڪير جيان ڦيڏڙو پيو لڳندو ۽ جاري جيڏي ڪاڏي، جنهن تي هوند ڏهہ ڏيئا وائکا رکي ٻاري سگهجن. سو بہ ڪاري تي ائين ڪاهي ايندو، جيئن ڏڳو ڀڳئوءَ تي. اها خبر ئي ڪانہ پونديس تہ اڇا، ڪارن جا محتاج آهن، تارن جي جوت جو مدار رات جي ڪاراڻ تي آهي. حُسن جي دربار ڪارن کان سواءِ اهڙي ٻُسي ۽ ڦڪي پئي لڳندي، جهڙو گنجي جو منهن وارن بنا لڳي يا ڏاڇيءَ جي ڏاڙهہ“......

سيد عطا حسين شاهہ موسوي روهڙيءَ جي موسوي خاندان مان هو. هو ماهرِ تعليم ۽ بلندپايہ جو مضمون نويس هو. سندس مضمونن جو مجموعو ”ڪچ ڪوڏيون“ شاهڪار جي حيثيت رکي ٿو. هنن مضمونن مان ڪيترن مضمونن ۾ سماج جي اوڻاين ۽ ارڏاين تي ڀرپور طنز ڪئي وئي آهي. ڪٿي وري سهڻي ۽ سهائيندڙ مزاح وارو رنگ اختيار ڪيو ويو آهي. مزاحيہ مضمون ”جي نوٽن جو مينهن وسي تہ“ پڙهي احساس ٿيندو تہ ڪيئن نہ مصنف مزاحيہ طرزِ بيان سان سماج جي بُراين کي چٽو ڪيو آهي ۽ پنهنجو انداز اوتيو آهي، بلڪ مفلس ۽ ڪنگال جي نفسياتي ڪيفيت جو بہ اظهار ڪيو اٿس تہ: ائين ڪندي ٻاهر آسمان ڏي نظر

ڪري تہ ڪڪر نوٽن جا ٿهي آيا آهن، اڪيون مهڻي وري پيو ڏسي تہ ڪيس ڦوڪو تہ نہ ٿيون ڏين.

بس! ڪڪر پيا هُلن، ڪي ريٽي جي نوٽن جا، ڪي پنجين جا ۽ ڪي ڏهين جا. مطلب تہ هر رقم جي نوٽن سان ڪڪر ڪڪوريل ڏسڻ ۾ پيا اچنس، پوءِ ڪان ٻئي ڪان بہ نہ پيو پُڇي، متان "چريو چريو" ڪري چويو ڪري ڇڏينس. ماڻهو هميشہ جي عادت موجب "پيچ مولي چاندي ڪا گولا" پيا چون. ايتري ۾ ماڻهن جون رڙيون ٻڌائين. اڙي نوٽ! اڙي نوٽ! پوءِ تہ ماڻهو، زالين مُرسين ۽ ٻارين ٻچين ٻاهر نڪري، قدرت جو ڪرشمو پيا ڏسن. ڪرڙپيل پوڙها بہ لٺ جي ٽيڪ تي ٻاهر اڪين متان هٿ ڏيئي پيا ڏسن ۽ سائين ڪي پيا ساراهين."

اهڙيءَ طرح ڪتاب جا ٻيا بہ مضمون دلچسپ آهن، جن ۾ مذاق ۽ مزاح جي ملاوٽ پڻ آهي ۽ انهن کي پڙهندي ئي کِل جي ڳالهہ نڪري ٿي.

محمد عثمان ڏيپلائي سنڌ جو نالي وارو اديب ۽ بيباڪ صحافي هو. سندس لکڻ جو انداز ئي نرالو هوندو هو. هو ڪوڙن مرشدن جي خلاف بنا رک رکاءُ جي، سچ جي ڳالهہ پڻ جرئت سان ڪندو هو. پر البت هو ڪٿي سنجيدگي، ڪٿي رنجيدگي، ڪٿي طنزيہ، ڪٿي مزاح جي صداقت پيش ڪندو هو، بلڪ هو مزاح جي انداز ۾ وڏي ڳالهہ بہ چئي ويندو هو، سندس مخصوص مزاحيہ انداز "مرشد جي ڏاڙهي" نالي ڪتاب ۾ نمايان آهي، هو لکي ٿو تہ:

"مرشد جي ڏاڙهيءَ جو وارُ فصل ڪي پلو ڪري ٿو، اها ڳالهہ معلوم ٿيڻ ڪان پوءِ هرڪو "وارُ" حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪري ٿو، گويا مرشد تہ "وارُ"خوشيءَ ۽ خلوص مان ڏيندو رهيو، پر ڏاڙهي ڏينهن، ڏينهن تي ڇدي ٿيڻ لڳي، نتيجي طور مرشد مٽي جي ننڍن وارن جي ملاوٽ ڪرڻ شروع ڪئي، ۽ روبرو "وارُ" ڏيڻ کان ڪيٻائڻ لڳو."

موجوده دؤر ۾ امر جليل جو نالو گهڻو مقبول آهي. سندس ڪيتريون ئي ڪهاڻيون ڇپيون آهن، جن مان گهڻيون بهترين ڪهاڻيون آهن. هو سنڌي پير، ڪاموري، وڏيري ۽ سنڌ جي رت چوسيندڙ ڌاريئي کي پنهنجي قلم جي نوڪ جو نشانو بڻائي ٿو ۽ هو ڪهاڻين ۾ انهن جي ڪُتن ڪارنامن ۽ استحصالي حرڪتن کي نروار ڪري ٿو، پر ساڳئي وقت، سندس ڪهاڻين ۾ طنز و مزاح جو رنگ بہ ملي ٿو. جيڪو حقيقت ۾ درد ۽ اندر جو اُڌمو آهي. ڪهاڻي "چَرِيَٽ ۽ نرس" ۾ سندس ٻولي سليس ۽ مزاحيہ آهي. "سائين مان قد ۾ بندوق ڪان ننڍو آهيان، مهرباني ڪري مون کي پستول سان پريڊ ڪرائيندا ڪريو."

لاڙڪاڻي جو وتايو جمعو فقير سومرو بہ طنزنگار ۽ چرچي بازيءَ ۾ مشهور ٿي گذريو آهي، جنهن جي گفتگوءَ ۾ ظرافت ۽ مسخري شامل پڻ هوندي هئي. هو سڄي شهر ۾ گڏهہ تي چڙهي گداگري ڪندو هو. جڏهن بہ ڪيس ماڻهو ڏسندا هئا تہ سندس مُک تي مُرڪ ۽ مزاح جا اثر نمايان طور هوندا هئا. هڪ دفعي جمعي فقير کي پوليس ٿاڻي تي وٺي ويئي. صوبيدار چيس تہ: "ڪتا لاهہ". تنهن تي جمعي چيو تہ: سائين! ڀلا، ڪارُ چاڙهي آئو چا؟

ياد رهي تہ علي احمد بروهي طنز و مزاح جي رنگ ۾ عام ڪردارن تي ڪهاڻيون لکيون آهن، هو هڪ ئي وقت ۾ مزاح جو اوٽ ۾ معاشري جي ڪيترن ئي پهلوئن تي تنقيد ڪري ٿو. سندس ڪهاڻين، خاڪن ۽ مضمونن جا مجموعا بہ ڇپيا آهن. جهڙوڪ: "جام، جلموٽ ۽ جلمڙا"، "وات ويندي ۽ ڪڪ پن" وغيره.

طنز و مزاح جي رنگ ۾ ڪهاڻيون لکندڙن ۾ ٻيو نالو "محمد حسين ڪروڙپتي" جو ملي ٿو، جنهن ان زماني ۾ بهترين مزاحيہ ڪهاڻيون لکيون، جيڪي گهڻو ڪري ماهنامہ "نئين زندگي" ۾ ڇپيون.

"خوشبو ڏي تہ ٽلٽلي وٺان" ۽ "نبض شناس" سندس بهترين ڪهاڻيون آهن. رشيد ڀٽيءَ بہ مزاحيہ افسانا لکيا آهن. سندس افسانن جو مجموعو "گهڙي گهڙي هڪ گهاءُ" جي نالي سان ڇپجي چڪو آهي.

ان ڪان علاوه مزاحيہ اديبن ۾ نورعباسي، حليم بروهي، غلام رسول ڪلهوڙو ۽ عبدالفتاح صديقي وغيره جا نالا پڻ ذڪر جي لائق آهن.

سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ ۾ لطيفن ۽ ٽوٽڪن کي ٻه اهميت حاصل آهي، انهن ۾ مزاح ۽ طنز جو رنگ ملي ٿو، نہ رڳو ايترو پر لطيفن ۽ ٽوٽڪن ۾ معاشرتي برائين جي عڪاسي ظريفاڻہ انداز سان پڻ ٿيل هوندي آهي، حتيٰ ڪہ منجهن عوام الناس جي حقيقت پسنداڻہ خيالن ۽ مسئلن جو بہ ذڪر ٿيل هوندو آهي.

لطيفا ۽ ٽوٽڪا:

"هڪ همراهہ خودڪشي جي ارادي سان گهران نڪتو ۽ وڻ ۾ رسو ٻڌي ڳچيءَ ۾ وڌائين تہ اوچتو وڻ جو ٽار ڀڄي پيو ۽ همراهہ هيٺ ڪِري پيو، مٿي اُٿي چوڻ لڳو تہ شڪر آ، بچي تہ ويس."

—

"ماءُ پٽ کي چيو: پٽ، دل لڳائي پڙهہ، پٽ ماءُ کي: امان بابا تہ عينڪ لڳائي پڙهندو آهي."

—

ٻہ ٻاتا پاڻ ۾ وڙهي رهيا هئا، هڪ همراهہ رستي مان لڙي، ٻنهي کي مار ڪڍي ۽ وڃڻ لڳو. هو جڏهن هليو ويو تہ هڪ ٻاتو هن کي گاريون ڏيڻ لڳو. ٻئي ٻاتي، ٻهرين ٻاتي کي چيو تہ: گاريون اُن ٽائيم ڏين ها نہ! تنهن تي ٻاتي چيو تہ: گاريون ڏنيون تہ ان وقت هيم، پر آواز هاڻي نڪتو آهي.

مزاحيہ خبرون: (اطلاع گمشدگي)

جيئڻ تہ نالي ڀوڀو ولد چوڪو عمر اٽڪل 20 سال، 1999ع جي ورلڊ ڪپ ڏسڻ لاءِ ٽرين جي مال گاڏي ۾ سوار ٿي انگلينڊ روانو ٿيو هو، پر اڃا تائين گهر نہ موٽيو آهي. سندس والد محترم چوڪو خان ٻارن ٻچن سوڌو اسٽيشن تي پهچي سدوري پٽ جي انتظار ۾ ويٺو آهي، سندس پار پتا هي آهن:

سَرُ ڪَدوءَ جهڙو، نڪ توريءَ جهڙو، منهن ڪاري ديگڙيءَ جهڙو اٿس، جنهن بہ ڀاءُ کي نظر اچي تہ ملتان ڏانهن ويندڙ ريل گاڏيءَ جي ڀويان بيرنگ هٿي بيهاري ڇڏيوس يا ڪنهن ڪريل بس ۾ ويهاري ڇڏيوس.

بي پرواهہ ريڊيو اسٽيشن:

هي بي پرواهہ ريڊيو اسٽيشن آهي، هن وقت گهڙيال جا ڪانٽا گجر ڪائن ٿا. هاڻي اوهان ڪلو ڪاسائيءَ کان خبرون پڻ ٻڌندا. اڄ شام 6:00 وڳي شهر ۾ مٺائيءَ جي دڪان تي مکين جو حملو ٿيو. حملي ۾ مائو مري، لڏون ۽ پڪوڙا شديد زخمي ٿي پيا آهن. اها خبر جڏهن پڪوڙا اڳواڻ تائين پهتي تہ پوليس اسٽيشن مک ۽ ان جي وڏي ڀاءُ رئيس ماڪوڙا خان تي ڪيس داخل ڪرايو آهي، پوليس ڇاپي ۾ مک پڇڻ ۾ ڪامياب ٿي وئي، جڏهن تہ ماڪوڙا خان کي سينٽرل جيل روانو ڪيو ويو.

موسم:

اڄ شهر ۾ نسوار ۽ پاڻ جي بارش جا شديد امڪان آهن، خبرون پوريون ٿيون.

....

بهرحال لطيفن، ٽوٽڪن ۽ خبرن کان سواءِ اصلاحن، محاورن، پهاڪن ۽ چوڻين ۾ مزاح ۽ بذله سنجيءَ جو عنصر پڻ موجود هوندو آهي. تحقيق پهاڪن ۽ اصطلاحن ۾ سماج جي عڪاسي ۽ نشاندهي ٿيل هوندي آهي، پر تن ۾ انساني ماحول جي تصوير ۽ حياتيءَ جا خوش نما پهلو بہ نروار ٿيل هوندا آهن. حتيٰ ڪہ سندن ظاهري معنيٰ هڪڙي هوندي آهي تہ مخفي مفهوم ٻيو پڻ هوندو آهي. پر منجهن مزاح ۽ کِل خوشيءَ جا ناصحاڻہ نُڪتا بہ موجود هوندا آهن، جيڪي ٻولي ۽ ادب جي لاءِ سونهن جو سبب بنيل آهن. تنهنڪري ائين چئي سگهجي ٿو تہ پهاڪن ۽ چوڻين، محاورن ۽ اصطلاحن ۾ ظاهري طور تي ظرافت جو اثر غالب نظر ايندو آهي، پر انهن ۾ اندروني طور تي ڪارائتا مطلب ۽ حقيقتن جا عنصر شامل پڻ هوندا آهن. ڪجهہ پهاڪا ۽ اصطلاح هي آهن:

پهاڪا ۽ چوڻيون:

1. ڪاڻي سڏي سڄيءَ کي، اڙي، او انڌي.
2. انڌو دوزخي، ٻوڙو بهشتي.
3. انڌي جهڙي پيڪين، تهڙي ساهرين.
4. ليپس هريڙ نہ هٽ، ڪنيو وڃي ڪنڌي.
5. تيل سهانگو هو تہ، جيڪر گدڙن پُڇ مکيا

اصطلاح:

پيٽ ۾ ڪوئا ٻوڙڻ، پيٽ ۾ ڏاڙهي ڄمڻ، ڏاند ڏهڻ، ٻيرن کان ٻير گهرڻ، ڀڄ ٻائي ڀڄڻ، ملتاني

گھيٽلو ٿيڻ، اوندھ ۾ تير هڻڻ، اک جي ماکي لاهڻ، سج کي ڏيئو ڏيکارڻ ۽ ڏينهن جو تارا ڏسڻ وغيره.

طنز و مزاح ۽ شاعري:

طنز و مزاح جو تذڪرو اڳ ۾ ٿي چڪو آهي، پر هاڻي هتي شاعريءَ متعلق مختصر طور تي بيان آڻجي ٿو ته شاعري ڇا آهي، ان جو طنز، مزاح ۽ ظرافت سان لاڳاپو ڪيتريقدر آهي ۽ مزاحيه شاعريءَ جي اهميت ڪهڙي آهي؟

شاعري، لفظن جي سونهن، ترتيب ۽ توازن جو نالو آهي. احساس جي پختگيءَ سان گڏ جيڪڏهن لفظن ۾ موسيقيءَ جو تاثر نمايان آهي ته شاعريءَ ۾ روح جي گهرائيءَ کي ڇُهڻ جي صلاحيت پيدا ٿي پوندي آهي. شاعري نه صرف جمالياتي ذوق جي تسڪين جو باعث آهي، پر اها زندگيءَ جي مختلف مسئلن جي ترجمان پڻ آهي؛ اهي مسئلا پوءِ انفرادي هجن يا اجتماعي، غم ۽ خوشيءَ جي شڪل ڪنهن ڏني آهي؟ انهن کي فقط محسوس ئي ڪري سگهجي ٿو. شاعري جذبات ۽ محسوسات جي اڻ ڏٺل دنيا آهي، جيڪا شاعر، ٻين کي سندن ڳالهايل لفظن ذريعي ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. جن سان انهن جذبن جي وابستگي آهي.

اهڙيءَ طرح شاعريءَ جو ڪارج خوشي پهچائڻ سان گڏوگڏ معاشري جي مستقبل جي واٽ جي لاٽ ڏيکارڻ پڻ آهي. شاعري نه رڳو خاص حقيقت پر عام حقيقت جو به اظهار ڪري ٿي.

ياد رهي ته شاعريءَ جو تعلق مزاح ۽ بذله سنجيءَ سان گهرو ۽ گهاٽو آهي، جنهن جي ذريعي غمگين انسان سرهو ۽ ڏاڍو خوش پڻ ٿئي ٿو. ڇاڪاڻ ته شاعر سمجهي ٿو ته سماج ۾ ڏک وڌيڪ ۽ سک قسمتي ئي انسانن کي نصيب ٿين ٿا. تنهنڪري شاعر سکن ۽ خوشين جي گهڙين کي وڌائي چڙهائي پيش ڪندا آهن ۽ اهڙين گهڙين کي امر بڻائي ڇڏيندا آهن. هڪڙو مزاح پسند شاعر سماج ۾ فردن جي مُکن تي مُرڪون پکيڙڻ کي پنهنجو فرض سمجهندو آهي، جيڪا ڳالهه سماج لاءِ تفريح جو باعث بڻجي ٿي ته سماج ۾ نئون روح ڦوڪيندي، اُتساهه به ڏيندي آهي.

اها مڃيل حقيقت آهي ته ادب جي خشڪ موضوع مان جيڪا ڪڙاڻ محسوس ٿيندي آهي، مزاحيه شاعري تنهن کي مٺاڻ ۾ پڻ تبديل ڪري ڇڏيندي آهي. اهڙي موضوعاتي شعري صداقت ۽ بصيرت نه صرف انساني من کي موهي ڇڏيندي آهي، پر منجهس رنگيني ۽ خوش مزاجيءَ جو ولولو به پيدا ڪندي آهي. جيئن سماجي ڏک ۽ الم ڪان انسان متاثر رهي ٿو، تيئن ئي هو غم غلط ڪرڻ لاءِ کِل ڀوڳ ۽ مذاقي شاعريءَ ڏانهن راغب ٿئي ٿو. ڇاڪاڻ جو ظريفاڻي ۽ مزاحيه شاعري انساني دل ۽ دماغ جي مونجهارن کي غرق ڪرڻ جو ڪارائتو ذريعي به آهي؛ بشرطيڪ شعري الفاظ ۽ خيالات اخلاقيات تي مشتمل هجن ته پوءِ اهڙي شاعري لطف اندوزيءَ ۽ دلي تفريح جو موجب پڻ آهي. تنهنڪري سنڌي شاعرن نهايت ئي پنهنجين پنهنجين صلاحيتن کي طنز و مزاح جي موضوع ۽ رنگ ۾ شامل ڪيو آهي، بلڪ انهن مفرح ۽ خوش طبع ماحول پڻ فراهم ڪيو آهي. سندن شعرن ۾ معاشرتي حالتن جي تصوير به نظر اچي ٿي ته انهن جي خيالات ۽ احساسات مان خوش مزاجي به معلوم ٿئي ٿي، جيڪا سندن فراخدليءَ ۽ زندھ دليءَ جي عيان ثابتي پڻ آهي.

شاھ لطيفؒ جو احوال مٿي ڏنو ويو آهي ته سُر بلاول جي ٻئي حصي ۾ ظريفانه شعر جو سنڌيءَ ۾ پهريون نمونو شاهه پيش ڪيو آهي، شاهه کان اڳ ڪنهن به شاعر کِل خوشيءَ ۽ چرچي گهبي جا بيت ڪونه چيا آهن.

آ سُور سندي آسري، وينو آ وڳند،
هَڏ نه ڇڏيندو هند، آيس بوءِ بهار جي.

—

وڳند وري آئيو، نسورو ئي نرڳ،
گندا گلابي ڪري، سيد جو سرڳ،
عطر سين اورڳ، ته هُئين سدائين سُرهو.

—

وڳند وري آئيو، ڪو ٽڙيان ڪُلاٽ،
سنلو ڪِرڙ ڪاٺ، هڻ نرڳيءَ کي نڪٿين.

سنڌ جي ڪُھنه مشق شاعر ميان صاحب ڏني فاروقيءَ جي ڪلام ۾ به طنز ۽ مزاح جو اثر غالب آهي. هو سچل سرمستؒ جو ڏاڏو ۽ شاهه لطيفؒ جو همعصر پڻ هو. هن صاحب نه صرف مُلان تي مذاق، پر ان جو اصل روپ به نروار ڪيو اٿس، سندس اهڙو ڪلام هيٺ ڏجي ٿو:

مُلان، مُجاور، ڪانءُ، ٽئي اڪر هيڪڙي،
هو ويجهو نه اچي سينگ جي، نينهن نه ڳنهي نانءُ،
هو واجهائي واٽن تي، پريل اچي ڪو ٽانءُ،
جت گرڙ پڪيءَ جو گانءُ، اتي ڪانءُ ڏنو ڪيترو.

سچل سرمستؒ پنهنجي دؤر جو باڪمال شاعر ٿي گذريو آهي، پر ان جي شاعري، رندي ۽ بي باڪيءَ جو مظهر پڻ آهي. سچلؒ جي شعر ۾ ظريفانه انداز جو اهڃاڻ به ملي ٿو. سچل گهڻي قدر سماج جي فرد قاضي ۽ مُلان تي نڪته چيني ۽ طنز ڪئي آهي، جيڪا مُلان جي ڪرداري عمل ۽ روشن بابت آهي، هو مُلان جو لحاظ نه ٿو رکي، مگر طنزيه انداز سان خيال آرائي پڻ پيش ڪئي اٿس، جيئن ته:

مُلان انهيءَ منڊ جو، چُڪو جي چَڪين،
ڪارنهن ڪٽي ڪنڌ ۾، وينو منهن مَڪين.

سيد خير شاهه پرديسيءَ جي شاعريءَ ۾ به طنز ۽ مزاح جو اثر نظر اچي ٿو. سيد ثابت علي شاهه سان سندس نوڪ جهوڪ رهي، جنهنڪري سنڌي شاعريءَ ۾ "مناظرو"، وجود ۾ آيو، سندس لکيل "ٽوپي ۽ پڳ جو جهيڙو" مناظري جي قسم جو ڀريون شعر آهي، جنهن ۾ ٻن شين جي وچ ۾ جهيڙو يا بحث ٿيل آهي ۽ طنز و مزاح جو رنگ آهي، مناظرو هيءُ آهي:

- پڳ -

مولي سنڌي ملڪ ۾ آءٌ ڳالهيون ڳالهايون،
هت ڪي راج رهي ويا، دايون ۽ بايون،
ٿهلون ائين ٽوپيءَ تان، ڪنهين ڪين ڪرايون،
پوءِ عقل ۾ آيون، انڌيون تنهنجون عادتون.

- ٽوپي -

چڱيون اسان جون عادتون، جي چيون ٿي چڱن،
ترت ڏيئي تعظيمون، سي مٿي منجهه رکن،
اهو ٻڌن پيو ٻن. جو ٻئي هٿ ٽڪجن هاج ۾.

دريا خان، سنڌي زبان جي مشهور شاعر روحل فقير جو پٽ هو. دريا خان نه صرف حقيقت پسند شاعر هو، پر سندس ڪلام ۾ مزاح جو عنصر به موجود آهي، سندس ڪلام هيٺ ڏجي ٿو:

پيرن لئه پيدا ڪيا، سُگڏاسي سبحان،
جُوٺر ٻاجهر به ٿُور، پر ڪٺڪ مٺ ڪان،
دل اسان جي دانگين سان، ڪني ٽئون قربان،
سڀ ڪنهن جي دل"دريا خان"، آ حلوي ڪاڻ حيران.

مرزا قليچ بيگ جو احوال مٿي ڪيو ويو آهي ته هو نثر نويس هجڻ سان گڏ عملو شاعر به هو. پنهنجي ڪتاب ۾ هو لکي ٿو ته:

"منهنجو هڪڙو ڪتاب 'هزليات' نالي آهي، جنهن ۾ منهنجا سڀ چرچي ۽ ظرافت جهڙا شعر لکيل آهن، جيئن شيخ سعديؒ جو رسالو 'مضحڪات' آهي". اهڙيءَ طرح مرزا قليچ بيگ صاحب جا مزاحيه شعر "ديوان قليچ" ۾ به ملن ٿا. هو اهڙو مذاق ڪري ٿو، جنهن تي هڪ سنجيدي ڪان سنجيدو بزرگ به هوند کِلي ڏئي. هيٺ مذاق ۽ طنز جو ملاحظو فرمايو:

آءٌ آهيان اصل ڪيهر شينهن، ماريان ماڪوڙيون،
آءٌ آسمان مان تارا به، آڻيان ٿو لاهي،
آءٌ رستم زماني جو، سنڌ جو سورهيه،
سُجهي نه مون ڪي، اچي مون سان سينو ڪو ساهي.

پڳ وڏي، ڏاڙهي ڊگهيءَ سان ڪين ٿئي ڪو مولوي،
گيڙئن ڪپڙن ڍڪڻ سان ڪونه ٿئي صوفي فقير.

پنهنجي بهادريءَ جو بيان هن ريت ڪيو اٿس:

ٻُتو، اوهان ڪي .ٻڌايان، بهادري چاهي،
آءٌ هڪڙي مُڪ سان، وجهان پاپڙن جو ڍڳ ڊاهي،
ڪريان آءٌ ٽنگ ٿو، قلفي ۾ پنهنجي آگر سان،
هٿان آءٌ دال ۾ چنبو، جي منهنجو جيءُ چاهي،
ڪجهه اُڏايان آءٌ اُپ ڏي، مکڻ چپي آءٌ چڏيان،
مڇر پڇايان آءٌ ڦوڪي، مَکيون ڪڍان ڪاهي.

-

پتاشا پوريان آءٌ لت سان ۽ ڦاڙيان سؤ ڪاغذ،
وَلڙ پکين جو هَڪل سان چڏيان ٿو آءٌ ٿاهي.

مرزا صاحب چرچي گهڻي ۽ مزاح جو ماهر هو، هو نه صرف پنهنجو پاڻ تي طنز ڪري ٿو، بلڪ ٻين ماڻهن تي به ٺٺول ۽ نڪته چيني ڪري ٿو، هو چوي ٿو ته:

شرع جي مسند تي قاضي، گهوٽ جي مسند تي چور،
پئي ٻڌن دستار، ليڪن ڪيڏي هي ۽ ڪيڏي هو؟

مٿي چيو ويو آهي ته: شمس الدين "بلبل" انگريزن جي دؤر جو ناميارو اديب، شاعر ۽ عظيم صحافي ٿي گذريو آهي. جنهن جي نثر توڙي نظم ۾ طنز و مزاح جو رنگ چڙهيل آهي.

"بلبل" جي ڪلام جي خاص خصوصيت مزاح ۽ ظرافت آهي، هن سنڌي زبان کي مذاق، مزاح ۽ ظرافت واريءَ صنف سان نوازيو ۽ ڪيترائي اهڙا لفظ، اصطلاح، استعارا ۽ ڪنايا سنڌي ٻوليءَ ذريعي بيان پڻ ڪيائين. هن ظرافت واري شاعريءَ ذريعي ان وقت جي انگريزدان مسلمانن جي سوٽ، پتلون، مغربي فيشن جي ڳالهه ۽ مذهب کان بيپرواهيءَ ۽ اهڙين ٻين ڳالهين تي پنهنجي ظرافت يا ٽوڪزني يا مزاح واري انداز ۾ لکيو آهي. سندس تحرير طنز و مزاح تي مشتمل آهي، مگر ظريفاڻي ڪلام وسيلي، معاشري جي جديد ريت ۽ رفتار کي نروار پڻ ڪيو اٿس، هو چوي ٿو ته:

جي پائين ته مولا ٿئي مهربان،
ته سِکُ عِلم تون انگريزي زبان،
جي عزت جهان جي رکو ٺَنڊ ٺش،
پڙهو انگلش- انگلش- انگلش.

بلبل (مرحوم) نئين تهذيب ۽ فيشن کي وائکو ڪندي، هيئن ٿو چوي ته:

غافل وڃي ولايت لنڊ ليڊي سان لائج،
سوَ قرب ڪؤن ڪرستان وڃي چرچ ۾ چوائج،
پوءِ خوب بڻجي بابو، پيو بينڊ هٿ بجائج،
پهراڻ پائجامو پڪو پليٽ بوچڻ،
ڏئي ٻن تنهين کي ٽوپي پتلون ڪوٽ پائج.

اهڙيءَ طرح بلبل جو گهڻو شعر طنز و مزاح جي رنگ ۾ رڱيل آهي. هن غزل ۾ به مزاح جو رنگ پيدا ڪيو آهي:

نه آيو بلبل نادان کي بوستان ۾ قرار،
ته ڪِسڪ سوره پڙهي، ٽيو چڪر ۾ رفو خط.

بلبل جو خاص ڪري "نيچرل ڪريما" نظم، مزاحيه ڪلام آهي:

پيارج ڪو يير وِسڪيءَ جو پاءُ،
ڪريما ببخشا برحال ما،
متان هي اسان کي منجهائڻ ملا،
نگهه دار مارا ز راه خطا.

سندس نظم جا ڪتاب "ڪلام بلبل" ۽ "ديوانِ بلبل" سنڌي ادبي بورڊ شايع ٿيل آهن. جي سنڌي ادب ۾ لافاني مقام رکن ٿا.

بلبل کان پوءِ طنز و مزاح جي موضوع کي ظاهر ڪرڻ ۾ محمد هاشم "مخلص" اهم ڪردار ادا ڪيو. هن جو تذڪرو اڳ ۾ ٿي چڪو آهي. ته: محمد هاشم "مخلص" پنهنجي دؤر جو باڪمال نثر نويس، وڏو صحافي، قادرالڪلام شاعر هو. هو برطانوي سامراج جي خلاف ظاهر ظهور نفرت جو اظهار ڪندو هو. ان کان علاوه سماج جي ناسورن ۽ غلط طريقن تي طنز ۽ نُڪته چيني پڻ ڪئي اٿس. فيشن زدن جون لاڪون لاٿيون اٿس. موالين ۽ ڀنگوڙين جا بيان به گهڻا ڪيا اٿس.

مخلص پانَ بابت چوي ٿو ته:

مزي جهڙو ٿيو آهي، ته سائي پان ۾ رولو،
وڃائي رنگ قدرت جو وجهي دندان ۾ رولو.

—

ويو ملڪ ۾ وڌي اَج سگريٽ پانُ بيڙي،
انسانيت جو سمجهن بلڪل ٿا شانُ بيڙي.

ٻئي هنڌ هو چوي ٿو ته:

هماري مير صاحب جون اکيون هينئر لڳيون،
چيو بٽلر کي صاحب، پڪار آهسته آهسته.

مولانا ثناءُ الله ثنائي (مرحوم) وڏو عالم، اديب ۽ ناميارو شاعر ٿي گذريو آهي. ثنائي صاحب نظم توڙي نثر جو ماهر ۽ ڄاڻو هو. هن نه فقط فتنه انگيز تهذيب ۽ بدلجندڙ حالتن جي چٽي عڪاسي ڪئي آهي، بلڪ معاشري جي غلط رواجن، ريتن ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جي اثرات جي مذمت پڻ ڪئي اٿس ۾

ساڳئي وقت، هن صاحب نئين تهذيب و تمدن جون خاميون ۽ خرابيون ذهن نشين ڪرايون آهن. ثنائي (مرحوم) قلم جي نوڪ کان تلوار جو ڪم ورتو آهي. سندس اشعار ۾ ظرافت ۽ طنز جو خيال بيحد متاثر ڪندڙ پڻ آهي. نئين تهذيب جو احوال هن ريت ڪيو اٿس ته:

ڏگهو ڪوٽ شلوار، پٽڪو وڏو،
انهن تي به اچ ڪلهه، رکيل آ ڦٽو،
جو پهرياڻ پائي، اهو بيوقوف،
صفا سوٽ جنهن ڪي، اهو فيلسوف،
مٿي تي آ ٽوپي، اهو پي گٽو،
ڪنيل وار گهرجن، اگهارو مٿو.

هو پڻ هنڌ طنز و مزاح جي نموني ۾ مٿئين طبقي جي ماڻهن جو نقشو هن انداز ۾ پيش ڪري ٿو ته:

نه پٽڪو ڪپي، ڪيپ يا هيٽ آڻ،
هلو شاپ خاني تي، شو بُوٽ ساڻ.
سُٿڻ ٿي نه گهرجي، ٽرائوزر ساڻ،
سجو سوٽ خاڪي، اسان لاءِ بس.

نورمحمد "انور" نظاماڻي انگريزن جي وقت جي بيباڪ صحافي، وڏو اديب ۽ نامور شاعر هو. سندس تحريرن ۾ طنز و مزاح جو رنگ بيحد متاثر ڪندڙ هوندو هو. هو مزاحيه نظم توڙي نثر تي هڪجهڙي قدرت رکندو هو. هن انگريزن ۽ آريه سماج جي حرڪتن جي خلاف جهاد ڪندي قلم کان تلوار جو ڪم ورتو.

ماضي قريب ۾ "جميعت الشعراءِ سنڌ" سان جيڪي شاعر وابسته رهيا، انهن مان قادربخش "بشير" (مرحوم) هڪ منفرد شاعر هو. هن پنهنجي شعر ۾ گل و بلبل، جام ساقي جي بدران وقت ۽ حال جو ذڪر ڪيو آهي. هن پنهنجي شعر ۾ ان دؤر جي سياسي، سماجي ۽ اقتصادي حالتن جي ترجماني به ڪئي آهي. قادربخش "بشير" (مرحوم) طنز و مزاح جي رنگ ۾ مٿئين طبقي جي بدلجندڙ تهذيب جي عڪاسي هن طرح ڪري ٿو ته:

وڳا ٿي چار ڪوٽن، سوٽن، بوٽن جا رکڻ گهرجن،
نيو فيشن جو دلداده ۽ ان جو نغمه خوان ٿيڻ وڃ،
ضروري سوال پوزيشن ۽ فيشن جو رکڻ گهرجي.
تڏهن ملبوس اي سهڻا، سراپا سلڪ ساڻ ٿي وڃ،
خوشامد ۽ عياشي ۾، نمائش ۾ لُٽائي زر،
رکي گروي زمينون سڀ تون اعليٰ خاندان ٿي وڃ.

قادر بخش "بشير" جو شعري مجموعو "ڪلام بشير" ڇپيل آهي، جيڪو شاهڪار جي حيثيت پڻ رکي ٿو. سنڌي ادبي بورڊ ڇاپي پڌرو ڪيو آهي.

لقمان "حڪيم" ڪوڪر سنڌ جو نامور اديب، شاعر ۽ صحافي آهي، ڪيس قائم شاهه بخاري لاڙڪاڻي جي پر ۾ هڪ جلد سازيءَ جو دڪان هوندو هو. پاڻ "حڪيم" صاحب هڪ يار ويس انسان ۽ کِلڻو ملڻو ماڻهو آهي. تنهنڪري وٽس ڪيترائي اديب، شاعر، دانشور، سياسي اڳواڻ، سماجي خدمتگار ۽ عام ماڻهو ايندا هئا. سندس دڪان تي شاعرانه محفل متل هوندي هئي، بلڪ اُتي ڪچهريءَ ۾ خيالن جي ڏي وٺ، علمي و ادبي بحث مباحثه پڻ خوب ٿيندا هئا. توڙي جو لقمان "حڪيم" کي عربي ۽ فارسيءَ جي دسترس حاصل هئي، پر هو سنڌيءَ جو قادرالڪلام شاعر ۽ استاد الشعراء پڻ آهي. شاعريءَ جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪيائين. سندس نثر خواهه شعر ۾ مزاح ۽ طنز ٿيل آهي، مگر ان جي تقرير ۽ ڳالهه ٻولهه ۾ به مذاق جو اثر نمايان هوندو هو. هن پنهنجي تحريرن ذريعي معاشري جي غلط ريتن ۽ رسمن کي مذاقي انداز ۾ ڏاڍو ننديو آهي، پر شعرن ۾ اڄوڪي تهذيب، ماحول، رفتار ۽ استحصالي انسانن جي عڪاسي به طنز جي پُراثر طريقي سان پيش ڪئي اٿس. لقمان "حڪيم" مزاحيه شاعريءَ جي حوالي سان سنڌ ۾ تمام گهڻو مقبول رهيو آهي. سندس مزاحيه شاعريءَ جو نمونو هي آهي ته:

رنگ لاتو خوب هيرُوئن آ،
نئين نسل جي وارثن گريان تي لِڪُ.
گهر ٻُهاري جو وڃي، ساجهر اُٿي،
اهڙي مُحسن مهربان مهمان تي لِڪُ.
سُئي لڳڻ سان جي، نه ٿو ڦٿڪي مري،
ان "حڪيم" خوامخواه لقمان تي لِڪُ.

اها حقيقت آهي ته رشوت، وياج ۽ مال ميڙڻ، سماج جا ڪُڏا ڪارناما آهن. پر ڪي ماڻهو انهن غلط ڪمن کي صحيح سمجهي، فخر سان قبول ڪن ٿا ته اهڙن فردن جي عڪاسي، شاعر هن ريت پڻ ڪري ٿو، جيئن ته:

رشوتم سُود، ڪميشن ڪاوان،
ڦيري سان ٿو مال بڻايان.
موسمي مڇرن وانگر مان پي،
ايڪٽر بڻجي، ناچ نچايان.
(بلال بروهي)

مطلب ته مزاح ۾ نه صرف ڪِل خوشي ۽ مُرڪ جو عنصر موجود هوندو آهي، پر منجهس نصيحت ڀريا نُڪتا به شامل هوندا آهن، جن مان داناءُ ماڻهو فيض حاصل ڪندا آهن، جيئن ته شاعر چوي ٿو:

وات ۾ آ پانُ، مُٺ تي سگريٽ،
خبر ڪهڙي اندر آهي، رجهي ويو پيٽ،
مگر لال بتيءَ ۾ آ، نادان پهچي ويو.
گوڏ ٻڌي چاتان نه ٿو، سوڙهو هي سوٽم
چڱل جُتي پيرن ۾، مان ڪاڌهون آٿيان بوٽم
ڪري ڳنتيون جوکيو هيءُ، امداد ڇٽي ويو.
(امداد جوکيو)

ياد رهي ته معاشري ۾ رهڻ لاءِ انسان کي جيڪي شيون درڪار ۽ ضرورت ۾ اچن ٿيون، اهي شيون هو لازمي طور وٺي ٿو. اهڙيءَ طرح شاعر چوي ٿو ته:

فارمي ڪڪڙن ويهارو مون ورتو،
تيڪ ميڙڻ لئه ٻهارو مون ورتو.
ٻوڙ ۾ مان ۽ ڳنهه منهنجي ڪٽيو،
جڻ ته تنهن دم هو پچارو مون ورتو.
اگهه وڌايو تاجرن آ، تنهنڪري،
واڱڻن جو ڍير، سارو مون ورتو.
پاڻ کي پنهنجي خبر ناهي شجاع!
بيوقوفن لاءِ هو ڍارو مون ورتو.
(شجاع سنڌي)

گويا مزاح پسند شاعر، معاشري جي فردن ۾ خوشيون ۽ مُرڪون ڦهلائيندو آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن هو پاڻ تي به طنز ۽ ٺٺولي ڪندو آهي، جيڪا سماج لاءِ مزاح ۽ تفريح جو باعث بڻجي ٿي. بصيرت جي نگاهن ۾، پيار به سماج جو عجيب قدر آهي، جنهن ۾ انسان کي ڏک ۽ درد ملن ٿا، پر تنهن هوندي به پريتءَ جي ستم ظريفيءَ ڪيس بيحد پسند اچي ٿي، شاعر انهيءَ فرد جي عڪاسي هن ريت ڪئي آهي ته:

قرب وارن جا پڙهيا، مون ڪيترا آهن ڪتاب
پيار ۾ مون پي ڦرايو، سارو گهر وهه واڪيو.
ٿو اچان دلبر جي اڳيان، مون جڏهن تنهن محل ئي،
ٿو ٻهارن جي ڏٺي، هو ڪين ڊروهه واڪيو.

ويجهڙائي ۾ مزاحيه شاعريءَ جا ٻه مجموعا ڇپيا آهن. جن ۾ اخلاقي مذاق ۽ بذله سنجي نمايان طور تي ميسر آهي. سندن نالا هي آهن: گستاخ ڪلامي (ڊاڪٽر اديب انقلابي) ۽ رنڀوٽا (رجب آزاد سولنگي) وغيره

اها حقيقت عيان آهي ته ظريفاڻي شاعري، انسانذات توڙي معاشري جي درد ۽ غم جو علاج آهي، جنهن ۾ راهه شفا جو اثر شامل آهي. تنهنڪري اهڙي مفيد شيءَ جو جوهر، عرق ۽ دوا ضرور وٺڻ گهرجي. چاڪان جو ظريفاڻو ڪلام، انسان جي انفرادي توڙي اجتماعي ڏکوئيندڙ حالتن ۽ نفسياتي ڪيفيتن کي ڪجهه ويرم لاءِ دور پڻ ڪري ٿو. تنهنڪري ائين چئي سگهجي ٿو ته طنز و مزاح کي سنڌي علم و ادب، سماج ۽ ٻوليءَ ۾ وڏي اهميت، افاديت ۽ بلند مرتبو پڻ حاصل آهي.

سنڌ جي ڪيترن ئي شاعرن مزاحيه شاعريءَ تي طبع آزمائي ڪئي آهي. جن ۾ نواز علي نياز جعفري، مولوي احمد ملاح، احمد فقير مستان، نياز همايوني، ضياءالدين ضياءُ جتوئي، گل حسن شاد گوپانگ، ڊاڪٽر بشير احمد شاد، غلام مصطفيٰ مشتاق، سيد مدد علي شاهه منظر بخاري، سرمد چانڊيو، قاضي مقصود گل، ڪوثر ٻرڙو، سرڪش سنڌي، انور موج، ادا قاضي، سڪندر شيخ، صابر چانڊيو، تبريز تنيو، فدا سومرو، ڊاڪٽر ادريس آزاد سومرو، عنايت ميمڻ، امداد ڪامل جتوئي، استاد گل دايو، محمد علي پناهه، واجد، رضا بخاري، جواد

جعفري، مختيار سمون، ڪرم وگڻ، ڪوڙل قربدار، احسان دانش، عزيز قاسماڻي، محسن جمالي، رضوان گل، انيس گل عباسي، محمد هاشم حامي، منئار سولنگي وغيره ۽ ٻيا پڻ اچي وڃن ٿا.

مددي ڪتاب ۽ رسالا

1. سيوهاڻي، فتح محمد، حڪيم: ”اخلاق محمدي“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 1995ع
2. لغاري، عبدالجبار عبد، ڊاڪٽر سنڌي شاعريءَ جي مختصر تاريخ، مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور، 1999ع
3. جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1994ع
4. ملڪاڻي، منگهارام، پروفيسر: سنڌي نثر جي تاريخ، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1993ع
5. ميمڻ، پروين موسيٰ: سنڌي ادب جو ادبي جائزو ۽ لطيفيات، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2004ع
6. ميمڻ، عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر: سنڌي ادب جو تاريخي جائزو، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2002ع
7. ميمڻ، عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر: سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1996ع
8. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو ڄام شورو، 2006ع
9. عرساڻي، محمد اسماعيل. چار مقالا. سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، 1983ع
10. ڏيپلائي، محمد عثمان: مرشد جي ڏاڙهي، 1953ع
11. ٻگهيو، محمد قاسم، ڊاڪٽر: سنڌي ٻولي: لسانيات کان سماجي لسانيات تائين، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 1998ع
12. بلبل، شمس الدين: ديوانِ بلبل، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، 1982ع
13. موسوي عطا حسين شاهه، سيد: ڪچ ڪوڏيون، تاج محل پريس حيدرآباد سنڌ، 1959ع
14. ڪشنچند عزيز، ليکراج: ادبي آئينو، 1941ع
15. جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر ۽ ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو: مقالا، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 1988ع
16. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: جامع سنڌي لغات جلد چوٿون، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، 1985ع
17. بيگ، قليچ، ميرزا: سائو پن يا ڪارو پنو، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو 1988ع
18. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: جامع سنڌي لغات جلد پنجون، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو 1988ع
19. بيگ، قليچ، مرزا: ديوان قليچ، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، 1989ع
20. دانش ضياءُ: وتائي فقير جون ڳالهيون ۽ چرچا، سنڌ بڪ ڪلب نوابشاهه، 2005ع
21. سهتو، عبدالوهاب انجنيئر: اُترادي ٻهاڪا ۽ چوڻيون، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد 2006ع
22. جويو، تاج: نيڻ مهٽي خيال جاڳيا، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 1993ع
23. سولنگي، محمد بخش سالڪ: مينهڙا، بزم سچل لاڙڪاڻو 2006ع
24. شاهواڻي، غلام محمد: شاهه جو رسالو، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1993ع
25. قاسمي، غلام مصطفيٰ، علامه: شاهه جو رسالو، بشير احمد اينڊ سنز، جهونا مارڪيٽ ڪراچي، 1951ع
26. آڏواڻي، ڪلياڻ، پروفيسر: شاهه جو رسالو، مڪتبه برهان اردو بازار ڪراچي، 1976ع
27. ”سنگت“ پبليڪيشن، حيدرآباد، جون 2007ع
28. ٽماهي ”مهراڻ“ ڄام شورو جنوري- جون 2011ع
29. ماهوار ”نئين زندگي“ حيدرآباد آڪٽوبر- نومبر- ڊسمبر 2008ع
30. پندرنهن روزه ”عبرت مئگزين“ 16 ڊسمبر 2008ع
31. پندرنهن روزه ”عبرت مئگزين“ 16 جولاءِ 2010ع

حافظ مهراڻ سڪندري

ڊاڪٽر گل حسن لغاريءَ جون علمي، ادبي ۽ تحقيقي خدمتون

ان ڏينهن سنڌ جي صوفي المشرب شاعر محمد فقير کٽياڻ جي ستين ورسي هئي، جا سندس آستاني تي ساليانہ ٿيندي آهي. سو فقير جي رنڌي محفل ۾ اسين ويٺا هجون تہ اوچتو سڏ ٿيو: مهراڻ صاحب! اوهان جا بہ پوڙها مهمان آيا آهن. انهن ڏينهن ۾ آءٌ اتي مسجد سگوريءَ جو ٻهاريدار هئس جنهن ۾ پهرين پهرين محمد فقير کٽياڻ مٿيون پريون هيون، هيٺئ جو ٻاهر اچي ڏسان تہ پروفيسر محمد عمر چنڊ جيڪو هن وقت نيوزيلينڊ ۾ آهي، هڪ ڪراڙي ساٿيءَ سان گڏ بيٺل هو. چنڊ صاحب سان پراڻي نيازمندي هئي. مختلف موقعن تي ٿيندڙ تقريبن ۾ گڏجي پوندا هئاسون، باقي ٻئي سائينءَ کي ڪونہ سڃاڻم. ايتري ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ بہ صوفي صاحب جي ميلي تي پهچي چڪو هو. چنڊ صاحب کان سائينءَ جو نالو پڇيم. چيائين: هي سائين گل حسن لغاري صاحب پنهنجي شهر ٽنڊوڄام جو ناميارو اديب ۽ اسڪالر آهي. بس اها پهرين ملاقات هئي. سادگي ۽ بي تڪلفي، جفاڪشي، محنت، وقت جي پابندي ۽ وضعداري لغاري صاحب جون نمايان خاصيتون هيون. شلوار ۽ ڪالر کان سواءِ پراڻي نموني جي قميص، ڪڏهن ڪڏهن مٿي تي ٽوپي پائيندو هو. صحت، قدبت ۽ جسماني بناوت جي لحاظ کان مردانہ وجاهت جو اعليٰ نمونو هو. سدائين پنهنجن پروان، ننڍن وڏن ۽ چڱن مڙن سان نيڪ نيتيءَ ۽ خير سگاليءَ جي جذبي سان پيش ايندو هو. سندس اها وڏي خوبي هئي جو طبع جي خلاف ماحول ۽ ماڻهن سان هلي ۽ نڀائي ڄاڻندو هو. اسان ننڍن سان بہ سائينءَ جو رويو اهڙو شفقت ڀريو ۽ قربائتو هوندو هو جو ڪهڙي ڳالهہ ڪجي؟ حضور بخش خاصخيلي، قادر بخش سهتو، پروفيسر محمد جمن سهتو، اي ڊي سهتو ۽ ٻيا دوست سائين جا شاگرد هئا. سو جڏهن بہ شهر ۾ مٿين دوستن مان ڪنهن کي بہ ڏسندو هو تہ منهنجي پارت ڪري ڇڏيندو هو.

سائين لغاري صاحب جون علمي، ادبي ۽ تحقيقي خدمتون ڏسي آءٌ بہ سائينءَ سان انهيءَ ڪم ۾ جنبي ويس. پوءِ جڏهن بہ ٽنڊوڄام اچڻ ٿيندو هو، تہ هڪلي وڃي سائينءَ وٽ رهاڻ ڪبي هئي ۽ دنيا جهان جون خبرون ڇڏي علم و ادب تي ڪچهري ڪبي هئي. مون سائين کان سندس زندگيءَ جو احوال بہ پڇيو هو تہ ڪيئن هيڏي وڏي قلمي سفر کي اوهان جاري رکيو.

سائين پيرائتيون خبرون ٻڌائيندي چيو هو تہ: ”منهنجي پيدائش 12- ڊسمبر 1938ع ۾ (رڪارڊ موجب) ڳوٺ محمد علي لغاري نزد ٽنڊوڄام ۾ ٿي. گورنمينٽ پرائمري اسڪول ٽنڊوڄام ۾ سنڌيءَ جا چار درجا مڪمل ڪيا. تڏهن هيڊماستر محمد يعقوب ميمڻ جيڪو سراج ميمڻ جو والد صاحب هو، نهايت محنتي سڄاڻ جيڪو شاگردن کي هر حوالي سان سنڀاليندو هو. اڳتي تعليم لاءِ سنڌ مدرسي ۽ نور محمد هاءِ اسڪول جا پنڌ بہ پڇايم ۽ فارسيءَ ۾ بي-اي (آرنرز) بہ ڪري ڇڏي. 1960ع کان 1962ع تائين مرحوم قاضي غلام محمد سان تمام گهڻي ويجهڙائي ۽ محبت رهي. پاڻ صاحب تقويٰ، خير خيراتہ هارين کي بخشش، ڇڏ ڇوٽہ درگذر ڪنهن ڏانهن بہ سواءِ خيرخواهيءَ جي ڪابہ ڳالهہ نہ ڪندو هو. مشورو بہ نيڪ ڏيندو هو. پنهنجي اولاد جي پرورش بہ ديني ماحول ۾ ڪيائين، اڄ بہ سندس اولاد خوشحال، نيڪ روشن ۽ نيڪ ڪردار آهي، 1965ع ۾ بي ايڊ ڪيم. 1968ع ۾ ليڪچراريءَ جو آرڊر، ايبٽ آباد سرحد صوبي گورنمينٽ جي پوسٽ گريجوئيٽ ڪاليج ۾ مليو، انهيءَ دوران پي ايڇ ڊي جو ڪم بہ ڪافي قدر ڪري چڪو هئس. منهنجي پي ايڇ ڊي جو عنوان ”سنڌ ۾ فارسي نثر نويسيءَ جي تاريخ“ هو. 1970ع ۾ پي ايڇ ڊي جي ڊگريءَ ڏيڻ جو اعلان ٿيو. ملازمت ايبٽ آباد، لاڙڪاڻو،

عمرڪوٽ ڪپروءِ ٽنڊوڄام جي ڪاليجن ۾ ڪئي. 12 ڊسمبر 1998ع ۾ رٽائر ٿيس.

هيءُ سٽئين جو اهو انٽرويو هو جيڪو مون سندس آخري ايامن ۾ ورتو هو. ان کان علاوه لغاري صاحب جي مصروفيتن ۾ ريڊيو پاڪستان جي ديني پروگرامن کان وٺي سيمينارن تائين به شامل ٿيندو هو. ملڪي ۽ انٽرنيشنل سطح جي پروگرامن ۾ حاضري به سندس شُغل ۾ شامل هئي. جديد فارسيءَ جي ٽريننگ لاءِ ايران سرڪار پاڪستاني فارسيءَ جي استادن کي ٽريننگ لاءِ 1975ع ۾ تهران يونيورسٽي ايران ۾ مسلسل چار مهينا، جديد فارسيءَ جو نصاب، فارسي ادب، تاريخ، تصوف قبل از اسلام ۽ فارسيءَ جي تهذيب و تمدن تي ليڪچر ڏنائون. ان کان سواءِ 1995ع ڌاري جديد فارسيءَ جي ڪلاسن "باز آموزي فارسي" جي لاءِ اسلام آباد ۾ به وزارت ارشادات اسلامي طرفان ٽن هفتن جا ڪلاس به ورتا هئائون.

ڊاڪٽر گل حسن لغاري جي فڪر تي صوفياڻا فڪر جو غلبو رهيو. منهبي رواداري جي قائل هن جوڏي ڪوجناڪار تحقيقي ميدان ۾ پڻ وڏو ڪم ڪيو آهي. سندس ڪيئي تحقيقي مقالا مختلف رسالن ۾ ڇپجي چڪا آهن. سندس ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل مواد جو هيءُ چارٽ آهي:

1.	گرجي نامہ- هڪ تعارف	104کان 107	مهراڻ ڊسمبر 2003ع مرزا قليچ بيگ نمبر
2.	رومي رهاڻ	3 کان 4	نئين زندگي مارچ 1976ع پٺاڻي نمبر
3.	رومي رهاڻ	9 کان 10	جولاءِ- آگسٽ 1976ع
4.	عهد- ميثاق شاهه لطيف ۽ رومي جي نظر	15 کان 18	فيبروري 1976ع
5.	رومي رهاڻ	3 کان 5	مئي 1977ع
6.	اقبال دانائي راز.	9 کان 12	نومبر 1977ع
7.	رفتيدولي نہ رفتيد از دلِ ما	193 کان 196	مهراڻ گرامي نمبر 1976ع
8.	لطيف لوڪ ترجمان	173 کان 176	مهراڻ لوڪ ادب نمبر 1991ع
9.	اسرار خوديءِ جو مطالعو	24 کان 31	اقبال نمبر 77 ع
10.	سنڌ جو ماضي ۾ تجارتي عروج	146 کان 158	ا—1975ع
11.	ڪردار ۽ سيرت سازي جي تعليم و تربيت	107 کان 112	1986ع
12.	سنڌي ادب ۽ نوجوان نسل	209 کان 215	1985ع
13.	شاهه لطيف جو عرفان تمثيل جي روشنيءَ ۾	45 کان 51	ڪراچي تحقيقي جرنل 1999ع
14.	سهڻي ۽ ساهڙجي سڪ	25 کان 27	سهڻي ميهار جو ميلو 1985ع
15.	قادر بخش بيدل ۽ سلطان باهو	18 کان 23	عشق ڪيم اظهار 2001ع
16.	منثار فقير جو ڪلام ۽ ان جو جائزو	108 کان 111	سانگهڙ جي سرهاڻ 1992ع
17.	سر حسيني تمثيلي انداز ۾ حقيقت جو اظهار	51- 55	سُر حسيني جو مطالعو: مرتب: تاج جويو
18.	"پيغامِ نوح" اهميت ۽ افاديت	مهاڳ	مصنف: مولائي شيدائي
19.	نواب ولي محمد لغاري فارسي ادب ۽ عرفان جي آئيني ۾	—	سيمينار ۾ پڙهيل مقالو
20.	مخدوم محمد ابراهيم خليل 1827 -1899ع (1243هه-1317هه)	—	ڪراچيءَ ۾ ٿيل سيمينار ۾ پڙهيل مقالو
21.	ڪلهوڙا دور حڪومت (تنقيدي جائزو)	24- 30	ڊاڪٽر غلام محمد لاکي جي جي پي ايڇ ڊي مقالي جو تنقيدي جائزو، ماهوار ڪينجهر حيدرآباد نومبر 2004ع
22.	انسان زبان ۾ مخفي آهي.	—	—
23.	"ڪينجهر" سنڌ يونيورسٽي کان اشاعت	—	

	ٿيو، ان تي تبصرو		
.24	ايمان ۽ اتباعِ رسول ﷺ	24-22	ڊائريڪٽر ڪاليجز حيدرآباد پاران ڇپيل "مشعل راهه"
.25	احوال و آثار مخدوم معين ٺٽوي	—	--
.26	عالم و عارف قاضي غلام محمد قريشي	—	—
.27	مولوي نورمحمد نظامانيءَ تي لکيل تقرير	—	—
.28	سامي ويدانتي شاعر	--	—
.29	خواجه محمد زمان جي فارسي بيتن جو ترجمو	21-17	ڪينجهر مارچ 2005ع
.30	سيرت پاڪ ۽ فارسي ادب	88-84	نئين زندگي جنوري 1982ع
.31	فارسيءَ جا نثر نويس	—	سه ماهي مهراڻ 1975ع
.32	جديد فارسي زبان ۽ قديم ايراني لهجا سنڌي	—	1975ع 3-2
.33	سچل ۽ عطار	---	سچل سيمينار "آشڪار" 1984ع
.34	سر مارئيءَ جو مطالعو	---	مارئي سيمينار ميرپورخاص ۾ 1989ع
.35	پريت جي پٽي	---	سچل سارو سچ 1989ع ۾
.36	ابياتِ سلطان باهو ترجمو ۽ شرح	ڇپيل	—
.37	عرفان جي وات ترجمو ۽ شرح	ڇپيل	— ٥
.38	سنڌي ۾ سيرت تي لکيل ڪتابن جي فهرست	—	مهراڻ جولاءِ 1980ع

ڊاڪٽر گل حسن لغاريءَ جا فارسي ۽ اردو ۾ ڇپيل تحقيقي مقالا:

.1	قادر بخش فارسي گوي قرن سيزدهم هجري	205–21	دانش فارسي اسلام آباد 2002ع
.2	معرفي و بررسي ساير ڪتا بهائي فارسي در دور ڪلهوڙا	—	—
.3	نقش زبان و ادب فارسي	—	آڪٽوبر 2004ع
.4	محمد عارف "صنعت" فارسي گوي قرن سيزدهم هجري	202-195	—
.5	معرفي احوال و آثار ميرزا قليچ بيگ	212-203	سيپٽمبر 2001ع
.6	پاکستان اور ایران کا مشترکہ پائیدار ثقافتی ورثہ	80-77	پيغام آشنا اردو 2001ع
.7	کچل سرمست کے فکر پر عطار کا اثر	105-91	مارچ 2001ع
.8	فکر ودانش سعدی	90-80	جولاءِ 2005ع
.9	سندھی میں علم سیرت کا ارتقا	10-2	"العارف" لاهور 1981ع
.10	سندھی ادب میں فارسی کا اثر	---	—
.11	سندھی اوراق کے آئینے میں	—	سيمينار ۾ پڙهيل مقالو
.12	نواب ولی محمد خان لغاری "ولی" نخست وزیر در دورہ تالپوران	—	سيمينار ۾ پڙهيل
.13	"مشاهير سنڌ" رئيس المهاجرين جان محمد جوڻيجو	—	—
.14	حیدرآباد شہر ماضی اور حال کے آئینے میں	—	—
.15	سلطان باہو کے کلام میں وحدانیت، رسالت اور اتحاد بین المسلمین کی جامع تعلیم	---	—
.16	اہمیت زبان و ادبیات فارسی در پیوستگی فرہنگی کشور ہای منطقہ	—	---
.17	داستان کوتمہ سند-مومل-رانو	—	—
.18	اسلام اور اقتصادی ترقی	---	—
.19	ارتباط پیامبر اکرم ﷺ و علی	---	--

واندکان در مثنوی معنوی

20.	عقل واندیشہ سعدی	---	---
21.	عمر خیام نیشاپوری	---	---

هنن کان سواءِ بہ ڊاڪٽر صاحب جو ڪافي مواد جيڪو اڃا سائينءَ جي ذاتي لائبريريءَ ۾ پيل آهي، ڪٿي بہ ڇپجي نہ سگهيو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي هن منفرد ۽ ڪاهوڙي محقق مادري ٻوليءَ کان سواءِ بہ ڪافي ٻولين تي دسترس حاصل ڪري سنڌ جي تاريخ کي اجاگر ڪرڻ ۾ وسان ڪين گهٽايو. فارسي جي هن گوهر وٽ سندس زندگيءَ جي آخري ڏهاڙن ۾ چاچا سائين عبدالرزاق مهراڻ سڪندري "ديوانِ سعيد" جي ترجمي واري ڪاپي نظر مان ڪڍائڻ لاءِ سانس گڏ وڃڻ ٿيو. ديوان سعيد جي نسخي کي ڏسي چيائين: هيءَ ڪاپي اسان جو بہ ڊر پيڻي ويئي آهي. عمر جي تقاضا جي ڪري ايڏي وڏي ڪم جي هام نہ هڻئي سون، پر شڪر ٿيو جو سنڌي ٻوليءَ ۾ هن شاندار ڪتاب جو اضافو ٿيو. ڪتاب کي ڏسي ڏاڍي سرهائي پيو محسوس ڪريان، سنڌ جي هن منفرد اسڪالر جو لاڏاڻو 7- نومبر 2008ع بمطابق 1429هہ ۾ ٿيو، سندس جسد خاڪي کي اباڻي قبرستان محمد علي لغاري لڳ ٽنڊوڄام ۾ سپردِ خاڪ ڪيو ويو. سندس وفات تي ايران جي هڪ دوست هيٺين شعر مان قطعہ تاريخ ڪڍي آهي:

آن کہ در لطف و صفا چون مهربانان بودو رفت
آن کہ در حرف وفا فارسی زبان دان بودو رفت
یاد او در وادی مهران حماره زنده است
گل حسن مرد ادب گوهر فشانان بودو رفت
فوت او تاریخ میلادی چنین آمد بہ دست

2008

گل حسن رز بخش خالق جان جانانِ بودو رفت
هم بہ هجری آمده تاریخ فوت آن بزرگ

1429هہ

گل حسن خورشید لامع گوهر افشان بودو رفت

سنڌي ادبي بورڊ، ثقافت کاتو، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو ۽ ٻين ادارن کي گهرجي تہ سنڌ جي هن وڏي پاڙهو ۽ علم دوست اسڪالر جي تحريرن کي سميٽي هڪ جامع ڪتاب جي شڪل ڏين.

بہ مناسبت در گذشت مرحوم مغفور ڈکتر گل حسن لغاری بلوچ استاد فارسی و اردو و سندھی تاریخ وفات: 7 نومبر 2008ء/ 1429ھ، ٹنڈوجام، سندھ، پاکستان۔

آن کہ در لطف وصفا چون مهربانان بودو رفت   آن کہ در حرف وفا فارسی زبان دان بودو رفت
یاد او در وادی مهران حماره زنده است   گل حسن مرد ادب گوهر فشانان بودو رفت
بارهایا او سخن گفتم بہ لطف فارسی   شعر و نثر فارسی راگل بہ دامان بودو رفت
آن کہ در جام محبت تند و جام عاشقی   روز و شب گوینده فارسی زبانان بودو رفت
من شدم غمگین و گریان از برای گل حسن   چون کہ او شیرین زبان سند و مهران بودو رفت
عشق فارسی در سویدای دلش هو هو کنان   آه افسوس گلبن باغ و بهاران بودو رفت
در طریق فارسی کو شگرد همراه ما   رونق شعر و سخن در باغ و بستان بودو رفت
نام نیکیش بر زبان و دل زده نقش وفا   با لب خندان حماره نغمه خوانان بودو رفت
هم نشین و همراهش بودم بہ تند و جام عشق   گفت و گویش روشنی بخش دل و جان بودو رفت
گل حسن نسبت لغاری بود و همراهش بلوچ   یکہ تاز عاشق شیخ بلوچان بودو رفت
او نوشت آثار فارسی، انگلیسی روز و شب   درس تدریس ادب را عشق پاکستان بودو رفت
خاندانش جملہ غمگین و شکستہ دل بشدید   آن بزرگ خاندان، پیر بزرگان بودو رفت
وادی مهران بہ یادش جاودان نامہ نوشت   عالم و دانا و بینا شاه خوبان بودو رفت
ای خدای مهربان! فارسی زبانان عاشقند   گل حسن در عشق فارسی ناز نازان بودو رفت
گوهر "دانش" حماره با زبان دل بسفت   گویا "دانش" ورا خورشید تابان بودو رفت
چون برفت آن مرد نیک از این جهان بود و باش   در حروف جمل او تاریخ گویان بودو رفت
فوت او تاریخ میلادی چنین آمد بہ دست   "گل حسن رز بخش خالق" جان جانان بودو رفت
هم بہ هجری آمده تاریخ فوت آن بزرگ   "گل حسن خورشید لامع" گوهر افشان بودو رفت

"1429هہ ق"

هم بہ خورشیدی برفت آن مرد دانا اجمال   "گل حسن آستان بهشت" ز خوش چنیان بودو رفت
رحمت و غفران حق باد ایران مرد بزرگ   حمد و قل خوانید بر او عاشق بہ قرآن بودو رفت
هم نشین پنج تن آل عبا(ع) در جنت است   آری آری! گل حسن راهنور ایمان بودو رفت
هم بہ زودی می روم این بنده اندر پیش او   چهره اش نقش دل من، یاد ایران بودو رفت
من "رها" خدمتگزار عاشقان فارسی   گل حسن در فارسی از سرفرازان بودو رفت

جيجي
سنڌيا شاهه

چنڊ بہ سُڏڪي...

شبنم گل

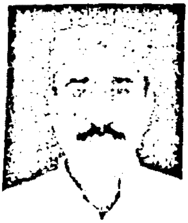

عبدالحفيظ قريشي

شمير قاضي

جمن احمداڻي

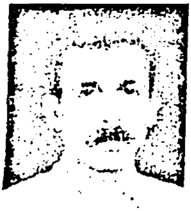

عزيز قاسماڻي

...خدا ڄاڻي. ڇوڪريءَ ايڏو حسن الائي ڪٿان آندو هو! سندس هر حرڪت ۾ مستي هئي. هر ادا ۾ جادو. خبر ناهي انساني اولاد هئي يا پريءَ ڄائي هئي!

شام جو مٿي تي کير جي ڇونري ۽ سنهڙيءَ چيلهه تي ڏائو هٿ رکي. ٿلندي ٺمڪندي. ڪلهه ـ ۾ مرڪندي. ڳوٺ مان لنگهندي هئي ته ويچارن ڳوٺاڻن جي بيوس دلين مان ڄڻ بجليءَ جي لهر ڊوڙي ويندي هئي. پير کان چوٽيءَ تائين سندس انگ انگ ۾ عجيب ڪشش هئي. شايد مالڪ واندڪائيءَ ۾ ويهي سندس جسم گهڙيو هو.

ڪمال هو! سندس ڪارا ڪارا وار واسينگن جيان سندس ويڪرن ڪلهن تي پيا جهولندا هئا. سندس موڪريون آبدار اکيون اشارن ئي اشارن ۾ ڪا مٺڙي بولي پيون بولينديون هيون ۽ سندس تنگ چولي مان اُپريل تازو ڦٽل جواني. ڇُلڪندي هئي. ته ويچارا ڳوٺاڻا آهون ڀريندي ئي رهجي ويندا هئا. نياڳي الائي ڪٿان چورائي آئي هئي اُها مست جواني!

سندس نالو هو ٻناٽي. شادي ڪئي ٻه مهينا مس ٿيا هئس. ٻر وڇڙ هئي. سندس خاوند پير بخش ڪيس ساڍن ٽن سون ۾ ڳنهي آيو هو. ساڍا ٽي سؤ رپيا ڪا معمولي رقم ڪانهي. هن غريب ڏنار ست سال رَتُ سَتُ ڏيئي ساڍا ٽي سؤ رپيا ميڙيا هئا. پر ايڏي مالي هُنَ ٻناٽيءَ لاءِ هڪ ڏينهن ۾ ڏيئي ڇڏي. ان هوندي به هو نفعي ۾ هو. ڇو ڪين؛ جڏهن دوستن جي وچ ۾ ويهي پنهنجي شاديءَ جو ذڪر ڪندو هو. تڏهن سندس يار مٿس رشڪ ڪائيندا هئا. "خبر ناهي بلبل ڪيئن ڪاري ڪانوَ جي وَر، چڙهي ويئي!" هوُ حسد وچان چوندا هئا ان وقت پيرُو فخر وچان پنهنجي لنبي مُڇَ وٽڻ شروع ڪندو هو...

- گوورڌن محبوباڻي
"ڪاري" مان ڪنيل ٽڪرو
ٽماهي مهراڻ 1955/2ع، ص 75

جيجي سنڌيا شاهه

چنڊ به سُڌڪي، مُرڪي پيو...

[صبحي سنڌيا شاهه 7- مارچ 2012ع تي السر جي تڪليف دوران 36 سالن جي ڄمار ۾ لاڏاڻو ڪري وئي. محترمه اصل ڪوٽڙي ڪبير جي سيد گهراڻي سان تعلق رکندي هئي. مرحومه 80 ڪان وڌيڪ ڪهاڻيون لکيون ۽ شاعري به ڪئي. سندس مواد مختلف علمي ۽ ادبي رسالن ۾ ڇپبو آهي. سنڌيا شاهه جو "مهراڻ" سان به واسطو رهيو. هيءَ ڪهاڻي، اداري کي ڪجهه ڏينهن اڳ ڏياري موڪلي هئي. جا مهابوڌ 2010ع جي پس منظر ۾ لکي وئي آهي. (ادارو)]

ان ڏينهن هُو نڌڻڪو ٿي پيو جنهن ڏينهن سندس ڳوٺ ۾ ٻوڏ ڪاهي پئي هئي. مالڪ ته ٻين ڳوٺاڻن جيان لارين (گاڏين) ڪري ڳوٺان نڪري ويا هئا پر هي پوئتي رهجي ويو هو.

هلندڙ گاڏين پويان ڀڄنڪيو هو، ٻوڙيو هو هلندڙ گاڏين پويان، پر ڪاري ڏامر واري روڊ تي ترڪندي گاڏيون سندس نظرن کان گهڻو اڳتي نڪري ويون هيون، ته هو ٿڪجي وائڙو ٿي ويهي رهيو هو.

پُڇ لوڏيندي، ڪن ايا ڪري لڙڪي پيل زبان سان سهڪندي هيڏانهن هوڏانهن نهارڻ لڳو هو: نه مالڪ نه مالڪاڻا گهر، نه ڳوٺ نه ڳوٺاڻو پيچرو، نه ڪرڙ، نه ڪبڙ، نه ٻڙجي ڪائي ڇانوَ، روڊ ئي روڊ جي ٻنهي پاسي شاپنگ پلازا، فليٽ، اپارٽمنٽس، مارڪيٽون، هر پاسي روڊ... هر پاسي سگنلز، هر پاسي ڏکيون جايون، هر پاسي ماڻهن جا ميڙ، ٻوڙندڙ گاڏين جي ريس ايتري جو ڇرڪجي ويهي ٿي ويو.

سمجهه ۾ نه ٿي آيس ته ڇا ڪري.....؟

ويٺي ويٺي ماڻهن جي مُنهن ۾ نهارڻ شروع ڪيائين.

اوپري شهر ۾، رستن تي ۽ هلندڙ گهمندڙ ڪنهن سگنل کي ڪراس ڪرڻ جي چڪر ۾ هڪٻئي کان اڳ ڪڍندڙ. ڪنهن جو به ڪنهن سان ڪو واسطو نه ڪيڪار.....

"آخر سڀ ڪيڏانهن پيا وڃن؟..... سڀني کي ايڏي ڇا جي جلدي آهي؟.... ڪو ٻڌائيندو؟.... ڪو ويهي مون کان پڇندو ته مان ڪير آهيان؟.... ڪٿان آيو آهيان؟.... مون سان ڇا ويل ٿيو آهي؟.... ڪو ٻڌندو؟..... ڇا ڪو ويهي منهنجو انتظار ڪندو ته مان به هلان هنن سان... ڪو مون سان گڏ ساهي پٽي هوريان هوريان هلندو ته مان به هلان؟.... مون کي به ته وڃڻو آهي، ان ڏور ڏسا ڏانهن جيڏانهن منهنجا مارو منهنجا مالڪ ويا آهن!....."

ڪنڌ جُهڪائي ڳڙي پيل ڳوڙهن کي پنهنجي ڪلهن سان اگهيائين.

"هي شهر جا ماڻهو.... مون کي ڪاٿي سمجهندا؟.... مان ڳوٺ جو سادو، اٻوجهه ڳونگو ڪتو!..."

ڏکيو ساهه کڻي شهر ڏانهن ڏٺائين ۽ لڳس پئي ته پويان پنهنجي ڳوٺ جا وڻ سڏيندا هُجنس.

پوئتي ٻوڙ شروع ڪيائين. ٻڪندو ٻوڙندو سهڪندو پنهنجي ڳوٺ واري ڳس تي آيو، ته دل ڏهلجي ويس. دوڏا ڦٽي ويس ۽ ساهه منجهي پيس. پاڻي ئي پاڻي.... هڪ وک اڳتي وڌيو، ٻي پوئتي هٽيو. وري اڳتي وڌيو، وري پوئتي هٽيو. پاڻيءَ ۾ دهشت، دهشت جي ٻوڏ ۾ ڦاسي ڦٽڪي مئل ماڻهو، پکي ۽ مال!

ٻي ستو ٿي ويهي رهيو. سمجهه ۾ نه آيس ته ڇا ڪري؟

ڪن هٽندي پڇ سٽيندي ڏک مان اون اون جا آواز ڪرڻ لڳو. اکين مان ڳوڙها وهي آيس. اکيون ٻوٽي ڇڏيائين. ذهن ۾ آواز گونجڻ لڳس:

"ٻولا.... ٻولا.... ٻولا..."

ڇرڪجي اٿي ويهي رهيو. پوئتي ڪنڌ ڦيري ڏٺائين:

نه پوڙهو مالڪ نه سندس پٽ ۽ نونهن ۽ نه سندس پوٽو جو ٻوڙائي ٻوڙائي پيو سڏ ڪندو هُيس.

هي پير پير ڪندو ڏانهس وڌندو هو ۽ سامهون بيهي سيٽجي ڪن اپا ڪري نهاريندو هيس ۽ هو ٽپ ڏئي. "هنو....." ڪندو هُيس ته پوئين پير ڀوڙ شروع ڪندو هو ته ننڍڙو ٺهڪ ڏيئي تاڙي وڄائي ڪلندو هو ۽ هي ڪيس خوش ڪرڻ لاءِ ڀوڙندو پڇ لوڏيندو وتندو هو.

ننڍڙي کي خوش ڪرڻ لاءِ هو سندس معصوم "هنُو" چوڻ تي ڇرڪجي ڀڄندو هو ۽ ڊارئي لاءِ ائين هو جو اوپرو ڊور هجي يا ڪو ماڻهو نرو ڪٽي در جهلي بيهي رهندو هو ۽ جي ڪو زوري ڪري ته لٽي يا جنگهه ۾ چڪ وجهي ڳرڻ بيهي رهندو هو جيسين مالڪ پاڻ اچي هڪل نه ڪري تيسين چڪ نه ڪڍندو هو ۽ ڪنهن کي در ٽپڻ نه ڏيندو هو.

لڳس اهي آواز به يا ته پاڻيءَ ۾ ئي ٻڏي ويا هجن يا لارين ۾ چڙهي شهر جي آوازن ۾ دٻجي ويا هجن. هن ڪنڌ جهڪائي ڪچي گس کي سُنگهيو ۽ جنهن رستي کان آيو هو، بينهر ان رستي تي ڊوڙڻ شروع ڪيائين ۽ ٿڪجي ان ساڳئي شهر ۾ اچي پهتو جتي ٿڪجي وائڙو ٿي بيٺو هو ڀريان.

وڏيڪ ڊوڙڻ جو ست نه هُيس، ان ڪري سهڪندو هڪ بجليءَ جي ٿنڀي جي ڍڪي آڏو ٻانهون ڊگهيون ڪري ٻانهن تي ڪنڌ رکي سمهي پيو.

ڪجهه دير جي ننڊ کان پوءِ اکين تي ڪا روشني پوندي محسوس ٿيس ته اکيون کولي اپ ڏانهن ڏٺائين. پورو گول چنڊ چمڪيو پئي، چنڊ ڏانهن نهاريندي ياد آيس:

شهر مان پڙهڻ لاءِ ويل مالڪ جو وڏو پٽ موڪل تي گهر آيو هو ۽ چانڊوڪي رات ۾ چنڊ هيٺان ڇٽڪاريل ڪٽوري، مٽيءَ واري اڱڻ تي کٽن تي ويٺي پيءُ ۽ ڏاڏي کي ٻڌايو هو.

"اڳي هرڪوئي چوندو هو ته 'چنڊ اسان جو' پر هاڻي اهو چنڊ به وڪامي ويو!...."

پٽس کان دانهن نڪري وئي هئي. "هان!؟...."

"هائو بابا...." پٽس ٻڌايو هو:

"ها بابا چنڊ کي به پيسي وارن خريد ڪري ڇڏيو آهي."

ڏاڏهنس ٺٺو ٺوڪارو ڀريو هو: "پنهنجي سوا لک پيرن واري پلاٽنگ جيان!...."

"هائو ڏاڏا... تهذيبي اهڃاڻ ۽ خوبصورتي نيلام پئي ٿي..."

چنڊ ايڊوانس بُڪ پيو ٿئي!...."

هن جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا.

الاءِ ڇو ننڊ ڦٽي پوندي هُيس چانڊوڪي رات ۾

هن ڏٺو هو، هن جو مالڪ به چانڊوڪي رات ۾ سُمهي ڪونه سگهندو هو ۽ ڪڏهن اٿي اڱڻ ۽ مال واري واڙي جي وچ تي ڏنل پٽ جي وچ ۾ ڪاٺ جي در آڏو واڪڪي ڊوڙ جي موڪري ٺلهه کي ٽيڪ ڏيئي هن آڏو ويهي رهندو هو ۽ سگريٽ ڌڪائي سندس مٽي تي هٿ ڦيرڻ لڳندو هو ته هو جاڳ هوندي به اکيون ٻوٽي پيو رهندو هو ۽ نه ڏسندي به محسوس ڪري وٺندو هو ته سندس مالڪ جون اکيون ميگهه ملهار ٿي وسنديون هيون ۽ هن جي اکين مان به ڳوڙها وهي پوندا هئا.

هن چنڊ لاءِ ڪنيل ڪنڌ نوڙائي ٻانهن تي رکيو ته ٻانهن آلي محسوس ٿيس.

ننڊ ڪرڻ چاهيائين پر ننڊ نه آيس. سڄو ڏينهن لُڪ ۾ رهڻ ڪري پيٽ جون پٽيون پاڻ ۾ ملنديون محسوس ٿيس. آنڊا ٻک کان ڪلوس ڪلوس ۽ وٽ کائيندا محسوس ٿيس، ٻک کان اٿيو.

اسٽريٽ لائيٽس جي روشنيءَ ۾ رات به ڏينهن محسوس ٿيس. ماڻهو به هليا پئي، گاڏيون موٽرون به هليون پئي. بينل هئا ته ٿنيا، گهر، فليٽ اپارٽمنٽس، ڪي.ايف.سي، فائيواسٽار هوٽل، چمڪندڙ روشن ۽ بلند عمارتون، بازارون، شاپنگ پلازا ۽ ٻيو الاءِ ڇاڇا جو هن غريب زندگيءَ ۾ ڀريون پيرو ڏٺو هو.

اکيون ڦاٽي ٿي ويس. گاڏين جي زوزات تي ڇرڪجي پاسيرو ٿي پئي ويو.

"ڪيڏو فرق آهي ڳوٺ ۽ شهر ۾!...."

هُو هلندو، ڏسندو، حيران ٿيندو، سوچيندو ٿي ويو

"ڳوٺ جي مٽي به ڪچي ته ماڻهو به، شهر جا فرش به پڪا ته گهر ۽ ماڻهو به پڪا. سڀ پنهنجي نڪ جي سڌ ۾ هلندڙ، ڪوئي به رستي تي بيهي ٻئي ماڻهوءَ کي سلام نه ٿو ڪري، ڪي به چار ماڻهو گڏ ويهي مچ ٻاري ڪچهري نه ٿا ڪن. الاءِ ڪيڏانهن اچن ٿا؟....
ڪيڏانهن وڃن ٿا؟...."

هُو ڊچ ۾ ٻڪ ۾ ڪن هڻندو، نوس نوس ڪندو هلندو رهيو ۽ شهر جو رهواسي ٿي ويو.

شهر ۾ رهندي به شهرين وارا گڻ سکي نه سگهيو. اتان جا ڪتا ڏاڍا شاطر ۽ تيز هئا ۽ هي ويچارو سادو، ڳوناٺو هيسجي اها ڪنڌ ٺي چڙي ويندو هو ۽ سوچيندو هو:

"ڳوناٺي چيڪي مٽي سيمينٽ چو ٿي نه سگهندي آهي؟.... پٿر چو نه ٿي سگهندي آ؟....."

هن کي ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي مالڪ جو شهر ۾ رهندڙ وڏو پٽ ياد ايندو هو، ته سوچيندو هو:

"منهنجي مالڪ به پڙهائي پوري ڪئي هوندي، ڳوٺ موٽيو هوندو ۽ مون وانگر واپس موٽيو هوندو"

ڪنڌ هٽي پنهنجو خيال مٽايائين:

"نه ...... مان ڪتو آهيان ۽ مالڪ ماڻهوءَ جو ٻچو، فون تي ڳالهائي رابطو ڪيو هوندن. هو ماڻهو آهي ۽ مان ڪتو، گهر جو نه گهاٽ جو......

ڏک مان ٻانهن ۾ منهن لڪائي چڙيندو هو.

ڪڏهن ڪاليج، يونيورسٽيءَ جي شاگردن کي ڏسندو هو ته سوچيندو هو:

"اسان جا جوان شهر ويندا آهن ۽ ڳوٺ موٽي ايندا آهن، اهي شهر ۾ چو نه رهندا آهن؟..... شهر اسان ڳوناٺن جا چو نه هوندا آهن؟...."

هو خواهش ڪندو هو: "ڪيڏو سنو ٿئي ها جي، منهنجو ننڍو مالڪ شهر ۾ هجي ها ۽ منهنجي وارثي ڪري ها!..... وڏي سائينءَ کان پوءِ منهنجو وارث ته ننڍو سائين ئي ٿئي ها!...."

ڏک ۾ وسامي ويندو هو:

"اسان جا مالڪ اسان جي وارثي چو نه ڪندا آهن؟...."

منهنجي مالڪن مٽي مٿان آيل اسمان ۽ پيرن هيٺان آيل زمين ٿي ڪوڙ هوندي آ سڀ هنن ڪان ڪسجي وئي.... پنهنجي هونديءَ وارا الاءِ ڪاٿي ٻي ڏٽڪا ٿيا هوندا مون وانگي!......"

"هتان جا ته ڪتا به زمين ۽ آسمان والاري مالڪ ٿيو وينا آهن!...."

ڦيريان ڪجهه مهينا ته هن ڪي هرڻ ۾ ئي گذري ويا ۽ هو ڳوٺ ۽ شهر جي فرق کي محسوس ڪندو رهيو. شهر ۾ اسپتالون هيون، سهولتون هيون ۽ ڳوٺ ۾ جڻ سڀ ڊور ۽ ڊڳا رهندا هئا. نه سهولت نه دوا نه، درمل. اسپتال هئي وڏي سرڪاري پر دوا شام جو ڊاڪٽر جي پرائيويٽ اسپتال مان ملندي هئي، سڀ پوري نه رڳو ٽن ڏينهن جي ڇهه گوريون شينهن شلپ ۽ ڇهه گوريون فينسيدار. ماڻهو مهينا ڊاڪٽر وٽ پير گسائيندا پاڻ گسڪي ويندا هئا.

اسڪول هئا پر ٻار هالن ۾ راند ڪندا هئا ۽ ماستر ڪچهريون ڪندا هئا، سگريٽ ڦوڪيندا هئا يا پوءِ گوڏ ٻڌي وڃي ٻنيءَ تان گاهه ڪندا هئا يا پوءِ دوڪان هلائيندا هئا.

"شهرن ۾ سک، سهولتون، صحت خوراڪ سڀ ڪجهه......"

"شايد ان ڪري جو شهر جا ماڻهو هل هل گهٽي ٿا ڪن."

سوچڻ لڳندو هو ۽ وري ڪنڌ کي جهٽڪو ڏيئي خيال مٽائيندو هو:

"هلندا ته ڳوٺ ۾ به ماڻهو آهن، پورهيو به زالين مڙسين ڪندا آهن پر ڪين سڄي ڏينهن جي هڻ هٽان کان پوءِ به ٻه ڊٻڙيون ۽ ننڊ ئي ملي سگهندي آهي!...."

ٿڪو ساهه کڻي سوچيندو هو: "شهر شهر آهي."

ائين سوچيندي، ڪائيندي ڏسندي وائسندي هن جا ڪجهه مهينا گذري ويا ۽ هڪ ڏينهن هو ٻانهن ۾ منهن ڏيو ستو پيو هو جو هن عجيب آواز ٻڌا ۽ ڇرڪجي بيهي رهيو. ڏٺائين ڪجهه ماڻهو ٻُٽ ٻڌيو عجيب هٿيارن سان آيا ۽ شهر ۾ هلندڙ گهمندڙ جيئرن جاڳندن ماڻهن تي گوليون وسائي موٽرن ۽ گاڏين تي چڙهي مختلف رستن ۽ گهٽين ۾ هليا ويا.

سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپيل نوان ڪتاب

هو ڇرڪجي ويو. ڏانئجي ويو. هن ڳوٺ ۾ ٻُٽ ٻڌي چورن ۽ ڌاڙيل کي ڊور ڊگا ڪاهيندي ڏٺو هو، زيور پيسو چورائيندي ڏٺو ۽ ٻڌو هو پر ٻُٽ ٻڌي ماڻهو ماريندي سوبه ڏينهن ڏٺي جو، پهريون دفعو ڏٺو هئائين. ڳوٺ ۾ ته ٻُٽ ٻڌل ماڻهو ڏسي هي پاڻ ئي پُونڪي، ڊڪي ٻوڙي مالڪن کي سجاڳ ڪري چور ڌاڙيل ڀڄائي ڇڏيندو هو ۽ هتي شهر ۾ هيڏا ماڻهو مارجي ويا ته ڪوبه ڪتو، نه انهن پڻيان ٻوڙيو نه پُونڪيو!...."

سوچيائين: "شهر جا ڪتا مالڪن جي چوڪيداري به ڪونه ڪن؟...."

پهريون پيرو ته هي ڊنو، پريشان ٿيو، ڏک ٿيس ۽ ڏک ۾ سمجهي به ڪونه سگهيو پر پوءِ ڏٺائين: ڏينهن هجي يا رات، ماڻهو ائين ئي ماريا ٿي ويا ۽ ٿيو ڪجهه به ڪونه پئي. ڪجهه ٿئي به پيو ته اهو ته ايمبولينس آيون پئي ۽ ماڻهو ٿي ڍويائون. پوليس آئي ٿي، ڳاڏيون ڀري خانا پوري پئي ٿي ۽ ٻيو ڪل خير.

هن کي شهر ۾ رهڻ ڏکيو لڳڻ لڳو، ان ڪري اهو سوچي ته متان پاڻي سڪو هجي، متان مالڪ ماڳ مونيا هجن. هي ڳوٺ جي رستي تي نڪري پيو، رات اونداهيءَ ڳوٺ پهتو. اهوئي ڳوٺ ٻڌل، اهي ئي جهوپا ڊتل......

"ڪا وارثي نه، ڪا ڪوشش نه!...."

"ڪک ڪک ڪري جهوپا اڏبا آهن ۽ هڪ ٻوڏ اچي هڙ وهائي ويندي آهي. ڪا ڪوڪ، ڪا دانهن نه؟. ڪو قياس نه؟.... ايڏو ظلم؟.... شهر ۾ ماڻهو ماريا ٿا وڃن ۽ ڳوٺ ٻڏا ٿا وڃن.

ڪيڏانهن وڃن ماڻهو!!!؟...."

هن ڏک مان اڀ ڏانهن ڏٺو، چنڊ توڙي وڪاميو پئي، پوءِ به چمڪيو پئي. هن وانگي پيرو ڀڳو هئائين.

چنڊ جو اولڙو ٻوڏ جي بيٺل پاڻيءَ تي نظر آيس ته ڏک ۾ به مرڪي پيو. اکين مان ڳوڙها وهي آيس ۽ ڏٺائين:

"چنڊ به اکين سان مُرڪيو پئي!...."

شبنم گل

رنگين پر هوا بنا اڌورا آهن!

هوءِ آزاد فضائن ۾ وڻن مٿان اڏامندي رهي ٿي، اڏامڻ ۾ هڪ وڻندڙ احساس لڪل آهي جيڪو لهرن ۾ ترندي سمي محسوس ٿيندو آهي پر پاڻي لهرن جي دائري ۾ قيد آهي پر فضا لا محدود آهي.

زمين جي حدن کان ٻاهر هر شيءِ مختلف آهي. زندگيءَ سان ڀرپور لڳي ٿي.

هوءِ هڪ انتهائي خوبصورت پوپٽي آهي. حسين رنگن واري. سندس اندلٺ ورنا رنگ اُس ۾ گهرا لڳن ٿا. ڇانوَ ۾ هوءِ وڌيڪ حسين لڳي ٿي. اهو هڪ خوبصورت باغ آهي. گهاٽا وڻ قطار در قطار پريمين جيان، هڪٻئي جي ڳچين ۾ ٻانهون وجهي راز و نياز ۾ مصروف نظر ايندا آهن. باغ ۾ ڇٻر جو هڪ ڇهچ سائو گلم وڇايل آهي. جنهن مٿان، انيڪ گل ۽ ٻوٽا هوائن جي سُرن تي رقص ڪندا رهن ٿا. هوا جي هر جهوٽي سان ساهہ گلن جي لطيف خوشبوءِ سان معطر ٿي وڃن ٿا. پوپٽي، گلن جو منو رس پنهنجي وجود ۾ اوتي ٻيهر فضا ۾ اڏامي ٿي. جنهن رنگ جي گلن جو رس پيئي ٿي، گهڙي پل لاءِ اُهي رنگ سندس پرن مان جرڪڻ لڳن ٿا.

هوءِ فضا ۾ ائين اڏامي ٿي جڻ لهرن ۾ ترندي هجي. اڏامڻ سمي سندس پرن مان هڪ مترم آواز نڪري ٿو، جيڪو ڪنهن ساز کان وڌيڪ دلڪش آهي.

آزاديءَ جي نغمي جيان....

گهري سائي پنهنجي سڪون ۾ مدهوش ڇٻر تي، شاخن مان ڇڻيل پيلا پن هڪ غير محسوس اداسيءَ ۾ ويڙهيل آهن ۽ مٿي روشن فضا ۾ پوپٽي، وجد جي ڪيفيت ۾ اڏامي رهي آهي.

ڪڏهن ٿڪجي ڪنهن سائي ٻوٽي تي اچي ويهي ٿي ته سارن پنن جي جهرمٽ ۾ ڪو گل لڳي ٿي.

فضا ۾ پکين جي ٻولين جا سر وکريل آهن. سج جي روشنيءَ جي عڪس ۾ باغ جو هر منظر حسين لڳي ٿو.

روشنيءَ جو ساوڪ سان هڪ گهرو سُنبنڌ آهي، جيئن دل جو محبت جي ڪشش سان هوندو آهي.

سج جا ڪرڻا پوپٽي جي اکين کي ڳرا لڳن ٿا.

ٻارن جو هجوم مرڪي ٻيهر اڏامي ٿي. هن جي پرن ۾ گلن جي سڳنڌ آهي. ٻار هن جي پٺيان ڊوڙندا رهن ٿا ۽ هوءِ هنن کان خائف ٿي هر گل تان ڇرڪي اُٿي وڃي ٿي.

اجايل رهجي وڃي ٿي. گلن جي خوشبوءِ جو نشو ڪيس پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿو پر امرت کان محروم نظر اچي ٿي.

مٿي تمام گهڻو مٿي اڏامي ٿي، جتي ٻادل هوائن سان ڪچهرين ۾ مشغول آهن ۽ سج جي ڪرڻن ۾ مختلف رنگ ورهائجي ويا آهن.

هوءِ فضا ۾ ٽڙندڙ رنگن سان کيڏڻ لڳي ٿي.

مٿي کان باغ هڪ گلدستي جيان لڳي ٿو. تيز هوا ۾ هوءِ بنا پرن چورڻ جي اڏامي ٿي.

خاموشي ۽ سرشاريءَ سان....

گلن جا نيرا، پيلا، ڳاڙها ۽ واڱڻائي رنگ ڪيس پاڻ ڏانهن ڇڪن ٿا.

پر خوف، سيراب ٿيڻ جي راهہ ۾ رڪاوٽ بڻجي ويو آهي. جڏهن ٻار هليا وڃن ٿا ۽ ماڻهن جو تعداد گهٽ ٿي وڃي ٿو ته هوءِ هيٺ لهي اچي ٿي. گلن جي رنگ ۾ پوپٽن جو ويساهہ جيئي ٿو. هوءِ هڪ

گهري ڳاڙهي گل سان ڇهڻي ان جو رس مزي سان پي رهي آهي. جيئن مڌ پيئندي هجي.

ساڳ مان پوپٽي کي پنهنجو رشتو مضبوط ٿيندي محسوس ٿئي ٿو.

ساوڪ برسات بنا اڌوري آهي. پوپٽي، گلن جا خواب ڏسي ٿي، ساوڪ بادلن جا. شين جي تعلق ۾ هڪ عجيب سونهن آهي. پوپٽي ٽيڏي اک سان ان گل ڏانهن ڏسي ٿي، جنهن کي ماکيءَ جون مکيون ڇهڻي، ان جو رس مزي سان پي رهيون آهن.

پوپٽي بي چين ٿي گل مٿان ڦيرا پائي ٿي. ان گل جو رس باغ جي تمام گلن کان وڌيڪ مٺو آهي.

ماکيءَ جي مک چالاڪ ٿئي ٿي. پوپٽيءَ کي وارو نہ ٿو ملي، ان ڪري هوءَ دير تائين انتظار ڪري ٿي پنهنجي واري اچڻ لاءِ.....

پوپٽي، ماکيءَ جي مکين سان حسد محسوس ڪري ٿي. انهن جي ڏنگ کان ڊڄي ٿي. شڪر ڪري ٿي تہ ڪيس ڏنگ ناهي. هوءَ ڪنهن لاءِ بہ نقصانڪار نہ آهي.

ماکيءَ جون مکيون رس پي وينديون. تہ پوءِ گل جو رس ڦڪو ۽ بي مزي ٿي پوي ٿو.

ان رس مان ماکي ٺهندي. ان ڪري گل تي ماکيءَ جي مک جو وڌيڪ حق آهي. پوپٽي پاڻ کي سمجهائي، ٿڌو ساهہ ڀري ٿي.

ماکيءَ جي مکين جي جيئڻ جو ڪو مقصد آهي.

پوپٽي وڻن جي پناهہ ۾ هلي وڃي ٿي،جتي جهرڪيءَ جو آکيرو آهي. آکيري ۾ ٻچا ڪاڏي لاءِ واجهائي رهيا آهن. سمورا وڻ پکين سان ڀريا پيا آهن. ڪيس طرح طرح جا پکي نظر اچن ٿا.

منهنجي زندگيءَ جوبہ ڪو ضرور مقصد هوندو. وڻ جي پن تي هوا جي دوش تي لڏندي پوپٽيءَ کي ننڊ اچي وڃي ٿي. ڪانءَ جي ٻوائتي آواز تي ڇرڪي، جاڳي پوي ٿي. ڪيس لڳي ٿو جڻ ڪنهن تيز سٽ سان هن جا پر ٽٽي هوا ۾ وکري ويا هجن......

هوءَ ڪِرڻ واري انداز ۾ وڻ تان هيٺ لهي ٿي ۽ هڪ سڪل پن تي ويهي مٺي ڏسي ٿي. روشني وڻ جي وٿين مان جهرمر ليٽا پائي رهي آهي. ڪانءُ وڻ تي مستقل بي سري آواز ۾ ٻولي پيو. سمورن پکين ۾ هوءَ ڪانءَ کان خوف محسوس ڪري ٿي.

ماکيءَ جون مکيون گلن تي لامارا ڏيئي رهيون آهن.

وڻ وٽ هڪ هيبتناڪ ڇهري وارو شخص بيٺو آهي جنهن کي هن اڳي ڪڏهن بہ باغ ۾ نہ ڏٺو هو. ان شخص جي هٿ ۾ سنهي ڄاري هئي. جنهن ۾ ڪجھ پوپٽ ڦٿڪي رهيا هئا. پوپٽي خوف وچان ڏڪڻ لڳي ۽ اڏامي ٻوٽن جي جهرمٽ ۾ لڪي وئي.

هو Entomologist ’ريان‘ هو. پوپٽن کي قيد ڪري گڏ ڪٺي ويندو هو. ائين هڪ خاص عمل تحت کين محفوظ ڪري، فريم ڪري ڇڏيندو هو. هو هڪ سئي 'Pin' پوپٽن جي 'Thorax' يعني ٻنهي پرن جي وچ واري حصي ۾ هڻندو آهي. ڪجھ ڏينهن کان پوءِ جڏهن هنن جا پر سڪي وڃن ٿا تہ هو پن ڪڍي هڪٻئي عمل تحت کين محفوظ ڪري فريم جي زينت بنائي ٿو. هن جي ان منفرد فن جي ملڪي توڙي بين الاقوامي مارڪيٽ ۾ وڏي گهرج آهي. هو ماڻهو هليو ويو، ۾ پوپٽيءَ جو جڻ تہ سڪ ڦٽي ويو. هوءَ باغ جي سڀ کان خوبصورت مخلوق هئي. ڪيس عجيب خوف دل ۾ محسوس ٿيندو هو تہ، ڪٿي هوءَ انسانن جي ظالم هٿن جي ور نہ چڙهي وڃي. هوءَ تہ انسانن کان خوفزده هئي، هن انسانن کي ٻوٽن سان بہ برو سلوڪ ڪندي ڏٺو هو. هن ڪيترا دفعا شاخن کان جدا ٿيندڙ گلن جون رڙيون بہ ٻڌيون هيون.

جڏهن کان ان خوفناڪ ڇهري واري شخص باغ ۾ اچڻ شروع ڪيو آهي تہ پوپٽي ان جڳھ کان پري اڏامندي آهي. باغ جي هڪ اهڙي حصي ۾ جيڪو ويران ۽ خاموش آهي، جتي ڇپر خشڪ ۽ بي جان آهي، اڪثر ٻوٽا بہ سڪل آهن. زمين تي هر طرف پيلا پن وکريل هوندا آهن. هڪ عجيب اداسي هوندي آهي،

باغ جي ان حصي ۾. ان ڪري پوپٽيءَ کي باغ جو اهو حصو اجايل لڳندو آهي. سيراب ٿيڻ ڪان پوءِ شايد هتان جي رُٺل بهار واپس موٽي اچي. پوپٽيءَ کي ساوڪ سان پيار آهي پر هاڻ ڪيس خزان وڳهي سُڪل خشڪ ٻوٽن ۾ اجڙيل وڻن سان انسيت ٿي وئي آهي. هتي هوءَ پاڻ کي محفوظ سمجهي ٿي. ان حصي ۾ هڪ ٻيو پوپٽ به خاموشيءَ سان اڏامندو رهندو هو.

پر پوپٽي خاموش رهندي هئي پر پوءِ به پوپٽ همت نه هاري. هو به ڪافي عرصي تائين پوپٽيءَ جي خاموش لمحن جو ساٿي بڻيل رهيو. پوپٽيءَ کي پوپٽ جي اها خاموش ادا وڻي وئي. هڪ ڏينهن ٻئي سنا دوست بڻجي ويا.

ان ڏينهن پوپٽي خاموش ۽ اداس هئي. پڇڻ تي هن پوپٽ کي پنهنجي انديشن جي باري ۾ ٻڌايو.

”اهو تنهنجو وهم آهي.“ پوپٽ پرڙا پکيڙي ٻوٽن مٿان اڏامڻ لڳو.

’هو ماڻهو روز پنهنجي ڄار ۾ پوپٽ ڦاسائي کڻي وڃي ٿو.‘

”پر تون هڪ هوشيار پوپٽي آهين. هو توکي ڪونه پڪڙي سگهندو.“ پوپٽ شرارت مان چيو:

’مون وڏن کان ٻڌو آهي ته جنهن شيءِ جو گهڻو چاهه ٿئي ٿو، اها کسجي وڃي ٿي.‘

پوپٽيءَ جي لهجي ۾ اداسي هئي.

”توکي ڪنهن شيءِ جو چاهه آهي؟“ پوپٽ تجسس مان پڇيو:

پوپٽي هوريان هوريان باغ ۾ ٽڙندڙ هڪ خوبصورت نيري گل تي لهي، ان جو رس چوسڻ لڳي.

”تو منهنجي ڳالهه جو جواب نه ڏنو“. پوپٽ هن جي پرسان ويهندي چيو:

’مون کي آزاد فضائن ۾ اڏرڻ جو چاهه آهي. هيءُ باغ مون کي پسند آهي، هتي جي ساوڪ گلن جي سرهاڻ ۽ وڻن جي ڇانوَ منهنجي روح ۾ سمائجي وئي آهي.‘

”ان جو مطلب ته تون رڳو بي جان شين جي چاهه ۾ مبتلا آهين.“ پوپٽ جي لهجي ۾ مايوسي هئي.

’ها شايد.‘

پوپٽ ڪاوڙ مان گل تان اڏامي ويو. ان ڏينهن پوپٽي خماريل ڪيفيت ۾ آزاد فضا ۾ اڏامندي رهي.

هوءَ پوپٽ سان گهري محبت ڪرڻ لڳي هئي.

ڪيس ائين لڳو، ساوڪ جي ڪشش سان گڏ پوپٽ جو چاهه به هن جي اکين ۾ شامل ٿي ويو آهي ۽ هو به هن سان گڏ خاموشيءَ سان اڏامي رهيو هجي.

اڏامندي اڏامندي رات ٿي وئي. رات هن کان اڏامڻ جي سگهه کسي ورتي ٿي. ان ڪري پوپٽيءَ کي ساوڪ سان گڏ سورج سان به پيار آهي. صبح جو هن جي ٿڌي ۽ بي جان وجود ۾ ان وقت ساهه پوندو آهي جڏهن سج جا ريشمي ڪرڻا هن جي پرن تي پوندا آهن. ائين ڪيس ٻيهر اڏرڻ ۾ سگهه موٽي ملندي آهي. پوپٽي هڪ سائي ٻوٽي جي اندر پنهنجي بستري تي سمهي رهي ٿي. جيڪر سج ڪڏهن به نه لهي! هوءَ سج جي روشن ڪرڻن کي ياد ڪري سڏڪي پوي ٿي. هوءَ چاهي ٿي ته جيڪر رات جو به اڏامي سگهي. هوءَ ان وقت اڏرڻ چاهي ٿي، پر بي ستي وجود ۾ هڪ اداسيءَ کي محسوس ڪري ٿي. رنگين پر پنهنجي سگهه وڃائي ويٺا آهن.

صبح جو هوءَ ساڳي طاقت ۽ زندگيءَ جو احساس پرن ۾ سموئي اڏامي ٿي. ڪڏهن وڻن کان تمام گهڻو مٿي هلي وڃي ٿي. نيري آسمان ۾ چانوَ جهڙو سڪون پريل آهي. سج هلڪن ڪڪرن سان اکپوٽ ڪيڏي رهيو آهي، تمام گهڻو مٿي، بادلن جي پرسان پکي پر ڦهلائي اڏامي رهيا آهن.

هوءَ حسرت سان مٿي ڏسي ٿي. هن جي دل ۾ آسمان کي ڇهڻ جي تمنا آهي.

بادل ڪيس سفيد گلن جيان لڳن ٿا.

”انهن جو رس به مٺو هوندو!“

سوچي وات ۾ پاڻي ڀرجي اچيس ٿو.

پوپٽيءَ کي پنهنجي نرم، رنگين ۽ ريشمي پرن سان پيار آهي. هوءَ جنهن وقت چاهي زمين جي حدن مان نڪري آسمان جي رنگن ۾ اڏامندي رهي ٿي. هن کي آسمان سان پيار آهي. جنهن جي هنج ۾ اڏامندي هوءَ هوائن کان سڪ ۽ آزاديءَ جا گيت ٻڌندي آهي. هوا سندس ويجهي سرتي آهي. جيڪا ڪيس پيار سان پنهنجي ٻانهن ۾ سنڀالي رکي ٿي. جڏهن ڪاوڙ مان گهلندي اهي تيزيءَ سان ته، پوپٽي هن جي پرسان وڃڻ کان پاسو ڪري ٿي.

پوپٽ ڪيترن ڏينهن کان ناراض آهي، هو خاموشيءَ سان پري اڏامندو آهي. پوپٽي، ان ڏينهن به پوپٽ جي خيالن ۾ هئي ته ان ظالم شخص جي جار ۾ ڦاسي پئي.

ساوڪ، گل، هوا ۽ سج جا نرم ڪرڻا هن لاءِ محض خواب بڻجي رهجي ويا.

سندس سهڻن پرن جي خوبصورتي ڪنهن مرجهايل گل جيان باسي لڳي ٿي.

رنگن جي جوت جهڪي لڳي ٿي.

پرن جو اُتساهه ڪسجي ويو آهي. سندس پر ڪيڏا بي معنيٰ ٿي پيا آهن، آزاد فضا ڪسجي وڃڻ کان پوءِ.....

شين جي خوبصورتي، تعلق جي روشنيءَ ۾ آهي، ان تعلق جي نوعيت بدلجي وڃي ته سرشاري جي ڪيفيت هڪ مستقل ڪسڪ ۾ بدلجي وڃي ٿي.

سرشاري ظاهري سچ آهي يا ڪسڪ ۾ زندگيءَ جي سموري حقيقت پوشيده آهي. ان ڳوڙهي فلسفي کي پوپٽيءَ جو ننڍڙو ذهن سمجهڻ کان قاصر آهي. پوپٽي، جاڳي ٿي ته قيد جي بدصورتيءَ ۾ سندس پر سڏڪندا رهن ٿا. سمهي ٿي ته خوابن ۾ ساڳي آزاد فضا آهي. موسم جي هڳاءَ ۾ واسيل هوا جي هنج ۾ هوءَ دير تائين ترندي رهي ٿي.

ڪاش! پوپٽ سان سچ ڳالهايان ها ڪيس پنهنجي محبت جو يقين ڏياري سگهان ها!

هڪ اڌوري جملي جو ڏک زهر بڻجي هن جي جسم ۾ ٻوڙي ٿو

ان پڃري کي ڦيٿا لڳل آهن، جنهن ۾ پوپٽي قيد آهي. اهو ظالم شخص ڏينهن جو پڃري کي ٻاهر باغ ۾ رکي ٿو جيئن سج جا ڪرڻا پوپٽ جي پرن کي ڇُهي ڪين تازگي ڏيئي سگهن. رات جو پوپٽن جا پر باسي گلن جهڙا ٿي وڃن ٿا. ڏينهن، انهن پرن کي مکڙيءَ مان تازي ڦٽل گل جيان سهڻا رنگ عطا ڪري ٿو. اينٽامالاجسٽ 'ريان' کي خبر آهي ته مسلسل چانوَ ۾ رکڻ ڪري پوپٽن جا پر بي رنگ ۽ بي جان ٿي وڃن ٿا. پوپٽ کي گهڻو وقت قيد نه ٿو ڪري سگهجي. ان ڪري هو جيئن پوپٽ پڪڙي اچي ٿو ته هنن کي هڪدم Styrofoam تي ليٽائي پوپٽ جي وچ جسم (Thorax) ۾ پن هڻي ٿو، پوءِ ڪين فريزر ۾ ڪيترا ڏينهن رکي ٿو ڇڏي. پوپٽ جا پر جڏهن هڪ اسٽل فوٽوگراف (Still Photograph) جو ڏيک ڏين ٿا ته هو پن 'Thorax' مان ڪڍي ڪين فريم ۾ سجائي ديوار تي لڳائي ٿو ڇڏي. نمائش ۾ اهي تصويرون سڀن اکين تي وڪامجي وڃن ٿيون. ان ڪري پوپٽيءَ کي احساس ٿي ويو آهي ته هن جي زندگيءَ جا باقي ڪجهه ڏينهن وڃي بچيا آهن.

پڃري مان هڪ هڪ ڪري سمورا پوپٽ فريم ۾ قيد ٿي ديوارن جي زينت بڻجي ويا. هاڻ پوپٽيءَ جو وارو هو. ان ڏينهن 'ريان' جي محبوبا 'شينا' ڪيس چيو: "ريان! تون پوپٽن جي زندگي وڻڻ بدران ڪو ٻيو ڪم ڇو نه ٿو ڪرين؟ مون کي فريم ۾ قيد انهن پوپٽن کي ڏسي سخت دهشت ٿيندي آهي."

خوبصورت شيون قيد ڪرڻ لاءِ ٿين ٿيون.

اها ڳالهه ٻڌي پوپٽي اکيون بند ڪري اذيت سان سوچي ٿي: "ڪاش مان خوبصورت نه هجان ها! ائين قدرت مون کي ڪمزور مخلوق بدران هڪ خوفناڪ جانور ناهي ها، جنهن کان انسان ڊڄي پري ڀڄي وڃي ٿو."

'شينا' ديوار تي لڳل فريم ۾ قيد پوپٽن کي غور سان ڏسي ٿي.

"اها خوبصورتيءَ سان وڏي زيادتي ناهي جو ٿيس قيد ڪري رکيو وڃي." شينا، احتجاج ڪندي چيو.

'پوپٽن کي قيد ڪرڻ منهنجو پسنديده مشغلو آهي. نندپڻ ۾ ڪين ڪتابن ۾ قيد ڪندو هيس. هاڻ فريم ۾ ڪين محفوظ ڪري ٿو ڇڏيان.'

'ريان' خبر ناهي ڇو پوپٽيءَ کي اذيت پسند لڳو.

"خدا انسانن کي سڀ ڪجهه ڏيئي ها پر خوبصورت شين کي قيد ڪرڻ لاءِ هٿ نه ڏيئي ها!"

پوپٽي اداس ٿي سوچي ٿي.

پوپٽ آزاد فضا ۾ اڏامندو هوندو. سج جا ريشمي ڪرڻا سندس پرن کي ڇهندا هوندا. هو منهنجي پسنديده گل تي ويهي، ان جو رس مزي سان پيئندو هوندو.

نئين موسم جي هڳاءَ سان مهڪندڙ هوا جي حج ۾ لڏندي ڪيس پل پر لاءِ به منهنجو خيال نه آيو هوندو!

هو آزاديءَ جي نشي ۾ بدَل آزاد فضا ۾ اڏامندو هوندو شايد ڪنهن ٻي پوپٽيءَ سان......

اهو سوچي پوپٽيءَ کان لڙڪ وهڻ شروع ٿيا.

پوپٽي، پنهنجي بي جان پرن کي ڏٺو، جن جا رنگ جهڪا ٿي رهيا هئا. هوائن سان تعلق ختم ٿيڻ سان پرن جي اهميت به اها ساڳي نه رهي هئي.

پوپٽيءَ ڏٺو ته پڃرو خالي ٿي چڪو هو. هاڻ هن جو وارو هو. پڃري ۾ بند هن جا ساٿي پوپٽ فريزر ۾ قيد ٿي چڪا هئا.

"پوپٽن جا پر ڪيڏا نه سهڻا ۽ رنگين ٿين ٿا." شينا پڃري ۾ هڪ ننڍي ڪونديءَ ۾ تڙپيل نارنگي رنگن تي وينل پوپٽيءَ کي ڏسي چيو:

'ان ڪري مان انهن پرن جي سونهن ۽ رنگن کي هميشه لاءِ امر ڪري ٿو ڇڏيان.'

"پر اڏامندي سٺا لڳندا آهن." شينا سراپا احتجاج بڻيل لڳي ٿي.

'پر انهن کي هر ماڻهو نه ٿو ڏسي سگهي. ماڻهن باغن ۾ وڃڻ ڇڏي ڏنو آهي. موجوده دور جا ٻار هاڻ پوپٽن کي فقط فريمن ۾ بند ڏسي خوش ٿيندا.' ريان، هٿ وڌائي پوپٽيءَ کي آڱرين ۾ جهلي ٻاهر ڪڍيو.

پوپٽي، خوف وچان ڏڪڻ لڳي. سندس اکين ۾ ساوڪ جي يادگيري لهي آئي. بهار جي موسم جي سڳنڌ سان واسيل هوا جو جهوٽو هن جي احساس ۾ هُرڻ لڳو. اڏرڻ سمي پرن جو آهنگ سندس يادن ۾ ڦٿڪڻ لڳو. پوپٽ جي سنگت جي سونهن پرين لمحن ڪيس آواز ڏنو، باغ ۾ ٽڙندڙ پسنديده ڳاڙهي گل جي ڪشش ڪيس بي چين ڪري وڌو ۽ هوءَ هڪ بي رحم انسان جي سخت هٿن مان نجات حاصل ڪرڻ لاءِ ڦٿڪڻ لڳي.

'مون زندگيءَ ۾ ڪڏهن به اهڙي خوبصورت پوپٽي نه ڏٺي آهي. فريم ۾ قيد ٿي هڪ شاهڪار فن پارو ٿي پوندي.' ريان، غور سان پوپٽيءَ جي رنگين پرن کي ڏسي چيو:

"ها هيءَ انتهائي خوبصورت پوپٽي آهي."

شينا پوپٽيءَ جا پر ڇُهي چيو. پرن جي نرمي سندس روح ۾ لهي آئي.

"انسانن جا هٿ ڪيڏا نه سخت ۽ بي رحم آهن. شايد ان ڪري هو پنهنجي هٿن سان ايڏو ظلم ڪن ٿا. ايڏي ٿي بي رياء سندن دل آهي. ڪاش! سندن دل پوپٽ جي پرن جهڙي نرم ۽ رنگين هجي ها!"

ريان، پوپٽيءَ کي ڦاسي گهاٽ جهڙي 'Styrofoam' تي ليٽائي ڇڏيو. پوپٽيءَ جي جسم جا سڀ رنگ ڳوڙها بڻجي هوا جي آهن ۾ جذب ٿي ويا.

عبدالحفيظ قريشي

سُڏون ۽ ساڪ

سڀ وڏي رستي تي، انتظار ۾ ائين بيٺا هئا، جڻ هو صدين کان ائين رستن مان ڦٽي نڪتا هجن، اڄ اڳاڙين ڪين پهتيون هيون، جنهن ۾ ڪين شهر رسڻو هو.

ٻار ٽهه ٽهه ڪري کِلي رهيا هئا ۽ زالن رکي رکي ٽي هڪ ٻئي جي ڪنن ۾ پئي پٽڪيو ۽ جوان هڪٻئي جي هٿن کي مضبوطيءَ سان جهلي پينگهون ڏئي وڏا وڏا ٽهڪ ڏئي رهيا هئا، سڀني جا منهن خوشيءَ مان ٻهڪي رهيا هئا.

ماڻهن جي انهيءَ انبوهه ۾ لتو ڪوري به پنهنجن چوڏهن ٻارن کي هڪ ٻئي جي هٿن سان مضبوطيءَ سان جهلائي، ڪين ڄاڻتو ڪري بيٺو هو، جيڪي ڪانئس پڳا ٿي ويا.

سڀني جون نظرون شهر واري رستي ۾ کُتل هيون جتان ڪين شهر ٻيڻ وارين گاڏين کي اچڻو هو. ڪالهه هڪ وڏي اٿالي ساڻ نيرن، پيلن ۽ ساون جهنڊين ۽ بينرن سان سينگاريل گاڏيون انهيءَ ڪچي آباديءَ ۾ پهتيون هيون، جنهن کي 'غريب آباد' جي نالي سان ڄاتو ويندو آهي، اتي اچي انهن گاڏين وارن لائوڊ لڳائي تقريرون ڪيون جنهن کي ٻڌڻ لاءِ سڄو غريب آباد اچي مڙيو هو. هنن وڏين گاڏين وارن چيو ته:

"اوهان اسان کي ووٽ ڏيو! اسان اوهان کي زندگيءَ جا سمورا سُک ڏينداسين! اسان جي حڪومت اچڻ سان اوهان جا درد ختم ٿي ويندا، هتي اوهان کي بجلي ملندي، اسڪول نهي ملندا ۽ مفت علاج لاءِ اسپتالون ملنديون ۽ پڪا رستا نهي ملندا ۽ اسان جي سوپ ٽيڻ سان ملڪ ۾ سهانگائي اچي ويندي."

هنن جون تقريرون ٻڌندي، پوڙهين پنهنجن مٿن تي ڦلٽل ۽ ميرا روا سنوان ڪيا، ڪنوارين جا روا سندن مٿن تان سِرڪي ڪُلهن تي ڪري پيا، پوڙهن جي پٽڪن جا پراٽا ۽ ميرانجهڙا ڦرا مٿي ٿي ويا ۽ جوانن جا شهپر سندن پُسيءَ رڳي چپن مٿان جهنگلي پوپٽن جيان ڦڙڪڻ لڳا، اڌ اگهاڙا ٻار جيڪي ذري ساعت اڳ ٽهڪڙا ڏيندي گوڙ ڪري رهيا هئا سي ماڻ ماٺ هئا، جڻ اُهي سڀ ڪجهه سمجهندا هجن.

هنن تقريرون ڪري پوريون ڪيون ته ڪيترن پوڙهن ۽ پوڙهين جا ڳل ڳوڙهن سان آلا ٿي ويا هئا، جوانن ۽ ڪنوارن جون اکيون مُڪيش مڙهيل مُچولن جي گُلن واري چِٽن جيان جرڪي رهيون هيون ۽ ٻار تاڙيون وڄائيندي بس ئي نه پيا ڪن.

تقرير ٻڌندي پوڙهي ڦاپان پنهنجي پر ۾ بيٺل، شهر جي بنگلن ۾ ٽانءُ ٻهاري ڪنڌڻ مائي سينت کي هوريان چيو:

"جي پر سال هتي اسپتال هجي ها ته منهنجي نُنهن ويم جي سورن ۾ ٻار سوڙو ائين نه مري وڃي ها."

سِٽي جي مل ۾ پورين جا سيبا ڪنڌڻ ڦڪي منهن واري مريم ٻهڪندي پنهنجي نبل ڪاري پٽ کي سيني لائيندي چيو ته: "هاڻ هتي اسڪول نهندو ۽ منهنجو پٽ پڙهي وڏو آفيسر ٿيندو."

گندي پاڻيءَ جي نالي مٿان جهوپڙين ۾ رهندڙ پرت پرڻ ۽ رليون ناهڻ وارين بيواهن ۽ سندن ڏيئرن چيو ته: "بجلي اچي وئي ته اسان سياري جي ڏگهين راتين ۾ وڌيڪ پرت پرينديون سين ۽ رليون ناهڻ جو ڪم وڌيڪ ڪنديون سين."

آخر ۾ گاڏين ۾ آيل ماڻهن منجهان هڪ ٿلهي ماڻهو لائوڊ تي اپيل ڪئي ته: "سڀاڻي شام جو شهر جي وڏي چوڪ تي وڏي رئيس جو جلسو آهي، جتي اوهان وڏي رئيس جي تقرير ٻڌڻ اچجو، اُتي اوهان سڀني کي ماني ڪارائبي ۽ هرهڪ کي سؤ سؤ رپيا پڻ خرچي به ملندي. ان لاءِ اوهان کي هِتان گاڏيون کڻڻ ۽ رسائڻ اينديون."

سڀني ماڻهن وڏي واڪ چيو ته: "اسان وڏي رئيس کي ٻڌڻ لاءِ شهر جي جلسي ۾ ضرور ايندا سين."

هنن جي وچڻ کان پوءِ لٽو ڪوري ٽڪرو ٽڪرو پنهنجي گهر ڏانهن ويو ۽ گهر ۾ گهڙندي ئي جوٽس کي يڪ ساهيءَ ۾ چيائين: ”بختاور! آءٌ سمورن ٻارن کي سياڻي شهر وٺي ويندس، اتي وڏي رئيس جو جلسو آهي جتي سيني کي ماني ملندي ۽ سؤ سؤ رپيا خرچي به ملندي.“

جوٽس اِها ڳالهه پوريءَ ريت نه سمجهندي هڪدم چيو: ”ڪٿي آهن چوڏهن سؤ رپيا، مون کي ڏي ته ٻارن لاءِ اٽو وٺان!“

لٽي وراڻيو ته: ”بختاور ڏوڪڙ ته شهر وڃڻ کان پوءِ اتي وڏي رئيس پاران ورهايا ويندا.“ هن وڏيڪ زال کي چيو: ”تون نيڪ نٿي رهين نه ته انهيءَ بهاني توکي شهر به گهمايان ها.“

لٽي جي زال ٽڪ ٽيندي چيو: ”چڱو چڱو! خيال سان ٻارن کي وٺي وڃجانءِ، پرئين اوهان کي آءٌ ٻن ويلن جي اٽي مان پيٽ ڀري مانيون کارائيندس.“

لٽو ڪوري نالي جو ڪوري، هن جا وڏا گهڻو وقت ٿيو جو ڪورڪو ڪم ڇڏي هارپو ڪرڻ لڳا هئا، جو ته هاڻ نصرپور جي کيسن ۽ لُنگين جو بازار ۾ اڳهه ڪونه رهيو هو. ان ڪري هنن اباڻي ڪرت ڇڏي هارپو شروع ڪيو هو. جنهن مان هو مڙيوئي پيٽ قوت ڪرڻ لڳا هئا.

لٽي ڪوري ننڍپڻ ۾ تڏهن پنهنجي ڳوٺ کان لڏيو جڏهن ٻوڏ ۽ مينهن ڪارڻ ٻڪ ۽ ڏڪر سندس ملڪ ۾ منهن اچي ڪڍيو ۽ انهيءَ ڪارڻ ملڪ ۾ ڪارو ڏڪر پيو، سندس پيءُ کي نانگ ڪکي وڌو، ۽ پوءِ گهر ۾ ويلا پوڻ لڳا، ايستائين جو منهن تي ڪانگن به لنوڻ ڇڏي ڏنو ۽ ڪُٺا به راتو رات ڳوٺ مان لڏي ويا.

جڏهن لٽي، گهر ۾ ٻکن کي ٻوڙون پائيندي ۽ واڪا ڪندي ڏٺو، تڏهن هن پنهنجي اُپرئي گڏهه تي رليون ۽ ڏڙڪيون رکيون ۽ ٻيا ڏٻرا وهٽ ڪاهيندو پنهنجي پوڙهي ماءُ ۽ ڀينرن ساڻ پراڙ واري شهر وچي نڪتا، اتي شهر کان ٻاهر هڪ هيناهين پٽ تي، جتي هڪ وڏي ڪڏ ۾ سڄي شهر جو گندو پاڻي اچي نيڪاس ڪندو هو، اُتي تڏا هڻي رهي پيا، اتي لٽي جهڙا ٻيا ڪيترا ڏتڙيل ۽ ٻوڏ سٽيل انسان پڻ اچي ئي جهوپيون ٺاهيو رهندا هئا. اها آبادي پوءِ غريب آباد جي نالي سان مشهور ٿي وئي، سيني وڏن شهرن جي ڀيرن ۾ اهڙا ڪيترائي غريب آباد هوندا آهن، جن جو ڌرتيءَ تي ڪوبه ڌڻي سائين نه هوندو آهي.

لٽي جي ملڪ مان پاڻي ۽ ڏڪر ڪين ويو ۽ لٽو پوءِ شهر ۾ ئي رهي پيو. مُنڍ مُنڍ ۾ هو شهر ۾ ڇُڙڪ مزدوري ڪري وقت گذارڻ لڳو. ڪجهه سال پڄاڻان هن جو ۽ هن جي ڀينرن جا وهانءَ اتي ئي رهندڙ پاڻ جهڙن پورهيتن جي گهرن ۾ ٿي ويا. لٽي جي سهري لاڙ مان تڏهن لڏيو هو، جڏهن وڏيري به ٽريڪٽر ورتا جن کي اوپرا ماڻهو هلائيندا هئا، پوءِ لٽي جي سهري ۽ ان جهڙا ٻيا هاري ڪنهن ڪم ڪاج جا نه رهيا ۽ چاليهن جوڙن مان اٺيهه جوڙن وارا پرپاسي جي واهڻ ۽ شهرن ڏانهن لڏي ويا ۽ لٽي جو سهرو انهيءَ غريب آباد ۾ اچي رهيو. لٽو ۽ سندس سهرو ڇُڙڪ مزدوري ڇڏي هاڻ هڪ مل ۾ مزدوري ڪرڻ لڳا هئا.

شادي ٿيڻ بعد لٽو خوش رهندو هو. هڪ ڏينهن نيرن ڪندي لٽي زال کي چيو: ”بختاور! پنهنجي وهانءَ کان اڳ هڪ جوڳي مون کان به رپيا وٺي، ڊارو هڻي مون کي ٻڌايو هو ته تنهنجو جلد ڀاڳ کلڻ وارو آهي، هڪ لکل خزانو به ملندئي ۽ سچ پچ منهنجو ڀاڳ کليو، جو توسان شادي ٿي آهي ۽ ٻي ڳالهه به ضرور پوري ٿيندي.“

انهيءَ وير بختاور ڪاٺين جي ٻاهه جي اُهاءَ ۾ مينهن وساڻي جيان ڳاڙهي ٿي لڳي. لٽي ڪوريءَ کي لکل خزانو ته ڪونه مليو پر هر سال هڪ ٻار جو واڌارو ايندو ويو، تان جو لٽي کي چوڏنهن ٻار ٿي ويا، پر قدرت وري اها ته چوڏهن جا چوڏنهن ٻار هڪ لفظ کان سواءِ ٻيو لفظ ڪچندا ئي ڪين هئا ۽ ماڻهو ڏک ڪندا هئا ته: ”لٽي ويچاري جا هڙئي ٻار گونگا آهن.“

جيئن ته لٽي جا سمورا ٻار گونگا هئا، انهي ڪري منجهانئن سيٺين، رئيسن ۽ پوتارن ۽ ملڪ کي ڪوبه پوءُ ۽ خطرو ڪونه هو. لٽي جا اڌ اگهاڙا، سنهڙا ۽ مرگهيل ٻار سڄو ڏينهن شهر جي گهٽين ۾ ڪچرن جي ڍڳن کي ڦلهوريندا ۽ ماٺ ڪيو غريب آباد جي هِن

هُن گهٽيءَ ۾ پيا گهمندا هئا ۽ لڌي واري زال انهن لاءِ سڄو ڏينهن ماني پئي پچائيندي هئي جيڪا ڪڏهن به کين پوري نه پوندي هئي.

هاڻ لڌي واري ڳاڙهي ڳوڙهي ۽ رتي روپ واري زال به رنگ روپ وڃائي هيڊ جيان پيلي ۽ سُڪي ڦانگون ٿي وئي هئي. شادي جي شروعات واري بختاور جيڪا ماکي جهڙي مٺي ۽ آسمان جيان خاموش رهندي هئي سا هاڻ ڦري ڇهڙون ڏيندڙ، ڪرڪر ۽ گهڻي ڪندڙ عورت ٿي وئي هئي، لڌو اوور ٽائيم به ڪندو هو تڏهن به گهر جي پورت ڪانه ٿيندي هئي.

پورهئي کان پوءِ واپسيءَ ۾ گهر ۾ گهڙندي ئي لڌي جي زال آري تي وينل ڪڪڙ جيان ڪيس طعنن ۽ مهڻن جي نونگن سان وڪوڙي ويندي هئي. لڌو روز روز وڌندڙ مهانگائي، پنهنجي ٻارن جي گونگائپ ۽ ڪاڏي جي اٿپورائپ تي ڏاڍو ڏڪارو رهندو هو.

اڄ ٻنپهرن کان ئي لڌو، لڌي جا ٻار ۽ غريب آباد جا سڀئي ماڻهو، اچي وڏي رستي بيٺا هئا، انتظار ڪندي ڪندي ڪي جهونا، وڻن جي ڇانورن ۾ ويهي سکن ۽ ڏکن جون ڳالهيون ڪري رهيا هئا، ڪي جوان ائين ٽپيل روڊ تي پلئي هئي ويهي رهيا هئا ايتري ۾ پريان کان نيرن، پيلن ۽ ساون جهنڊين سان سينگاريل ٽرڪ ۽ ٽرالا ايندي ڏسي، جوانن جي واتن مان ڪوڪرا نڪري ويا ۽ ٻار خوشي مان تاڙيون وڄائڻ لڳا. ٽرڪ ۽ ٽرالا ويجها اچي بيٺا، ساڳئي ڪالهوڪي ٿلهي ماڻهو داٻا ڏيندي ماڻهن کي چيو ته: "جلدي جلدي گاڏين ۾ چڙهو، اسان کي ٻيا ماڻهو به شهر رسائڻا آهن."

سڀئي ماڻهو تڪڙا تڪڙا ٽرڪن ۽ ٽرالن ۾ وڃي چڙهيا، لڌو ڪوري به پنهنجي چوڏهن ٻارن ساڻ وڃي هڪ ٽرڪ ۾ چڙهي وينو. ٿوري دير ۾ سموريون گاڏيون وڏي شهر جي چوڪ تي اچي بيٺيون، هڪ هڪ تي سڀئي ماڻهو هيٺ لهي پيا، سڄو چؤواڻو ماڻهن سان ڀريل ۽ نيرن، ساون ۽ پيلي رنگ وارن جهنڊن ۽ بينرن سان سينگاريل هو، لڌو ۽ سندس غريب آباد جا ماڻهو به اتي بيهي رهيا، ماڻهو گڏ ٿيندا رهيا، ٻن ڪلاڪن کان پوءِ ساڳيو ٿلهو ۽ ان سان ڪجهه ٻيا ماڻهو آيا جن اچي کين نيرن، پيلن ۽ ساون رنگن وارا جهنڊا ۽ جهنڊيون هٿن ۾ ڏنيون ۽ کين سمجهائڻ لڳو ته جڏهن چوائي جي ٿلهي تي وڏو سائين اچي تڏهن آءٌ چوندس: رئيس عبدالله!

اوهان چئجو: "زنده باد!"

وري آءٌ چوان:

رئيس عبدالله!

اوهان چئجو: "وزيراعليٰ کپي!"

وري آءٌ چوان:

پوتار عبدالله!

اوهان چئجو کپي! کپي!

ٿلهي ماڻهو لائوڊ تي جلسي شروع ڪرڻ جو اعلان ڪيو ۽ تقريرن جي وچ ۾ نعرا هڻائڻ شروع ڪيا:

رئيس عبدالله!

ماڻهن زوردار آواز ۾ وراڻيو: زنده باد!

جيئن ته لڌي جا هڙئي ٻار گونگا هئا ۽ رڳو هڪڙو لفظ اُچاريندا هئا. ان ڪري لڌي جي سمورن ٻارن اهو ئي هڪ اکر زور سان ورنايو: ماني!!! ماني!!!

پويان ڪن ماڻهن کان "زنده باد" وارو اصلوڪو نعرو وسري ويو ۽ انهن لڌي جي چوڏهن ٻارن جي يڪي ۽ وڏي آواز: "ماني!!!" جي موٽ ۾ چيو: "کپي! کپي!"

ٿوري دير ۾ سڄي جلسي تي لڌي ڪوري جي ٻارن جو اهو آواز پڙلاءَ ڪندڙ نعري جي شڪل ۾: "ماني!!! ماني!!!" ڇانئجي ويو ۽ موٽ ۾ ماڻهن جا نعرا: "کپي! کپي!... ماني کپي!"

پوءِ ٿلهو ماڻهو، رئيس عبدالله سوڌو جلسي مان اوچتو گم ٿي ويا ۽ هوڙدنگا لٺين سان اچي ڪڙڪيا، لٺين جي وسڪاري سان ڪيترا ماڻهو ڦٽيا ۽ چڙوچڙ ٿي شهرن، بازارن، ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ پکڙجي ويا، ان سان گڏوگڏ اهو نعرو به هرجاءِ ۽ هر وسنئن ۾ پڙلاءَ ڪرڻ لڳو:

"کپي! کپي!"

"ماني کپي!"

ڪيڪار (2)

هڪ هئي بدي جي منڊ مٿان وري آڙنگ، جنهن هيڪاري من ماندو ڪري ڇڏيو هو، ڪانون پئي بارن جي هٿن مان لوليون ڦريون، لڙائيل اُپ سڄو تتر ڪوڙي ٽيو پيو هو، وڃڻو هٽي هٽي ماٿهس جون ٻانهون ٽڪجي پيون هيون. ماندي ٿي ڪٽ تي پاڻ کي اُڇليندي چيائين:

"مولا! واهوندا وار، هينڙا نار".

هيڏي رُڳهه ۾ هيهلت ۾ وٽن جو پن به نٿي چريو، پر هوءِ هئي جنهن پئي پرت پريو، ڀهراڻ جي پاندن جي اوٽي ورائي، اُرمي جون ٻه ليڪون ڏيئي ڪري، هاڻ چڪني تي ڳچي، پرڻ شروع ڪيائين، هڪڙا پگهر بوچڻ سان اُگهي ٿي بس ڪيائين ته ٻيا ريڳاڙا ڏيو، جابلو نٿن وانگر چوٽيءَ ڪان وهندا سڄو بت پڃائيندا ٿي ويس ۾ ململ جو چولو هو، جو لڳن سان ڇهنيو ٿي ويو.

ماٿهس ڪٽ تي ليٽندي ئي هڪل ڪري چيس:

"مائي! ڪڍ هٿ سئيءَ منجهان، منهنجا ته هٿ ئي سُڪي ويا آهن، وڃڻو هٽندي اٿي! وٺو پاٽيءَ جو پري ڏيڻ ۾ ٿورو ونجڻو هٽيم ته ساهي پٽيان."

اجان مس ڀهراڻ ٿهو ڪيائين ته ماٿهس بيهر چيس:

"جڻ اڄ ئي ٿو اچي، جو سُيون (صُبحون) لاڪون، سئيءَ مان هٿ ئي نه پئي ڪڍين..... هيڏانهن ڀهر ڪن ڪان ڳابي پئي رنيون ڪري، مجال آهي جو ٻالدي (ٻانلي) پاٽي جي ڪٽي اڳيان رکينس، هٿ ڪونه گسي ويندء، لهي ڪونه ويندين."

جاري ۾ ڀهراڻ رکي، ماٿهس کي پاٽي پياري، ٻالدي ڪٽي مال جي مَنهَه ڏانهن ويئي، واپس وري ته ماٿهس جي ساڳي گهيچي ۾ ڪِر ڪِر لڳي پئي هئي. هن ماءُ جي ڳالهه ٻڌي اڻ ٻڌي ڪندي، وڏيون ۾ ڪاريون اڪيون ڏانهس ڦيرائيندي چيو:

"اڳوٽڪو ڀهراڻ، ڪنهن سنگتيءَ کي وٺيو، تنهن لهرائي ورتو هُس. هاڻ چونديسانس ته هيءُ ڀهراڻ ڪنهن کي ڏنئي ته مون جهڙي بي ڪانڌ ٿينئي....."

ماٿهس جا گرميءَ ڪري ماندي ٿي هاڻ اٿي ويني هئي، تنهن چلم مان ڦوڪ پري، ڪاوڙ مان نڙ الاريندي چيو: "ها! تو جهڙي ڇنڍ لڪٽي... بي ڪا ٿيندي !!!؟ مائي نه شرم نه حيا، مڱڻا ۽ پرٽا اسان به لوڪ جا ڏنا! پر اڃوڪيون آهن جو اَهلجي پيون آهن."

ماٿهس وڏيڪ چيو:

"شرم ڪر ڏيءَ! شرم ڪر! ڳوٺ سڄو ڪٽي ڪلايو ٿئي، مگيندي سان ڪڇهرا، ڪيئن ۾ ڪٽرن جيان سير ڪندي وتين، ڦليلي جي ڪپر تي ڇبراٽي تي ويهي، اهي ڇلولاين واريون ڪچهريون ڪرڻ.... مون کي اهي ڳالهيون نٿيون وڻن." ماٿهس هيڪر وري هٿ نچائيندي چيو: "اڙي ها! اهي ڪهڙا ڪتاب هر پيري توکي ڏئي وڃي ٿو، جو سارو ڏينهن.... ڪم ڪار ڇٽا، ڪتابن ۾ منهن وجهيو ويٺي آ هيئن.... ڪولي ڏنئي ڪڏهن نورنامو ڪڏهن ڀلارو ڪولي ڏنئي؟"

ماٿهس وڏا دوڏا ڦوٽاريندي دهمان ڪندي چيو: "ڪڏهن ڀلجي ماسي مُلي وٽ دور ڪرڻ لاءِ وئين. سپاٽي مرٽو به اٿئي مائي!!! اٿي آءٌ منيس، منهنجو ڪير ڪريو جو تو جهڙي ڦاپان ڪُنڻ ڄٽي وڌم جيڪا دين جي، نه ڏرم جي."

ماٿهس جا ڳچ ڏينهن ڪان پري ويٺي هئي سا اڄ برندڙ جبل جيان ڦاٽي پئي. ڏڪويل به نندي لاڪون هئي، نندپڻ ۾ يتيم ٿي، جوانيءَ ۾ بيواهه ٿي وئي. اهي مجيرين جون بيگرون، رئيسن جي گهر جا ساري ڏينهن جا پورهيا، سارين جا رونبا، ڪيلن جي باغن جو ڳڏون ۽ ٻيا انيڪ پورهيا ڪري هن کي جوان ڪيائين. پلٽي سان مڱايائين. پاٽس سال جو اڳ آرڙهه ۾ رات جو پاٽي ورائندي لُنديءَ ڪان ڪڪجي ويو هو. هاڻ هن جو ٻنهي ۾ ساهه پيو هو پر چوڪر شهر ڇا پڙهڻ ويو، افلاطون ٿي ويو. ڳوٺ ايندو ته راتين جون راتيون هِن هُن جي گهر پيو ڪچهريون ڪندو هو. ڳوٺ وارا به ڪيس پائيندا هئا پر سال جي شهر ۾ لڙ ٿيا ته ٻڌجي پيو هو. پوءِ اها ٻڌي هئي جيڪا پئي سندس پنيان ڏوريندي هئي. هاڻ پيري ۾ چيڙاڪ به ٿي وئي، پر ٻئي ڄڻا هن جا دڙڪا دهمان ٻڌي به ادب ۾ ملٽ رهندا هئا.

ماٿهس ڏري ساعت ڪان پوءِ وري ٻانهن لوڏيندي وڏي سر چيائين:

”اِئي مرڪٽي! ٻڌائي ته، اهو ڪالهه نم هيٺان چوريون ميڙي ڪهڙيون ڪبرون (خبرون) پئي ڪيئي؟ اهي ڳالهيون جي رئيس تائين پهتيون ته ڳوٺان لڏرائي ڇڏيندو.“

هوءَ هُئي جا ماڻ هئي ۽ رڳو اکيون ٽمڪائيندي ماءُ ڏانهن ڏسندي رهي ۽ اڄ ماٺهس جي اها بي وقتائتي ناراضگيءَ تي اندر ۾ پريشان به هئي. اوچتو ماٺهس ٻُجو گهروڙي ڏنس.

”اِئي شرم نٿو اچئي، رئيس ڪلاف (خلاف) ڳالهائيندي، اچي رانجهو نه وڻانس ٿي ڪبر، ڪهڙيون ٿو پٽيون پڙهائي وڃنئي، سال پيو هوجيل ۾، ورتس سنگت مان ڪنهن ڪبر؟ شياشت (سياست) ٿو ڪري، وري به رئيس ڇڏايس. روز وڃي ايلاز، منٿون ڪندي هُيس، روز آڏو روئندي هيس...“

نيٺ هڪ ڏيهاڙي ڇنو ڇنئي ڏنائين: ”مائي! تولاءِ عزت آهي، نه ته چورو اصل افعالن ۾ ڪونه ٿئي، قانون ڪلاف (خلاف) ٿو ڳالهائي.“

ماٺهس وڏي سر چيو:

”اِئي چوري تو به جي اهي افعال ڏاريا ته تون به پوندين جيل ۾، پوءِ لوڪ جا ڪتا به ڪونه لڪيندئي.“

ماٺهس هاڻ پيريءَ ۾ جهڙي ماجرجي گاريال مُهاٺي بڻجي وئي هئي، سو اُهي سموريون افتالون ٻڌائيندي ڪيس ڏيندي ويرم نه ڪندي هئي.

اهي ست سُريون ٻڌائي، هوءَ نه اچي روئڻ ۾ ڇٽي، ڏيٺس کي روئندي ڏسي پاڻ به ڌڪ ۾ ونجي وئي ۽ وڏي سر روئڻ شروع ڪيائين. جتي انسان پڄي نه سگهندو اتي روئي رڙي رتو راس ڪندو آهي.

ماءُ کي روئندي ڏسي هوءَ به اچي روئڻ ۾ ڇٽي، گهڻي پهر تائين ٻنهي روئي دنگ ڪيو ته ڏيٺس کي پاڻمرادو ڳرانڙي پائي چوڻ لڳي:

”ڳالهيون ته ٻئي سچيون تا ڪريو پر سچ ۾ رڳا مچ آهن. ساڙيو وجهن تا... اگر سڙن ته ڦلهيار پر سچ جو ساڙي ته ڪجهه نه ٿو بچي...“

هن جو ماٺهس کي ريجهندي ڏٺو ته ڳوڙها اُگهندي چيائين:

”امان مٺو ته ڪيڏو نه اٽيو ٿي ويو اٿئي، تيل لايان؟“

اهو چئي ويٺي وارن کي سيرون ڏيئي تيلهاڙيون ڏيڻ لڳي. اِئي امان! ليڪون ته ڏس ڪيڏيون اٿئي!؟ سنهي ڦٽيءَ سان ڳچ پهر ماٺهس جو مٿو اُجاريندي رهي .... ڪنهن ويل اوچتو گاڏين جا گرڙاٽ ٻڌي، ماٺهس جي مٿي مان هٿ ڪڍي، ٽپ ڏئي اٿي ڪڙي ٿي، ٻوڙي وجي ٻنجري تي چڙهي، پٻن پر اُپي ٿيندي، لوڙهي کان ڪنڌ مٿي ڪري ٻاهر نهارڻ لڳي. ماٺهس اُتاولي ٿيندي پڇيس.

”چا آهي!؟“

ڪروڌ مان وراڻيائين: ”پوليس جون گاڏيون آهن.“ وري چوڻ لڳي: ”خاڪي به آهن....!!!“

”هائو....“ هن هوريان وراڻيو:

”چا لاءِ آيا آهن!؟“

”ڪهڙي ڪبر (خبر)؟ رئيس جي اوطاق ٻاهران ميڙو ڪيو بيٺا آهن.“

هن سج جي تئه کان بچڻ لاءِ منهن کي هٿ ڏيندي چيو:

ٻاهر ماٺهن جا ميڙاڪا گڏ ٿيندا ويا، ايتري ۾ شيولي ۽ ڏيواري ٻوڙنديون لوڙهي کان اندر آيون. اچڻ ساڻ ڦنديل ساهه سان ترتڪڙ ۾ چوڻ لڳيون: ”ماسي بيڪان! ماسي بيڪان!“ شيولي تورو هبڪيو پر نيٺ ڪچيائين:

”هو پنهنجو ادل رانجهو آهي نه.. رانجهو....“

ماٺهس سراپجي ڪٽ تان اٿي بيهي ۽ اُڻ تڻ مان شيولي کي ڪلهن کان جهليندي پڇيائين:

”چا ٿيو منهنجي رانجهي کي!!؟

”هن جونيورسٽيءَ ۾ جهيڙو ڪيو... هو نه....“ شيولي اجا به هبڪي پئي.... اُتي پوليس....

”چا ٿيو منهنجي رانجهي کي، ٻڌائين چو نتي!؟“

بيڪان شيولي کي ڪلهن کان ڌونڌاڙيندي چيو.....

”ڪٿي آ منهنجو رانجهو؟...“ اِئي جيجل! هو ته شهر پڙهڻ ويو هو....“

”اِئي امان! اهو ته محبتي ماٺهو آهي... هو ته ڪنهن سان وڙهي نه ٿئي سگهيو.“ هن هٿ ڇاتيءَ تي هٽندي رڙ ڪري چيائين: ”منهنجو محب! منهنجو محبتي! شهر پڙهڻ ويو هو...“

"چون ٿا ته جونيورسٽيءَ ۾ وڏو جهيڙو ٿيو آهي. الائي ڪيترا ماڻهو مري ويا آهن." نيٺ ڏيوليءَ همت ڪري ڳالهائي وڌو.

بيڪان دوڏا ڦوٽاريندي روئندي چيو: "اَبي! هو پڙهڻ ويو هو! ائي جيجل! هو پڙهڻ ويو هو."

هوءَ جا چپ چاپ ٻت ٻڻجي دير کان اهي احوال ٻڌي رهي هئي، تنهن چرڪ ڀريو... سڀ اڱڻ ۾ ڳوٺاڻين جو ميڙ اچي بيٺو هو. سيني جي اکين مان لڙڪ وهي رهيا هئا..... ايتري ۾ ڏاڏهنس به لٺ ٽيڪيندي هُن جي سامهون اچي بيٺي، عينڪ جي ڏاڱن کي سنئون ڪندي، ڏانهس رومڙ ڪري چوڻ لڳي:

"لاهه نياڳي اهي ڳاڙهيون چوڙيون....."

"جمندي تي پيءُ موڪلايو... هاڻ منهنجو رانجهو به..."

هن چرڪ ڀري اڱڻ ڀريل زالن ڏانهن منهن ڪندي پڇيو:

"ڪٿي آهي رانجهو !؟ ڪٿي آهي!!؟...."

"پوليس وارا، سائين ڳلام (غلام) شاهه جي اوطاق ۾ ميٺ (ميت) رکي، هُتي واري مقام ۾ قبر کوٽرائڻ ويا آهن..... شيولي ۽ ڏياري هڪ ٻئي جي منهن ڏانهن ڏسندي سڏڪندي چئي ڏنو...

اهو ٻڌي بيڪان اُتاولي ٿي رڙ ڪري در ڏانهن ٻوڙي، ماڻهن کي ڌڪا ڏيندي رئيس جي اوطاق ڏانهن ٻوڙڻ لڳي پر ٿابڙجي رستي تي ٻي ستي ٿي ڪري پئي ۽ هوءَ ماڻهس کي رستي ۾ ڪِريل ڇڏي، ٻوڙندي پئي وئي. سڄو ڳوٺ کيس ٻوڙندي ڏسي رهيو هو. ماڻهن ايترو ٻڌو ته هو ٻوڙندي چئي رهي هئي:

"رانجهو چئي ويو هو، آءٌ جڏهن ڳوٺ اچان ته مون کي 'جيئي لطيف!' چئي ڪيڪارجانءِ."

ٻوڙندي ٻوڙندي، هوءَ اوچتو بيهي رهي ۽ ٿورو واپس وري ... سمورين ڳوٺ وارين زالن ڏانهن ڏسندي وڏي سر چيائين:

"هلو نٿا؟ منهنجي رانجهي کي ڪيڪارڻ!!"

"ٻوڙي اچو!....."

"سيئي ٻوڙي اچو!....."

"مون سان گڏ هلو! منهنجي رانجهي کي ڪيڪارڻ!"

◙

نئون ڪتاب

ڪتاب: هڪ شام جو الميو
موضوع: ڪهاڻيون
ڪهاڻيڪار: علي محمد سولنگي
ڇپائيندڙ: ثقافتي ادبي فورم دادو 2012ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 90
قيمت: -/90 رپيا

علي محمد سولنگيءَ جي ڪهاڻين ۾ سندس انداز بيان ۽ سوچ جي رفتار ساراهه جوڳي آهي، اظهار جي منفرد طريقي سندس لکڻين کي انفراديت بخشي آهي، سندس لکڻيون پڙهي ڪڏهن چپن تي مُرڪ اچي ويندي آهي، ته ڪڏهن وري اکين ۾ لڙڪ. علي محمد سولنگي جي اها ڪاميابي آهي جو جنهن به موضوع کي هن پنهنجي قلم هيٺ آندو آهي، ان سان خوب نڀايو آهي.

شبانه سنڌي

◙

مسعود مفتي
سنڌيڪار: سميرہ قاضي

مَٽُ

ٺپ... ٺپ...

اُتر سنڌ جي ساڙيندڙ گرمي! پگهر جا ڦڙا مٽي کان ٿيندا اچي، هِن جي نڪ تي ڪِريا ۽ ٺِڪريءَ تي جميل مٽيءَ جي تهہ ۾ رَلي مِلي ويا.

محمد فتح موهن جي دڙي تي ٻين مزدورن سان گڏ کوٽائيءَ جو ڪم ڪري رهيو هو. ڪڏهن ڪوڏر سان، ڪڏهن رنبين سان، ڪڏهن هٿن سان تہ ڪڏهن آڱرين سان. هيءُ ڪم ڏاڍو ڏکيو ۽ ٿڪائيندڙ هو پرهن ويچاري کي تہ مزدوري ڪرڻي هئي. جڏهن ٿوري ڪم ڪرڻ سان گهڻي مزدوري ملي تہ پوءِ ٻيو ڇا گهرجي؟

محمد فتح سان گڏ ٻيا پندرنهن مزدور ڪجهہ ڏينهن کان هڪ دڙي جي کوٽائي ڪري رهيا هئا، جنهن مان کوٽائيءَ دوران ڪجهہ سِرن جو ٻِڳل ٺِڪل فرش، هڪ ٻہ موتي ۽ ڪجهہ گهہ ڳنا مليا هئا. وڌيڪ شيون هٿ ڪرڻ لاءِ گذريل ڇئن ڏينهن کان هوُ وڏي احتياط سان ڪم ڪري رهيا هئا ۽ ڪلهہ شام تائين هوُ هڪ ٻِڳل مَٽَ جون ٺِڪريون ڳولهي چڪا هئا، جيڪي سندس آڏو پيون هيون ۽ هوُ ڪنڌ هيٺ ڪري هوريان هوريان انهن ٺڪرين تي جميل مٽي صاف ڪري رهيو هو. سندس هٿ ۾ لوهو پَٽُ هو، جنهن سان هوُ مٽي صاف ڪري رهيو هو. جنهن ٺِڪريءَ تي ڪيس ڪا چِٽسالي نظر ٿي آئي، تہ اها صاف ڪرڻ کان سواءِ ٻئي ماڻهوءَ کي ڏيندو ٿي رهيو، جيڪو ان جي هوريان هوريان بُرش سان صفائي ڪندو ٿي رهيو. گڏوگڏ هوُ مشهور سنڌي چوڻي جهونگاري رهيو هو: ”هجني ناٿو، تہ گهر لاڙڪاڻو.“

هُو ڪيترن ئي هفتن کان اتي ڪم ڪري رهيو هو. ۽ کيس خبر هئي تہ کوٽائي ذريعي پنج هزار سال پراڻي شهر جو هڪ ٻيو حصو نروار ٿي رهيو آهي. هن مٽي لاهيندي سوچيو تہ انهن پنج هزار ورهين ۾ هتان جي ڪنهن بہ شيءِ ۾ تبديلي ڪانہ آئي آهي. هنن ٺڪرين تي جميل مٽي هوُبهو اڄ ڪلهہ جي مٽيءَ جهڙي آهي.... هي ٺڪريون بہ هوُبهو اسان جي ٻِڳل ٿانون جهڙيون آهن. ان دور جي رانديڪن ۾ جيڪي ڏاند گاڏيون ۽ ٻيڙيون هٿ آيون آهن، اهي بہ هوُبهو اڄ ڪلهہ جهڙيون آهن. جيڪڏهن هي سڀ ڪجهہ اهڙو ئي آهي تہ پوءِ خبر ناهي تہ ڇو هي ماڻهو ايڏي محنت سان کوٽائي ڪن ٿا. جڏهن تہ هوُبهو اهڙيون شيون اڄ ڪلهہ ڏوڪري ۽ لاڙڪاڻي جي گهٽين ۾ نظر اچن ٿيون.

پَٽُ هيٺ رکي فتح محمد پنهنجي آڱر سان پيشانيءَ تان پگهر اُگهيو ۽ سندس پگهر جا ڦڙا ڪنا ٿي هڪ لار وانگر آڱر جي چوٽيءَ کان سندس قميص تي ڪِرڻ لڳا. هن ڪنڌ مٿي ڪري ڏٺو تہ هڪ ميل پري سنڌو درياءَ جو ويڪرو پيٽ چانديءَ وانگر چمڪي رهيو هو ۽ ان چمڪ سان گرميءَ جو احساس اڃان وڌيڪ گهرو ٿي رهيو هو.

هن ٻين مزدورن ڏانهن نهاريو، بہ ٽي ڪم ڪري رهيا هئا ۽ ٻيا مَنهہَ هيٺان ٽڪُ پيچي رهيا هئا. دراصل اهي سڀ انتظار ۾ هئا. ڪراچيءَ مان ڪجهہ آفيسر خاص طور اهي شيون ڏسڻ لاءِ اچي رهيا هئا، جيڪي کوٽائيءَ دوران هٿ آيون هيون. انهن لاءِ هڪ خاص هوائي جهاز جو انتظار ڪيو ويو هو ۽ ميوزيم جا سمورا آفيسر انهن کي وٺي اچڻ لاءِ موهن جي دڙي جي هوائي اڏي تي ويل هئا.

وڃڻ کان اڳ ڪسٽوڊين مزدورن کي هدايت ڪئي هئي تہ اهي ماهر خاص طور هن مَٽَ جون ٻِڳل ٺڪريون ڏسڻ لاءِ اچي رهيا آهن. تنهن ڪري هيءُ ڪم انهن جي اچڻ کان اڳ پورو ڪيو وڃي. هوُ

تاڪيد ڪري هليو ويو ته آچر، جيڪو سڀ کان وڏيڪ پوڙهو هو، سو ڪلڻ لڳو.

”هي صاحب لوڪ به عجيب آهن. هڪ پراڻي ڀڳل مٽ لاءِ هوائي جهاز تي ايندا پيسا ضايع ڪندا.“

لڳاتار ڪنڌ هيٺ ڪرڻ سبب محمد فتح جو ڪنڌ ٿڪجي پيو هو. هُو ڪنڌ مٿي ڪري آرس ڀڃي، هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ لڳو. موهن جي دڙي جي اتاهين دڙي کان پري پري تائين ﭘنين ۾ پاڻي نظر اچي وهيو هو، جنهن جي هينان سارين جو رونبو ايئن نظر اچي رهيو هو، جڻ ٻارُ ماءُ جي پيٽ ۾ هو. فضا ۾ ڪلراٺي زمين ۾ ريج ٿيل پاڻيءَ جي بوءِ اچي رهي هئي ۽ گهٽ سيني تي پٿر جي بار وانگر اڻ ڏٺو دباءُ وجهي رهي هئي.

ٿوريءَ دير کان پوءِ هُو اچي ويا. اهي چار آفيسر هئا. سڀني مٿي تي ٽوپلا ۽ اکين تي ڪاريون عينڪون پاتل هُيُن. هنن هڪ هڪ شيءِ جي ڏاڍي غور سان ڪيترائي پيرا چڪاس ٿيي ڪئي پرمٽ ڏسي تمام گهڻو خوش ٿيا، جڻ عاشق کي منو محبوب ملي ويو! ڪڏهن انهن مان هڪ انهيءَ مٽ جي ٺڪري کڻي ان کي غور سان ڏٺو ٿي، پوءِ وري اها ساڳي ٺِڪري ڏاڍي احتياط سان ٻئي کي ڏيندو ٿي رهيو، جڻ ڪو نازڪ شيشو هجي. هو به ان کي ڏاڍي غور سان ڏسندو ٿي رهيو. پوءِ معنيٰ ڀرئي انداز ۽ وڏي آواز ۾ انگريزي ڳالهائيندو ٿي رهيو. ٻيا ڪنڌ ڏوڻيندا ٿي رهيا. پوءِ وري هُو اها ٺڪري ٻئي کي ڏيندو ٿي رهيو.

هنن ڀڳل مٽ جون ٺِڪريون هڪ خاص شيشي جي مدد سان بار بار ڏٺيون. پوءِ هُو هيٺ زمين تي ويهي رهيا، ۽ مٽ جي ڪنارن تي مسالو لڳائي، انهن کي هڪ ٻئي سان ڳنڍيندا رهيا.

محمد فتح اڳتي وڌي سندن مدد ڪرڻ چاهي ته هنن ڪوجهو مُنهن ڪري کيس پري ڪري ڇڏيو. جڻ هُو ڪنهن پاڪ جڳهه کي ناپاڪ ڪرڻ آيو هجي. مجبور ٿي هُو ويچارو هڪ هنڌ ويهي تماشو ڏسڻ لڳو.

هڪ ڪلاڪ محنت ڪرڻ کان پوءِ، ڀڳل مٽ جو منهن ۽ ڪجهه مٿانهون حصو ڳنڍجي ويو. انهن آفيسرن مان جيڪو سڀني کان وڏي عمر وارو جهونو هو، سو خوشيءَ مان تاڙيون وڄائڻ لڳو. پنهنجي هڪ ساٿيءَ جي ڪنڌ تي هورڙيان ڏڪ هڻي چوڻ لڳو:

”اسان رڳو هيءُ مٽ نه ڳنڍيو آهي، پر اسان پنج هزار سال پراڻي تهذيب ڳنڍي آهي... هيءُ مٽ انهن ڏينهن ۾ ڪنهن سهڻي گهرجي سونهن هوندو.“

محمد فتح پهريائين ته انهن سڀني آفيسرن کي بيوقوف سمجهي رهيو هو پر انهيءَ جهوني آفيسر جي ڳالهه کيس دل سان لڳي. چو ته ٺڪريون ڳنڍجڻ کان پوءِ مٽ جي جيڪا شڪل صورت بڻي هئي، سا هوبهوُ انهيءَ مٽ وانگر هئي، جيڪو سندس گهر ۾ موجود هو. کيس جاڻ هئي ته سندس گهرجي رونق انهيءَ مٽ جي ڪري ئي هئي.

محمد فتح جو پيءُ موهن جي دڙي کان ٿورو پري رهندو هو ۽ هڪ وڏي زميندار وٽ هاريو ڪندو هو. ان جي ڪُل مُوڙي ڏاندن جو جوڙو ۽ هڪ هَرُ هو. هوبهوُ اهڙو هر ۽ ڏاند، جهڙا موهن جي دڙي واري ميوزيم ۾ رانديڪن جي روپ ۾ رکيل هئا. سندس گهر هڪ ڪچو ڪوٺو هو، جنهن ۾ سندس ماءُ پيءُ ۽ ننڍا ڀائر رهندا هئا. محمد فتح جي ان وقت عمر پندرنهن ورهيه هئي. ۽ هُو گهرجي خرچ پکي لاءِ ڪوٺائي واري ڪم ۾ مزدوري ڪندو هو.

هڪ مٽ انهي اونداهي ڪوٺي جي هڪ ڪنڊ ۾ پيو هوندو هو، جيڪو سندس ننڍن ڀائرن جي قد کان ٿورو وڏو هو. ان جو ويڪرو منهن سدائين هڪ پراڻي ڪپڙي سان ڍڪيل هوندو هو. ان مٽ ۾ هو ڪڏهن چانور ته ڪڏهن ڪڻڪ رکندا هئا. فصل لهڻ وارن ڏينهن ۾ ڪنن تار ڀريل هوندو هو. جيئن جيئن ڏينهن گذرندا ويندا هئا ته اناج جي چوٽي هيٺ سرڪندي ويندي هئي. سندس گهرجي سونهن ان مٽ جي ڪري هوندي هئي....

.... رات جو سندس ماءُ پيءُ جون ڪٿون مٽ

جي بلڪل پرسان پيل هونديون هيون تہ جيئن هوُ چورن کان پنهنجي اَنَ مڻ جي حفاظت ڪري سگهن. ننڍيو ڀاءُ ڄاڻو تہ اهو هڪ ڪنولي تي ستو پيو هوندو هو، جيڪا مڻ جي پرسان رکيل هوندي هئي. ٻارڙو سڄو ڏينهن اوڻان اوڻان ڪندو رهندو هو. ٻيا ٻار مڻ جي چوڌاري ڦري پنهنجي ننڍڙي ڀاءُ کي کِلائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا.

گهر جا ٻار ضد ڪندا هئا يا وڙهندا هئا تہ ماءُ کين لپ سوا اَنَ جي ڏيندي هئي تہ وڃي دڪان تي کپائي شيءِ وٺي کائين. ڪڏهن ڪو ٻاڙي وارو اوڌر لاءِ ايندو هو، تہ سندن ماءُ مَڻ مان وٺو اَن جو ماڻ طور ان کي پري ڏيندي هئي. يا انهيءَ مڻ مان ٻُڪي ڪڍي، ان مان ڪجهہ پيسا ڪرائي پنهنجي پاڙيسري کي ڏيندي هئي.

جڏهن سندس وڏي ڀيڻ جي شادي ٿي هئي تہ انهن ڏينهن ۾ بہ ڏاڍي رونق هوندي هئي. ماءُ ٻُجڪي مان پيسا ڪڍندي رهندي هئي.... سندن پيءُ شهر ويندو هو تہ هوُءَ کيس مڻ مان پيسا ڪڍي ڏيندي هئي.

محمد فتح کي اهو بہ ياد هو تہ جن ڏينهن کيس ۽ سندس ڀاءُ کي ٻُک تي سُمهڻو پوندو هو تہ سندن امڙ آهون پري ور ور ڪري مڻ ۾ جهاتي پائي ڏسندي هئي تہ من اَن ۾ ڪي ڪٽا داڻا هجن.

سندن گهر ۾ جيڪي لاها چاڙها آيا، انهن جو مظهر اهو ئي مَڻُ هو خوشحالي جو، سُڃائي جو يا ٻُک تي ويلا ڪاٽڻ جو.... گهر جي ڪيترن ئي حالتن جو تعلق بہ ان مڻ سان ئي هو.

اڃا ٿورا ڏينهن اڳ جي ڳالهہ آهي، هوُ پنهنجي پيءُ سان گڏ گهر آيو تہ سندس ماءُ ان مڻ جي مٿان اونڌي مُنهن پئي هئي. هوُءَ وڏا ساهہ کڻي رهي هئي. پگهر ۾ شل هئي ۽ سُڏڪي سُڏڪي روئي رهي هئي.

هنن ٻنهن گڏجي کيس کڻي کٽ تي سمهاري ڇڏيو. پڇيائونس تہ "ڇو ٿي روئين"...؟ ڪجهہ ڪڇڻ آکڻ بنا هوءَ لڳاتار روئندي رهي. ٿورو ڳالهايائين، پر اهو اڻ ڇنو هو، تنهنڪري محمد فتح سمجهي نہ سگهيو. پر پيءُ سمجهي ويو ۽ پٽ کي چيائين تہ تون ٻاهر وڃ.

هو پيءُ جي چوڻ تي ٻاهر تہ ويو، پر درجي پرسان ڪن لائي ڪجهہ ٻڌڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو. سموري ڳالهہ تہ هوُ سمجهي نہ سگهيو، پر کيس ايترو اندازو ٿيو تہ سندس ماءُ کي وڏيري پنهنجي گهر سڏرايو هو ۽ ڪمرو بند ڪري کيس راضي ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪيائين، پر هوُءَ انڪار ڪندي رهي. نيٺ دريءَ مان ٽپو ڏيئي ڀڄي آئي.

ٿوري دير کان پوءِ پيءُ کيس اندر گهرايو ۽ هوُ پنهنجي ماءُ کي ڳُڙ جو شربت پياري رهيو هو تہ کيس پنهنجي امڙ جي ٻانهن ۽ منهن تي رهڙون نظر آيون. پوءِ سندس پيءُ شام تائين ڪنهن گهري سوچ ۾ ٻڏل درجي ٻاهران ويٺو رهيو. هن ڪانئس حقيقت معلوم ڪرڻ گهري، پر هن وڏيري کي بہ ٽي گاريون ڏيڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ ٻڌايو.

وڏيرو نہ فقط وڏو جاگيردار هو، پر سياستدان بہ هو. مختيارڪار ۽ ٺاڻيدار بہ ڪانئس ڊڄندا هئا.

محمد فتح سوچيندو رهيو تہ آخر معاملو ڇا آهي؟ ۽ کيس ڇا ڪرڻ گهرجي؟ هوُ جڏهن سوچي سوچي پريشان ٿيو تہ هڪدم اندر هليو ويو. مڻ مان لپ ڪن ان ڪڍي، اهو پُڄرائڻ هليو ويو.

موهن جي دڙي مان تول مَڻُ جڙي راس ٿي ويو هو. ڪامورا ٻيون شيون ڏسڻ لاءِ ريسٽ هائوس هليا ويا هئا ۽ محمد فتح ڏينهن وارو ڪم ختم ڪري، گهر روانو ٿيو.

سڄي رات هو انهن ماڻهن متعلق سوچيندو رهيو، جيڪي ڏاڍي شوق ۽ احتياط سان ڀڳل مڻ جوڙيندا ٿي رهيا.

ٽي چارميل پنڌ ڪري هو گهر پهتو تہ اها ڏيڻ برڻ جي مهل هئي. هو ٽڪڙو ٽڪڙو هلندو،

آخري موڙ ڪان مُڙيو، جتان ڪان ٻه سؤ گز جي مفاصلي تي سندس گهر هو.

...... هوُ هڪدم بيهي رهيو.

اتي ته نقشو ئي بدليل هو.

.... گهر جو سمورو سامان ٻاهر ڪٽو ڪٽو ٿيو پيو هو. هنڌ ٿيڙ ۽ ٿانوَ ٿپا ڪڻ تي پيا هئا. ٻئي ننڍا ٻائر هيسيل حالت ۾ ڪڻ جي پرسان ويٺا هئا. گهر کي تالو لڳل هو. ڪجهه پاڙيسري پري کان روئنشو ڏسي رهيا هئا. هنن ڏانهن ان ريت ڏسي رهيا هئا، ڄڻ هي ڪي اڇوت هئا.

هو ڀڄندو اڳتي وڌيو ته ٿابو کاڌائين. پاڻ سنڀاري اڳتي وڌيو، ڏٺائين ته اندر وارو مٽ ڀڳو پيو هو. ٺڪريون ٽڙيون پکڙيون پيون هيون. انهن مان هڪ وڏي ٺڪريءَ تي پير اچڻ سبب هو ٿابڙيو هو.

پوءِ سندس پيءُ کيس ڏکويل انداز ۾ پيرائتي ڳالهه ٻڌائي ته وڏيري گوٺ مان لڏي وڃڻ جو حڪم ڏنو آهي. اسان کي ڪا ڄاڻ ئي ڪانه هئي. اسان تي ڪو ڪُوڙو ڪيس هلندو ٿي رهيو. اڄ مختيارڪار جا ماڻهو آيا ۽ زبردستي اسان کي هن گهر مان تڙي ڇڏيون اٿن.

هن جي نڙي سُڪي وئي.... ڄڻ ڪو خشڪ ڳوڙهو اندر مان اچي نڙيءَ ۾ ڦاٿو هجي. ـيس ڪجهه سمجهه ۾ نه ٿي آيو ته هينئر ڇا ڪرڻ گهرجي! ڏاڍي ڏک ۽ بيوسيءَ مان چيائين ته: "پر... هنن هيءُ مٽ ڇو ڀڳو؟"

"پُٽ! رڳو مَٽ.... اسان جو ته سڄو گهر ڀڄي پُري پيو آهي!" پيءُ کيس چيو.

مجبوري ۽ بيوسيءَ ۾ محمد فتح هيٺ زمين ني ويهي رهيو ۽ ويچارو ٿي ڀڳل ٺُڪل ٺِڪريون ڏسڻ لڳو. پوءِ هن ڏاڍي پيار ۽ پاٻوهه مان اُهي ٺڪريون ميڙي هڪ هنڌ گڏ ڪيون ۽ ڏک مان انهن کي هڪ ٻئي سان ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو. هوبهو اهڙيءَ طرح، جيئن صاحب لوڪن موهن جي دڙي واري مٽ جون ٺڪريون جوڙڻ شروع ڪيون هيون ۽ سندس ذهن تي هڪ سوال تري آيو ته ڇا پنج هزار سال اڳ اهو مٽ ان ئي طرح ڀڳو هو؟... ممڪن آهي... ڇو ته ٻيون شيون ٻه ته اهڙيون ئي آهن....

پوءِ هوُ ڀڳا ٺڪريون ڳنڍڻ جي اجائي ڪوشش ڪندو رهيو پر اهي هر پيري ڀڄنديون رهيون.

هن ڪنڌ مٿي ڪري نهاريو، ڏٺائين ته سندس ماءُ ڏانهس نهاري رهي هئي، ننڍڙو ٻار سائس چنبڙيل هو ۽ هوءِ روئي رهي هئي.

"امان! مان هينئر ئي هي ٺڪريون صاحب وٽ کڻي وڃان ٿو. وٽس مسالو آهي.... هن صبح ئي پنج هزار سا اٿو مٽ ڳنڍيو آهي."

بيوقوف! سندس پيءُ ويجهو اچي کيس چيو: "هو هيءُ مٽ نه ڳنڍيندا."

پوءِ هن پنهنجي پياري پٽ کي پيار مان چيو: "پُٽ! وڏا ماڻهو ٻين جا مٽ ڀڃندا رهندا آهن... مون پنهنجي ڏاڏي وارو وقت ڏٺو آهي.... هو سدائين پنهنجي ڏاڏي جون ڳالهيون ٻڌائيندو رهندو هو... سدائين ايئن ئي ٿيندو رهيو آهي" محمد فتح حيرانيءَ مان پنهنجي پيءُ ڏي نهاريندي چيو: "هي صاحب لوڪ ٻه عجيب آهن، پراڻن مٽن ڳنڍڻ تي ته ايڏو وڏو خرچ ڪن ٿا، پر ڪنهن غريب جو نئون ڀڳل مٽ جوڙڻ جو بندو ـت نه ٿا ڪن!"

"ها پُٽ! اسان جو زمانو اهڙو ئي آهي. شايد پنج هزار سالن کان پوءِ اسان جو مَٽ ڳنڍڻ وارو ڪو پيدا ٿي پئي...."

جمن احمداڻي

جرمِ وفا جو آخري اسڪيچ

ڳوٺ جي سادي سودي مصور کان شهر جي هڪ ڇوڪريءَ دل چورائي پنهنجي پرس ۾ رکي ڇڏي!

ان کان اڳ هو فطرت جي رنگن ۾ گم هوندو هو. ڳوٺ جا وڻ، رستا ۽ گهٽيون ڪيس وڻنديون هيون. هن وٽ هڪ سادي پينسل هئي، جنهن سان هو فطري حُسن جي منظرڪشي ڪري پنهنجو پاڻ ۾ ئي گم رهندو هو.

هن کي بارشون وڻنديون هيون، هو آسمان تي ڊوڙندڙ ڪڪرن تي عاشق هو. سُرمائي بادل پينسل جي بدن تي لهي پوندا هئا ۽ هو اُنهن سان راند ڪندو هو. هو ڳوٺ ۾ وڻن جي ٽُڙن ۽ پنن تي اسڪيچ ناهيندو هو. هن جي رفاقت ۾ پکي لهي ايندا هئا ۽ هو انهن جي پرن تي پنهنجا نفيس هٿ گهمائي ساڻن محبت جو اظهار ڪندو هو.

هڪ ڏينهن روشنيءَ جي شهر مان هڪ ڇوڪري سندس ڳوٺ آئي. هوءَ نه رڳو بهار جي رنگن جهڙي رنگين هئي پر هوا ۾ خوشبوءِ جا نياپا اماڻيندي هئي. هن پنهنجي پينسل سان سندس اسڪيچ ناهيو ۽ اکين جي شيلف ۾ محفوظ ڪري ڇڏيائين. موٽ ۾ اُن ڇوڪريءَ سندس دل چوري ڪري پنهنجي پرس ۾ وڌي ۽ بيهر موٽي اچڻ جو چئي هلي وئي.

ڳوٺ جو اهو سادو سودو مصور هاڻي ويڳاڻو ٿي پيو. بارشن جون موسمون ڪيس جهورڻ لڳيون. سُرمائي بادل سندس اکين منجهه لهي آيا. ڳوٺ جون گهٽيون، رستا ۽ وڻ هن جي ڏک ۾ پاڻمرادو وڃائجي ويا، پکي سندس هٿن جي لمس لاءِ سڪڻ لڳا. هو خاموش ٿي ويو هو.

موسمن جا لباس ڦِڪا ٿيندا ويا پر هوءَ نه آئي. هڪ ڏينهن هن ڪاري گلاب جو اسڪيچ ناهيو ۽ اکين جي شيلف ۾ رکيل اُن ڇوڪريءَ جي اسڪيچ سان ملائي هوائن جي سرگوشين ۾ روشنيءَ جي شهر ڏانهن اماڻيو ته گلاب جي مهڪ سڄي فضا ۾ پکڙجي وئي. گهڻي وقت تائين هو گلاب جي اُن مهڪ کي پنهنجي ساهه ۾ محسوس ڪندو رهيو. آخرڪار هن فيصلو ڪيو ته ڪيس روشنيءَ جي شهر ڏانهن ضرور وڃڻ گهرجي، جتي اها ڇوڪري رهندي آهي. هو سندس پرس مان پنهنجي چوري ڪيل دل موٽائي ڪٺي ايندو. هن پنهنجي پينسل کڻي ۽ شهر پهتو. هن ڏٺو ته ماڻهو ڪانئس لاتعلق هئا، ماڻهن جون اکيون ته هيون پر اُهي بينائيءَ کان محروم هئا. شهر ته روشن هو پر گهٽيون ۽ گهر اونداهه ۾ بدّل هئا. اهڙي حالت ۾ ڪيس ڇوڪري4 جي پرس تائين پهچڻ ڏکيو هو ۽ سندس ڳولا به فضول هئي. هن پينسل ڏانهن ڏٺو، پينسل اهڙي پوائتي اسڪيچ کي ناهڻ لاءِ هرگز تيار نه هئي.

هو شهر جي گهٽين ۽ چوراهن تي ڀٽڪندو رهيو. هوءَ نه ملي ته مايوس ٿي سمنڊ ڏانهن رُخ ڪيائين. ان وقت سج سمنڊ کي ڀاڪر وجهي ڪانئس موڪلائي رهيو هو. هن هڪدم پينسل ڏانهن ڏٺو ۽ آخري اسڪيچ ناهڻ جي ڪوشش ڪيائين.

منهنجي شهر جي اُن منظر کي توهان پنهنجي پينسل جي بدن تي نٽا ويڙهي سگهو!" اوچتي آواز تي هن پوئتي ڏٺو ته اها ڇوڪري ڪيس اسڪيچ ناهڻ کان منع ڪري رهي هئي.

هو حيرت ۽ خوشيءَ جي لباس ۾ ويڙهجي ويو.

وراڻيائين:

"تون منهنجي ڳوٺ ۾ ڇا آئين، هر منظر بهارن جي رنگن ۾ ڀرجي آيا. واعدو ڪري هلي

وئين ته وڻن جي پنن رنگن وکيرڻ ئي ڇڏي ڏنا آهن. گهٽيون ۽ رستا اڃا تائين سڪتي ۾ آهن. موسمن جي اکين ۾ اُداسي ڇانيل آهي، مان اُنهن منظرن کي قتل ٿيڻ نه ڏيندس، توکي پنهنجي واعدي جو اهو ننگو بدن ڍڪڻو پوندو جيڪو تو ڳوٺ جي منتظر رستن تي بي لباس ڇڏيو آهي!“

هوءَ مصور جي سادگي تي مُرڪي پئي، چيائين:

”نه مون تنهنجي ڳوٺ جي ڪنهن رستي جي ڇيچ پڪڙي واعدي جي گس کي بي لباس ڪيو آهي ۽ نه ئي وري ڪن اکين جا خواب چورائي وارن جي چوٽيءَ ۾ ويڙهيا اٿم. تو پاڻمرادو منهنجو اسڪيچ ناهي اکين ۾ لڪائي ڇڏيو هو.“

وراڻيائين: ”تو ٻه ته منهنجي دل چورائي پرس ۾ رکي هئي. تنهنجي ته شهر جا سڀ رستا اونداهه ۾ بدل آهن، ماڻهن جي اکين ۾ ڪا ديد ڪانهي، اُهي پينسل جي زبان ڇا سمجهي سگهندا. تنهنجي بيوفائيءَ جو آخري اسڪيچ ناهڻ کان اڳ توکي منهنجي دل واپس ڪرڻي پوندي.“

مصور نااميد ٿي ويو.

روشنيءَ جي شهر ۾ رهندڙ ڇوڪري ڪي پل خاموش ٿي ويئي. موٽ ۾ چيس:

”پر اُن لاءِ توکي پنهنجون اکيون ڪڍي مون کي ڏيڻيون پونديون جن ۾ تو منهنجي تصوير لڪائي رکي آهي.“

ڳوٺ جو سادو سودو مصور ٽڪ ٽڪ ۽ پرڻ لڳو. هن پنهنجا ٻئي هٿ اکين تي رکيا، ڪيس ٽڪرن ۾ ورهايل دل واپس ملي.

شهر مان ٻاهر نڪتو ته زندگيءَ جي سڙڪ سنسان هئي، سندس اکيون نڪتل هيون ۽ ڪانئس ڳوٺ جا سمورا رستا چورائجي ويا هئا.

نئون ڪتاب

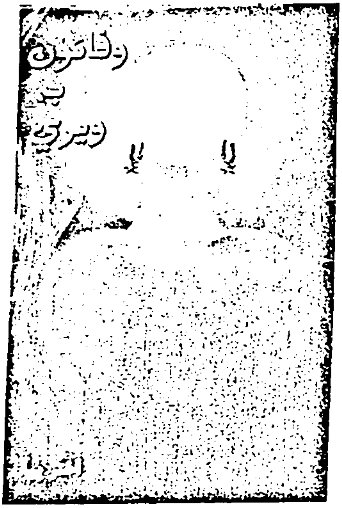

ڪتاب: وفائون ۽ ويري

موضوع: شاعري (غزل)

شاعر: اختر پيا

ڇپائيندڙ: ميسيج گروپ آف پبليڪيشن لاڙڪاڻو

سائيز: ڊيمي

صفحا: 96

قيمت: -/100 رپيا

اختر 'پيا' سولنگي، سنڌ جي انهن شاعرن مان هڪ آهي، جيڪي پنهنجي روح جي وڻندڙ اوڻندڙ اڪيلائي جي اڻ روشن جهان ۾، چپ چاپ معصوم شاعريءَ جا اُجالا تخليق ڪندا رهيا آهن ۽ بغير ڪنهن شهرت جي لالچ جي، پنهنجي سنڌ جي عظيم ٻوليءَ جي خدمت ڪندي نه ٿڪيا آهن. هو پنهنجي شاعريءَ ۾ نه رڳو پنهنجي اندر جي اُهڃاڻ کي نمايان ڪري رهيو آهي، پر ديش جي حالتن تي به هڪ معصوم روح رکندڙ شاعر جي نگاهه سان رايو رکيو آهي. اختر 'پيا' جي شاعريءَ جي فني سگهه به ساراهه جوڳي آهي ته فڪري رنگ ۾ به اوتري سگهاري آهي.

سعيد سومرو

عزيز قاسماڻي

(1). هاڻي سياست کي گامنيءَ جيتري اهميت آهي

هن جو کهڙو تعارف کرايان.
هاڻي منهنجو يار سڏرائيندو آهي.
وار وار گهوري ويندو آهي.
مان کهڙو تعارف کرايان هُن جو،
هو پنهنجو تعارف پاڻ آهي.
رڳو بس هُن جون خوبيون ٻڌائيندس،
تہ سمجهي ويندءُ،
جي نالو ڪٿندس،
تہ خوبيون بي ساختہ سامهن اچي وينديون.
توهان پاڻ ٻڌايو نالو وٺانس.
يا خوبيون بيان ڪريان.

هڪڙي ڏينهن پڇيو هئائين:
هن وقت سنو ڪير لکي رهيو آهي،
چيومانس: اهو پوءِ ٻي ملاقات ۾
ٻڌائيندو سانءِ.
وڏو ٺهڪ ڏيندي چيائين:
تون تہ صفا سعادت حسن منٽو،
۽ شيخ اياز وارو مزاج ٿو رکين.
هو بہ اينءَ ئي چو ا هئا.
پلا ٻي ملاقات جي کهڙي پڪ آهي
۽ پنهنجي هم اثر دوستن کي خوشي،
ٽتان ڦٽان ڪري ڇڏيندي تہ
مهان ڪوي منهنجو نالو ضرور وٺندو.
اُن خوشيءَ جي احساس ۾ ولوڙجندا رهندا.

پر توکي تہ يقين آهي نہ،
هن ڪائنات ۾ حسين کان
حسين تر مرد آهي.
عورت پنهنجي سڀني نفاستن سان
سندس پيرن کان ويهي زور ڏيندي اٿس.
جنهن کي يقين نہ اچي تہ
پنهنجي ماءُ کان پڇي ڏسي
جا تيمارداري ڪندي ڪندي
پنهنجي مڙس جي تعريف جا پن،
ڪومائجڻ کان اڳي،
گنگا جي چاتيءَ تي وڇائو ڪري رکندي آهي.
ٻئي ڳڌ هئاسين
مون کي ڪنهن نيوز چئنل جي مالڪ چيو:
اڄ چئنل جوائن ڪر.
مون کان اڳ "هُن" جا ڪر ڳاڙها ٿي ويا.
چيومانس: تون چا ٿو سمجهين
تہ مان چئنل جوائن ڪندس.
تنهنجي ڪارڊ ۽ پيسن تي آڪڙجي گهمان،
۽ تنهنجي اسسٽنٽ ٿيڻ کان بهتر آهي
زال جي پئسن کي ترجيح ڏيندس.
هن جي چولي جي ڪڙهائيءَ جا،
ٽيهہ رپيا منهنجي لاءِ امرت آهن.
مون وارو يار
جنهن جو ذڪر پهريان ڪيم پئي
اهو وٺي روئي.
تنهائيءَ کان
تنهائيءَ کي ڪابہ ڪاما ناهي
فل اسٽاپ ناهي
مخاطبت جي نشاني ناهي.
هُن کي پنهنجا ساز ۽ سڳا آهن
جنهن بہ پاتا تہ،
سڀني کان اوجهل...
پاڻ سڀني جو تماشو،
ڏسي- ڏسندو ئي رهي.
هو تنهائيءَ کان ڊڄندو آهي،
ڊڄندو ڪٿي آهي.
پنهنجي مٽي کي
چانهين جيئان
پئي هٿ وجهي
زور ڏيندو آهي.

هُن جي هٿن ۾
ايترو انش ناهي
ڊيهي وجهي
بس پوءِ رڙيون ڪندو آهي.
عام ماڻهو تہ پري جي ڳالهہ آ،
توکي تہ تنهنجي دؤر جا رائيٽر
بہ نہ ٿا سمجهي سگهن.
سؤ اسي ڪلو ميٽرن جي سفر
جو مُنهن اورتي ڪندي
آئن اسٽائن
ڪافڪا
رودڪي
اليگزينڊر
نٽشي
۽ هاڻي تہ
منٽو بہ مري ويو آهي.
تڏهن تہ مان توڏي ٿو اچان
چيومانس:
هاڻي سياست کي گامنيءَ جيتري اهميت آهي.
ان ڪري ويساهہ نزديڪ نہ ٿو رهي
هلندڙ دؤر جي بي فڪر روش
مذهب، سائنس ۽ سماج جا ٽانوَ
جونا ڪري ڇڏيا آهن.
سرمائيدار سوچ ماڻهپي جي
اڏيل حسين تصورن کي پنهنجيءَ قابوءَ ۾،
ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ڪامياب ٿو ڏسجي.
هن چيو:
علم وڏي کان وڏو مؤذن آهي محبت جو.
هاڻ توسان محبت ٿي وئي آهي.
محبت محور آهي.
سڄي دنيا سندس چؤگرد طواف ٿي ڪري.

(2) اعلان

سنڌ کي،
ٻاٽيءَ کان وڌيڪ،
عقل جي،
ضرورت آهي.

نئون ڪتاب

ڪتاب: فڪري تحريرون
موضوع: مضمون
مرتب: نور احمد ميمڻ
ڇپائيندڙ: سنڌ يڪا اڪيڊمي ڪراچي 2012ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 462
قيمت: -/350 رپيا

1998ع ۾ ٽماهي "سنڌ فورم" قائم ڪيو ويو هو، 2003ع تائين ان جا 15 شمارا پڌرا ٿيا هئا. هن ڪتاب ۾ شامل مضمون، انهن شمارن مان ڪنيا ويا آهن. سچي ڳالهہ هيءَ آهي تہ سنڌ فورم جو هڪ هڪ مضمون چونڊي ۽ توري تڪي ڇاپيو ويندو هو، انهن مضمونن جو انتخاب ڪري هيءُ ڪتاب ڇپائي پڙهندڙن جي هٿن تائين پهچايو ويو آهي.

نوراحمد ميمڻ

مڪليءَ جي اڏاوتن ۾ استعمال ٿيندڙ پٿر

مڪليءَ جي اڏاوتن ۽ انهن ۾ استعمال ٿيندڙ پٿر بابت محترم ميرزا منظور علي بيگ جو ”سنڌ جي ثقافت قديم آثار ۽ طرز تعمير“ تي لکيل تحقيقي مقالو، مهراڻ رسالہ جلد 61 جولاءِ- سيپٽمبر 2011ع نمبر-3 ۾ ڇپيل هو، جنهن ۾ لکيل تہ:

”مڪليءَ تي اڏاوتن ۾ پڪين سرن ۽ ڪاشيءَ جي سرن جي استعمال سان گڏوگڏ پوري قسم جو پٿر بہ ڪم آندو ويو آهي، جيڪو ڪن عالمن جي خيال مطابق ٻاهران گهرايو ويو هو، پر هن خيال جي قديم آثارن جي عالم احمد حسن دانيءَ مخالفت ڪئي آهي، هن پوري قسم جي پٿر لاءِ چيو ويندو آهي تہ اهو ڪانياواڙ مان آندو ويو هو، پر احمد حسن دانيءَ جو خيال آهي تہ هن قسم جو پورو پٿر ٺٽي جي چوڌاري موجود آهي.“

اهو احمد حسن دانيءَ جو خيال سؤ سيڪڙو درست آهي. مڪليءَ جي اڏاوتن ۾ ڪتب آيل پوري پٿر جون اڄ کان تقريباً ٽي سؤ ايڪهتر (371) سال اڳ واريون تمام پراڻيون کاڻيون، مڪليءَ کان تقريباً 40 چاليهہ ڪلوميٽر اتر طرف جهمپير جي علائقي ۾ ڪوهستان 7/1 جي مڪان نرمڙيءَ جي جبل ۾ موجود آهن. اهڙي تصديق، پٿر جو ڪم ڪندڙ، رازي جان محمد پالاريءَ پڻ ڪئي، جيڪو جڏهن انهيءَ جبل مان پنهنجي گهر لاءِ پٿر ڪڍي رهيو هو تہ انهيءَ پٿر جا ڪپچا (ننڍا ٽڪرا) ڏسي انهن پراڻين کاڻين کي کوٽائي ڪيائين تہ مڪليءَ جي اڏاوتن ۾ ڪتب آيل ساڳئي (هوبهو) نموني جهڙا پٿر هٿ آيس. مون پاڻ وڃي انهيءَ پٿر ۽ کاڻين جو معائنو ڪيو، جيڪو مڪليءَ جي اڏاوتن ۾ ڪتب آيل پٿر جي هوبهو ساڳيو هو.

هن وقت انهيءَ جبل ۾ پراڻين کاڻين جي آثارن کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي. اهو سمورو پٿر جن ماڳن تي هو، انهيءَ وقت جا ڪاريگر/ مزدور چونڊي، چونڊي ڪڍي ويا آهن. اهو پٿر نہ صرف رنگ جو پورو ۽ خوبصورت آهي، پر ناڪڻ، ڪٽڻ ۽ چلڻ ۾ تمام سولو آهي. اهو پٿر ٽوڙڻ سان عام پٿر وانگر پاڻ مرادو ٻئي مخالف طرف نہ ٽٽندو آهي، پر جيئن ئي ڪاريگر ارادو رکندو ايئن ئي ٽٽندو آهي. اهڙي پٿر جو جيڪڏهن ڪو ڪاريگر رازو ڪم ڪندو آهي تہ شوق سان ڪم ڪندو آهي ۽ ڪڏهن بہ انهيءَ ڪم ڪرڻ ۾ ٿڪاوٽ محسوس نہ ٿيندي آهي.

- جمال الدين پالاري

ڊاڪٽر ڊيوڊ چيزمن
مجيب الرحمان آگرو

غلام رباني آگرو . . .

نصير مرزا

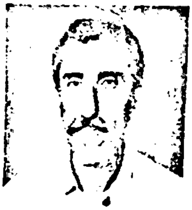

علي اڪبر اسير

نوراحمد جنجهي

سعيد سومرو

شبانہ سنڌي

ايترو جلدي . . .

ميرزا ڪاظم رضا

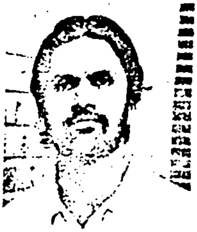

ميرزا دبير

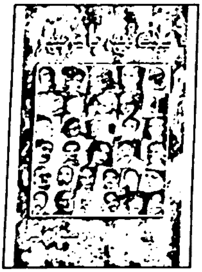

برڪت جيهو

متفرقہ

...شيخ سعديءَ واسطي مغربي دنيا ۾ ايڏيءَ مقبوليت پيدا ڪرڻ جو سهرو اِنليءَ جي هڪ مترجم تي آهي. جنهن 1651ع ۾ "گلستان" ءِ لاطيني ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو. جنهن کي فرانس جي مشهور دانشورن — والٽيئر، روسو ۽ ٻين بيحد پسند ڪيو. هڪ انگريز پادريءَ 'جيريمي ٽيلر' جڏهن لاطيني ٻوليءَ مان "بوستان" جو ترجمو انگريزيءَ ۾ ڪيو. تڏهن آمريڪا جي نام ڪٿي مدبر، دانشور ۽ آمريڪي حڪومت جي بانيءَ 'بنجامن فرينڪلن' هڪ مزيدار چرچو ڪيو. هن کي هڪڙي حڪايت ڏاڍي وڻي. جنهن ۾ رواداريءَ ۽ ٻين سڀني سان مروت ڪرڻ جي نصيحت ڪيل آهي. سو هن وٺي اعلان ڪيو ته مون کي انجيل جي هڪ اصلوڪي گم ٿيل آيت ملي آهي! ان زماني جي آزاد خيال ماڻهن کي اها حڪايت اهڙي پسند آئي. جو سڀ وسهي وياته، برابر هيءَ ڪا انجيل جي سورة مبارڪ آهي. سالن کان پوءِ مس وڃي اها ڳالهه کلي ته اصل ۾ هيءَ فارسيءَ جي حڪايت آهي.

اهڙيءَ ريت مغربي پادري، عالم ۽ اڪابر، نهايت محنت ۽ جانفشانيءَ سان مشرقي ٻوليون سکي، انهن جا قيمتي شاهڪار ترجمو ڪري پنهنجي وطن وارن آڳيان پيش ڪندا رهيا آهن. وري مغرب جا پڙهڻ وارا به اهي ترجما پڙهي، انهن جو پورو پورو قدر ڪن ٿا. چوٽيءَ جا مغربي دانشور، ڪمال فراخدليءَ سان انهن کي خراج تحسين ڏيندا رهيا آهن. ڪي مغربي مفڪر ته هن چوڻ کان به نٿا هٻڪن ته مشرق جي فقط هڪڙي ڪتاب ٿي پوريءَ هڪ صديءَ جي مغربي تهذيب کي مشرقي رنگ ۾ رڱي ڇڏيو...

– رسول بخش پليجو

مضمون- "مشرقي ادب، ۽ مغربي عالم" تان ڪنيل ٽڪ
ٽماهي مهراڻ 3-1960/4ع، ص 258-257

ڊاڪٽر ڊيوڊ چيزمن
مترجم: مجيب الرحمان آگرو

غلام رباني آگرو ـ يادگيريون

[ڊاڪٽر ڊيوڊ چيزمن يونيورسٽي آف لنڊن جي 'school of oriental and African studies' مان 1980ع ۾ Ph.D حاصل ڪئي. هن جي ٿيسز جو عنوان هو.

"Rural power and rural indebtedness in solonial sind in late nineteenth century 1865-1901"

هن جا مختلف مضمون ڇپيا ۽ هڪ ڪتاب "Land lord power and rural indebtedness in colony sind, 1865-1901 (1997). شايع ٿيو هو.

Equality in Diversity, manage ment in training consulting firm UK. "Royal stastical society."

جو ڊائريڪٽر به رهيو آهي. ان کان علاوه University of Sheffield Hallam جو 2006ع کان 2010ع تائين وزيٽنگ پروفيسر رهيو آهي. (مترجم)]

غلام رباني آگري جي وفات پاڪستان جي ثقافتي ۽ علمي زندگيءَ ۽ خاص طور تي هن جي اباڻي صوبي سنڌ لاءِ وڏو نقصان آهي. هو هڪ نهايت ئي ڄاڻائتو ليکڪ ۽ اسڪالر هو. هن سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾ خوب لکيو. سنڌ جي سماجي زندگيءَ تي لکيل سندس ڪهاڻين جو مجموعو پڻ شايع ٿيو.

هن سنڌ جي پيرن ۽ صوفين تي لکيو، اهو ڪتاب پڻ شايع ٿيو. ان کان علاوه اسلامي تاريخ متعلق ۽ پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ بابت هن مضمون لکيا. هو اڪامي ادبيات پاڪستان جو ڊائريڪٽر جنرل ۽ پوءِ چيئرمن به رهيو. ان کان علاوه هو ڪيترن ئي علمي ۽ ادبي ادارن جي بورڊ آف ڊائريڪٽرز جو ميمبر به رهيو. مثلاً: قائد اعظم اڪادمي ڪراچي، اقبال اڪادمي لاهور، انسٽيٽيوٽ آف اسلامڪ ڪلچر لاهور ۽ اردو ڊڪشنري بورڊ

ڪراچي وغيره. هن ايران، چين، بنگلاديش ۽ انڊيا ۾ پاڪستاني وفدن جي سربراهي ڪئي. صدر پاڪستان هن کي ٻه دفعا ايوارڊن سان نوازيو. 1986ع ۾ تمغهءِ امتياز ۽ نوشهروفيروز مدرسه هاءِ اسڪول جي صد ساله تقريب ۾ ڪيس شيلڊ ڏني وئي.

غلام رباني آگرو پنهنجي زندگيءَ جا 50 سال سنڌي ادبي بورڊ کي ارپيا ۽ ان علمي اداري تي پنهنجا اڻ مٽ نقش ڇڏيا. هو سنڌي ادبي بورڊ جي ٽه ماهي "مهراڻ" جو نگران ايڊيٽر به رهيو. هو 1957ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۾ بطور سيڪريٽري مقرر ٿيو ۽ بعد ۾ چيئرمن به ٿيو. هن پنهنجي تحريرن ذريعي ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي سرواڻ جي حيثيت ۾، سنڌ جي علمي ۽ ادبي زندگيءَ تي اڻ مٽ نشان ڇڏيا آهن.

غلام رباني آگرو هڪ بافخر پاڪستاني شهري هو پر هن پنهنجي اصلوڪي ڳوٺاڻي زندگيءَ کي ڪڏهن به نه وساريو. غلام رباني آگرو

ڪنڊياري جي هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ ڄائو. هن ڪي سنڌ جي ..وح جي اصل ڄاڻ هئي. اسان ٻئي 77-1976ع ۾ هڪٻئي سان ملياسين. مان يونيورسٽي آف لنڊن طرفان سنڌ جي تاريخ تي Ph.D ڪري رهيو هئس. مان جڏهن هن سان مليس ته هو سنڌ يونيورسٽي جو پرو وائيس چانسيلر مقرر ٿيو هو. هن مون کي يونيورسٽيءَ جي لائبريريءَ تائين رسائي ڪرائي ۽ ان کان علاوه هن مون کي مختلف اسڪالرن سان پڻ ملايو.

يونيورسٽي جي لائبريريءَ کان وڌيڪ منهنجي رباني صاحب سان سندس گهرجي باغيچي ۾ تارن جي ڇانوَ ۾ رات جو دير تائين سٺي ڪچهري ٿي. اسان سنڌ، سنڌي ماڻهن ۽ پاڪستان جي رياست سميت دنيا تي گفتگو ڪندا هئاسين. 1970ع جي وچ وارو دؤر دنيا لاءِ هڪ آزمائش وارو دؤر هو. خاص طور تي ڏکڻ ايشيا لاءِ بنگلاديش ۾ 1975ع ۾ شيخ مجيب الرحمٰن ۽ سندس خاندان جو قتل عام ٿيو هو ۽ ان کان پوءِ فوجي بغاوت جي نتيجي ۾ ملڪ ۾ مارشل لا نافذ ٿيو هو. سخت گير اندرا گانڌي پارليامينٽ معطل ڪئي هئي ۽ ملڪ مٿان ايمرجنسيءَ جي ذريعي حڪومت ڪري رهي هئي ۽ پنهنجي پٽ سنجي گانڌي کي کليل ڇوٽ ڏني هئي ته هو آباديءَ کي ڪنٽرول ڪرڻ وارا اُپاءَ، سختيءَ سان نافذ ڪري.

1971ع واري حادثي کان پوءِ پاڪستان هڪ مضبوط جمهوري ملڪ طور ابري آيو. انهيءَ دوران آگسٽ 1976ع ۾ مان پاڪستان پهتس. مون کي ياد آهي ته جڏهن هڪ آمريڪي صحافي، جناب ذوالفقار علي ڀٽي کان سوال ڪيو ته: "ڇا دنيا پاڪستان کي نظر انداز ڪري رهي آهي؟" جواب ۾ هن چيو ته: "اهو انهيءَ ڳالهه جو ثبوت آهي، ته ملڪ ترقي ڪري رهيو آهي. انهيءَ ڪري جو مغربي ميڊيا صرف انهن ترقي پذير ملڪن تي توجهه ڏيندي آهي، جنهن ملڪن ته ڪانءِ ڪا مصيبت آئي هجي." جناب ڀٽو صحيح هو. پاڪستان فيبروري 1977ع جي اليڪشن کان پوءِ وري دنيا جي نظرن جو مرڪز ٿيو. ان کان پوءِ اليڪشن ۾ ڌانڌليءَ جا الزام لڳا ۽ ڀٽو حڪومت خلاف عوامي تحريڪ شروع ٿي. جولاءِ 1977ع ۾ جنرل ضياء الحق فوجي بغاوت ڪئي ۽ پاڪستان مارشل لا جي هيٺ آيو ۽ افسوس جو هو هندستان ۽ بنگلاديش جي انهيءَ صف ۾ شامل ٿي ويو، جتي جمهوريت معطل هئي.

سياسي حالات خراب ٿيا، رباني صاحب ۽ مان هن جي چار شوري واري گهر جي باغيچي ۾ وهندا هئاسين ۽ تازين خبرن ۽ افواهن تي گفت و شنيد ڪندا هئاسين. صورتحال افسوسناڪ هئي ۽ مثبت اشارا گهٽ هئا. اڪثر ڪري رباني صاحب هڪ گهرو ساهه کڻي چوندو هو ته: اسان سان ڇا ٿيڻ وارو آهي؟

رباني صاحب هڪ همدرد ۽ انصاف وارو انسان هو ۽ هو غريبن لاءِ تمام گهڻي تڪليف محسوس ڪندو هو. هو بي سهارن لاءِ انساني حق چاهيندو هو. جڏهن هو ٻارڙو هو ته ڳوٺ ۾ سنڌ جي سماجي نظام جون ناانصافيون ڏسي چڪو هو ۽ خاص طور تي سنڌ جا ٻي زمين هاري جيڪي خاص طور اهو نظام قبول ڪري چڪا هئا، انهي ڪري جو انهن وٽ ٻيو ڪو ٻيو رستو نه هو.

مان پنهنجي ٿيسز ۾ انهيءَ ڳالهه جي تحقيق ڪري رهيو هئس ته اٺويهين صديءَ ۾ سنڌ جي ڳوٺاڻي زندگيءَ ۾ طاقت جو سرچشمو ڪير هو. اها ساڳي صورتحال ويهين ۽ ايڪويهين صديءَ ۾ به گهڻي مختلف نه آهي. شهرن سميت ٻاهرين علائقن تي وڏا وڏيرا حاوي هئا. اٺويهين صديءَ جا برطانوي آفيسر وڏيرن کي عزت جي اهميت جو احساس ڏياريندا هئا. رباني صاحب اها ڳالهه مون کي چڱيءَ طرح سمجهائي هو انهيءَ ڳالهه تي زور ڏيندو هو ته وڏيري جي طاقت

جو بنياد مادي طاقت تہ نہ آهي. هو چوندو هو تہ وڏيرو بظاهر وڏو لڳي ٿو پر اصل ۾ هو هڪ هوا سان ڀريل ڦوڪڻي وانگر آهي، جيسين هوا ڀريل آهي، هرهڪ هن جو حڪم مڃي ٿو پر هڪ ننڍي ڏڪ لڳڻ سان هو ڦوڪڻي وانگر ڦاٽي ختم ٿي وڃي ٿو.

رباني صاحب پنهنجي ڪهاڻي ’ٻوڏ‘ ۾ هڪ هاري بابت ٻڌائي ٿو تہ ٻوڏ ۾ هن جو خاندان ڪيئن ٻڏي وڃي ٿو. وڏيرو پنهنجي بند جي مرمت ڪرڻ لاءِ هن جي ديوٽي لڳائي ٿو. هو وڏيري کان ايترو تہ ڊڄي ٿو جو هو پنهنجي خاندان کي بہ ڪونہ ٿو بچائي سگهي.

مون کي رباني صاحب جي ننڍپڻ جون بہ ڪهاڻيون ياد آهن جيڪي افسانن جي پنيان اصل حقيقت بيان ڪن ٿيون. پهرين ڪهاڻي هڪ پوڙهي هاري جي آهي، جنهن جي مينهن چوري ٿي وڃي ٿي. مينهن جي پيرن جا رند پاسي واري وڏيري جي ڳوٺ تائين پهچن ٿا. هاري انهيءَ وڏيري جي اوطاق تي پهچي ٿو ۽ پنهنجو مسئلو بيان ڪري ٿو. هو سوچي ٿو تہ وڏيرو پنهنجو اثر رسوخ استعمال ڪري ڪيس مينهن واپس ڪرائي ڏيندو. وڏيرو هن جي ڳالهہ خاموشيءَ سان ٻڌي ٿو ۽ ان کان پوءِ چوي ٿو: ”آهي ڪو پوڙهي کي ٻوريءَ ۾ بند ڪري“. چمچن جي ڪابہ ڪمي ڪانہ هئي. وڏيري جي حڪم تي پوڙهي هاريءَ کي ٻوري ۾ بند ڪيو وڃي ٿو. انهيءَ کان پوءِ هن مٿان ڪتا ڇڏيا وڃن ٿا، ڪُتا ٻوريءَ کي ڀڃڻ شروع ڪن ٿا ۽ غريب هاري رڙيون ڪرڻ شروع ڪري ٿو. وڏيرو ۽ ان جا چمچا غريب هاريءَ جي انهيءَ ڏکوئيندڙ حالت تي وڏا ٽهڪ ڏئي کلڻ لڳن ٿا.

هڪ ٻي ڪهاڻيءَ ۾ هو بيان ڪري ٿو تہ وڏيري جي اوطاق ۾ هڪ نوجوان کي آندو ويو. هن جي قميص لاٿي وئي ۽ انهيءَ کان پوءِ وڏيري هڪ پوڙهي کي لٺ ڏيندي حڪم ڏئي ٿو تہ هن کي مار. نوجوان جي سڄي پٺي رتو رت ٿي وڃي ٿي. اهو نوجوان ۽ پوڙهو، پيءُ پٽ هئا. انهيءَ نوجوان پوءِ اهو ڳوٺ ڇڏي ڏنو ۽ ڪيئي سال واپس ڪونہ وڃي ٿو. ڪجهہ عرصي کان پوءِ هن جو پيءُ بہ مري وڃي ٿو.

رباني صاحب، سنڌ جي سماجي معاشري جي انهن ناانصافين کان گهبرائيندو ڪو نہ هو بلڪ هو سنڌ جي منهبي ۽ علمي ورثي تي مضبوط يقين رکندو هو. هن مون کي سنڌ جي ثقافت سان متعارف ڪرايو. مان ڀٽ شاهہ تي ويس ۽ اتي مون پاڻ کي شاهہ عبداللطيف ڀٽائي“ جي ويجهو محسوس ڪيو. ان کان پوءِ هو مون کي هڪ پير جي مزار تي وٺي هليو. اسان هڪ سوزوڪيءَ ۾ هڪ ندي جي ڪناري سان هلندا رهياسين، تان جو هڪ عمارت تي پهتاسين، جيڪا ان نديءَ جي ڪناري تي هئي. مون کي هاڻي ان پير جو نالو ياد ڪونہ آهي، اها هڪ چانڊوڪي رات هئي، چنڊ جي روشني سڄي پاڻيءَ کي روشن ڪري ڇڏيو هو.

مان سوچيو تہ سنڌ جو اصل روح هيءُ آهي خوبصورت ۽ لازوال، مزار جو سفيد سنگ مرمر جو گنبد چمڪي رهيو هو. واپسيءَ تي اسان هڪ جاءِ تي بيناسين ۽ سنڌ جو مشهور پلو کاڌوسين. اها سڄي رات منهنجي ذهن ۾ تازي آهي، انهيءَ کي اصلي سنڌ سمجهان ٿو.

مان جڏهن رباني صاحب جي وفات جو ٻڌو، تہ ائين محسوس ڪيو جڻ مان انهيءَ پير جي مزار تي بيٺو آهيان، رباني صاحب منهنجي پاسي ۾ بيٺو آهي ۽ انهي جڳهہ جي تاريخ ٻڌائي رهيو آهي ۽ ائين لڳي رهيو هو جڻ هو سنڌ جي اصل روح کي حقيقت ۾ آڻي رهيو هجي.

غلام رباني آگرو سنڌ ۽ پاڪستان لاءِ گهڻو ڪجهہ ڪيو. هن جي وفات ملڪ لاءِ وڏو نقصان آهي. خاص طور تي هن جي خاندان ۽ انهن سڀني لاءِ جيڪي هن کي ڄاڻندا هئا.

◙

نصير مرزا

مان هلندس، مان هر حال هلندس

(تاج بلوچ جي شعري ڪليات ’ڇڇريون ڇڇريون خواب‘ تي تبصرو)

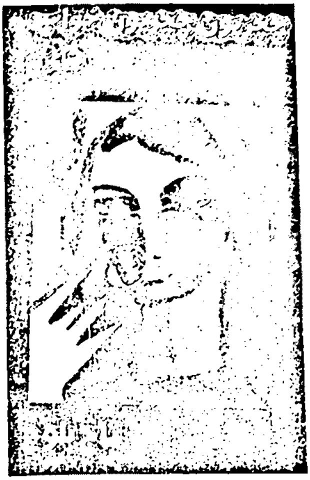

مون کي هاڻي اهو ته ياد نٿو پوي، ته ڪهڙو سال هو، پر اها ڪراچي صدر ۾، دادا دولت مهتاڻيءَ واري ’راڪ ڪورٽ بلڊنگ‘ هئي، جنهن جي ڪنهن فلور تي، هن سان، بلڪل پهريون ڀيرو، روبرو وجهي مليو هوس. ڪنهن سان؟ ايڊيٽر ماهوار ’سوجهرو‘ تاج بلوچ سان ۽ آئي ڪهڙي حيثيت ۾ هن سان ملڻ ويو هوس؟ ٽيڻ ايجر شاعر ۽ ’سوجهري‘ جي ادنيٰ ڪنٽريبيوٽر جي ناتي. اصل ۾ ادبي حيثيت اڄ ئي وانگر، ان وقت به ڪائي ڪا نه هئي منهنجي، پر تاج، آءُ ڀڳت ان وقت منهنجي، اهڙي ۽ ايتري ته زور دار ڪئي هئي، جڻ آءٌ ڪو سيڪڙاٽ شاعر نه، ’نرمل جيوتاڻي‘ هجان. خير! ان وقت تاج بلوچ پاران اهڙو سواگت منهنجي ذات جو نه، هُن جڻ اُهو سواگت ايندڙ ٽهيءَ جو ڪيو هو. اهڙي آڌرڀاءَ ڪان پوءِ ايندڙ ڪيتري ئي وقت تائين، هن نه فقط مون اڪيلي، پر منهنجي ڪئين هڪ جيڏن ليکڪن کي به ايترو ته تواتر سان ’سوجهرو‘ ۾ شايع ڪيو، جو جنهن جنهن به ليکڪ کي پنهنجو رنگ ڏيکارڻو هو، ان باالآخر اهو ڪڍي به ڏيکاريو ۽ جنهن جنهن کي مون وانگر اوڙاهه جي تري ۾ وڃي پوڻو هو، اهو مون وانگر تري ۾ ئي وڃي ڪريو ۽ ”ٿي نه سگهيو شاعر“.

خير مون بدنصيب جا نصيب مون سان. تاج بلوچ ۽ سندس رسالي، ”سوجهري“ جيڪي جيڪي به وڏا ورڻ مون سان ڪيا، انهن لاءِ ته آءٌ اڄ به ڪيس چوندو وتندو آهيان ته،

پيارا تاج:

تنهنجو هي احسان وساريان،
سو ناممڪن آهي سائين!

معافيءَ جو طلبگار آهيان، جو هتي هيءُ ته قصو ئي پنهنجو ڇيڙي ويهي رهيس. بڏائڻ اصل ۾ ته مون اوهان کي هيءُ پڇڻ چاهيو، ته هاڻي جڏهن تاج جي ڪويتا ڪليات:’ڇڇريون ڇڇريون خواب‘ جي نالي سان شايع ٿي منهنجي هٿن ۾ اچي پهتو آهي، تڏهن ان کي اٿلائيندي پٿلائيندي ۽ ڪنهن ڪنهن شعر تي نظر پوندي ئي، ڪيڏو نه خوش پيو ٿيان، ته: ’اڙي هان! هي هي شعر تاج اصل ۾ منهنجي ئي سامهون سرجيا هئا‘ ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته ويٺي ويٺي غزل مڪمل ڪري، هُو مون کي ٻڌائڻ به لڳندو هو. يعني ڪيڏو ڀاڳ وند آهيان آءٌ، جو هن ڪليات جا ڪيترائي شعر ڪتي شايع ٿيڻ کان اڳ ئي، مون ناچيز هن کان ٻڌي ورتا هئا. مثال طور هيءُ غزل:

هٿ سڙي ويا آهن،
خط ٻچي ويا آهن.
بند ڀڳو لڙڪن جو،
خواب لڙهي ويا آهن.
تاج ٻڌٽڪو ڇاٽي،
دوست رُسي ويا آهن.

اڃا!تاج سان پهرئين روبرو ملاقات جي تاريخ برابر تہ مون کي هن وقت ياد ڪو نہ پئي اچي پر هي جيڪا مٿين غزل ٻڌائڻ واري ڳالهہ، مون اوهان سان ڪئي ان جو سال تہ صفا چٽو پٽو ياد اٿم، جي ها، اهو 1982ع وارو سال هو. مون کي ياد آهي، ان سال ڌاري ڪراچيءَ ۾ مان سوشل ويلفيئر ڪائونسل ۾ پبلڪ رليشن آفيسر هوس. تڏهن ان حيثيت سان، صبح جو تہ ٻن پوڙهين يعني هڪڙي منسٽر صاحبہ ترئين فريدي ۽ ٻي ڊائريڪٽر شيرين رحمت الله کي لارا لپا ڏيئي، ڏينهن تہ ڏکيو سکيو آفيس ۾ گذاري ئي وٺندو هوس، پر پوءِ ماين سگورين جي آفيسن مان اٿي وڃڻ بعد، شام جو هاڻي آءٌ ڪراچيءَ ۾ ڪيئن وقت گذاريان؟ سو ٻوڙي طارق روڊ تي سوجهري' رسالي جي آفيس ۾ رازناٿن شاهي ۽ تاج بلوچ جي ڇانوَ ۾ وڃي ويهندو هوس جتي اسان جو هيءُ پيارو راز، تنهن زماني ۾ ڪهاڻين تي اسڪيچ اُتي ويٺو ٺاهيندو هو ۽ آءٌ وري اڪثر ڪين مواد جي پروفن پڙهڻ ۾ ويٺو هٿ همراهي ڪرائيندو هوس. اُن وندر ۾ اڃا وندريا ئي ويٺا هوندا هئاسين جو شام ٿيندي ئي پنهنجي 'ويس پا' تي سوار ٿي، الائي ڪهڙن غيبائن هسوارن مٿان چوهہ چنڊيندو گارين جي ڏم لائيندو، تاج آفيس ۾ داخل ٿيندو هو ۽ پوءِ تہ بس اک چنبڙ ۾ 'سوجهري' جي آفيس ٻُونهان ڏار ٽهڪن ۽ ڳالهين سان پرجي ويندي هئي. مون کي ياد آهي، تاج پنهنجو هيءُ انتهائي خوبصورت آزاد نظم، اهڙي ئي ڪنهن صورتحال ۾ اسان کي ٻڌايو هو:

مان چاهيان ٿو ڪِلجي
نئين ڪِل ڪِلجي
مگر ايئن ڪِلجي
وفا ۽ وطن جي شهيدن جي پيشانين تي
جيئن گهاوَ ٻهڪن
مان چاهيان ٿو نچجي
مگر ايئن نچجي
جو پيرن ۾ مرڪن جون ڇيرون هجن
۽ پنهنجي ئي ڪوسي ۽ تازي لهو سان
پريل ٿالهہ تي پيو لڳاتار نچجي
مان چاهيان ٿو نچجي
سچو ناچ نچجي!

تڏهن 'سوجهرو' آفيس ۾ اهڙي صورتحال ۾ ڪوئي چنڪ چانهہ آڻيندڙ ۽ تخليقي ڪم ۾ رڌنو وڃهندڙ ڪو 'پناڻ ٻئرو' راز کان پيسن جي اچي تقاضا ۽ انهن لاءِ گهپي ڪرڻ لڳندو هو تہ 'راز' ڪِلي چوندو هوس: چپ ڪرو لالا... نهين تو، هم تمهارا ڪينچا ڦاڙين گا'... تہ بس اهڙي ئي ڪنهن ڇڪتاڻ ۾ اوچتو ويٺي ويٺي ڪاڳرن تان قلم ڪٽي، تاج اعلان ڪندو هو، 'هوشيار خبردار!! سوجهري جو اداريو لکجي ويو آهي. سماعت ڪريو!' ۽ يقين ڪريو تہ اهڙي هنبس ۾ لکيل اهو اداريو، اهڙو تہ آرٽسٽڪ هوندو هو جهڙو خليل جبران جو نثر (۽ اي ڪاش!تاج جا لکيل سوجهرو جا اهي اداريہ سهيڙي اچ ڪوئي جيڪر ڪتاب شايع ڪرائيجي، تہ هوندَ ڪاڪي جهامنداس پاٺيا وارن لکيل "ادب لطيف" شهپارن جا سڀ رڪارڊ ٽُٽي پون.)

پر دوستو! هيءُ تہ تاج سان پنهنجين ڪجهہ ابتدائي ملاقاتن جو تذڪرو ڇيڙي، ڪيڏانهن جو ڪيڏانهن نڪري ويس. لکڻ هتي مون هيءُ پئي چاهيو تہ تاج سان غائبانہ ملاقاتون تہ انهن روبرو ملاقاتن کان، اڃا ئي گهڻو وقت اڳ ٿيون هيون منهنجون. اصل ۾ هي ڪنهن موهيندڙ ٻار کي ڏسبو آهي تہ جهٽ پڇبو آهي نہ تہ ، ڪنهن جو آهي!؟ تہ... ايئن مون بہ ڪنهن هڪ جيڏي جي واتان جڏهن 'ڪير گلن جا پوئي هار، هٿ سين جا زخمي زخمي' جهڙي سٽ ٻڌي هئي، تڏهن يڪدم ئي پڇيو هوم: 'ڪنهن جي آهي اها سٽ؟' ۽ تاج جي لکيل ان شاهڪار سٽ کان پوءِ تہ هُن جي شاعريءَ سان منهنجو جهڙوڪر باقاعده تعارف شروع ٿي ويو هو. اجهو انهيءَ واردات کي اڃا ڪجهہ ئي عرصو گذريو هوندو، جو هڪ ڏينهن سندس ڪڙي تڙي ۽ اُتساهيندڙ لهجي ۾، ريڊيو حيدرآباد تان مون هڪڙي مشاعري ۾ ڪانئس هيءُ غزل ٻڌو هو:

ڪنهن جو اڳو ۽ نہ ڪو پيڇو آهيان،
پنهنجي ادراڪ جو پاڇو آهيان.

مان ويس پئي تہ الائي ڪيڏانهن،
تنهنجي در تي اچي پهتو آهيان.

اڙي هان! صرف آواز، ۽ پڙهڻ جو هيءُ انداز ئي ڇا؟ لڳر... هي تہ سنڌيءَ ۾ غزل جو لهجو ئي انوکو ۽ نئون هو منهنجي لاءِ. نوان استعارا، نکور تشبيهون، منفرد تخيل ۽ تغزل ۽ سچ پڇيو تہ تاج ان مشاعري ۾ هر شاعر تي حاوي پئي نظر آيو. اڄهو هي هتي تاج جا ڪي اهڙا بيا شعر مون کان بتو، جيڪي دراصل رسالن ۾ مون پڙهيا پوءِ، مشاعرن ۾ ڪانئس ٻڌا پهرين:

زلف جي زنجير ئي مون کي سڏي،
ڪنهن ڇڏي ماحول ۾ خوشبو گڏي.
ذهن ڪولي مون اکيون ٻوٽي ڇڏيون،
جنهن کي اڃو آ اچي منهنجي تڏي.

—

هيرَ ناهين تہ لُڪ ٻڃجي آ،
دل جي ڪوڪي ڇڏي اٿر ڪولي.
مون سان بس جي سفر ۾ ٿهر ڪيا،
جهمڪين، ڌُري نٽ ۽ ٻولي.

* * *

ڪنهن ٻهاني من هتان گذرين ڪڏهن،
مون وجي ديرو دمايو روهہ ۾.
برف ۾ سورج کي دفنائين پيا،
روشنيءَ ۽ زندگيءَ جي ڏوهہ ۾.
ٽانڊا ٽانڊا ٿي پيو منهنجو بدن،
تنهنجي يادن ڪر ڪنيو جي پوهہ ۾.

تو کي پنهنجي خوشيءَ جي آهي خوشي،
مون کي هر ڪنهن جي غم جو غم آهي.

منهنجي سر تي قضا ڪڙي آهي،
ڪنهن حسين سان نظر لڙي آهي.

’پُر هجوم‘ مشاعرن ۾ تاج جي شعر پڙهڻ جو ڍنگ تہ، تاج بلوچ تي، ختم ئي سمجهو ۽ هيءُ تاج بلوچ! جي داد وٺڻ جو گُر ڄاڻي تہ داد ڏيڻ جو بہ ۽ رڳو داد ڏيڻ ئي ڇا؟ اسان جو هيءُ اردو ۽ البيلو تاج... جي ’بيداد‘ ڪرڻ تي لهي پوي، تہ پوءِ مدِمقابل، پلي وڃي ماءُ کي سلام ڏئي. پيڻ جيمر عين منگهاڻي ڪنهن هند لکيو آهي تہ: ’تاج جهڙو هٽ جو ڇُوٽہ تهڙو وري زبان جو بہ‘ خير... هٽ جي ڇوٽ تاج بلوچ کي مون اڃا تائين تہ نہ ڏٺو آهي، البتہ سندس زبان ۽ قلم جي ڇُوٽ ۽ ڪاٽ سان، الائجي تہ ڪيترن ڏيهين ۽ پرڏيهين جون ڪاڪ ڪندي تي قبرون مون اکين سان ڏٺيون آهن، پر نہ! تاج پنهنجي سڀاءَ جي Totality ۾، اڃا ئي ٻي شئي آهي. جي ها! بيحد زندهہ دل، نهايت Jolly، انتهائي پيار ڪندڙ ۽ جهڻ ۾ ڪنهن جي درد تي اوڇنگارون ڏيئي روئي پوندڙ ۽ بلڪل اُوئين ئي، جيئن هُن پنهنجو پاڻ لاءِ پاڻ ئي بہ لکيو آهي تہ:

تاج نفرت جي حوالي سان مري ڪين سگهيو،
هن کي مارڻ جي گهرو ، پيار سان ماريو يارو.

....خير ڇا حرج آهي؟ جيڪڏهن تاج جي ڪن بي ساختہ چيل جملن کي بہ هتي اوهان سان Share ڪندو هلان. اڄ سڀ ڄاڻن ٿا پوئين دور ۾ علي احمد بروهي صاحب جو ڪند سچو وقت پيو لڏندو هو. ڪنهن محفل ۾ تاج جي مٿس نظر پوندي هئي تہ کيڄلائپ سان زيرلب پيو چوندو هو، ”اڄهو اچي ويو ڪاڪو ڏکُ ڏکُ“. اسان جي پياري سائينءَ نثار حسيني جو اصل نالو هو- نيڪ محمد شاهہ(انگريزي ۾ ڳچيءَ کي Neck چيو ويندو آهي) سو تاج، جڏهن جڏهن بہ سائين نثار سان ڪٿي ملندو هو، تہ مخاطب ٿيندي وقت چوندو هوس، اي ..آءِ.. سائين ڳچي محمد شاهہ!! ايئن ڪنهن محفل ۾ ڪنهن ٽلهي متاري ڪلارڪ يا قلمڪار کي ڏسندو تہ فوراً چئي ڏيندس” ڪگر ڪاڏا خوش تہ آهين نہ!“

جيمر عين منگهاڻي صاحب لکيو آهي تہ:
تاج ’پياڪ پوائنٽ‘ آهي. اڙي بابا! رڳو هيءُ تاج ئي پياڪ پوائنٽ ڪٿي؟ ’چُسڪي‘ هٽڻ ۾ هي پکي پکڻ بہ تہ وڏا ماهر هوندا آهن، جي ها، هيءُ اڄهو چنهب سان بہ ٽي کي ڦڙا ڪنهن حوض مان پي، وٺي جو اڏامندا آهن تہ وڃيو آسمان تي پهچندا آهن پر پکين ۽ شاعرن ۾ البتہ ٿورو فرق ضرور آهي. هي پکي ڏينهن

پڙهندي لڳي پيو، جڻ شاعرَ ڏمال جي ڪيفيت ۾ اِهو لکيو آهي:

چوڙي ڪلهن تي وار جڏهن جُهومندي هئي،
جڻ ميگهه ڪي ملهار ڪي ۾ پائيندي هئي.
چانڊوڪين جو روپ وٺي جرڪندي هئي،
ڪا باهه لائي برف ۾ ايئن ڀڙڪندي هئي،
ڪو رنگ هو بهار هئي روشني هئي.

تاج جي ڪنهن شعري مجموعي تي ڪمينٽ ڪندي، شيخ اياز صاحب لکيو هو:

"طبقاتي انقلاب جي هاڻي گنجائش رهي هجي يا نه، فلاحي مملڪت جو تصور، البت شاعر ۽ اديب مان وڃڻو نه آهي."

ان ڏس ۾ آءٌ وري هتي هيئن چوندس ته، هڪ ڪميٽيڊ شاعر جي حيثيت ۾ اهڙي بهتر سماج جو خواب، تاج بلوچ نه فقط پنهنجي شاعريءَ ۾ ڏٺو پر باقاعده ڏٺو آهي. دنيا جا مارڪسي نقاد چوندا آهن، ته ڪنهن به ٻوليءَ جي شاعر وٽ جيڪڏهن ڪو خواب ناهي ته ان شاعر جي شاعري، ڪنهن گونگي جي ٻٽُو ٻٽُو کان سواءِ ڪجهه به ناهي. تنوير عباسي صاحب جو به هڪ شعر آهي ته:

چٽنگ چولي ۾ جي ناهي، اُهو پنهنجو ناهي

ڀٽائيءَ گهوٽ فرمايو هو:

جي گوڏن گسڪڻ چڙيو ته سيني ۾ سُرندياس

ته بس تاج بلوچ جو نظم، به عنوان 'پٽرنامو'! جڻ هڪ ڪميٽيڊ شاعر جو خواب نامو به آهي:

مان هلندس
مان هر حال هلندس
نئين راهه جي هر اڪيلي مسافر سان هلندس
پٺون پير جنهن جا ۽ ليڙون لٽا
انهيءَ ساڻ هلندس
مان هلندس
نئين وات تان ۽ نئين وات جي
هر اڪيلي مسافر سان هلندس
مان هلندس مان هر حال هلندس

سڄيءَ دنيا سان گڏ، سنڌي سماج جي به جيڪا هن وقت صورتحال آهي، ظاهر آهي ته اڄ جو روشن خيال شاعر ان دائري کان، نه ٻاهر سوچي سگهي ٿو، نه ڇڪي سگهي ٿو، پر هتي ته بقول تاج:

ڪنهن جا ڪنهن جا لڙڪ اگهان،
هر ڪنهن جي اک آهي آلي.

طبقن ۾ ورهايل هي سماج ۽ خاص طرح سان سنڌ جو سماج، جنهن ۾ اسان جو شاعر تاج بلوچ ۽ اسين سڀ رهون پيا، ان جا، اسان کي ڏنل درد اڻ ڳڻيا ۽ بي پناهه آهن، ۽ انهن جي ترياق لاءِ ڪو به شاعر يا هڪڙو تاج بلوچ ڇا ٿو ڪري سگهي؟ جو باالآخر اسان مان هر هڪ کي نظام جي بدنظمي کي ختم ڪرڻ لاءِ اجتمائي طرح سان ئي، تبديلي پسند ٿيڻو پوندو. تاج پنهنجي شعر ۾ اهڙو اظهار هن ريت ڪيو آهي:

زخم هڪڙو ڪو هجي سو چيئيان،
آئون سارو ئي ڦٽيو پيو آهيان.
منهنجا احساس صليبن تي ٽنگيل،
آئون هر دور ۾ پيڙيو آهيان.

تاج جا ڪيترائي شعر اهڙا به آهن، جيڪي جڻ محاوري طور به استعمال ٿيڻ شروع ٿي ويا آهن.

ڪير گلن جا پوئي هار، هت سڀن جا زخمي زخمي

يا

دوستن جو پرم رهي ته چڱو،
ڪو نه منهنجي زبان کي ڪولي.

عاشق سياءُ ۽ حُسن پرست تاج جو هڪڙو شعر هيءُ به آهي ته:

سونهن ڪمزوري آ،
تاج ڪاڏي وڃون؟

مون ڏٺو آهي ته اردو، سنڌيءَ جي اڪثر ترقي پسند شاعرن وٽ محبوبا جي روپ ۾ عورت جو هڪ "يُوٽوپيائي" تصور پئي رهيو آهي، جنهن سان هُو اڪثر نظرياتي بحث مباحثن ۾ مصروف نظر ايندا آهن، جيئن "ميري محبوب ڪهين اور ملاڪر مجهه سي" يا "مجهه سي پهلي سي محبت ميري محبوب نه

ڏني جو... ۽ شاعر حضرات وري رات جي وڳڙي جو،
اهڙي آب حيات مان چسڪيون پري جڏهن گهران
نڪرندا آهن ته وجيو ڪٿان جو ڪٿي پهچندا آهن، هي
اجهو... تاج بلوچ... اهڙي ئي ڪنهن ڪيفيت ۾
پنهنجو پاڻ لاءِ چيو آهي ته :-

مان ويس پيئي ته الائي ڪيڏانهن،
تنهنجي در تي اچي پهتو آهيان.

پنهنجي باري ۾ سندس هيءُ اعتراف به
ڪيڏو نه پيارو اعتراف آهي:

اسين راتين جا رولاڪ،
اسان جو ٿر نه ڪوئي ٽاڪ.
مرڪي سُور پيا ٿا سُرڪيون،
آهيون عاشق زهر پياڪ.

رڳو اهي ئي نه، پياڪ پوئٽ يعني تاج
بلوچ جا خماريات سان پُرخمار هي ڪي
ٽورا خوبصورت شعر مون کان پيا به ٻڌندا هلو:

رات جا نيڻ ٽري ويا آهن،
دل ۾ هارڻ ڪي ٻري ويا آهن.
تنهنجي نيڻن جي نهارن صدقي،
تاج پارا به ڪري ويا آهن.
تنهنجي ميخاني جي ڪڙڪي نه ڪلي،
رند تڙپي ۽ مري ويا آهن.
رات باقي نه ستارا باقي،
مڌ ۾ ميخانه ٽري ويا آهن.

مڌ ۾ ٻڏل تاج جي غزلن جا ڪي ڪي شعر ته اهڙا
نشيلا ۽ اهڙا ته سجيلا آهن، جهڙا شرميلا فاروقي
جا نيڻ:

مڌ ۾ ٻوڙيل اکيون،
چڻ وڙهي پرتل اکيون.

ان ئي مٿين غزل جي هيٺين بندن ۾، تاج
هي جيڪي به نيون نڪور تشبيهون ڪتب آنديون
آهن، نئو پانيان ته اهڙيون نڪور سٺون، مون ڪنهن
بي ٻوليءَ جي ڪنهن شاعر وٽ ڪڏهن پڙهيون
هونديون.

چيٽ جي وسڪار جيئن،
ٽي پيون، پايل اکيون،
چڻ ته پينوءَ جي صدا،
ڪو ڏسي سائل اکيون.

نسواني حسن، جلال ۽ جمال جي بيان لاءِ به
تاج وٽ ڪمال جي ٻولي آهي، اڙي بابا...!! ان ڏس ۾،
تاج جي ڪلام ۾ ڪيتريون ئي سٺون... ايتريون ته
روشن آهن، جن جي پڙهڻ سان، اکين ۾ تصور ۾ جڻ
سوين قمقمه منور ٿيو ٿا پون، مثال طور هي ڪي
ٽوريون سٺون ڏسو:

ڪنهن جي گداز جسم جو جلوو ٻري پيو،
ڪافر چپن تي هيج مان ڪلمو ٻري پيو.

سينو اکيو ن ۽ چَپَ سمورو بدن ڏکي،
سنجوڳ جي سُرور ۾ سُرهو بدن ڏکي.

رنگ ئي رنگ فضا ۾ سرهاڻ،
بي خياليءَ ۾ تو مرڪيو هوندو.

رنگ، ترنگ، مستي ۽ بي خودي، جيڪا
تاج جي طبعيت ۾ آهي، ان جي واضح جهلڪ، هن
جي شاعريءَ جي ردم ۾ به نظر اچي ٿي، ناميارې
ليکڪ مراد علي مرزا صاحب درست ئي لکيو آهي
ته: 'تاج جي شاعري سندس شخصيت جو ئي آئينو
آهي'، مراد صاحب جي ان راءِ جي پنيرائي ۾ تاج جي
شاعريءَ مان هي سندس جيڪي شعر مثال طور هتي
آءٌ پيش ڪريان پيو، پانيان ٿو ته جذبي، مستي ۽
سرمستيءَ سان لبريز ردم وارا اهڙا اهڙا بحر وزن، شيخ
اياز کان پوءِ، تاج بلوچ ئي استعمال ڪيا آهن. هي
ڏسو، ڇا ته ردم ۽ ترجنم آهي تاج جي هنن شعرن ۾:

هر عڪس ۾ ملندو سانءِ،
ڪنهن شخص ۾ ملندو سانءِ،
يا رقص ۾ ملندو سانءِ،
ڪنهن پهر ۾ ملندو سانءِ،
ٻر بحر ۾ ملندو سانءِ،
هر لهر ۾ ملندو سانءِ.

تاج جي دريافت ڪيل نئون ردمس مان
سندس هن نظم جو ترنم به، ڇا ته شاندار آهي.

مانگ“. انهن شاعرن جي ابتڙ اسان جو هي تاج بلوچ وري اهڙو ترقي پسند شاعر آهي جنهن وٽ محبوبا جو تصور وري هيءُ آهي:

هير ناهين تہ لڪ ٻڌجي آ،
دل جي ڪڙڪي چڙي اٿر ڪولي.
ذهن ڪولي مون اڪيون ٻوٽي چڙيون،
جنهن ڪي اڇڻو آ، اڇي منهنجي تڏي.

باوجود ان جي، جو تاج جي محبوبا ساڙهي ٻڌي ٿي، سئنڊل پائي ٿي، هٿ ۾ پرس کڻي ٿي، هٿن ۾ ميندي بہ لائي ٿي ۽ وفادار بہ هوءَ گهڻي آهي، پر باوجود فيشن ايبل هجڻ جي عزت آبرو جا ليڪا هوءَ نٿي لتاڙي يعني هو هر طرح سان مشرقي روايتن جي بہ پاسدار خاتون آهي ۽ خالص سنڌڻ پڻ! تاج اهڙي خوبصورت سنڌي خاتون جي، اجهو هيئن واکاڻ ٺوڪري:

وار ڦڳڻ جون راتيون،
چهرو چوڏهين جي چانڊاڻ.

جي هُو جهونگاري ٿر تي مينهن وسي،
جي هو مُرڪي تہ زندگي مُرڪي.

لڱ جانب جا ڪير جهڙا ها،
منهنجي نيڻن جي نير جهڙا ها.

روح منهنجي ۾ ڪير ترسيو هو،
ڪير ڏارا مثال اُجرو هو.

تو جي وار هوا ۾ چوڙيا،
ميگهہ ملهار جي موسم آئي.

پاڙي ۾ گل گوڙها نسريا،
هتي بہ پيرون پڪا آهن.

عورت جي سلسلي ۾، تاج! هر فيمنسٽ شاعر ۽ شاعره وانگر ان جي ذاتي حيثيت جو قائل ۽ مولويت جو منڪر پئي رهيو آهي، ۽ هي مولوي صاحب، جنهن وٽ چار شاديون تہ حلال آهن ۽ حلوي ۽ حجري وارا مزا الڳ. انهن بابت ڪشور ناهيد پنهنجي آتم ڪٿا واري ڪتاب ’نوزائده ٻيٽي ڪي نام‘ ۾ پنهنجي اڻ ڄاول ڌيءُ سان، مخاطب ٿيندي ڪيس چيو آهي تہ:

”اي ڌيءُ!! چڱو جو منهنجي گرڀ مان تون نہ ڄائينءَ. اڙي هي سماج! جنهن ۾، آءٌ پناڻ ۽ مولوي ڪان ٿي پٽ کي بچائي نہ سگهي آهيان، تڏهن اي ڌيءُ! تنهنجي عصمت کي ڪتان ٿئي زناڪارن کان آءٌ بچائي سگهيس“.

هيءُ اجهو تاج، پنهنجي هڪ چوسٽي ۾ ان ئي پناڻ ۽ مولوي تي، هي ڇا تہ چٽر ڪئي آهي. هي ڏسو شاعر جو تخيل آهي يا ڪنهن پهاڙ تان ٻرنڊڙ فرهاد جي ٽيڪر جو آواز:

ماءُ ڌيءُ پيڻ زال محبوبا،
ان کي ڪمتر ٿو مولوي سمجهي.
جنهن جي دم ساڻ سونهن جيون جي،
هو نٿو ان کي زندگي سمجهي.

تاج، غزل وانگر نظم جو بہ زبردست شاعر آهي. قمر شهباز لکيو آهي تہ:

”موجوده دور ۾، تاج بلوچ جو شمار انهن چند شاعرن ۾ ڪري سگهجي ٿو، جن آزاد نظم جي روح کي سڃاتو آهي. تاج جهڙا موهيندڙ ۽ ڇرڪائيندڙ آزاد نظم مون تمام ٿورا پڙهيا آهن.“

قمر جي ان راءِ جي تسلسل ۾ ڪو ئي جي تاج جا ڪي نمائنده آزاد نظم پڙهڻ چاهي تہ انهن نظمن جا آءٌ صرف عنوان ٿو ان کي ٻڌايان. مثال طور نظم ’پُل صراط‘، ’درد جو انگاس‘، ’گونگيون ديوارون‘، ’ڏٻرو لاش‘، ’نئين ڪربلا‘ ۽ ’آدرش‘ وغيره

هتي قمر شهباز سان گڏ، منهنجو به اهو ئي خيال آهي ته تاج جا هي سڀ، اهڙا نظم آهي، جن کي جيڪڏهن ترجمو ڪيو وڃي ته انهن نظمن جي خالق کي دنيا جي ڪنهن به ادب ۾ تمام اوچو مقام ملي سگهي ٿو.

تاج جا ڪي طويل نظم پڙهي ڪڏهن ڪڏهن ته لڳندو اٿم، اڙي هان! هن شاعر ڪٿي ڪهاڻيڪار ته ڪونه ٿيڻ پئي چاهيو؟ خاص ڪري سندس طويل نظم 'ڏبرو لاش'، 'درد جو انگاس'، 'ٽرئفڪ جو سگنل'، 'آخري ملاقات'، 'پينشن آفيس'، 'زندگيءَ کي فنا ناهي' ۽ 'مون به اُماڻي زندگي' وغيره پڙهجن ٿا، ته لڳي ٿو... هي نظم جهڙا آزاد نظم جي صورت ۾ 'جديد ڪهاڻيون'.

۽ هن تحرير جي آخري ڳالهه هيءَ ته پياري تاج بلوچ جي خواهش آهي، ته آءٌ ناچيز سندس هن ڪليات "چچريون چچريون خواب" بابت ڪجهه نه ڪجهه لکان يا ڪا ڳالهه ڪريان. ظاهر آهي سندس پاران مون سان اها هجت منهنجي لاءِ هڪ وڏو اعزاز آهي، پر مون سان حالت هيءَ آهي جو، مون جهڙي گهٽ پڙهيل لکئي لاءِ اهو ڪم ڪو ايترو سولو ڪونهي. جو ڪونهي! ۽ اهو ان ڪري جو... اڙي بابا! هي تاج جي شاعري ئي چا، هن جو ته سياءُ به ايترو سولو ڪوهي، جو جهٽ پٽ ۾ آءٌ انهن بابت ڪجهه ڪهڻ ڪري سگهان. منهنجو مشاهدو آهي ته تاج ڪنهن کي گار ڏيندو آهي ته جادوگر لڳندو آهي، وري شعر پڙهندو آهي ته صفا سامري .ادوگر ٻجي پوندو آهي. تاج جي شعر ۾ پراسرار غنائيت آهي، اهو هن بابت سندس بهترين نقاد امير علي چانڊيي جو خيال اهي ۽ دوستو! هي امير علي چانڊيو صاحب ڪو معمولي نقاد ڪونه هو، شيخ اياز ته ڪانئس ايترو متاثر هو جو پنهنجو هڪڙو پورو خوبصورت شعري مجموعو سندس نالي سان منسوب ڪري ڇڏيو هو.

مراد علي مرزا صاحب ڪنهن هنڌ لکيو هو:

"تاج اسان جي دور جي شاعرن ۾ اهم انوکو ۽ نرالو شاعر آهي، جنهن جو اڀياس ايندڙ ڪيترين ئي سنڌي شاعري جي ٿهئين لاءِ لازمي ٿيندو."

"تنوير عباسي صاحب جو به چوڻ آهي ته:

"تاج آهي ئي غزل جو شاعر، غزل ۾ گهري چوڻ تاج جو خاص اسلوب آهي." ۽ جيڪڏهن آءٌ به ايئن چوان ته هن جي شاعري جو مزاج ئي غزل جهڙو آهي ته غلط نه ٿيندو.

هوندئن اسان جو هيءُ تاج غزل جو وڏو شاعر آهي! نظم يا ڪنهن به ٻي صنف جو ته اهو سنڌي ادب جو ايندڙ نقاد ۽ مستقبل جو مؤرخ ئي طئه ڪندو. آءٌ ناچيز ته تاج جي سموري شعري سرمايي جو صرف پڙهندڙ ۽ ادنيٰ مداح آهيان، سو ان آڌار چوان پيو ته هڪ جيڏن سنڌي شاعرن ۾ تاج منفرد ترين ئي نه، هن وقت اڪيلو ۽ ڪمپليٽ ڪميٽيڊ شاعر به آهي.

ڏنو وڃي ته... اسين، جنهن ساڙيلي سماج ۾ رهون پيا، ان ۾ ڪير به ڪنهن جي صلاحيتن جي اعتراف لاءِ تيار! نظر ئي ناهي ايندو، پر باوجود ان جي، شيخ اياز صاحب، امير علي چانڊيي، قمر شهباز، مراد علي مرزا ۽ تنوير عباسي صاحب جهڙين هستين، جڏهن تاج بلوچ جي تخليقي Worth ۽ انفرادي اسلوب کي واکاڻيو ۽ مڃتا ڏني آهي، تڏهن ڇا حرج آهي، ته سندس احترام ۽ اعتراف ۾ آءٌ به پنهنجا نيڻ نمائي، استاد بخاري جي لفظن ۾ ڪيس چئي ئي ڏيان ته، اي منهنجا پيارا تاج!

تاج پئي جو رکان نه جهوليءَ ۾،
تون جُتي ڏين ته ماڻ جهلي ويهان.

[ڪليات: 'چچريون چچريون خواب' جي مهورت واري موقعي لاءِ، لکيل تقرير 08.02.2012]

ڊاڪٽر علي اڪبر 'اسير' قريشي

قلندري خطاب

(داتا فيض درياهہ جي ڪلام تي هڪ نظر)

سنڌ جهڙيءَ طرح قديم دور کان وٺي امن، محبت، پيار ۽ قرب جو مرڪز رهي آهي. تهڙيءَ طرح ڳ ۽ سچ جي تلاش ۾ پڻ پيش پيش رهي آهي، جو تہ ڪيترائي وڏا اولياء، درويش صفت انسان، عاشق رسول، عالم، مفڪر ۽ مفسر؛ ولايت جا صاحب ۽ شاعر پيدا ٿيندا رهيا آهن، جن جو نالو اڄ تائين نمايان آهي. انهن ولي الله، صوفي درويشن ۽ شاعرن مان هفت زبان شاعر علامہ محمد هدايت علي نجفي 'تارڪ' بہ ڪنهن تعارف جو محتاج نہ آهي.

علامہ تارڪ جي علمي ۽ ادبي حاصلات تي جيترو ناز ڪجي اوترو ٿورو آهي. علامہ تارڪ هڪ ئي وقت شاعر بہ آهي تہ اديب بہ. عالم بہ آهي تہ عامل بہ. عاشق بہ آهي تہ عاقل بہ. حافظ قرآن بہ آهي تہ قاري بہ مصنف بہ آهي تہ مترجم ۽ مؤلف بہ. صادق بہ آهي تہ صوفي بہ. حق پرست بہ آهي تہ خدا پرست بہ. مفسر بہ آهي تہ مفڪر بہ. مقرر بہ آهي تہ محرر بہ. مطلب تہ علامہ تارڪ انهن مڙني خوبين، خاصيتن ۽ نيڪ خصلتن جو پندار آهي. هيءَ هڪ مثالي عالم، اديب ۽ شاعر جي حيثيت جو درجو رکي ٿو. هن جهڙو عالم، شاعر، اديب، محقق، مڙني علمن جو ڄاڻو ۽ ماهر ولي ڪو پيدا ٿيو آهي، جو سائنس ڪو همعصر همسري ڪري سگهي. جيئن پاڻ چيو اٿس:

قدم محبوب سبحاني رکيو ڪل اولياء تي جيئن،
تيئن همعصر عاشقن تي آهي اڄ قدم تنهنجو.

هن مان ظاهر آهي تہ سندس ڪو بہ جوڙ جيس نہ آهي. جو تہ پيرانِ پير دستگير محبوب سبحاني قطب ربانيءَ جو قدم دنيا جي مڙني اوليائن تي آهي. تيئن علامہ تارڪ جو قدم بہ سندس همعصر ۽ همعصر عاشقن تي آهي. اهو بلڪل صحيح ۽ سچ آهي تہ پنهنجي وقت جي اديبن، عالمن، عاشقن ۽ شاعرن کان هُو ڪيترائي ڀيرا افضل ۽ آهي.

علامہ تارڪ جي علمي ۽ ادبي حاصلات اهميت ۽ افاديت کان خالي نہ آهي. سندس اهڙين غير معمولي تصنيفن ۽ تاليفن مان "رسالو داتا شاهہ فيض درياهہ" سنڌي ٻوليءَ جي صوفيانہ ۽ ناصحانہ شاعريءَ ۾ پڻ منفرد ۽ مثالي نوعيت جو آهي. علامہ تارڪ فيض دريا شاهہ جو ڪلام سهيڙي هڪ سٺو ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي. هيءَ ڀيريون دفعو عبدالغني اياز پٺيءَ سُوڏي ' سنواري 2002ع ۾ شڪارپور مان شايع ڪري پڌرو ڪيو آهي. پٺي صاحب هن ڪتاب کي "قلندري خطاب" نالو ڏئي ادب جي دنيا ۾ روشناس ڪرايو آهي.

هن ڪتاب جو مهاڳ ۽ مقدمو ٽيونجاهہ صفحن تي مبني آهي. جنهن ۾ ناشرطرفان 'عرض احوال'، مهدي شاهہ طرفان 'عرش منزل ساڪن انباهہ فيض' جي عنوان سان، بعد ۾ 'الله لفظ جي وضاحت' ۽ تصوف/صوفي لفظ تي تبصرو' جهڙن موضوعن تي روشني وڌل آهي. جنهن کان پوءِ مقدمو شروع ٿئي ٿو. مقدمي ۾ فيض دريا شاهہ ميرل جي نسبت سان ڪيترن ئي عنوانن تي پٺي صاحب روشني وڌي آهي. جهڙوڪ: داتا جو فيض درياهہ جي پيدائش، تعليم، داتا جي سهڻي صورت ۽ رهڻي ڪهڻي، داتا جو ديدار، داتا جو سير وسفر، داتا جا اهم قول ۽ داتا جا طالب وغيره درج ڪيا ويا آهن. اهڙيءَ طرح مقدمي ۾ ڪيترئي دلچسپ مواد داخل ڪيل آهي. بعد ۾ علامہ تارڪ رسالو داتا شاهہ فيض درياهہ ۽ احوال سيد فيض درياهہ جو ٽن صفحن تي لکيو آهي. بعد ۾ ڪتاب جو متن 54 کان شروع ٿي 192 صفحن تي پورو ٿئي ٿو.

علامہ تارڪ جو اصل نالو محمد هدايت علي نجفي تارڪ ولد الهداد فقير عرف تراب علي تونيو لالو رانئڪ تعلقي وارهہ (موجوده ضلعو قنبر- شهدادڪوٽ) جو وينل هو. علامہ تارڪ جو جنم 1894ع ڌاري ٿيو ۽ سندس وصال پنجيتاليهن سالن جي قليل ڄمار ۾ سال 1939ع ۾ ٿيو. سندس آخري آرام گاهہ لالو رانئڪ شهر ۾ آهي. علامہ تارڪ جي باري ۾ مون هڪ الڳ مضمون ۾ پنهنجا ويچار ونڊيا آهن ۽ سندس سوانح لکڻ جي چڱي جستجو ۽ ڪوشش ورتي آهي.

علامہ تارڪ ڪيترائي ڪتاب تصنيف ۽ تاليف ڪيا آهي. سندن ڪتابن (نثر توڙي نظم) جو ڳاڻيٽو اٽڪل ٻہ 200 سؤ آهي. هتي سندن ڪجھ ڪتابن جا نالا ڏجن ٿا تہ جيئن پڙهندڙن کي معلوم هجي تہ علامہ تارڪ جو علم و ادب ۾ ڪيترو ڪم ٿيل آهي. جهڙوڪ: ديوان نجفي، ڪليات تارڪ، ديوان تارڪ، چمڪندڙ گوهر، راز اظهار ترجمۂ بسيرنامۂ عطار، مثنوي برهان الواصلين (قرآن شريف جي چند آيتن جو منظوم ترجمو ۽ تفسير) آثار العرفان تفسير سورة الفرقان، نظم مقبول، گوهر آبدار، عاشقاڻا خطوط، ارشادات الحڪمت ترجمو ميزان الطب سنڌي، عجيب معلومات سنڌي، تحفة العظام ترجمۂ تحفة الڪرام، استاد فارسي، ذبح شڪار سنڌي وغيره وغيره. مطلب تہ علامہ نجفيءَ علم و ادب ۾ وڏو ڪم سرانجام ڏنو آهي. علامہ تارڪ جي ٻن سَون ڪتابن مان صرف پنجيتاليهہ ڪتاب سيد اظهر گيلانيءَ جي قائم ڪيل 'علامہ تارڪ لائبريري' گهوٽڪيءَ ۾ محفوظ هن. جن مان اندازاً ٻہ چار ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا آهن. مثلاً طور: ديوان نجفي سال 1922ع ۾ شڪارپور مان علامہ تارڪ پاڻ ڇپرايو. جنهن کان گهڻو پوءِ سيد اظهر گيلانيءَ سندس ٻہ ڪتاب 'چمڪندڙ گوهر' ۽ 'چنڊ سڄاڻ' شايع ڪرايا. سال 1989ع تي سنڌي ادبي بورڊ 'ديوان تارڪ' سنڌيءَ ۾ اشاعت هيٺ آهي. باقي سندس بيا مخطوطا قلمي حالت ۾ آهن.

قلندري خطاب (داتا فيض درياهہ جو ڪلام)

جي شاعر سيد فيض محمد شاهہ ولد پير شاهہ جيلاني ساداتن مان هو. 1280هہ مطابق 1863ع ڌاري ڳوٺ هنباهہ ضلع سکر ۾ پيدا ٿيو. سندس ابتدائي تعليم سيد ڏنل شاهہ ڳوٺ عظمت تعلقي سکر جي زير نگراني ٿي. اهڙيءَ طرح سنڌي ۽ فارسي علمن جو ماهر ٿيو. سندس وڏا نوشهري جي بزرگ ۽ مشهور و معروف درويش ۽ شاعر شاهہ نصير جا مريد ۽ طالب هئا. پاڻ بہ ان ئي درگاهہ جو معتقد ٿي پيو. سندس مرشد تصوف جي سلسلي ۾ نقشبندي طريقو رکندڙ هئا ۽ پاڻ بہ اهو ئي ساڳيو طريقو اختيار ڪيائين. سندس والد پير شاهہ، شاهہ نصير جي خدمت ۾ سالن جا سال گذاريا. شاهہ نصير وٽ سنا گهوڙا هوندا هئا، جن جي سار سنڀال سيد پير شاهہ جيلانيءَ جي حوالي هوندي هئي. اهڙو ڪم پير شاهہ صاحب نهايت خوشيءَ سان سرانجام ڏيندو هو. جنهن ڪري شاهہ نصيرالدين سندس باري ۾ فرمائيندا هئا تہ: "هن سيد پنهنجي ذات وساري ڇڏي آهي." جنهن جي نتيجي ۾ مرشد شاهہ نصير وٽان ئي فيضياب ٿيو. آخرڪار مرشد جي اسرار تي پنهنجي ڳوٺ هنباهہ اچي شادي ڪيائين. ڪيس ٽي فرزند: سيد تاج محمد شاهہ، سيد فيض محمد شاهہ ۽ سيد جان محمد شاهہ ڄاوا. جڏهن هنباهہ ۾ اچي سيد شاهہ نصير ٽيئي نينگر ڏٺا، تڏهن فيض درياهہ جي باري ۾ فرمايائون تہ: "جي هن صاحبزادي جي عمر آهي تہ ٻلا شاهہ وارو طبل وڄائيندو." جيئن سچل سائين جي بابت مشهور آهي تہ لطيف سائين، سچل کي ڏسڻ سان چيو تہ: "اسان جيڪو کُنو چاڙهيو آهي، تنهن جو ڍڪڻ هيءُ نينگر لاهيندو." واقعي ٿيو بہ ائين، جيئن پِنائيءَ فرمايو. شاهہ نصير بہ اهڙي دعا گهري ۽ فيض درياهہ شاهہ ٻلا شاهہ وارو طبل وڄائي ڏيکاريو.

فيض درياهہ شاهہ ظاهري تعليم حاصل ڪئي، پر باطني علم/ خيال کان بہ واقف هو، جو جنهن ۾ "ايتري ترقي ڪيائين، جو ورهين جا ورهيہ ڪائڻ، ڳالهائڻ ۽ ننڊ کان تارڪ رهيو." فيض درياهہ شاهہ بابت مشهور آهي تہ جڏهن مستيءَ ۾ بيخود ٿي ويندو هو، تڏهن جنهن بہ شخص ڏي ان مستيءَ مان نهاريندو هو

ته اهو به مست ٿي ويندو ان حالت ۾ ڪيترن ئي ماڻهن کي مست بڻائي ڇڏيائين. جڏهن سالڪيءَ جي حالت ۾ آيو ته شعر چوڻ شروع ڪيائين ۽ شاعريءَ ۾ پنهنجو نالو روشن ڪيائين. ميرل فقير جاڳيراڻي، سندس خاص طالب، مريد ۽ معشوق هو. جنهن ڪري پنهنجي ڪلام ۾ تخلص طور 'ميرل' فقير جو نالو استعمال ڪيائين. ميرل فقير سان بي پناهه محبت هُيس، جو ادب وچان ڪيس 'بابا ميرل' ڪري سڏيندو هو.

ميرل فقير جي ڪل عمر 161 سال هئي. جڏهن ميرل هنباهه/ انباهه شريف ويو ته ٺيڪ ان وقت داتا فيض درياهه جي عمر 25 سالن جي الڳ ڀڳ هئي ۽ بابا ميرل جي عمر اٽڪل 93 سال هئي فيض درياهه بابا ميرل جي نهايت عزت ڪندو هو. فيض درياهه، بابا ميرل جي باري ۾ چوندو ته: "جيڪو به ميرل کي بابو ميرل نه چوندو، تنهن جي رزق مان ٽڪرو گهٽبو رهندو." ان ڪري فيض درياهه جي فقراء جو سالار ۽ اڳواڻ بابو ميرل هوندو هو. ميرل جي مزار ڪنڌڙيءَ لڳ آهي.

فيض درياهه سڄي عمر لوڙهي ۾ رهيو. لوڙهي کان ٻاهر پير نه پاتائين. آخري عمر تائين شادي نه ڪيائين ۽ مجرد ٿي گذاريائين. جنهن ڪري ڪيس وقت جو قلندر به سڏيو ويندو هو. ڦوهه جوانيءَ ۾ 45 ورهين جي ڄمار ۾ 14 شوال 1325 هجري (1907ع / 1908ع) ۾ وفات ڪيائين. هرسال 11 شوال کان وٺي 14 شوال تائين ٽي ڏينهن سندس درگاهه تي ميلو لڳندو آهي جنهن کي حضرت هنباهه يا فيض درياهه جو ميلو چوندا آهن.

تاج الشعراء، فخرالشعراء، خادم الفقراء ۽ هفت زبان شاعر، بيمثال اديب ۽ عالم علامه محمد هدايت علي نجفي تارڪ سال 1934ع تي فيض درياهه جو ڪلام سهيڙي ڪتابي صورت ۾ جمع ڪيو هو. جنهن جو نالو "اناالحق انت الحق هوالحق ثبت الحق، الله، رسالو داتا شاهه فيض درياهه" رکيو هئائين. جنهن جي تعريف هن طرح ڪندي لکي ٿو ته:

"هيءُ رسالو فيض جو پيالو حقيقت جو حوالو معرفت جو مقالو، جنهن جو مصنف جناب رشادت ماب قدسي خطاب ذي اڪتساب بالانتساب فالق حجاب سيد السادات رفيع الدرجات شفيع العرصات وارث دستار مالڪ خرقه ۽ برقعه پير پيران مير ميران غوث الاعظم دستگير محي الدين شيخ عبدالقادر جيلاني حسني حسيني ثم بغدادي سيد العاشقين سندالطالبين سراج السالڪين شمس العارفين قمرالواصلين نورالمتقين سرالساجدين زهرالزاهدين طور الڪالمين فائض فيض مصطفوي نور ديده مرتضوي لمعات الفقر فخري والفقرمني عالي جائيگاه بلند پائگاه فقر جي سند تي شاهه ڪج ڪلاهه حقيقت آگاهه الوهيت دستگاهه هويت نگاهه رندانه راهه عارف با الله مظهر الله سيد فيض الله فيض درياهه داتا فيض محمد شاهه قدس الله سره العزيز مالڪ درگاهه چڪ هانباهه، تعلقه سکر ضلع سکر ملڪ سنڌ."

علامه نجفيءَ سائين جيڪو فيض درياهه شاهه جو رسالو گڏ ڪيو آهي، سو ڪٿان ڪٿو، ڪٿان ڪا سو، ڪٿان رَتي ڪٿان ماسو ميڙي مقصد پيڙو وٽيو آهي. جنهن ۾ ڪل 101 ڪافيون سنڌي، سرائڪي ۽ فارسيءَ ۾ چيل آهن. فارسي ٻوليءَ جون 101 ڪافين مان چار ڪافيون آهن. 02 به غزل فارسيءَ ۾ آهن، جن کان پوءِ فراق نامون يوسف زليخا جي سُر تي آهي. بعد ۾ 13 جهولڻا سنڌي ٻوليءَ ۾ آهن. جهولڻن کان پوءِ 3 ڏوهيڙا ۽ بعد ۾ ٽي مڪتو بات هڪ روپ ڪنيات، هڪ روپ ڪوهياري ۽ هڪ روپ جوڳ ۾ آهي. علامه تارڪ، فيض درياهه شاهه جي ڪلام ڪٺي ڪرڻ جي باري ۾ لکيو آهي ته:

"فيض درياهه جو ڪلام هيستائين ڪنهن طالب يا مريد گڏ نه ڪيو هو، تنهنڪري هن مسڪين محمد هدايت علي فقير کي، سندس هن ڪلام گڏ ڪري ڇاپائڻ جو خيال دامنگير ٿيو، تنهنڪري سندس فقيرن وٽان جيڪو ڪلام حاصل ٿيو، سو هن رسالي ۾ درج ڪيو آهي. اميد ته رند مشرب ناظرين هي رسالو پڙهي خوش ٿيندا ۽ گڏ ڪندڙ کي دعا ڪندا."

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ته ڪنهن تعارف جو محتاج نه آهي، هن صاحب جو سنڌي علم وادب ۾ ڪم مثالنهين درجي کي پهتل آهي. بلوچ صاحب سنڌي لوڪ ادب جي سهيڙ ۾ به پنهنجو نالو روشن ڪيو آهي. لوڪ ادب سلسلي ۾ ته 43 ڪتاب ترتيب ڏنا اٿس، جن مان سنڌي ڪافيون به نشانبر آهي. سنڌي ڪافين جا هڪ ٻئي وقت ٽي جلد ڇاپائي پترا ڪرايا. ڪيترن ئي شاعرن جون ڪافيون جمع ڪري، اڌوهي ۽ سُري کان محفوظ ڪيون اٿائين، جن مان فيض درياهه شاهه به هڪ آهي. فيض درياهه شاهه جو مختصر تعارف به لکيو اٿس. سندس ڪلام لاءِ لکي ٿو ته: ”فيض درياهه شاهه جو اندازاً به سؤ ڪلام نظر مان گذريا.“

اهو ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو رايو آهي، اهو واضح نه ڪيائين ته فيض محمد شاهه جو ايترو سارو ڪلام ڪنهن وٽ ۽ ڪٿي ڏٺائين. چو ته علامه تارڪ درياهه شاهه بادشاهه جون صرف 101 ڪافيون جمع ڪيون آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي يونير کان اهو ڪلام حاصل ڪيو وڃي ته جيئن فيض درياهه شاهه جي ڪلام جي ٻئي ڇاپي ۾ اڃي ته بهتر ٿيندو. علامه تارڪ کي جيترو ڪلام ملي سگهيو، سو علامه نجفيءَ هڪ هنڌ گڏ ڪيو. هن ڪلام جي بياض کان اڳ علامه نجفي تارڪ فيض درياهه شاهه جون ڪي ڪافيون اٽڪل 1934ع کان اڳ هڪ قلمي بياض ۾ لکيون آهن، جن جو ڳاڻاٽو پندرنهن آهي، جنهن مان هڪ ڪافي فارسيءَ ۾ آهي. وڏي ڳالهه اها آهي ته هيءُ ڪلام به فيض درياهه شاهه جي ڪتاب (قلندري خطاب) ۾ داخل ڪيل آهي. ليڪن علامه سائينءَ جي ٻنهي صورتن ۾ لکيل ڪافين ۾ ٿورو ٿورو فرق آيل آهي. اهو بياض اڄ کان اٽڪل پندرنهن سال اڳي مون کي دستياب ٿيو هو، جنهن ۾ ڪيترن ئي شاعرن جو سنڌي ۽ فارسي ڪلام گڏ ڪيل آهي. جنهن ۾ فيض درياهه شاهه ميرل، شاهه نصير، مولوي حاجي عبدالله ڏکڻ، غلام محمد گدا، فقير عثمان سانگي وغيره مشهور آهن. بعد ۾ علامه تارڪ پنهنجون ٽي مثنويون (راز اظهار، نظم مقبول ۽ برهان الواصلين) به لکيون آهن ۽ ماده تاريخ تي چار پنج صفحا شاعريءَ جي صورت ۾ ڇپيل آهن، سي به هن ۾ لکي ڇڏيائين. اهو قلمي بياض مرحوم حاجي احمد نواز پيچوهي (ڳوٺ پيچوها) جي پوين وٽ موجود ۽ محفوظ آهي. فيض محمد شاهه ميرل جي ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل ڪلام کي جڏهن ڏٺم ته ڪافين ۾ ڪيترين گهڻ وڌايون هِن ناقص کي نظر آيون. اهڙيءَ ريت ڪجهه ڪافين جا مصرع به اڳتي پوئتي لکيل آهن. طوالت جي لحاظ کان ڪافين جون ٻيئي صورتون ته نه ٿيون ڏجن، پر جيڪي اڻ ڇپيل حالت ۾ آهن، سي هيٺ ڏيندس ته جيئن فيض درياهه شاهه جي ڪلام جا شائق ۽ دلداده سندس ڪلام کي سمجهي سگهن ۽ ڪلام مان واقف ٿين. فيض درياهه شاهه جي ڪافين ڏيڻ کان اڳ، هي حرف ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان ته، حُسن شاعريءَ جي جان آهي ۽ عشق شاعريءَ جو روح آهي. عشق مجازي هجي يا حقيقي، بهرحال عشق، عشق آهي. جو ته مجازي عشق کي حقيقي عشق جي ڏاڪڻ چيو ويو آهي، چيو نه بلڪ تسليم به ڪيو ويو آهي. عشق ئي عاشقيءَ ۾ بنيادي محور جو ڪم ڏئي ٿو. جيئن ”ميرل سائين“ عشق جي متعلق ٻي ڏڙڪ چوي ٿو:

’عشق آهي آڙاهه خليلي،
صوفي تنهن ۾ سڙجي‘
يا
وسري ويون ٻيون سڀ وايون.
ٻاتيون عجب عشق ٻڌايو ن.

اهو آهي عشق، جنهن جي اچڻ سان هر شيءِ وسري وڃي ٿي ۽ ڳالهيون به نراليون ٻڌائي ٿو. عشق جي ئي ڪري، شاعريءَ ۾ رنگيني، شيريني، رواني، جاذبيت، منظرنگاري، ڪردارگاري، جدت ۽ ميناج به پيدا ڪري سگهجي ٿو. عشق کان سواءِ شاعري ٻي سوادي پئي لڳندي. عشق ايندو آهي ته عقل موڪلائي ويندو آهي. جنهن ڪري عشق کي عقل تي فوقيت

ڏني وئي .هي. اهڙيءَ ريت عشق اچن سان هر ڳالهه جو خاتمو ٿي ويندو آهي.

ايترو چوندس ته فيض درياهه شاهه 'ميرل' جو ڪلام مڙني خوبين جو خزانو آهي. جنهن ۾ عاشقانا، عارفانا ۽ ناصحانا نُڪتا پڻ ڏيون بيٺا آهن، صرف سمجهڻ ۽ پرکڻ جي دير آهي. فيض محمد شاهه جو سمورو ڪلام جلال و جمال ۽ حسن و عشق جي ڪيفيتن ۽ نزاڪتن جي خاص نشاني آهي.

جڏهن علامه تارڪ 'فيض درياهه جو رسالو' لکي مڪمل ڪيو، تڏهن رسالي جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ قطع تاريخ چيائين، جنهن کي موضوع جي مناسبت سان هِتي ڏيڻ ضروري ۽ بهتر ٿو سمجهان. جيتوڻيڪ اهو قطعو اڳ ۾ مضمون جي ترتيب وقت ڪنهن جاءِ تي ڏيڻ کپندو هو، پر حافظو نه هئڻ ڪري ياد نه آيو. ان لاءِ معذرت سان چوان ٿو ۽ عقيدتمنديءَ سان عرض رکان ٿو ته هيءُ قطعو ڏيڻ سان فيض محمد شاهه ميرل ۽ علامه تارڪ جي روحن کي ايثال و ثواب ۽ سڪون و راحت پهچائڻ جي هڪ ادنيٰ ڪوشش آهي ته جيئن هن مسڪين تي احسان عظيم ٿئي ۽ ڪريم ڪار ساز راضي رهي. هن قطعي تاريخ مان فيض درياهه شاهه جي حال ۽ قال کي معلوم ڪري سگهجي ٿو. جيئن اڳ ۾ چئي آيو آهيان ته بابا ميرل جون اهي ڪافيون ڏيندس، جيڪي مون علامه تارڪ جي قلمي بياض تان حاصل ڪيون آهن. مگر هيءُ مضمون نهايت غير ترتيب ۾ لکجي ويو آهي، ليڪن آس رکان ٿو ته ان کي درگذر ڪيو ويندو ۽ پڙهندڙن ۽ شائقين کي پسند پوندو ۽ خير جي دعا ڪندا (آمين).

قطعه تاريخ اختتام اين ڪتاب مسمي رسالئه داتا شاهه فيض درياهه از قلم محمد هدايت علي تخلص تارڪ.

خوش ڪتابے مخزن توحيد حق — سربسر اين است از نکات دل،
هست از تصنيف حضرت شه فيض — بود آن فيض محمد ذات دل،
آن قلندر تارک و سرمست و محو — زود انا الحق نعرهٔ آيات دل،
بهر سال اختيار اين ڪتاب — تو بگو تبرکهٔ تشريحات دل.

فيض درياهه شاهه ميرل جِ اهو ڪلام ڏجي ٿو، جنهن ۾ ٿورڙو يا گهڻو تفاوت نظر ايندو. فيض محمد شاهه جي هيءَ ڪافي علامه نجفيءَ سُر سارنگ ۾ لکي آهي. جڏهن ته قلندري خطاب ۾ ان کي روپ ڪاريهُر جو عنوان ڏنو آهي. اڻ ڇپيل ڪافي ٽن مصرعن تي مشتمل آهي، ڇپيل ڪتاب ۾ چار مصرع ڏنا و ا آهن. جنهن ڪري ڪافيءَ جون ٻيئي صورتون ڏجن ٿيون:

ڪافي (سرسارنگ)

هڻ ٽُبي آسمان ۾- چا هي تنهنجو جهان ۾
1- رهت تون ڪر اوڏانهين، بيشڪ سچ ٻئبان ۾
2- نفي ناسوت ڪري وڃ نڪري، رهه وڃي لامڪان ۾
3- مام پروڙ ج 'ميرل' سائين، ڏي سجدو تون مئخان ۾.

(قلمي بياض تان ورتل)

(روپ ڪاريهر)

هڻ ٽبي آسمان ۾، تنهنجو چاهي جهان ۾
1- نفي ناسوت ڪري وڃ نڪري، رهه وڃي لامڪان ۾
2- رهت پنهنجي اوڏهين، بيشڪ سچ بيابان ۾
3- موتو اقبل الانت موتوا، ٿولهي ڏسو فرقان ۾.
4- 'ميرل' مام پروڙي ساري، ڏي سـ ده ميخان ۾.

(پنّي 106-2002ع)

هن هيٺين ڪافيءَ ۾ علامه نجفيءَ اڳ ۾ چار مصرع ڏنا آهن. اهڙيءَ ريت سندس ڇپيل ڪتاب ۾ مذڪوره ڪافي پنجن مصرعن تي ٻڌل آهي. هيءَ سموري ڪافي ته ڏيڻ جي ضرورت نه آهي، پر جيڪا ٿوري ڦير ڦار يا مصرعن جي گهٽ وڌائي آهي سان بيان هيٺ اُتيان ٿو:

آهيان مان پڳوان، ڪونهي تنهن ۾ شڪ گمان.
گوبند ماهيان ڪبير ماهيان، مان ڪشن مان ڪان.

(قلمي بياض تان ورتل)

(روپ ڪاريهر)

آهيان مان پڳوان، ڪونهي ڪو تنهن ۾ شڪ گمان.
نانڪ مان هان ڪبير مان هان- مان ڪشن مان ڪان.

هن ڪافيءَ ۾ هڪ مصرع جو اضافو آهي:
ڪاٿي يار پڙهان ٿو پوٿيون، ڪاٿي پڙهان ٿو قرآن.
(پنّي- 106- 2002ع)

علامہ تارڪ هن ڪافيءَ ۾ ٽي مصرع لکيا آهن ۽ ميرل جي نالي وارو مصرع ڪافيءَ ۾ نہ آهي. جڏهن تہ ڇپيل ڪتاب ۾ چار مصرع آهن.

(سر سورٺ)

ڪپ سري ڪُهہ يار، دم دير توکي نہ جڳائي.
ڏي راز ٿي تون راضي، ادا ڙي مگهار.

(قلمي بياض تان ورتل)
(روپ سورٺ)

ڪپ سري ڪهہ يار، الادم دير توکي نہ جڳائي.
ڏي تون راز ٿي تون راضي، ادا ڙي مگهار.
مٿي هن 'ميرل' جي، هڻ ڪا حيدري ذوالفقار.
(پنّي 63- 2002ع)

(ڪافي)

اٿي لاحد ڏي عاشق لڏ وو.
هتان هاج هجڻ جي ڇڏوو.
1- دل پنهنجي ڪي دلبر سائين، ادا اوڏانهہ اڏ وو.
2- فذ ڪروني اذڪرڪم، يار سڄڻ ڪي سڏ وو.
3- پاڻ سڄاڻ تہ ساڳو آهين، ناهين ڪنهنجي هڏ وو.
4- ماڳ ميخانہ ڏي 'ميرل' سائين، خيال پنهنجي ڪي سڏ وو.

(قلمي بياض تان ورتل)
(روپ آسان)

هتئون هاج هجڻ جي ڇڏ ميان، اٿي لاحد ڏي عاشق لڏ ميان.
1- دل پنهنجيءَ ڪي دلبر سائين، اڏيا اوڏهن اڏ ميان.
2- سر سڄاڻ تہ ساڳو آهين، ناهين ڪنهن جي هڏ ميان.
3- فاذڪروني اذڪر ڪم ميان، يار سڄڻ ڪي سڏ ميان.
4- ماڳ ميخانہ جي 'ميرل' سائين، خيال پنهنجي ڪي ڳڏ ميان.
(پنّي 55- 2002ع) (بلوچ- 668- 1987ع)

(ڪافي)

ڪاهي سولي مٿي نئين چڙهجي، بلب بيخودي جہ پڙهجي.
فذ ڪروني اذڪر ڪم، راهہ وينيون پيو رڙجي.
ماڳ مئخانہ ڪون 'ميرل' سائين، مور نہ عاشق مڙجي.

(قلمي بياض تان ورتل)
(ڪافي روپ آسان)

ڪاهي سوريءَ جي مٿي چڙهجي، بلب بيخوديءَ جو پڙهجي.
فاذڪروني اذڪرڪم ميان، راتيو ڏينهان رڙجي.
محويت ڪان 'ميرل' سائين ۽ مور نہ عاشق مڙجي
(پنّي- 55 — 2002ع)

(ڪافي)

پهلوان پاڻ ڪون جدائي ڪرتون.
هڪڙو خيال الله جو ڌر تون
1- لا مظهر وٿ منه آئينو، تنهن م سرت صفائي ڪر تون.
2- موتوا واري موج ۾، پنهنجو سر فدائي ڪرتون.
3- اصلي سڃاڻي پنهنجو، پنهنجي هتون ادائي ڪر تون.
4- پاڻ ڪون وڃڻ آهہ پاڻ سڃاڻڻ، اهو راهہ هدائي ڪر تون.
5- ماڳ مئخانہ ڏي 'ميرل' ساءِ، پنهنجي سڪ سدائي ڪرتون.

(قلمي بياض)
(روپ تلنگ)

پهلون پاڻ ڪون جدائي ڪرتون، هڪڙو خيال الهہ جو ڌرتون.
1- لا مظهر وٿ منهن آئينو، پنهنجي ابتدائي ڪرتون.
2- موتوا واري موج م، پنهنجو سر فدائي ڪرتون.
3- اصلي سڃاڻي پنهنجو، پنهنجي هتون ادائي ڪرتون.
4- پاڻ ڪون وڃڻ آهي پاڻ سڃاڻڻ، اهو راهہ هدائي ڪرتون.
5- ماڳ ميخانہ جي 'ميرل' سائين، پنهنجي سڪ سدائي ڪرتون.
(پنّي- 73- 2002ع)

هن هيئينءَ ڪافيءَ ۾ هڪ ٻن جاين تي اختلاف آهي، جنهن جي ڪري سموري ڪافيءَ جي بجاءِ هڪ ٻہ سٽون ڏجن ٿيون:

(ڪافي)

تون تہ آهين مرغ هوائي.
هٿ ڪر پنهنجي بادشاهي.
1- تون تہ اڏري ڪر آشيانو، وٿ لاحد لامڪانو،
ڪر غيب م ٿئي گذرانو، اها رهت پنهنجي ڪرجائي.
2- پڃ تون تہ ڪپت جي دام ڪي، وٺ مو توا واري مام ڪي.
ڇڏ صبح توڙي شام ڪي، ڪر يڪي نور صفائي.
3- تون تہ خيال ڏي پنهنجو سارو، تون تہ ڪرميان
وجود وسارو،

پنهنجو اتي تون اڏ ئِي اتارو، اهو برهہ اتي تہ بقائي.
4- تون تہ ’ميرل‘ ٿي لاثاني، ساڳيو سِر آهين سبحاني،
حق انور نور نوراني، تو ۾ خيال آهي تہ خدائي.

(قلمي بياض)

هن ڪافيءَ جي پهرئين مصرع ۾ هيءَ تبديل ٿيل آهي. پهرئين مصرع جي اها سٽ پيش ڪجي ٿي، جنهن ۾ لفظن جو تفاوت صاف ظاهر آهي.

هيءَ ڪافي رُوپ بروو ۾ آهي:
1- پنهنجو غيب ۾ ڪر گذرانو.
ٻئي مصرع ۾ هيئن لکيو ويو آهي:
2- تون تہ پيچ قفس واري دام ڪي، وٺ موتوا واريءَ مام ڪي،
تون تہ چنڊ صبح واري شام ڪي، پس يڪي نور صفائي،
3- تون تہ خيال ڏي پنهنجو سارو، تون ڪر وجود سارو،
پنهنجو اتي تہ اڏ نيئي اوتارو، اهو بره اتي تہ بقائي.
4- ميرل ٿي لاثاني، ساڳيو سر آهين سبحاني،
حق انور نور نورائي، تو ۾ خيال آيو تہ خدائي.

(پٽي- 80- 2002ع)

هن ڪافيءَ جي مڙني مصرعن ۾ ڪنهن نہ ڪنهن لفظ/ حرف جي ڦيرڦار ٿيل آهي. ليڪن ٻنهي صورتن ۾ قلمبند ڪرڻ وارو هڪ ئي علامہ تارڪ آهي. منهنجي نظر ۾ ٻئي لکيتون درست آهن، ڇو تہ جيئن علامہ سائينءَ کي ڪافيون حاصل ٿيون آهن، تيئن ئي قلمبند ڪندو ويو آهي. اچو ڏسون تہ هن هينئين ڪافيءَ ۾ ڪيتري تبديل ٿيل آهي.

(ڪافي)

الله تنهنجي محبت ڪيو آهي وومستان مون کي.
الله تنهنجو درد ڪيو آهي وو ديوان مون کي.
1- سهڻا سائين تنهنجو آهي حسنَ حيرتہ
تنهن حسن حيرت ڪيو آهي حيران مون کي.
2- سهڻا سائين تنهنجو آهي وره وير اڳ،
تنهن وره وير اڳ ڪيو آهي حيران مون کي.

(قلمي بياض)

هن ڪافيءَ ۾ ڪل چار مصرع آهن. ڪافيءَ جي ٽل ۽ ٽئين مصرع ۾ فرق ڪيل آهي. جنهن ڪري ڪافيءَ جو ٽل پيش ڪجي ٿو:

(روپ پيروي)

سائين تنهنجي محبت ڪيو آ مستان مون کي.
سائين تنهنجو درد ڪيو آهي ديوان مونکي.

(پٽي- 70 — 2002ع)

مصرع جي قافيي ۾ پهرين علامہ تارڪ ”حيران“ لکيو آهي ۽ جڏهن هيءُ رسالو ترتيب ڏنائين ٿي تہ وري قافيو ’حيران‘ مان ڦري ’ويران‘ ڪري لکيو اٿس. قلمي بياض ۾ هيءُ بند ٽئين نمبر تي ڏنو اٿس، جڏهن تہ ڇپيل ڪتاب ۾ اهو مصرع ٻئي نمبر تي آهي.

(ڪافي)

هوڏنه هلي اسلام ڪون
ڪفر ۾ ڪاهي آياسي.
1- سچي ستگر بلت بتائي، انحد واري ڦوڪ سنائي،
اندر باهر هو هڪڙائي، جتيا تلڪ لڳاياسي.
2- دين منهب ڇڏياسي پوڙائي، ... ڪتاب سيئي لوڙهائي،
مٿي عرشن خيال اڏائي، پير پريت ۾ پاياسي.
3- رمز رنديءَ جو وَسي چارو، ناس ڪيو سي هي جڳتَ سارو،
اناالحق جو ماري نعرو، سولي سر چڙهاياسي.
4- جام پريم جو ساقي پلايو، ناس ڪيوسي ڪايا جو ڪايو،
الانساني سڀ نور سمايو، ’ميرل‘ ڪيل ڪلاياسي.

(قلمي بياض)

هيءَ مٿين ڪافي فيض درياهہ شاهہ جي ڪتاب ’قلندري خطاب‘ ۾ رُوپ آسا‘ ۾ درج ٿيل آهي. ٻين ڪافين وانگر هن ۾ ٿوري ڦير ڦار نظر ايندي هيءَ ڪافي ’قلندري خطاب‘ ۾ صفحي 56 تي لکيل آهي. ٿلهہ ۾ هن طرح آهي:

هوڏهون هلي اسلام ڪان، اسان ڪفر ۾ ڪاهي آياسي. ٿلهہ ۾ ’هوڏنه‘ کي ’هوڏهون‘ ڪري لکيو ويو آهي ۽ ’اسان ودِيڪ ڏنل آهي. ڪافيءَ جي پهرين بند ۾ ’انحد‘ جي جاءِ تي ’انهد‘ ۽ ’هو هڪڙائي‘ جي جاءِ تي ’هيڪ هيڪرائي‘ لکيل آهي. ٻئي بند ۾ ’مذهب‘ جي جاءِ تي ’مذاهب‘ ’قران‘ جي جاءِ تي ’قرآن‘، ’عرشن‘ جي جاءِ تي ’عرشين پنهنجا‘ ۽ ’پير پريت‘ جي بجاءِ ’پير پرت منجهہ‘ لکيو

آهي. ٽئين بند ۾ 'وتو' جي جاءِ تي 'ورتو'، 'جڳت' جي جاءِ تي 'جڳت' ۽ 'سولي' جي جاءِ تي 'سوريءَ' لکيو ويو آهي. چوٿين بند ۾ 'ناس' جي جاءِ تي 'ترڪ' لفظ لکيل آهي. هاڻي هلون ٿا اڳتي، تہ ڏسون تہ هن ڪافيءَ ۾ ڪيترو فرق ٿيل آهي.

(ڪافي)

ڪر ڪايا ڪون جدا جيئري پنهنجو جيءُ،
نڪري ديهي ڪان ٻاهر ٿي.
1- وينين دواري رمز رلاٽي، اٿي پنڌ پريم جو هيءُ.
2- سچي گروءَ جو سبد ماڻي، ماڻ لقا وارو اَن پئي وِي.
3- پاڻ پڇاڻج پانهنجو، آهين آديسي وليُ.
4- نريؤ ڀڳتي ڪرتون 'ميرل'، ڇڏي ڪام ڪروڌ جو رولوريُ

(قلمي بياض)

هاڻي ڏسجي تہ ڇپيل ڪتاب 'قلندري خطاب' ۾ هيءَ ڪافي ڪهڙي روپ ۾ ۽ ڪيتري تبديل ٿيل آهي. هيءَ ڪافي 'قلندري خطاب' ۾ صفحي 77 تي ۽ روپ بروو ۾ داخل ٿيل آهي. هن ۾ ٻہ ٿوري ٿوري تبديل ٿيل آهي. ڪافيءَ جي ٿلهہ ۾ 'پنهنجو' لفظ لکيل نہ آهي. قلمي بياض ۾ ڪافيءَ جو پهريون بند جي جاءِ تي، ٻيو بند. پهريون بند هن طرح آهي:

1- سچي گُروءَ جو سبد ماني، ماڻ بقا وارو ان پي ويءَ.
2- دسوين دئاري ۾ تاڙي لاتون، اٿي پنڌ پريم جو هيءُ.

هن ٻئي مصرع ۽ علامہ سائين جي قلمي بياض تان ورتل ڪافيءَ جو پهريون بند پاڻ ۾ گهڻو فرق رکن ٿا. ڪافيءَ جي ٽئين مصرع ۾ لفظن اڳتي پوئتي 'آ ديسي آنهہ وليءُ' ڪري لکيو ويو اهي. آخري بند ۾ 'ڇڏي ڏي' لکيل آهي.

علامہ نجفي سائينءَ جي قلمي بياض تان ورتل ڪافين ۽ فيض درياهہ شاهہ جي ڇپيل ڪتاب ۾ درج ٿيل ڪافين ۾ ڪجهہ نہ ڪجهہ فرق ظاهر آهي. هيٺ ايندڙ ڪافيءَ ۾، ٻين ڪافين جي ڀيٽ ۾ گهڻو تفاوت آهي. علامہ سائينءَ جي قلمي بياض ۾ چار مصرع آهن، جڏهن تہ ڇپيل صورت ۾ پنج بند آهن.

ليڪن جيڪي بند آهن، تن ۾ گهڻي ڦير ڦار نظر ايندي، تنهن ڪري هن ڪافيءَ جون ٻيئي صورتون ڏجن ٿيون.

(ڪافي)

عاشق ڪاڻ الله، روزشب جلندا ويا.
روزشب رڙندا ويا، سامي سوز ۾ سڙندا ويا.
1- شوق محبت چيريون ٻڌائون، ٻهڳڻ سان وجي لاٿون لٿائون،
ڪري همٿ هماءِ، نانگا اٿين نچندا ويا.
2- توڪل جي ترهي تي چڙهيا، ثابوتي جا سبق پڙهيا،
لاڪيون الا الله، پنڌ اهو پچندا ويا.
3- جوڳين پنهنجي جُوءِ سجاتي، دم انهي ۾ هليا هنگلاجي،
پورو ڪيون پساهہ، همٿ سان هلندا ويا.
4- سندرا سڪ جا ساهي ٻڌائون، جان جگر سان ونگي وڌائون،
اهڙا سندن ويساهہ، 'ميرل' سان ملندا ويا.

(قلمي بياض)

(روپ مانجهہ جوڳ)

ڪامل ڪاڻ الله، روزشب جلندا ويا.
رمز انهيءَ رلندا ويا.
1- جوڳين پنهنجي جُوءِ ۽ سجاتي، جوشنون پلٽي ڏٽڙون جهاتي
ٿيڙا ڪامل ڪيائون ڪاهہ، سچ صفائي ملندا ويا.
2- اناالحق جا ماري نعرا، اُلٽا ويڙا عرش اوپارا
لاڪري لا الله، همت سان هلندا ويا.
3- ترڪ ڪيائون هيءَ جسماني، ذات ٿيا وجي عين ذاتي
اصل چئي الا الله، پرت انهيءَ پلندا ويا.
4- قتل سندي ڪارڪيائون، سوريءَ تي وجي سر ڏنائون
ڪري صدقو ساهہ پساهہ، خوشيءَ مون ڪلندا ويا.
5- توڪل جي ترهي تي چڙهيا، ثابوتيءَ جا سبق پڙهيا
اهرا سندن ويساهہ، جو ميرل سان ملندا ويا.

(پني — 89 — 2002ع) (بلوچ — 673 — 1987ع)

(ڪافي)

(سورٺ)

ٿيو آ راضي مگنهار،
قتل هو يا روبرو.
1- بيجل ويهي تند برائي، لاڳ لاحد جي جنهن مون سان لائي
طلب وڃائي تار، وصل هو يا سو بسو.

2- طالب ويهي هنيون ترانو، برخيز منجهون ٿيو پرت پيمانو
نيه ڪيائين نروار، قبل هويا ڪوبڪو.
3- عاشق ويهي آواز جو ڪيڙو، نعرو اناالحق آغاز جو ٿيڙو
لاحد ڪياءِ للڪار، هڪل هويا هو بهو.
4- جام پريم جو ساقي پياريو، رب ارني جو 'ميرل' درسن پڪاريو
نور ٿيو انوار، طبل هويا جو بجو.

(قلمي بياض)

(ڪافي روپ سورٺ)

هن ڪافيءَ جي پهرئين بند ۾ 'طلب' جي جاءِ تي 'طالب' ڏنو ويو آهي. ٻئي مصرع ۾ 'پنهنجو' لفظ جو واڌارو ڪيل آهي ۽ 'قبل' جي جاءِ تي 'قرب' ڏنو ويو آهي. يعني قافيو مٽ آهي. ٽئين مصرع ۾ 'آواز ۽ آغاز' کان پوءِ 'جو' ڏنل آهي. اهڙيءَ ريت 'هڪل هويا' جي بجاءِ 'هڪل هوئي' درج ڪيو ويو آهي. ڪافيءَ جي چوٿين يعني آخري مصرع ۾ 'درسن' جي جاءِ تي 'درس' ۽ 'روشن' لفظ جو واڌارو ڪيل آهي، يعني 'روشن نور ٿيوانوار' ۽ 'طلب هوئي' ڏنو ويو آهي. 'طلب' ڏيڻ سان قافيو بدلجي وڃي ٿو ۽ معنيٰ ۾ گهڻو فرق بيهي ٿو. ڇاڪاڻ ته 'طبل' ۽ وري 'طلب' جو ته قافيا آهن، قتل، وصل، قبل، هڪل ۽ طبل. قرب ۽ طلب ڏيڻ سان ڪافيءَ جي قافيه پيمائي متاثر نظر اچي ٿي. هيءَ ڪافي 'قلندري خطاب' ۾ صفحي 64 تي درج ٿيل آهي. اهڙيءَ ريت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ به اها ڪافي 'سنڌي ڪافيون' جلد ٻئي جي صفحي 669 تي ڏني آهي. جنهن جي آخري مصرع ۾ 'درشن' لفظ جو واڌارو ڪيو ٿو ڏسجي. خير! ڪيئن به هجي، پر علامه تلرڪ کي جيئن ڪافي ملي آهي، تيئن ئي لکي ڇڏي اٿائين. ليڪن [illegible] ڪه به نظرثاني ۽ [illegible] جيڪڏهن قلمبند ڪيل ڪافين جي ٻنهي صورتن کي پاڻ ۾ پيش ها ته شايد هن مونجهاري کي ملهن ڏيڻو نه پوي ها.

ڪافي

آهيان مان ته حيات، بحر بقا آهي ماڳ منهنجو.

(قلمي نياض)

هيءَ ڪافي ڪتاب 'قلندري خطاب' ۾ صفحي چاهتر تي 'روپ بروو' ۾ داخل ڪيل آهي. هن ڪافيءَ جي جهڙجڪ ۽ بناوت ۾ ڪو فرق نظر نه ٿو اچي. سواءِ ٻن لفظن، يعني 'مان' جي جاءِ تي 'مون' آهي.

(روپ ڪلياڻ)

(ڪافي)

آهي او اڳهه يارو قلزم بيڪران.
ناهي ڪنڌي انهيءَ جي بحر آهي بي پايان.
1- ترڪ وجود ولايت واصل، نفي سان نسيان.
لا إله إلا الله هو الله، سبحاني مان اعظم شان.

(قلمي بياض)

هيءَ ڪافي روپ ڪلياڻ ۾ 'قلندري خطاب' ۾ صفحي 110 تي درج ٿيل آهي. هن جو هيءُ ٿلهه لکيو ويو آهي:

آهي او اڳهه يارو هي قلزم بي ڪران،
ناهي ڪنڌي ڪا بحر انهيءَ جي پهري آيو بي بيان.
ناهي نهايت ماڳ انهيءَ جي بحر آهي بي پايان.
1- ترڪ وجود ولايت واصل، نفيءَ سان نسيان،
لا الله الا الله الاهو، سبحاني ما اعظم شان.

علامه تلرڪ هن ڪافيءَ جي آخري سٽ ۾ 'بغير نور ازلي 'ميرل' مدامي ميخان' لکيو آهي. ليڪن ڇپيل منڪور ڪتاب ۾ 'بغير' جي جاءِ تي 'بگير' آهي.

(فارسي)

(ڪافي)

هن ڪافيءَ جا چار مصرع آهن، جڏهن ته منڪور ڪتاب ۾ ستن مصرعن تي مشتمل آهي.

جنهن ڪري ٻيئي صورتون هيٺ ڏجن ٿيون

صنم مستم ڪه هربهخود، جمال الله بود استم
1- صنم مرغم بغرازلي، ڪمال الله بود استم،
2- صنم مهروئي ميخانه، خيال الله بود استم.
3- صنم منصور نعرو حق، وصال الله بود استم.
4- صنم 'ميرل' ڪه در مولا، بقال الله بود استم.

(قلمي بياض)

(ڪافي روپ هنس)

صنم مستم ڪہ دربيخود جمال الله بود ستم.
1- صنم مرغم بحرازلي، ڪمال الله بودستم.
2-صنم منور انور مطهر، خيال الله بودستم.
3- صنم درواديئي ايمن، خصال الله بود ستم
4- صنم منصور نعرو حق، جلال الله بودستم.
5- صنم محرم بميخانہ، وصال الله بودستم.
6-صنم بيرنگ بحرباقي، مثال الله بود ستم.
7- صنم 'ميرل' ڪہ درموليٰ، مقال الله بودستم.
(پنّي — 101- 2002ع)

هڪ اهڙي ڪافي آهي، جيڪا فيض درياهہ ميرل جي ڪتاب 'قلندري خطاب' ۾ نہ آهي. ٿي سگهي ٿو تہ اها ڪافي علامہ تارڪ کي فيض محمد شاهہ جو ڪلام جمع ڪرڻ وقت نہ ملي هجي. پر اها هڪ ڪافي نہ آهي. البت ڊاڪٽر بلوچ جي چوڻ/ لکڻ مطابق فيض محمد شاهہ ميرل جون ٻہ سؤ ڪافيون نظر مان گذريون. اهو نہ لکيو اٿس تہ 'اهي ڪافيون هِن ڪٿي ۽ ڪنهن وٽ يا ڪڏهن ڏٺيون ۽ ڪنهن جون جمع ڪيل هيون. هيءَ ڪافي 'روپ آسا' ۾ آهي.
(روپ آسا)

اسين رند رهبر مست آهيون.
بيشڪ بيخود ڪمر بست آهيون.
1- مرغ يگانا آهيون شاهي، بيرنگ اسان جي آهي بادشاهي،
سِرُ سِري آهيون نورالاهي، جنبي جام جلالت جست آهيون.
2- علم الاهي ٿا فرمايون، هاج هجڻ جي ٿا ڪل وڄايون.
ڳيت انا الحق ٿا ڳايون، طالب تونهين توسان ٿُست آهيون
3- رهبر آهيون راز ازلي، واحد وحدت ۾ آهيون وصلي،
ذات مقدس آهيون اصلي، خالص خيال خدائي خُست آهيون.
4- سبحاني ما اعظم شاني، الانساني سِرُ سبحاني،
فاذڪروني نام نيشاني، حاضر حال همت هست آهيون.
5- انا الحق آهہ وصال منهنجو، انت الحق آهہ احوال منهنجو
ثِبت الحق آهہ وصال منهنجو، هُو الحق سان چُست آهيون.
6- عشق اسان جي آهہ امامت، نور ازلي آهہ ولايت،
"ميرل" سان آهہ ماڳ مداهت، عين صوفي صاف صفت آهيون.
(بلوچ 665- 1987ع)

مطلب تہ علامہ تارڪ جو سهيڙيل هيءُ ڪتاب (رسالو داتا شاهہ فيض درياهہ) صوفيانا، عارفانا عاشقانا ۽ ناصحانا شاعريءَ جي باب ۾ تصوف جي خيال کان ڳوڙهي معنيٰ رکي ٿو. اهو جس آهي، عبدالغني اياز پنّيءَ کي،*جنهن هن ڪتاب کي نئين سِر سودي ۽ سنواري ۽ ترتيب ڏيئي اشاعت هيٺ آڻي پڌرو ڪيو آهي. جيڪو اڏوهيءَ جي ڪاچ ٿيڻ کان محفوظ ٿي ويو آهي. صوفيانا ۽ اهڙي شاعريءَ کي پسند ڪندڙ ۽ اهڙي شاعريءَ سان منسلڪ حضرات هن مان گهڻو ئي محظوظ ٿيندا رهندا. ان کان علاوه سنڌي علم و ادب جي ميدان ۾ هڪ قسم جو واڌارو ٿيو آهي. البت ايترو چئي سگهجي ٿو تہ هن ڪتاب جو مطالعو علم وادب جي شائقين، پڙهندڙن ۽ صوفي مت رکندڙن جي لاءِ نهايت مفيد ۽ ڪارآمد ثابت ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن علامہ محمد هدايت علي نجفي تارڪُ، فيض درياہ شاهہ ميرل جو ڪلام نہ سهيڙي ۽ نہ ميڙا چوندي ڪري ها تہ شايد اسان هن ذخيري جي دستياب ٿيڻ جي ڪا بہ اميد ۽ توقع نہ رکون ها. اهڙيءَ طرح ههڙي بي بها ۽ ناياب ڪلام ۽ وڏيءَ وٽ کان محروم رهجي وڃون ها.

مددي ڪتاب

1- بلوچ، نبي بخش ڊاڪٽر سنڌي ڪافيون/ جلد ٻيو، سنڌي ادبي بورڊ جام شورو، (1987ع)
2- پنّي، عبدالغني اياز قلندري خطاب/ داتا فيض درياهہ جو ڪلام، سپنا ڪتاب گهر لکيدر شڪارپور، (2002ع).
3- علامہ هدايت علي نجفي تارڪ جو قلمي بياض.

نور احمد جنجهي

”سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا“ ۽ اشتياق انصاري جي تحقيق

سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا جهڙي املهه ڪتاب تي ويچار ڪرڻ لاءِ سڀ کان پهرين ضروري آهي تہ تاريخ، سنڌ جي تاريخ ۽ اشتياق انصاريءَ جي تحقيق تي نظر وڌي وڃي، تہ جيئن جيئن ڪتاب جي اپياس جو حق ادا ٿي سگهي.

تاريخ، جنهن کي تواريخ، اتهاس يا هسٽري سڏيو وڃي ٿو انهيءَ لفظ جو مطلب سڀني زبانن ۾ لڳ ڀڳ هڪجهڙو آهي، جنهن جو مطلب آهي ماضي جي واقعات جو تٽ يا تاريخ وار احوال، مختلف واقعن ۽ وقوعن جو پاڻ ۾ ڳانڍاپو ۽ سبب، تاريخ هڪ اهڙو فن آهي جنهن وسيلي قومن جي مزاج، طاقت، وهمن، گمانن، سخاوتن، ويڙهاند، رسڻ پرچڻ، زير ڪرڻ ۽ زبر ٿيڻ جي منظر ڪشي ڪئي ويندي آهي. ائين بہ چئي سگهجي ٿو تہ تاريخ قومن کي ماضيءَ جي تصوير ڏيکاري، مستقبل بابت جاڳوڙڻ جو ڏڳ ڏيکاريندڙ علم آهي. تاريخ لاءِ اهو عام تاثر آهي تہ اها بادشاهن جي احوال تي آڌارڪ هوندي آهي ۽ تاريخ صرف بادشاهن ۽ وڏن ماڻهن جي ٿئي ٿي. انهيءَ مان نظر اچي ٿو تہ تاريخ جي تصور جي ڪيئن نوڙ مروڙ ڪئي وئي آهي، ڇاڪاڻ تہ اهو تاريخ جو صرف هڪ پاسو آهي جڏهن تہ باقي اڻ ڇهيل حصو وڏو آهي جنهن تي ڪم ڪرڻ جي اشد ضرورت آهي يعني اهڙي طبقي جي بہ ڪا تاريخ ٿيندي آهي. تاريخ، سياست جو بنياد آهي ۽ سياست معاشري جو وڏي ۾ وڏو ادارو آهي جيڪو باقي ادارن تي حاوي آهي ۽ سمورا ادارا ان جي پيروي ڪن ٿا. تاريخ جو شعور قومن جي زندگيءَ ۾ رنگ ڀري، روح وجهي ٿو. تاريخ جو شعور مُرده قومن کي زنده بڻائي ڇڏي ٿو ۽ بيمار قومون چڱيون ڀليون ٿي پونديون آهن.

تاريخ ڪڏهن ڪڏهن پنهنجو پاڻ کي ورجائيندي آهي، پر اها هميشہ اڳتي وڌندي رهندي آهي ڇاڪاڻ تہ تاريخ وقت جي اجهل ۽ اڙٻنگ ڪُميت تي سوار ٿي ڪونتل ڪُڏائيندي رهندي آهي، جنهن ۾ فل اسٽاپ جو ڪو تصور ئي ناهي. تنهنڪري شاهه سائين جي هيءَ

هدايت دل سان هنڊائڻي پوندي:

ٽڪيئي ٽر ٽيل، ڇڙهه ڇڪيئي چوٽيين، هلندي
هوت پنهون ڏي، پئو مڙئي پيل،
اٿي رائو ريل، وينن تان واري وري.

تنهنڪري هر قوم کي تاريخ جو شعور رکڻو پوندو، نہ تہ واري وري ويندي ۽ اها قوم پنهنجو وجود بہ برقرار نہ رکي سگهندي.

سنڌ جي تاريخ جا ماخذ ۽ مسئلا:

سنڌ جي تاريخ جي شروعات چچ نامي جهڙن ڪتابن کان سمجهي ويندي آهي. عرب سياحن جا سفرناما ۽ سڪندر مقدونيءَ سان گڏ آيل لکارين جي لکتن جو احوال بہ سنڌ جي تاريخ بابت ابتدائي مواد مهيا ڪن ٿا يا وري ميرن جي دربار ۾ ڊاڪٽرن جي روپ ۾ آيل گورن جاسوسن جون رپورٽون ۽ ڊائريون بہ تاريخي حوالي طور ڳڻيون وينديون آهن. ان کان سواءِ مختلف دڙن ۽ ڀڙن جي کوٽائيءَ جا ٺڪرانا ۽ ڦوٽوڙا بہ وڏي تاريخي شاهدي آهن. انهن سڀني ڏين جي اوک ڊوک ۽ ڦلهور ڪجي ٿي تہ سنڌ جي سون ورني اتهاس جا ڪيئي گمنام گوشا نروار ٿين ٿا تہ گنڊگڏ ڪيئي ڪڙيون هڪٻئي سان ملنديل نظر ٿيون اچن جيتوڻيڪ اسان جي تاريخدانن انهن ڪڙين کي

لوهارن وانگر لپيٽي ملائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي جنهن ۾ ڪجهه شيون ڪنهن منطق کان سواءِ دل جي دوڙ سان ڪيل لڳن ٿيون.

جيئن چچ نامو اصل ۾ فتح نامو آهي ۽ فتحناما لکندڙ مفتوحن جو احوال مناسب لفظن ۾ بيان نہ ڪندا آهن. جاسوس صرف اهو احوال لکندا آهن جنهن لاءِ کين ذميواري مليل هوندي آهي. سياحن ۾ مان هرهڪ جي پنهنجي پهچ ۽ پنهنجو مزاج ۽ مشاهدو آهي. اڪثر سياحن من گهڙت ۽ ٻُڌل يا ٻُڌايل قصن ڪهاڻين تي بہ ڀاڙيو آهي. هيون سانگ، فاهين جي سفرنامن کان وٺي ابن بطوطا جي لکيل احوال تائين. ابن حوقل ۽ ادريسيءَ کان وٺي موجوده دور جي سياحن تائين جن جي لکت سندن سفر جي رفتار کان تيز آهي، نگرانن ۽ ڦورڙن جي ڪوتائيءَ بہ انگريزن ڪئي ۽ موهن جي دڙي جي تهذيب کي نظاري نروار ڪرڻ وارا بہ اهي آهن. تنهن کان پوءِ تہ نادر ۽ تاريخي شيون مختلف تاريخي ماڳن تان چوري ٿيون آهن ۽ ان ڪُڌي ڪم ۾ پين قرين سان گڏ اهي ڌريون ۽ ڪاتا بہ شامل آهن جيڪي انهيءَ املهہ ورثي جي رکواليءَ جا پاسبان ۽ ذميوار آهن

انهن سڀني ڳالهين جي پيش نظر، چئي سگهجي ٿو تہ سنڌ جي تاريخ جو سُٽ ايجا ڪافي مُنجهيل آهي ۽ ايندڙ وقت جي مؤرخن کي اهو سلجهائڻو آهي جيئن حيدرآباد کي سيئي نيرون ڪوٽ چون ٿا پر ڪوبہ اها شيءِ پيرو ڪڍي نٿو ٻڌائي تہ اهو نيرون ڪوٽ مان حيدرآباد ڪيئن ٿيو آهي؟ ديبل بندر متعلق تمام گهڻا نقشا آيا آهن جن ۾ عربن پاران ڏنل نقشا بہ غلط آهن ۽ ايجا تائين ديبل بابت ڪا واضح صلاح نہ جُڙي آهي ۽ ڪي مؤرخ ان کي ٺٽو بہ لکن ٿا تہ ڪي ڀنڀور ڪي ان جو سنسڪرتي ڏلتوہ ديول ڄاڻائيندي ديو + آليہ يعني ديون جو آستانو سگهن ٿا پر ڪنهن جو بہ اندازو آهي بہ آهي تہ بندرگاهون ۽ وسندڙ هند ديون جا نہ پر انسانن جا آستانا هوندا آهن ۽ ديبل عربن کان مُليل لفظ آهي جنهن جو سنڌي اُچار "ڏيبل" ٿيندو ۽ هن وقت جي سنڌ نار جي ڇيڙي تي ڏکڻ اوڀر ۾ ڏيبلي جو شهر آباد آهي. تحقيق ڪليل هئڻ گهرجي جي لڪير جي فقيري، صحيح نتيجا نہ ڏيندي.

اسان وٽ رواج ٿي ويو آهي تہ صفحن جا صفحا ۽ پيراگرافن پراين ڪتابن تان حوالي طور اُتاري نتيجن کي نروار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي. نتيجي طور ڪا راءِ جُڙي نہ جُڙي، ڪتاب جي ضخامت ضرور جُڙي ويندي آهي. اروڙ شهر سان بہ ساڳي حالت آهي اروڙ ۽ روهڙيءَ جي پاڻ ۾ ڪنهن رشتي يا ڳانڍاپي کي ڳولڻ بجاءِ ڪڏهن ان کي راوڙ ڪڏهن الرور ڪڏهن الور لکيو ويو آهي. ساڳي صورتحال هيروز جي حقيقتن کي بيان ڪرڻ دوران نظر اچي ٿي، طرفداري ڪندي ڪنهن حقيقت صرف اهو لکيو وڃي تہ راءِ سهاسي جي وفات کان پوءِ سندس وزير چچ گادي نشين ٿيو ۽ اهو وساري ڇڏجي تہ سيلائچ جي پُٽ چچ، راءِ سهاسي جي گهرواري راڻي سونهن ديوي المعروف سُهند سان Extramarital تعلقات قائم ڪيا ۽ ان وسيلي هن اقتدار تي ديرو دمايو جيڪو قبضو هو، ٻيو ڪجهہ نہ.... اهڙي طرح تاريخ ۾ سوين سوال آهن جيڪي يا تہ اڻ واضح ثابتين جي ڪري نروار ٿي نہ سگهيا آهن يا اسان جي محترم ليکارين جي تلوار کان تکي قلم جو شڪار ٿي ڪنهن غلط رخ ۾ هليا ويا آهن ۽ ائين ڪيئي نتيجا اهڙين تاريخي طور نروار ڪيل من گهڙت مفروضن تي بہ ٻڌايا ويا آهن. تنهنڪري ضرورت آهي تہ تاريخ، جديد سائنسي انداز سان ايمانداراڻي نموني نئين سر لکندي جيئن، جيئن اها آهي تيئن تيئن نروار ڪئي وڃي، بجاءِ ان جي تہ جيئن اسين چاهيون ٿا، ائين تاريخ لکون. اهڙي لکت تاريخ نہ پر تاريخ کي تاراج ڪرڻ برابر هوندي آهي.

اشتياق انصاريءَ جو تحقيقي ڪم ۽ ڪُتاب 'سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا':

اشتياق انصاري انتهائي جاکوڙي اديب ۽ مُهر جو محقق آهي، جنهن سنڌ جي تاريخ تي نيارو ڪم ڪيو آهي. انتهائي املهہ 9 ڪتاب آڇيا آهن، جن جي اهميت متعلق جوڳي صاحب جي هيءَ راءِ تمام اهم آهي:

"سنڌي پڻ هڪ قوم جي حيثيت سان پنهنجي دفاع جا جتن، هر زماني ۾ ڪندا پئي آيا آهن، جنهن جي شاهدي اشتياق انصاريءَ جا هي بہ ڪتاب سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا ڏين ٿا."

انهن تحقيقي ڪتابن ۾ هن روايتي تحقيقي

انداز يعني ڪتابن تان ٽڪرن جا ٽڪرا اُتاري لکي ضخيم ڪتاب ٺاهڻ بجاءِ پنٺن ۽ پربتن، پٽن، ٽرن ۽ ٻرن کي جهاڳيو ۽ جنهجوڙيو آهي. جتي ٻه هو ويو آهي ان ماڳ جون ماپون وٺڻ سان گڏوگڏ تصويري تاريخ ٻه ڏني اٿس. تصويري تاريخ جي تمام وڏي اهميت آهي چو تہ تصويرن وسيلي وقت سان پيدا ٿيل تبديلين جو پيرو کڻي سگهجي ٿو. اشتياق انصاريءَ جي سموري تحقيقي جاکوڙ کي پڙهڻ جو ثواب ۽ شرف اسان کي ٻه حاصل آهي، محقق هر هڪ ڪتاب ۾ ڪوشش ڪئي آهي تہ انهي موضوع بابت وڌ کان وڌ معلومات پيش ڪندي، پنهنجي ڪا راءِ جوڙي. معلومات جي اهڙي ڀنڊار جو مثال سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا ٻه ڀاڱا ۽ گورک جي گسن گاهن گهرن ۽ ماڻهن بابت ڪتاب "گورک" چٽو ثبوت آهي. گورک ايترو تہ بهترين تحقيقي مواد آڇي ٿو جو مون ان کي انگريزي زبان ۾ اُلٿو ڪيو آهي. جيئن اهي محقق ۽ علم جا پارکو ٻه ان املهہ وٿ تائين پهچي سگهن جن جي پهچ سنڌي زبان تائين نہ آهي. اهڙي طرح اوڏن تي سندس ڪيل تحقيق "اوڏ مٽيءَ جا ڪوڏ" جو Style پنهنجو مٽ پاڻ آهي. ائين سندس ٻيا ڪتاب "ووڙيم سڀ وٿاڻ" "خيما ڪاهوڙين"، "انيس انصاري"، "ڌرتي ماتا" ٻه معلومات جو ڀنڊار ۽ شاندار سرمايو آهن. انهن خوبين سان گڏوگڏ اشتياق، تحقيق ڪندي پنهنجي تحقيق ۾ انيڪ ۽ اڻ ڳڻيا نوان حوالا پڻ ڄاڻائي ٿو ۽ جڏهن انهن تي نظر ڦيرائجي ٿي تہ اشتياق جي هنن تحقيقي ڪتابن خصوصاً "ڪوٽ ۽ قلعا" ۽ "گورک" بابت انهن ڪتابن جي ضخامت جيترا ڪتاب لکي سگهن ٿا ۽ لکڻ گهرجن. جيئن سنڌ جو پڙهندڙ ڄاڻ جي اهڙي خزاني مان لاڀ پرائي سگهي. ڪيس خبر پوي تہ ڪوٽليا چاڻڪيا ڪير هو ۽ ان اشوڪ ۽ ٻين جي بادشاهن کي ڪيئن متاثر ڪيو. آرڪمديز ڪهڙا نہ شاندار اصول بيان ڪندي ماڻهن کي جيڪا واٽ ڏيکاري هئي. تنهن ڪيئن اڄ جي جديد بحري Transportation کي ناممڪن مان ممڪن جو روپ ڏنو. هنيبال ڪير هو؟ 215 ق.م ۾ سيراڪوس جي حملي ۾ ڪتب آندل سمبوڪي جهاز ڪهڙا هوندا هئا؟ تنهنڪري چئي سگهجي ٿو تہ اشتياق انصاري جنهن پاتار مان ڀيهي معلومات جي موتين جي ميڙا چوندي ڪندي، سنڌ کي جيڪي املهہ موتي آڇيا آهن، تن جي جيتري اوک ٻوک ڪبي اوتري انهن جي روشني وڌندي ۽ نت نيون راهون روشن ٿي پونديون.

سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا (جلد ٻيو):

سنڌ جي 17 ڪوٽن ۽ قلعن جو احوال پيش ڪري ٿو. محقق قلعن جي ڪچ ماپ ڪندي انهن جي Design بابت اسڪيچ ڏنا آهن ۽ انهن ارڙهن ڪوٽن ۾ مشهور ڪوٽن سان گڏوگڏ اهي گمنام ڪوٽ ۾ شامل آهن جن نالو ٻه اسان مان ڪيترن ٿوريون دفعو ٻڌو يا پڙهيو هجي. هڪ شيءِ جڏهن هن ريت اپٽار سان سامهون اچي ٿي تہ پوءِ ان بابت وڌيڪ تحقيق لاءِ انيڪ دروازا کلي ٿا پون. اشتياق انصاري ڪوٽ ۽ قلعا جي ٻهرئين جلد ۾ 19 ڪوٽن جو احوال ڏنو آهي، ان ۾ ساڳي محنت ۽ جاکوڙ سان موضوع تي قلم کنيو آهي پر هي ٻيو جلد ڪوٽ تي ڪوٽ اهي جنهن ۾ ڪوٽن ۽ قلعن کي سمجهڻ لاءِ انهن جي پس منظر کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندي سنڌ جي تاريخ جي معلومات پيش ڪئي ويئي آهي. تنهنڪري بقول محمد ابراهيم جويي صاحب جي، هيءُ ڪتاب سرس ۽سوايو آهي. هن ڪتاب جي پيشڪش جو اندازو ٻه بهترين آهي ۽ ڪوشش ڪندي محقق هر قلعي جي بيهڪ جي GIS ٻه ڏني آهي جيئن ان جي ٺُهند جي تعين ڪري سگهجي ڇاڪاڻ تہ هيءَ تاريخي نشان آهستي آهستي ميساريا وڃن پيا ۽ ڪنهن وقت شايد ائين ڪتابن ۾ پڙهيا وڃن جيئن اڄ تعليمي نصاب ۾ Dinosaurs جو احوال پڙهايو وڃي ٿو.

جس لائق ۽ واکاڻ جي مستحق سنڌيڪا اڪيڊمي جنهن هيءُ علمي پورهيو پڙهندڙن تائين آندو. سنڌيڪا اڪيڊميءَ جي روح روان نور احمد ميمڻ کي انهي خدمت لاءِ جس ڏيڻ گهرجي جنهن جون سنڌي ڪتابن جي معياري ڇپائي لاءِ ڪوششون ڪنهن کان ٻه ڳجهيون ناهن.

ڄاڻ جي هن هيرن کاڻ کي ذري پُرزي پڙهڻ کان پوءِ آءٌ گذارش ڪندس تہ هن قسم جا ڪتاب تاريخ جا اساسي ڪتاب آهن ۽ اهڙن بنيادي ڪتابن ۾:

* تاريخي نالا ڄاڻائيندي اسان جا اڪثر محقق هڪ غلطي ڪن ٿا ۽ اها غلطي ڪين ورثي طور انگريزن جي لکيل تحريرن وسيلي ملي آهي ۽

انگريزن جي تحقيق جا ماخذ سنسڪرت ۽ ڏيهي ٻوليون جون لکتون آهن جن ۾ اسمن جو آخري صوتيو متحرڪ هوندو آهي ۽ انگريزن ان کي رسم الخط ۾ متحرڪ رکڻ لاءِ a جو واڌارو ڪيو آهي ۽ رام کي Rama ۽ اشوڪ کي Ashoka اسان جي فاضل ليکڪن وري ترجمو ڪندي اُها حرڪت a جي آواز سان برقرار رکي آهي، جيڪا درست نہ آهي جيئن:

اشوڪ کي اشوڪا، مڳڌا، گپت کي گپتا، راڻي ڪونيي کي راڻا ڪُمبا، رامائڻ کي رامايڻا، مهاڀارت کي مهاڀارتا، ارٿ شلستر کي ارٿ شاسترا.

ان جو نتيجو اهو ٿو نڪري جو پوءِ اهي لفظ مروج ٿي لکتي سلسلي جو حصو بڻجي وڃن ٿا.

• ڪوٽ ۽ قلعي ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ ڇا صرف لفظن جو فرق آهي يا ڪو فني ۽ بناوتي فرق بہ آهي؟

• ڪوٽن جا قسم بيان ڪندي لفظ درگ ڪم آندو ويو آهي سڄي برصغير ۾ ڪنهن بہ قلعي يا ڪوٽ تي اهو لفظ نالي جي اڳياڙيءَ يا پڇاڙيءَ طور مستعمل آهي يا نہ؟ .

• ٽالپرن جا قلعا صرف رهائشي قلعا نہ آهن ۽ انهن جي بيهڪ ۽ بناوت مان ظاهر آهي تہ انهي جو پهريون مقصد دفاع آهي. ٽر جا سمورا ڪوٽ ۽ قلعا اهڙيءَ ترتيب ۾ آهن جو ٽر جي ٻنهي طرفن يعني ڏاکڻي حصي ۽ اترئين حصي جي نظرداري ۽ دفاع ڪري سگهجي ٿو. اهڙيءَ طرح اڄڙي ٽر جي قلعي کي انگريزن پاران جبرالٽر سڏڻ بہ ڇتو اُهڃاڻ آهي تہ ميرن جي قلعن جي پهرين ترجيح دفاع آهي.

• لفظ ٻنيور جي معنيٰ ”ٻاڙهو“ لکي ويئي آهي جيڪا تحقيق طلب آهي.

• دفاعي ڪوٽن ۽ رهائشي ڪوٽن ۾ جيڪو فرق نظر اچي ٿو، اهو انهن جي بناوت، برجن ۽ مارن مان آهي. خاص طور دروازي جي بناوت، دفاعي ڪوٽ جو دروازو ڏيڍي وانگر ناهيل آهي جيئن سنئو نظر نہ اچي ۽ دشمن اندر داخل. ٿيڻ لڳو تہ بہ ان تي حملو ڪري سگهجي.

• ڪوشش ڪري ڏند ڪٿائي ڳالهين کي تاريخي تحقيق کان ڇنڊي ڇاڻي ڌار ڪرڻ گهرجي ۽ جديد سائنسي دور ۾ ”گلان مان گل ٿيو“ ۽ ”ڇيڇ سيد هٿ ۾“ جهڙين ڳالهين جي ڪا اهميت ناهي.

• موزيڪانس لفظ مقدوني ليکڪن ڪم آندو آهي ۽ انهن ليکڪن پاران ڪتب آندل لفظن کي يوناني زبان جي پس منظر ۾ جاچيندي، سنڌي نالن جو پيرو کنيو وڃي جيئن تحقيقي لکتن ۾ نالا درست صورت ۾ نروار ٿي سگهن.

• اڳهر ڪوٽ ۽ اڳهاماٿو بہ الڳ لفظ آهن اڳهر ڪوٽ خاص عمارت جو نالو جڏهن تہ اڳهاماٿو سمورو علائقو آهي جيڪو اڳهر جي بادشاهي هيٺ هو.

• سيڻي ڪوٽن جي آسپاس ڪان پوءِ معلوم ٿئي ٿو تہ راڻيءَ جو ڪوٽ يا المعروف رني ڪوٽ سيڻي کان نيارو آهي جيڪو سنڌ جي ديوار چين آهي ۽ هن ڪوٽ تي وڌيڪ تقابلي اڀياس جي ضرورت آهي ۽ اسان کي اميد آهي تہ اسان جا فاضل محقق جيئن بدر ابڙو آهي، اشتياق انصاريءَ آهي يا سيد حاڪم علي شاهہ آهي هن ڪم کي اڳتي وڌائيندا، جيتوڻيڪ سندن ان بابت ڪيل ڪم پڻ تحسين لائق آهي.

• ٽر جي قلعن بابت وڌيڪ تفصيل سان ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي.

• ڇپائيءَ جي غلطين تي ڌيان ڏنو وڃي.

آخر ۾ آءٌ ٿورائتو آهيان اشتياق انصاريءَ جو، جنهن ههڙو سٺو ڪتاب لکيو ۽ سنڌيڪا ان کي ڇپرايو. هي ڪوٽ ۽ قلعا جيڪي تاريخي اُهڃاڻ آهن پر اهي صرف حاڪم فردن يا قومن جي تاريخ جو اُهڃاڻ آهن سي ياد ٿا ڏيارين تہ حاڪم سدائين عوام کان الڳ مخلوق ٿي رهيا آهن ۽ سندن قلعبندي ۽ Isolation جديد وقت ۾ بہ جاري آهي ۽ غريبن ۽ محڪومن لاءِ سندن ڪوٽن ۽ قلعن تائين اڄ بہ پهچ نامڪن يا مشڪل آهي پر قلعبندي جو اهو اهڃاڻ ٻڌائي ٿو تہ محڪوم بہ ڪڏهن بدلجي حاڪم ٿي پوندا آهن ۽ ڌرتيءَ جا ڌڻي ڌرتيءَ جي رکوالي ڪندا آهن تہ پوءِ ڏاڍا حاڪم اجگر قلعن جي باوجود پنهنجو وجود باقي رکي نہ سگهندا آهن. سڪندر مقدوني بہ هتي آيو پر اڄ سندس يونيرن مان ڪنهن کي بہ پتو ناهي تہ اسين سڪندر جو اولاد آهيون، جڏهن تہ سيوهڻ اڄ بہ اُتي موجود آهي ۽ اها ڳالهہ اسان کي وڌيڪ همٿائي ٿي تہ پنهنجي ڌرتيءَ سان ۽ وطن سان پيار ڪريون ۽ قدرت جي انهي تبديليءَ جي قانون ۾ ويساهہ رکون.

◙

سعيد سومرو

گل ـ پتين جو ڪفن

(غزل جي انوکي شاعر غلام نبي گل جي شاعريءَ جو اڀياس)

غلام نبي گل، سنڌي غزليہ ڪاڪ جو بلند، نمايان ۽ اهم ذات ڏٺي، غزل جهڙي سعيد روايتي ۽ سخت فني سٺاءَ ۾، پنهنجي ڪُل حيات جي تمام روين کي، جنهن سهنج ۽ سادگيءَ سان پروئي پيو ، اِهو فن ۽ سياءَ بنهہ گهٽ ڪلاڪارن جي قسمت ۾ آيو آهي. هُو اُنهن آگرين تي ڳڻڻ جيترن خوش نصيب ليکارين مان هڪ آهي، جن جيترو لکيو، اهو سندن حياتيءَ ۾ ئي ڪتابي گلدستن جي صورت ورتي، سندن اکين ۽ سندن چاهيندڙ پڙهندڙ حلقن جي دلين تائين پهتو.

پاڻ جيترو تڪڙو لکيو اٿس، ايترو تڪڙو ڇپ شايع ٿيو آهہ پر ايترو ئي تڪڙو سندس فن ۽ فڪر جي اونچائيءَ نيچائيءَ جو گهڻ رخي، جديد تنقيدي انداز سان جائزو نہ ورتو ويو آهي. سندس شاعريءَ، ڪهاڻيءَ، ناول نويسيءَ بابت نئين دؤر جي نون رُخن ۽ زاوين مطابق پرک ڪري، سندس ادبي قد و ڪاٺ جو درست تعين ڪرڻ بدران، حاضر دؤر جو ڏجٽو نقاد الائي ڇو لنوائي، ماٺ ڪري وينو آهي!؟ جڏهن تہ سندس شاعريءَ ۽ فن جي نوس سائنسي طريقن مطابق ڀرپور اڀياسي پرک اڳيان اچڻ گهرجي. جيڪڏهن غلام نبي گل جي شاعري نوس تنقيدي اصولن سان نٿي نهڪي اچي تہ اُها رد ٿيڻ گهرجي ۽ جي اُها جديد رُخن کي اجان بہ نوان نڪار ۽ رنگ اربي رهي آهي تہ اُن کي ’مجتا‘ ڏيڻ ۾ ڪنجوسي ڪرڻ، ڪهڙي سبب ...!!؟ سچائي ۽ مجتا جو فقدان تہ اڳي بہ هو، پر هاڻوڪي وقت ۾ مهانگائيءَ وانگر اهو بہ روز بہ روز وڌندو ئو وڃي!

پوءِ بہ اسان جي هر نقاد کي ’مون ورت‘ (چُپ جو روزو) ختم ڪرڻ گهرجي. اڄ جي جديد سنڌي ادب کي الهداد بوهيو/تنوير عباسيءَ جهڙن ڪاهوڙي روح رکندڙ جاڻوئن جي سرس ضرورت آهي، جيڪي غلام نبي گل جهڙن گوهرن جي مڪمل قد شناسي ڪري سگهن.

سندس شاعريءَ جو پهريون مجموعو ’رات باقي آ‘ (جنوري 1990ع) ۾ شايع ٿيو هو، جنهن ۾ سندس 84 غزل هئا. ان کان پوءِ هُو لاڳيتو لکندو ۽ ڇپجندو آيو آهي ۽ هن قلم جي مس کي سُڪڻ نہ ڏنو آهي، جنهن جا گواهہ سندس شاعريءَ، ڪهاڻي ۽ ناول تي مشتمل 17 ڪتاب آهن. جن ۾ شاعريءَ جا خاص ڪري غزلن جا ڪتاب 8 آهن .

’ڪڏهن من ماڪوڙي، ڪڏهن ڪيهر شينهن‘ وانگر ڪڏهن ڪهڙو تہ ڪڏهن ڪهڙو غزل جو ڪبوتر سندس ذهن ـ اُڀ مان اڏري، ڪمري ۾ پيل اڇي ڪاغذ جي سيني تي لٿو. ماءُ کي جيئڻ ڪوجهو/پورا سڀ بار منا؟ تيئن شاعر بہ ماءُ. هاڻ ان کي بہ پنهنجا ڪُل شعر وڻن ڪنهن کي ڪٿي تہ ڇو ڪٿي!؟ اجان بہ نوڪ پلڪ سنوار ڪندو ويندو. سهڻا اڳ ۾ هئا، ويتر سينگار ڪن تہ خوب موهين اُهو وڙ/ڳڻ وري اچي بہ ڪنهن ڪنهن مست شاعر کي، ڪٿي رهيا ’رات باقي آ‘ جا غزل، ڪٿي ’آئينو چپ آ‘ جو غلام نبي گل. وچ ۾ وڏوڙ تفلوت آهي. فن جو ، فڪر جو، موضوعن ڏانهن متوجهہ ٿيڻ جو. معنيٰ تہ غلام نبي گل بيٺل پاڻيءَ وانگر نہ رهيو آهي، بلڪ هُو اڳتي، اڃا بہ ڪنهن بي تازي لهر ۾ پير پچائڻ/آنند ماڻڻ/سڪون ونرائڻ جو خواهشمند رهيو ئي رهيو آهي.

هر غزل ۾ ڇهن کان اٺن/نون بندن/ شعرن/ بيتن جو هجڻ معنا، اٺن/نون تصورن جو حسين ميلاپ.

هڪڙو شاعر لڳاتار مراقبي ۾ رهي، پنهنجي هر غزل جي اٺن/: ن بندن ۾، نئين جهان جي نڪورن/اڻ ڇهيل نون نون جلون تان پردا کڻي، ڪين ظهوريت جو درجو عطا ٿو ڪري. هڪڙي بند ۾ خدا سان ڪنهن ڳالهه تي بحث ٿو ڪري. ٻي بند ۾، ڪائنات جي ڪنهن شيءِ بابت راءِ ٿو ڏئي. ٽئين بند ۾، محبوبا سان گفتگو. چوٿين بند ۾، برائي کي ننديو يا چڱائيءَ کي ساراهي ٿو. پنجين بند ۾، ڪو الميو/ڪا خوشي اظهاري ٿو. ڇهين بند ۾، ڪو فطرتي منظر چٽي ٿو. ستين بند ۾، پنهنجي اندروني/ظاهري حالت، عبادت تي رايا ٿو ڳهري..

هڪ هڪ غزل، گلدستي مثل، انيڪ گلن سان سجائي، پنهنجو رت ست، وقت ڏئي، نئين تخيل جي رونمائي ڪرڻ ٿو چاهي.

اهڙا ڪيئي غزل غلام نبي گل جي هن مجموعي ۾ ملندا، جيڪي سڄا جا سڄا انتهائي وڻندڙ رنگن سان سجيل آهن، جن جو هر بند شاهه بند آهي.

- شڪريه، اي دوست! تنهنجو شڪريه.
- رات جي سناٽي جون سسڪيون
- لمحو لمحو جڏهن آ ڳڏ ٿيندو
- هن پي ته سچ چيو آ
- مڻ جو ڦريو هوندو پيمانو غلط.

مٿين مختلف خيال رکندڙ غير مسلسل غزلن جهڙا غزل، جڏهن سهيڙجي ڪتابي صورت وٺن ٿا ته هڪڙي وسيع گلستان/دڳهي رڻ پٽ جو ڳڏيل اشتراڪ پڙهندڙ اکين آڏيان اچي ٿو. جيڪڏهن ڪتاب ۾ 100 غزل آهن، هر غزل ۾ اٺ 8 بند آهن ته لڳ ڀڳ 800 اٺ سؤ ننڍا وڏا، مختلف ڪيفيتن جا منظر/پس منظر پڙهندڙن جي آڏو آهن. ايترن رنگن کي يڪجا ڪرڻ، شاعر جي وسيع علمي بصيرت جو خوبصورت ادراڪ آهي. هاڻ جيڪڏهن ڪير ڏاهو نقاد انهن اٺ سؤ تصورن کي ڇنڊي ڇاڻي، انهن مان 'هيرا موتي' ۽ 'پتر ٻادي' الڳ الڳ ڪري، تڏهن به شاعر وٽ ضرور به ضرور هڪ ڳُچ جوڳو ۽ فخريه شعري عدد بچندو، جيڪو هن جو نج پنهنجو تخيل هوندو ۽ ڪيس ساراهه جي مستحق ڄاڻائيندو.

غلام نبي گل جي هن مجموعي 'درد جو چنڊ' ۾ اٽڪل 134 غزل آهن، جنهن ۾ اندازاً هزار ڪان مٿي بند آهن. معنيٰ شاعر هزار ڪن تعداد ۾ مختلف شين بابت خيال ۽ رايا ڏنا آهن. انهن مان مون جهڙو ڪو ادب جو ادنيٰ شاگرد، پنهنجي چوڌار موجود ٻولين ۾ ٿيندڙ شاعريءَ سان ڀيٽ ڪري، يا پنهنجي نئي جديد شاعريءَ کي اڳيان رکي جائزو وٺندي، غلام نبي گل جي هزار شعرن مان، اڻ سونهان/روايتي/ ڀرتي وغيره جهڙا الزام هٽي شعر ڪڻ ڪري به ته ڪيترا ڪٽي سگهندو؟ پنجاهه....؟ سؤ....؟ يا ٻه سؤ...!؟ انهيءَ ڇنڊڇاڻ بعد جيڪي موتي ۽ هيرا، ڪوڏ/سپيون پترا ٿيندا، اُهي لازماً، ڪائنات جي ڪاڪ کي سمجهڻ/پرجهڻ ۾ اهم حيثيت رکندي، ازل ابد کي انوکي لباس جي معنا پارائيندا ۽ سنڌي غزل کي مانُ بخشيندڙ، غلام نبي گل کي، سنڌي شاعراڻي اتهاس ۾ امرتا ڏيڻ لاءِ ڪافي هوندا. جيڪڏهن ان معيار تي سنڌس شايع ٿيل ڪتابن تي نظر ڏرجي ته:

رات باقي آ (جنوري 1990ع) 100صفحا 84 غزل
آواز جي خوشبو(جنوري 1993ع) 15 صفحا 142 غزل
آئينو چپ آ (آڪٽوبر 1995ع) 15 صفحا 110 غزل
اجا تازي قبر آهي (جولاءِ 1997ع) 7 صفحا 61 غزل
آخري شام(2001ع) 200 صفحا 149 غزل
لمحن جو درد (2003ع) 17 صفحا 146 غزل
ٻيو جنم (2004ع) 112 صفحا 102 غزل
خدا جي سرگوشي (2008ع) 176صفحا 16 غزل

سنڌس اردو غزل جي مجموعي 'بکهرئي منظر' کي ڇڏي ڪري، هن مجموعي 'درد جو چنڊ' جا 134 غزل به شامل ڪجن ته هن وقت تائين يارنهن سؤ (1100) جي لڳ ڀڳ غزل تخليق ڪرڻ، تخليقڪار جي تڙپ، احساس جي اوچائي ۽ مسلسل جاڳ جي نشاني آهي. جنهن ڪان ڪا عشق ڪان عاري ڪافر دل نئي منڪر ٿي سگهي ٿي، مون جهڙي مومن من کي سگهه/سمجهه ناهي.

هاڻ اها الڳ پرک آهي ته ڇا هن وٽ سمورا جا سمورا غزل، ڀرپور ۽ اعليٰ ڪوالٽي جا غزل آهن؟ ڇا سنڌس هر غزل جو الڳ الڳ اسٽائيل آهي يا هن

پنهنجو فني ۽ فڪري ورجاءُ ڪيو آهي؟ ڇا هن جي تخليقي سوچ ۾ وقت تفاوت وڌو آهي يا نه؟ ڇا سنڌس ذهني اڏام سينوريل تلاءُ جهڙي آهي يا دؤر سان تبديل ٿيندي رهي آهي؟ اهڙين ۽ ٻين اهڙن سوالن جو جواب لهڻ لاءِ، غلام نبي گل جي شاعري ايم.اي جي مونوگراف جهڙي تحقيقي اپياس جي طالبو آهي پر وس جنهن ادب جا نقاد اڃا ان مامري وٽ بيٺا هجن ته غزل فارسي وارن وٽان آيو آهي يا عربيءَ جو آهي؟ انهن کي جديد سنڌي غزل جي لاڙن، تجربن جي ڪهڙي سڌ ...! ڪين ڇا ڄاڻ ته غلام نبي گل پنهنجي غزل کي ڪهڙين ڪهڙين منزلن تائين رسايو آهي!؟

ايترا غزل لکڻ مان بخوبي اندازو هٽي سگهجي ٿو ته وٽس موضوعن جي کوٽ بنهه ناهي ۽ هُو هڪ هڪ شيءِ کي، ڌار ڌار اينگل کان ڏسڻ جو ڏانءُ پڻ رکي ٿو. جيڪڏهن سنڌس غزليات مان رڳو 'شاعري' جو موضوع ئي ڪڍجي ته هُن ڪيئن شاعريءَ لکڻ، نه لکڻ/ سمجهڻ/ ٻڌڻ/ٻوجهڻ وغيره جا مرحلا طئه ڪيا آهن؟ ته اهو خود هڪ وڏو مونوگراف ٿيندو. 'گُل' تخلص کي هُن ڪيتري فنڪارانه نموني سان ادا ڪيو آهي؟ ڪٿي 'گُل' رڳو تخلص آهي ته ڪٿي هن 'گُل' پنهنجي چڱني خوبين سان ڪيترن انوکن نمونن سان اظهاريو آهي، جو ڏيان و گيان حيرت ٿا ڪائن. هن 'آئينو، آواز، خوشبو، چنڊ' ۽ ٻين لفظن کي احساسن جا انيڪ اوڀاٽا اوڀايا آهن، جن تي هوند الڳ الڳ مقالا لکڻ گهرجن ته جيئن شعرن ۾ موجود اڻ ڪٿ رنگن جي ٻي قدري نه ٿيئي ۽ نه شاعر ميار ڏئي.

هي گل شعرن ۾ هيڏا رنگ!
قدر جا، ٻي قدر آهيون.

غزل، بنيادي طرح نج سنڌي صنف ناهي. هڪ ڌاري صنف جي صورت ۾ جلوه نما ٿي ۽ اها سنڌي شاعريءَ جي مڙني صنفن تي جنهن ريت حاوي ٿي وئي آهي ته اِها غزل جي پنهنجي قوت ۽ خوبي آهي. 'فارسي گاڏڙ غزل' ۽ 'گيڙو ويس غزل' جون به شڪليون، سنڌي ادب ۾ عام رائج آهن. غزل جي فن/ٻوليءَ جا تضاد به پنهنجي سطحي راين سبب، اڃا نبري نه سگهيا آهن، پوءِ به ان راءِ تي مڪمل اتفاق آهي ته غزل هڪ مشڪ بُو، نرتڪو ناچ، ۽ دلي ترجمانيءَ جو بهترين انتخاب آهي ۽ غلام نبي گل جو غزل به مختلف لنگهه لتاڙي، هينئر جنهن منزل تي آهي، اُهو مارڳ قابلِ تحسين ۽ دلي داد جو مستحق آهي. 'رات باقي آ' کان وٺي هن 'درد جو چنڊ' تائين، غزل جي پُرخار ورن وڪڙن کي جنهن معصوم انداز سان غلام نبي گل پار ڪري آيو آهي، اُهو ڪنهن لفظي تعريف جو محتاج ناهي.

منهنجي ناقص پرک موجب، غلام نبي گل وٽ فني حوالي سان غزل جا ٻه رنگ وڌيڪ چٽا ۽ نمايان آهن. هڪ غزليه رنگ پڪن قافين وارو ۽ ٻيو صوتي قافين وارو. سنڌس ڀريتو ڏيکاءُ/رنگ هڪ استادانه صلاحيتون رکندڙ شاعر جو آهي، جنهن وٽ نوان نوان، مشڪل/ آسان قافيا ۽ ڏگها/ننڍا رديف آهن. ننڍي/وڏي وزن بحر جي پنجوڙ ۾ ساڻن نڀائڻ جي شعوري/ لاشعوري جاکوڙ آهي.

ٻيو جلوو، وجدانه تخليق جي انوکي اڏام جو آهي جتي وزن بحر/قافيا/رديف ثانوي حيثيت اختيار ڪري ٿا وڃن. سلاست توڙي فصاحت سان ڀريل مصراعون پنهنجو پاڻ ئي قالبن ۾ پلٽجيو وڃن. سواءِ ڪنهن اجائي دٻاءَ، زور زبردستيءَ يا وٽ پڪڙ جي، سٽ پويان سٽ ائين ٿي اچي، ڄڻ ڪنهن سفر ۾ هڪ منظر پنيان ٻيو سهڻو منظر ايندڙ هجي.

سنڌس ڀرين رنگ جا ڪجهه غزل.

- ٽپ ٽپ ٽپ ٽپ، ڇت تي ٽپ ٽپ
- گهرگهلا، اڻ ڦٽ ٽيل نٽ ٽي لڳي
- ڪو اهڙو روپ رنگ ڏسجي، خزان ۾
- رڪيائين فون، ڇئي آ رانگ نمبر
- مئه جو ڦَريو هوندو پيمانو غلط.
- اکڙين جي مرڪ پويان گوڙها نظر نه آيا

مٿين ڪجهه غزلن ۾ پڪن قافين ۽ رديفن جا جيڪي مثال آهن، اُهي رڳو سنڌس هن مجموعي ۾ ناهن بلڪ اهڙي رنگ جا گهڻا غزل سنڌس سموري شاعريءَ ۾ جا بجا نمايان آهن.

سنڌس ٻئي غزل جو انداز:

• تو چيو، اڻ پڙهيل آ آئينو
• خدايا! ڪهڙي هيءَ تنهنجي آ دنيا
• تنهنجو رويو ڏسان ٿو اڄ اهڙو
• ويو ٿي حُسن ۾ ويتر اُضافو
مختلف رايا رکن ٿا

سندس اهڙا صوتي/ حرف روي تي آڌاريل قافين وارا غزل، سادن لفظن ۾ بي پناهہ گهرائيءَ سان، دل جي ڏيان جون سڀ دريون ۽ در کولي ڇڏين ٿا. مون کي دلي ۽ ذهني طرح سان غلام نبي گل جو 'اهو رنگ' سنڌ امڙ جي مٽيءَ وانگر عزيز آهي، توڙي جو ان انداز کي سنڌي غزل ۾ 'نارائڻ شيام' آندو پر ان کي اڳتي وني اچڻ ۾ 'اياز گل' کان 'غلام نبي گل' تائين گهڻن شاعرن جي ننڍ ۽ جاڳ جي مسلسل محنت شامل آهي.

چا سبب آ، تون ٿي گل ٿورو بڌاءِ،
تنهنجي گهٽيءَ، گهر وٽان گذران ٿو.

اوچتو اڄرج منجهان بيهي رهيس،
هيءَ تہ تنهنجي گهر ڏي ويندڙ آ ٻلي.

گل - پتين جو ڏجي ڪفن توکي،
باغ سارا اُجڙ ويا ٿي ها!

رکيو چنڊ رات جي آ گود ۾ سر،
مٿان تارن جي جهرمر ڇهڇٽو هو.

هن تہ اوڳر پئي اندر جو ڪو ڪديو،
مون رڳو هن سان ڪئي پئي هان ۽ هون!

غلام نبي گل جي ٻين شايع ٿيل مجموعن وانگر 'درد جو چنڊ' مجموعي ۾ شامل غزلن ۾ پڻ مختلف ننڍين/وڏن بحرن ۾، ڊگهي رديف کان وٺي غير مردف غزل تائين. انيڪ سٽاءَ جا نمونا آهن. ان سان گڏ غلام نبي گل پنهنجن روايتن مطابق پراڻن/نون موضوعن کي بہ نئين اک سان نهارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان ۾ ڪو بہ شڪ ناهي تہ هر شاعر، پنهنجي دؤر جي ماڻهن جي احساسن جو تاريخدان آهي هو انهن جي پوڳيل/اڻ پوڳيل پيڙائن جو راقم بہ آهي تہ گواهہ بہ. ماڻهن جي رش ۾ جتي فرد گم ٿي وڃي، مثال ميلي ۾ ماڻهو تنها هجي، گهر تلاشيندي، گهر نہ لڀي. محبت مهانگائيءَ جي ور چڙهيل هجي؛ رڳو دانهن جو دونهون ۽ نارسائن جي زٻي. فضائن ۾ ملي، دنيا جي هر سڌ هوندي، پنهنجي خبر نہ پوي. تہ اهڙي دؤر جي لمحي لمحي جي ڪهاڻي الڳ ٿي هوندي! ان دؤر جي حساس فرد جا رويا/احساس اهڙا ٿي هوندا. جهڙا هيٺ غلام نبي گل اظهاريا آهن.

ٽي وي، ريڊيو، ويڊيو هليا گانا،
ميلو، تنهائيءَ جو مچي ٿو پيو!

لائوڊن تي هلي پيو واعظ،
شور ۾ ڪير آ سمهي سگهندو!

پنهنجي گاڏي نصيب ۾ ڪاٿي!
ڪا ڪرائي تي ٿي ڪيل هوندي!

آدميءَ کان آدمي بيزار ڇو؟
مان بہ آهيان آدمي، خود کان پڇان!

صحافيءَ جان پڇين ٿو سوال مون کان
جواب اخبار ۾ ڇپجن نہ منهنجا!

لُنڊا بازار مان ورتل ٿو پاسي.
اجايو ڪوٽ ۾ هيرا جڙين ٿو!

گهرگهلا، اڻ فٽ ٿيل نٽ ٿي لڳي
زندگي جڻ اڻ ڇڪيل ڪٽ ٿي لڳي!

هن جي هر بئي شعر ۾ جديد وقت جون ڪٿائون/نراسائون/رومانوي لاڙا آهن. هر وقت وٽ عشق و محبت جا انداز ۽ ناز تبديل ٿيندا اچن پيا ۽ انهيءَ تبديليءَ کي ڪو خوش آئنده قرار ڏئي ٿو، تہ ڪير ان مادي تبديليءَ خلاف مُنهن ۾ گهنج وجهي، پنهنجي پراڻي وقت جي چڱن لاڙن کي ياد ڪري ٿو

غلام نبي ڪَل جو اندر ۽ ٻاهر، ٻنهي ڪيفيتن جو مظاهرو ڪري پيو.

پنيان ان جي آهن وصل جون اميدون،
جدائي بہ ايڏو ڪو جنجال ناهي!

رسڻ پرچڻ جو اڄ ڪلهہ معاملو پيو،
دلين جي دوست! بڪ هڙتال تي آ!

هٿ ملن ٿا، چپ ملن ٿا، جسم جسمن سان ملن ٿا،
ڪو ملي اهڙو ملي، جنهن ساڻ پنهنجو روح رلجي.

رڪيائين فون. چئي آ رانگ نمبر،
لڳي هر شهر جو پڙپانگ نمبر.

ڪنهن بہ هڪ جو ڪونہ هو تو وٽ جوابہ
تو سموريون ئي چنيون ڦاڙي ڇڏيون!

آ احساس دل ڪي، متان ڪو نہ چاهي،
چيو ناهہ، ڪنهن ڪي بہ هٿ ڏئي هلڻ جو.

چپن تي آ وفا - نعرو،
اکين ۾ بي وفائي آ.

جدائيءَ جهڙي رويي ڪي شاعر جنجال نہ سمجهي، محبت ۾ نئين رخ کان هلڻ چاهيو آهي. دلين جي بڪ هڙتال- روح رلڻ واري ڪلاسيڪل تمنا- نئين وقت جو ڪبوتر، 'فون' تي جاني واٽي رانگ نمبر جي زحمت ملڻ بعد جي ڪيفيت- چنيون ڦاڙڻ- متان نہ چاهي واري وهم ۾ اڻ اظهاريل پيار جو اهو انداز هن وقت جو ترجمان رومانس آهي، جتي چپن تي وفا جا نعرا ۽ اکين ۾ بي وفائي جي نہ لکي سگهندڙ وارتا آهي.

چهري جي چوندہ هئي يا چهرن جي هئي نمائش،
سارا ئي نيڻ هڪ تي، هڪ چهري ڏي ڏسن پيا.
ڪنهن نظر ڪجهہ لکيو آ چهري تي،
لوڪ چهري ڏي ٿو وجي ڏسندو

'چهري' بابت غلام نبي ڪَل جا پيا بہ حُسناڪ شعر آهن پر مٿيان ٻئي شعر، ٻنهين وصفن سبب نهايت وٽندڙ آهن. گلوبل دور جي 'مقابلہ حُسن' ۾ وينل ججن مان ڪير جيڪڏهن شاعر هجي تہ ان لاءِ تهائين مشڪل هوندو تہ حُسناڪ پيڙ مان ڪنهن هڪ چهري کي اوليت ڏئي. خبر ناهي تہ ان 'مقابلہ حُسن' جا جج 'سارا ئي نيڻ هڪ تي' ڪنهن هڪ چهري کي ڪيئن ٿا چوندين؟ ۽ 'هڪ نظر' ٻئي چهري تي ڪيئن ايتري ڪمال سان ڪجهہ لکي ٿي جو اهو لوڪ ڏسي ۽ پڙهي ٿو!؟ اهو بيان جو انداز غلام نبي ڪَل جو ئي ڏيڻ آهي.

ڪڪر پريشان ڪيڏا آهن،
ڪٿي بہ هڪ جاءِ بيٺا ناهن.

هُن پيي تہ سچ چيو آ،
ڪچري ۾ چو پيو آ!؟

ٻئي تي ڪهڙي ڇايا ٽيندي،
پنهنجو ئي پاڇو مان ناهيان.

ڇوڪنو ٿي چنڊ ٻُڏي ٿو،
چانڊوڪيءَ کا ڳالهہ چئي آ.

ڪنهن چيو تو هوءَ ڏني آ ڇوڪري،
ريءَ ڏسندي پئي ڏنو جڻ ان کي مون.

نظر اڳتي وڃي، ڪاٿي تہ رُڪبي،
اها پو ڳالهہ ڪنهن منظر کان پڇبي.

عينڪ تو وٽ وسري وئي آ،
عينڪ سان گڏ وسريون اکيون.

مٿين شعرن جهڙن ڪيترن شعرن غلام نبي ڪَل جي شاعريءَ ۾ هر ٻئي جاءِ تي موجودگي

مسڪرائي اهو ٻڌائي پئي تہ غلام نبي گل انهن اعليٰ درجي جي ڪلاڪارن مان آهي، جيڪي اڻ ڏٺل شيءِ کي نهارڻ جو ڳڻ رکن ٿا. جن کي ساڪن شيءِ کي متحرڪ معنيٰ جا نڪورا ويس پهرائڻ اچن ٿا. هُو انهن فلسفي شاعرن مان بہ آهي، جيڪي مختصر لفظن ۾ تمام عميق معنائن جا موتي پروئي سگهن ٿا. وٽس حقيقت نگاريءَ جو جلوو ايترو چٽو ۽ پڌرو آهي جو اکيون ڪيرون ٿي وڃن ٿيون.

تو چيو: 'اڻ پڙهيل آ آئينو'،
چهرو چهرو پڙهڻ تہ جاڻي ٿو!

تماشو ڏسڻ لاءِ اکيون هجن،
اُهي جي تماشي کي سمجهي سگهن

ڏسڻ کان ڪيترا منظر رهيل هن،
خبر ناهي، اُهي ڏسبا نہ ڏسبا!؟

مٿان اُپ تان جو ڏسي ٿو پيو،
آ حسرت تہ ان کي اکيون هي ڏسن.

وڃان ڪاڏي پيو، ڪاڏي آ وڃڻو؟
رُڪي رستي ۾، رستي کان پڇان ٿو.

دوست اهڙا مليا جهڙا هيرا،
جئن ٽٽا پو رهيا نہ ڪنهن ڪم جا!

کُلي پيو آ تحفظ جو ڀرم پي،
ڪيو هر شخص آ خود کي ئي اغوا!

مٿين شعرن ۾ نمايان ساده پٽي سان، سرل انداز جو فلسفو بہ آهي، حقيقت بہ آهي تہ احساس رکندڙ فرد لاءِ هڪڙو واضح سنيهو پڻ آهي. هونئن بہ اهڙي شاعري کهڙي ڪم جي، جيڪا پڙهندڙ جي مٿان ئي مٿان گذري وڃي ۽ ڪيس ڪجهہ بہ حاصل نہ ٿئي. لفظن جي آنديءَ ۽ زوردار رڌم ۾ شعر جي معنوي گهرائي تائين پهچڻ جي رڳو حسرت ئي ذهن ۾ رهجي وڃي!

تنوير عباسيءَ بقول: 'اسان جي دؤر جا ڪيترائي شاعر لفظي رڌم لاءِ زورائتا ۽ ڦاٽندڙ ۽ گونجندڙ اُچار ڪتب آڻي، وقتي واهہ واهہ تہ حاصل ڪن ٿا، پر ٻڌندڙ ۽ پڙهندڙ جو ذهن اُن ڦاٽندڙ ۽ گونجندڙ رڌم ۾ اٽڪي پوي ٿو ۽ شعر جي اونهائيءَ (اهڙن شعرن ۾ اونهائي ٿئي بہ ڪانہ، پر هجي تڏهن بہ) تائين پهچي نٿو سگهي. شاعريءَ جو اصل مقصد آهي ڪو نياپو ، ڪو سنيهو، ڪو خيال، ڪو عڪس، ڪو جذبو پڙهندڙ جي ذهن ۾ منتقل ڪرڻ، نہ ان جي ذهن کي اُچارن جي ڪاڪ محل ۾ ڀٽڪائڻ يا لفظن جي جادوگريءَ ۾ منجهائڻ'

اهڙي لفاظي ڪندڙ سنڌي شاعرن جا نالا ڳڻڻ بدران اسان پنهنجو موقف غلام نبي گل وٽ نهايت سولائي ۽ سيبتائيءَ سان ڏسون پيا.

اگهاڙا ٿي سمورا شعر پوندا،
لفاظي جي لباسن کي تہ لاهن.

هن وٽ شاعري الهامي بہ آهي تہ شعوري جاکوڙ جي پيڙا بہ. سندس شعر 'آمد' ۽ 'آورد' جي وچ تي بيٺل آئيني جو عڪس آهي

اچن سوچ ۾ لفظ ٿا پاڻ پنهنجو،
ڪڏهن سوچيو آ نہ سوچي لکڻ جو.

پاڻمرادو سوچ ۾ لفظ تہ ايندا آهن پر جذبو ۽ پيغام انهن لفظن ۾ پرڻ شاعر جي شعور جو ڪرشمو هوندو آهي

ڪڏهن محسوس ٿيو آ شعر لکندي،
ڪٿي لفظن ۾ ڪجهہ ڀُلندو هجان مان.

شاعر پنهنجي لفظن ۾ ڀولو تڏهن محسوس ڪندو آهي، جڏهن هُو ڪُليل ۽ چٽو پيغام ڏيڻ ۾ ناڪام ٿيو وڃي يا هُو جيڪو لکڻ چاهيندو آهي، اُهو

تيئن پنن تي ناهي پلٽجندو، جيئن سندس دل و ذهن جي ڪائنات ۾ هوندو ته سچو شاعر پنهنجو پاڻ ئي اعترافي ڏيندو آهي

ڪري انصاف شعرن سان نياهي،
اِهي خوبيون نه هر شاعر ۾ آهن.

اهو اگهاڙو سچ آهي ته هر شاعر خامين کان بنهه آجو ناهي، نه وري شاعر پيغمبر آهي جو مٿس تنقيدي آڱر اُپي نه ٿي سگهي. (جيڪي فرد، شاعري کي پيغمبري جُز قرار ڏئي، شاعر کي اڌمنو پيغمبر سڏين ٿا، اُهي شاعر ويچاري سان سخت زيادتي ڪندي، ڪيس خامين کان جڙ پاڪ قرار ڏئي، پنهنجي نقادن کان پري ڪري ٿا ڇڏين).

جڏهن ته بقول سنڌي شاعري جي سرمور شاعر نارائڻ شيام جي:

هجي جا ڪاڻ خوبين جي ۽ خامين کان بنهه آجي،
نه منهنجي زندگي اهڙي، نه منهنجي شاعري اهڙي.

غلام نبي گل وٽ به جيڪڏهن ڪا خاص خامي آهي، ته اُها ساڳي زمين ۾ بار بار طبع آزمائي ڪرڻ آهي. ساڳيا بحر، ساڳيا وزن ۽ ساڳيو قافيو استعمال ڪرڻ سبب ڪٿي ڪٿي هُو يڪسانيت جو شڪار به محسوس ٿئي ٿو. ڪن ڪن غزلن ۾ رڳو غزل جي مشق آهي. منجهن اهڙي ڪا به سٽ ڳولي نٿي لڀجي، جيڪا روح اندر ۾ واڪا وجهي وجهي جيڪا ويندڙ لمحي کي چيچ کان وٺي پاڻ وٽ هڪڙي سيڪنڊ لاءِ ويهاري سگهي

انهن خامين ۽ خوبين ـ ڪاڻ کي پترو ڪرڻ لاءِ، ڪي انصاف جون اکيون گهرجن .اُها مشڪل غلام نبي گل پاڻ آسان ڪري ڇڏي ٿو.

هي منهنجا شعر گل منهنجا نه آهن،
وٺا تنهنجن خيالن کان اُڌارا.

ڪيتري نه انڪساري سان پنهنجي شيءِ مٿهو پنهنجي ڪرڻ بدران ٻي حوالي ڪري ٿو ڇڏي! پر سوچجي ته اهو 'تون' ڪير آهي؟ جنهن جي خيالن کان، غلام نبي گل جهڙو شاعر به شعر اڌارا وٺي ٿو!؟ اهو 'تون' شاعريءَ ۾ ڪيترو نه معناخيز لفظ آهي.ڪٿي 'تون' خدا ته ڪٿي زمانو آهي! ڪٿي محبوب ته ڪٿي رقيب جي شڪل آهي! ان 'تون' کي انيڪ وشالتائون آهن. 'تون' ۽ 'مان' سان ساري ڪائنات جا ڪل محور آهن. 'تون' ناهي ته 'مان' بي معنيٰ/ خسيس شيءِ آهي. انهيءَ 'تون' کي شاعرن جيئن ڪتب آندو آهي، جيڪڏهن شاعريءَ جو پاڙهو پرکي ته اهو ايترن انوکن اسرارن کي سمجهي سگهي ٿو، جيڪي ڪڏهن ڦن سوچيا به نه هوندا.

انڌيري ۾ جيئن موتي ٿا چمڪن،
چمڪ اهڙي ئي شعرن منجهه رکجانءِ.

اهڙي چمڪ شعرن ۾ تڏهن ايندو، جڏهن شعر رڳو مشق نه پر تغزل ۽ جذبن/خيالن/ ۽ اڻ ڇهيل احساسن جي اڻ لکي اپٽار سان پريل هوندو.

هي منهنجا شعر گڏ مون سان هجن گل،
سنڀالي سنڀالي هي رکجو ڪفن ۾.

توڻي جو شاعر بخوبي ڄاڻي ٿو ته 'ڪفن کي کيسا نه هوندا آهن' ۽ شعر ته عوامي امانت آهي، ان کي دوام آهي، اُهو خاڪي بُت وانگر فنا نه ٿيڻو آهي، اُن جو هجڻ شاعر جي جسماني هجڻ جهڙو ناهي. اُهو شاعر سان دفن ٿيڻ بدران، عوام ۾ پيو پڙهبو. بقول غلام نبي گل جي:

مان نه هوندي به جڻ ته هوندس مان،
ڪا ڪهاڻي ڪا شاعري پڙهبي.

اها آشا هر ڪويسر جي روح جي ڪُنڊ ڪُنڊ ۾ هوندي ته سندس ذات، رهندي جهان تائين رهي ۽ ڪڏهن به مات نه کائي. اُن جا ٻُڌڻ/ سمجهڻ وارا حلقا هجن ۽ ڪوڪلي ساراهه جو زهر ڏئي، شاعراڻي حسن کي تباهه ڪندڙ نه هجن.

خوامخوا هر شعر تي آ واهه وا،
شاعري بهتر ٻُڌڻ وارو هجي.

جن جي اندر ۾ انصاف زنده آهي، سچ ته ڪوتا - ڪلمٽيءَ ڪي بهتر پڙهڻ/پرکڻ وارا اُهي ئي ڄاڻو پڙهندڙ آهن. چو جو بقول غلام نبي گل جي:

چاهه ليکڪ کي پڻ نه آ هوندي،
ڇا لکيو تُس ۽ ڇا اڃا لکندو!

اڄ، جڏهن هر ننڍو وڏو شاعر غزل تي طبع آزمائي پيو ڪري. تڏهن ايترن غزل گو شاعرن جي گهڻائيءَ ۾، پاڻ کي منفرد رکڻ، هر شاعر لاءِ هڪ گنڀير مسئلو آهي ٿي آهي. سڄي سنڌ کي ڇڏي ڪري، رڳو لاڙڪاڻي شهر جي غزليه شاعرن جي نئين پراڻي کيپ ڏانهن ئي ڏسبو ته واجد ناز/سعيد ميمڻ/وشال/جواد جعفري کان وٺي، رضا بخاري/ساجد سنڌي/پنهل/نويد ناز تائين، ڪيترائي انوکا ۽ پنهنجي پنهنجي رنگ ڍنگ وارا ڪلاڪار موجود آهن، اُتي غلام نبي گل کي بيحد خبرداريءَ ۽ ذميداريءَ سان پنهنجي غزل کي، روايتن ۽ همعصرن جي اثرن کان بچائي هلڻو پوندو ته جيئن هڪ ٻئي کان ٻئي دؤر پهچڻ باوجود به هُو پنهنجي الڳ ۽ نظر ايندڙ سڃاڻپ بَرقرار رکي. خدا کيس طويل عمر ۽ صحت بخشي جو هُو سنڌي ادب ۾ اهڙين نادر سٽن جي واڌاري جو سبب بڻيل رهي.

نظر تنهنجي غصي ۾ جيئن اُٿي آ،
اسان جي دل ڇدي وانگر ڇُٽي آ.

ڏسندي ڏسندي رنگ اندلٺ جا اکين ۾،
ڪيترا رنگن جي راهن ۾ رُلي پيا!

آ هڪڙو خواب ننڊ - ڇاٽيءَ ۾ اتريو،
ڇٽي ويندو اُهو ، هر خواب وانگر!

ڪجل پاتن اکين پورين جو حق آ،
اکين ڪارين ڪجل ڇالاءِ پاتو؟

اڄ عالم برزخ ۾ هلچل ڏسڻ ۾ آئي،
سڀ روح گڏجي آيل نئين روح سان ملن پيا.

مٿيان شعر پڙهي، دل بي اختيار جديد شاعريءَ جي غزل کي داد ڏئي ٿي. نه لفظن جي اجائي ڊيگهه، نه ٻوليءَ جو بگاڙ، نه ئي وري ڪو مونجهارو ٻنهي سادگيءَ ۽ عجب معصوميت سان روح جي ريتيءَ تي وڏڦڙي جهڙو احساس رکي ٿا وڃن. ڪجل پاتل پورين ۽ ڪارين اکين جو تفاوت، ڪيترو نه آسان طريقي سان سمجهه ۾ اچي ٿو جو ٻئي رنگ رتيون اکيون اڳيان ٿيون اچي وڃن. 'ننڊ - ڇاٽيءَ' جي مرڪب لفظ واري ترڪيب کي ساراهجي يا تخيل جي اڏار ڏانهن ڏسجي يا خواب ڇٽڻ واري الميي تي ماٺ سوچجي؟ غصيلي نگاهه جي ڪڇڻ کي، دل جي ڇدي ڇُٽڻ جي تشبيهه غلام نبي گل جي تخليق جي بلند پرواز ئي آهي.

روشنيءَ جا ته رنگ ست آهن،
تنهنجي رنگن جو ناهه اندازو.

غلام نبي گل جي رنگن ڪو به اندازو/ انت ڪونهي. هر ست رنگي روشنيءَ جو اندازو ڪرڻ ان ڪري به آسان ناهي هوندو جو هر رنگ ۾ انيڪ ٻيا رنگ هوندا آهن ۽ سيني رنگن تائين اڪيلي اک جو پهچڻ ناممڪن خواب آهي ٿي آهي. ڪجهه رنگ مون ڳوليا نه ڳوليا آهن. باقي رنگ پڙهندڙ جي دل جي نيڻن جي دستڪ چاهين ٿا.

مهراڻ

شبانہ سنڌي

ايترو جلدي موڪلائيبو آهي ڇا...؟

(نامور ليکڪا سنڌيا شاهہ جي وڇوڙي تي لکيل تاثر)

حضرت علي ﷺ جن جو قول آهي:
”جنهن ڏينهن تنهنجو وفادار دوست توکي ڇڏي هليو ويندو تہ سمجهي ڇڏ اُهو ڏينهن تنهنجي لاءِ اڌ قيامت جي برابر هوندو.“

7- مارچ وارو ڏينهن، مون لاءِ واقعي بہ قيامت برپا ڪندڙ ڏينهن هو، جڏهن بي ڪان اذائي جي وچ ڌاران مون کي سنڌيا شاهہ جي نمبر تان ميسيج مليو هو:

”سنڌيا شاهہ گذاري ويئي...“

مون سمجهيو هو ’سنڌيا‘ مون سان مذاق ٿي ڪري، مون کي ستائڻ جي لاءِ هُن اهڙو ميسيج ڪيو آهي.

صبح جو هن جا بہ ميسيج مليا هئا.

جن مان هڪ ۾ هُن وصيت ڪئي هئي تہ:

”منهنجا ڪتاب سنڌالاجي ۾ رکيا وڃن، هر صورت ۾ عمل ڪيو وڃي.“

اهڙا ميسيج هوءَ اڪثر ڪندي رهندي هئي.

مون هن سان ڳالهائڻ چاهيو هو، پر هن جا ٻئي نمبر بند پئي مليا، تڏهن مان گهبرائجي ويم.

”سنڌيا جا نمبر ڇو بند آهن؟“

اُهو پهريون ڀيرو هو جو مون کي ٻڌائڻ بنا هن پنهنجا نمبر بند ڪري ڇڏيا هئا.

نہ تہ جڏهن بہ هوءَ ائين ڪندي هئي تہ مون کي ٻڌائيندي هئي، جيئن مان پريشان نہ ٿيان.

وقفي وقفي سان هن جو نمبر ملائيندي رهيس.

ٻن ٽن ڪلاڪن پڄاڻان نيٺ نمبر لڳو، پر وري بہ ڪال رسيو نہ پئي ٿئي.

”سنڌيا، ڪال رسيو ڪر پليز...“

مون هن کي ميسيج ڪيو.

هڪڙو نہ الاءِ تہ ڪيترا ميسيج ڪيم، پر ڪوبہ جواب ڪونہ آيو.

ٿوري دير کان پوءِ ميسيج آيو:

”سنڌيا گذاري ويئي...“

سمجهيم سنڌيا مون سان مذاق ڪئي آهي.

ڪال ڪيم تہ هن جي ننڍي ڀيڻ فائزه روئندي روئندي چيو: ”دوستِ وَيوَ ادي...“

اُهي لفظ نہ هئا، هڪڙو ڌماڪو ٿيو هو، جنهن منهنجا حوصلا ختم ڪري ڇڏيا هئا.

جيڪي ٻڌم ان تہ اعتبار ڪونہ آيو.

اعتبار اچي بہ هان ڪيئن...؟

اجان ڪالهہ ئي تہ ڪچهري ڪئي هُئيسين، هوءَ بلڪل ٺيڪ هئي.

فائزه کي چيم: مون سان اهڙي مذاق نہ ڪر، سنڌيا کي ڏي تہ مان ڳالهايانس.

روئندي چيائين: ”اهڙي مذاق ٿيندي آهي ڇا؟“

هوءَ روئندي رهي ۽ مان چوندي رهيس:

”نہ فائزه، ائين نٿو ٿي سگهي، تون سڌ ڪر سنڌيا کي تہ اچي مون سان ڳالهائي، سڌ چو نٿي ڪرينس تون.

ٻڌائينس چو ڪانہ ٿي، چوينس تہ اچي مون سان ڳالهائي“

ڪال ڪٽجي وئي.

اکين جا بند ٽٽي پيا، من اندر ٻوڏ اچي وئي.

دل ڏک کان ڏرڻ لڳي.

اعتبار پوءِ بہ نہ آيو.

مون هن جي نمبر تي ميسيج ڪرڻ شروع ڪيئہ

"سنڌيا مون سان ڳالهاءِ پليز، مون کي ايڏو آزمائہ نہ.

مون کي سچ ٻچ الاءِ ڇا ٿو ٿئي هاڻي، بس، گهڻو ٿيو.

هاڻي وڌيڪ برداشت نہ ٿيندو، ڳالهاءِ مون سان پليز..."

الاءِ تہ ڪيترا ميسيج ڪيم.

پر ڪو جواب نہ مليو.

منهنجي دوست جيئري هجي ها تہ جواب ڏئي ها نہ.

گهٻراهٽ مان ادي رضيہ طارق کي فون ڪيم

"ادي... ادي توهان کي خبر آهي؟ سنڌيا توهان کي ڪو ميسيج ڪيو آهي؟ هن جي نمبر تان ميسيج آيو آهي، تہ سنڌيا گذاري ويئي." مون روئي ڏنو.

ادي رضيہ مون کي دلجاءِ ڏني تہ تون پاڻ کي سنڀال، مان ڳالهائي ٻڌايان ٿي.

منهنجي حالت ان وقت صفا چرين جهڙي ٿي وئي.

سمجهہ ۾ نہ پئي آيو تہ ڇا ڪريان...؟

پنهنجي سهيلي ۽ سؤٽ ساجده جبين کي ڪال ڪيم.

ان بہ مون کي پاڻ سنڀالڻ لاءِ چيو.

توڙي جو مون اجان ان حقيقت کي نہ مڃيو هو، پر اُها مذاق بہ مون کان برداشت نہ پئي ٿي.

دعائون گهرندي رهيس.

رب پاڪ ڪري اُها مذاق ئي هجي، اهو سچ نہ هجي.

پر حقيقت ڇاهي ڪيڏي بہ ڀيانڪ ڇو نہ هجي، قبول ڪرڻي ئي پوندي آهي.

۽ پوءِ جيئن ئي مون ان حقيقت کي قبوليو، مون کي آسپاس جو ڪو هوش نہ رهيو.

سڏڪا ڀري روئڻ لڳس، منهنجون معصوم ڌيئرون هيسجي مون کان پري ٿي بيهي رهيون.

ڪيتري دير تائين مان روئندي رهيس، دانهون ڪري سنڌيا کي سڏيندي رهيس.

پر هن منهنجا سڏ ٻڌا ئي ڪونہ، ڪوبہ جواب نہ ڏنائين، مون کي اڪيلو ڪري هلي وئي.

ها، هوءَ وئي هلي ان ماڳ، جتان ڪوبہ وريو ناهي.

جڏهن ڪجهہ هوش آيم تہ پنهنجي ڌيئرن کي پنهنجي ڀاڪر ۾ ڪيم.

"سوير ڇو پئي رنو توهان امي...؟

منهنجي وڏي ڌيءَ مون کان پڇڻ لڳي.

اکين مان ڳوڙها وهي آيا، چيم: منهنجي اها دوست، جنهن توهان جي لاءِ ڪپڙا موڪليا هئا، گذاري ويئي...

مون کي ايتري سمجهہ بہ نہ رهي تہ مان ٽن ۽ ڇئن سالن جي ٻارڙين سان اُهي ڳالهيون ڪيئن پئي ڪريان.

هنن کي ڪهڙي خبر تہ گذاري وڃڻ ڇا ٿيندو آهي؟

هوءَ جا روز مون سان رهاڻ ڪندي هئي.

پنهنجو هر ڏک سک اوريندي هئي، پنهنجا خواب بہ ٻڌائيندي هئي تہ پنهنجون ڪهاڻيون بہ.

اُها پلا ائين اوچتو بنا ٻڌائڻ جي ڪيئن ٿي وڃي سگهي؟

ادبي حوالي سان ئي نہ پر ذاتي طور تي بہ اسين هڪٻئي جو سهارو بہ هيونسين تہ اُتساهہ جو

ڪارڻ به.

هڪبئي جي لکڻين جون سٽيون پڙهندڙ به ته، سٽيون صلاحون ڏيندڙ به.

”ڇا پئي ڪرين؟ ڇا پئي لکين... ڇا پئي پڙهين؟

فلاڻو رسالو ورتو اٿئي؟ ان ۾ فلاڻي لکڻي پڙهي اٿئي؟

ڇا راءِ آهي تنهنجي ان بابت...؟“

اُهائي شروعات هوندي هئي اسان جي ڪچهري جي.

هاڻي مان ڪنهن سان ڪچهري ڪنديس.

دل ٿي چوي دانهون ڪريان، رڙيون ڪري روئان. ڪيئن به ڪري هن کي واپس ورايان.

ڏوراپو ڏيانس ته، ويندي ويندي موڪلايون ته وڃين ها، آخري ڪچهري ته ڪيو وڃين ها، جيڪي دل ۾ هيئي حال اوريون وڃين ها.

ايترو ته سوچين ها، توکان پوءِ تنهنجي هيءَ دوستِ ڪيئن جيئندي. ڪيئن برداشت ڪندي تنهنجو وڇوڙو.

سنڌيا، هاڻي ته ڏينهن به وڏا ٿيندا پيا وڃن، هاڻ ته پنهنجون ڏکيون ڪچهريون ٿين ها.

اجان هاڻي ته تو خواب ڏسڻ شروع ڪيا هئا.

تو ٻوليءَ جي لاءِ جيئڻ ۽ مرڻ ٿي چاهيو، تنهنجا حوصلا ڪيڏا بلند هئا.

اَٽل ارادن واري سنڌيا، تو ته گهڻو ڪجهه ڪرڻ پئي چاهيو، تون لاوارث ۽ بيواهه عورتن جي فلاح و بهبود ۽ مالي سهائتا لاءِ ڪهڙا ڪهڙا پروگرام ناهيا هئا.

توکي زندگيءَ سان ڪيڏو پيار هو، اها مون کي خبر آهي، تو ان لاءِ ڇا ڇا نه ڪيو.

اُهو مون کان وڌيڪ ڪير ڄاڻي سگهي ٿو ڀلا.

پر زندگي بي وفا آهي، زندگيءَ توسان به وفا نه ڪئي.

موت کي موقعو ملي ويو.

سنڌيا، دوستيءَ ۾ ائين ٿيندو آهي ڇا؟

توکي خبر هئي ته مان دل جي ڪيڏي ڪمزور آهيان.

پوءِ به تون پنهنجي وڇوڙي جو هيڏو وڏو صدمو ڏيئي وئينءَ.

هاڻي توکي مان ڇا چوان...؟

تون منهنجي ڪنهن ڳالهه جو جواب ئي ڪٿي ٿي ڏين هاڻي.

ايتري ڏکي ماٺ... ايڏي ڏکي موڪلاڻي...

ياخدايا! مون کي حوصلو ڏي ته مان اُهو ڏک، اهو وڇوڙو برداشت ڪري سگهان.

وفات کان هڪ ڏينهن پهرين سنڌيا هڪڙو ميسيج ڪيو هو.

سنڌيا! اڄ دل ٿي چوي ته مان تنهنجون ڪهاڻيون پڙهندڙن کي، پسند ڪندڙن کي تنهنجو اُهو ميسيج، جنهن ۾ هڪڙو پيغام به آهي ته موڪلاڻي به، پڙهي ٻڌايان:

”موت هڪ ڏينهن اسان کي به نه ڇڏيندو. ان کان پوءِ ماڻهو ايندا، اسان جي جنازي نماز ٿيندي، ۽ پوءِ دفن ڪري هليا ويندا، هاڻي قيامت تائين اسان هونداسين ۽ اسان جي قبر! قبر جي روشني نماز آهي، تنهنڪري نماز جي پابندي ڪريو، نماز پابندي سان پڙهو.

(سنڌيا شاهه)

6- مارچ 2012ع

"01:16:20

ميرزا ڪاظم رضا بيگ

سنڌ جو شاهنامو

سنڌ جي شاهنامي يا فتحنامي عرف ڪلهوڙن جي هار جو مؤلف هزهائينس مير محمد حسن علي خان ٽالپر آهي. مير حسن علي خان، مير نصير خان ٽالپر جو وڏو فرزند ۽ "سرڪار رفعت مدار" سندس لقب هو. تاريخ 26 ذوالقعد سن 1204هه تي حيدرآباد جي قلعي ۾ تولد ٿيو. سندس سجع آهي ته:

آسوده برسرير امارت بخوشدلي
فخر الملوڪ ظلِ الهيٰ حسن علي

مير حسن علي خان سمجهه پريو ٿيو، ته سندس اعليٰ تربيت لاءِ هڪ سنڌي عالم آخوند احمد هالائي رکيو ويو، جنهن کيس سنڌي، فارسي، عربي ۽ ديني تعليم سان آراسته ڪيو. ان سان گڏ تير اندازي ۽ بندوق بازي جي تربيت به چڱي طرح کيس ملي جو جوان ٿيندي ئي هر فن مولا بنجي ويو.

انگريزن، سنڌ فتح ڪئي ته مير نصير خان کي سندس ٻن پٽن: مير حسن علي خان ۽ مير عباس علي خان مومن سميت سڄي خاندان کي ڪلڪتي ۾ نظر بند ڪيو ويو، جتي 1845ع ۾ مير نصير خان وفات ڪري ويو. والد جي وفات کان پوءِ ڏکايل شهزادا حالتن سان مقابلو ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. مير حسن علي خان پاڻ وندرائڻ لاءِ ڪئين مصروفيتون شروع ڪري ڏنيون، جن ۾ سندربن ۾ شڪار ڪرڻ به شامل هو. هيءُ اهوئي ٻيلو هو جتي سندس ڀاءُ مير عباس علي خان شڪار ڪندي پاڻ ئي موت جو شڪار ٿيو، جنهن کان پوءِ مير حسن علي خان پنهنجي ٻنهي ڀائٽن: مير عبدالحسين خان سانگي ۽ مير احمد يار خان جي پرورش ڪئي. مير احمد يار خان ڏهن سالن جي عمر ۾ ئي وفات ڪئي، باقي عبدالحسين خان سانگي سندس پرورش ۾ رهيو.

سن 1859ع ۾ ٽالپرن کي انگريزن قيد مان آزادي ڏئي سنڌ ڏانهن موڪليو، مگر مير حسن علي خان ڪجهه وقت اُتي ترسي پيو، جو سندس ذاتي جائداد جا ڪجهه مسئلا درپيش هئا. البته پنهنجن ننڍڙن ڀائٽن ۽ خاندان کي پنهنجي چاچي مير محمد خان ٽالپر سان گڏ حيدرآباد روانو ڪيائين. 1863ع ۾ مير صاحب حيدرآباد سنڌ ۾ آيو ۽ اچي پنهنجي چاچي مير نور محمد خان ٽالپر جي نياڻيءَ سان شادي ڪيائين. جنهن مان کيس ڪوبه اولاد نه ٿيو. تنهن بعد گورنمينٽ کان گرانٽ منظور ڪرائي موجوده ٽنڊي مير نور محمد (موجوده لطيف آباد نمبر 4) وارو بنگلو ٺهرايائين ۽ اتي ئي سڪونت پذير ٿيو. انگريز سرڪار کان مير صاحب ۽ سندس همشيره ۽ "بيبي سونا" کي ٽي هزار رپيا ماهانه پينشن ملندي هئي. مير حسن علي خان پيسي جي معاملي ۾ تمام خبردار ۽ ڪفايت شعار هو ۽ هميشه پيسي ڪمائڻ بدران وڌائڻ جي ڪوشش ۾ هوندو هو ۽ پنهنجي ڀائٽي مير عبدالحسين خان جو هر وقت خيال رکندو هو. سندس تربيت ۽ تعليم لا ۽ بهترين استاد مقرر ڪيائين. ان سان ايتري محبت هئس جو جڏهن سانگي محبت جي ميدان ۾ ٽپي پيو ۽ مهاڻن جي ڪيٽي جي هڪ مهاڻي نينگريءَ سان پيچ پائي ويٺو، تڏهن ان جي خوشيءَ جي خاطر باوجود پنهنجي حاڪمانه

طبعيت جي، ملاحن جون سڀ گهرجون پوريون ڪري، ان چوڪريءَ جي شادي مير عبدالحسين خان سان ڪرائيائين. ان بعد گورنمينٽ ڪان گرانٽ منظور ڪرائي، پاٽتي ڪي بنگلو جوڙائي ڏنائين. پاڻ جنهن بہ محفل ۾ وهندو هو، چاهي ادبي محفل هجي يا گورنر سان ملاقات، سانگي ڪي هميشہ پاڻ سان گڏ رکندو هو.

مير حسن علي خان، نهايت ئي ملنسار ۽ پيار ڪندڙ انسان هو، ڪيس ڪنهن بہ قسم جو تڪبر نہ هوندو هو. صورت جو موچارو، قداور، رنگ گورو، وڏيون ڪاريون اکيون، پيٽ اندر، جسم درمياني، سينو ڪشادو، وار گهاٽا ۽ گهرا ڪارا، ڪليل پيشاني، ڪڙو نڪ، چپ سنها، اکين مان هميشہ غور ۽ فڪر جو احساس ٿمندي نظر ايندو هو. سنڌ ۾ موٽي اچڻ بعد بہ انگريز ڪامورا وٽس ايندا هئا تہ انهن جي تواضع پنهنجي روايتي انداز سان ڪندو هو. لباس هميشہ نفيس، يعني ململ جو سنهو ڪڙتو ۽ مٿس بخمل جو سون ۽ چانديءَ جي تارن سان مڙهيل زريءَ جو ڪوٽ پائيندو هو. اهي سمورا ڪوٽ ٽوپيون ۽ ٻيا ڪپڙا وغيره اڄ بہ سندس اولاد وٽ موجود آهن. انهن ڪوٽن ۾ زمرد ۽ ياقوت جا ٻيڙا لڳل آهن. مير صاحب دولت جي لحاظ ڪان سموري خاندان ۾ خوشحال هو، پر دنيا ڇڏڻ ڪان اڳ پنهنجي ملڪيت جو وارث ڪنهن کي بہ نہ ڪري ويو، جنهن ڪري سندس ملڪيت تي خاندان ۾ جهيڙو شروع ٿيو.

مير حسن علي خان سنڌ جو برک عالم، اديب ۽ شاعر هو. مرثيہ گوئيءَ ۾ يگانو هو. هڪ تہ علم و ادب ڪيس ورثي ۾ مليو، ٻيو تہ وري قابل استادن جي تربيت، جن ڪيس ادب جي آسمان تي هميشہ لاءِ چمڪائي ڇڏيو. شعر ۾ تقريباً سمورين صنفن تي طبع آزمائي ڪئي اٿس، جيئن تہ مثنوي، مخمس، مسدس وغيره. سندس ڪلام جو موضوع مدحيہ آهي، جنهن ۾ مناقب، مداحون، مناجاتون، مرثيا، سلام، نعت وغيره شامل آهن. وٽس هميشہ ادبي محفلون لڳنديون هيون. جن ۾ بلند پايہ شاعر موجود هوندا هئا. پاڻ پنهنجي شعر جي اصلاح بہ ڪنهن ڪان نہ ڪرايائين. ان مان محسوس ٿئي ٿو تہ خداداد صلاحيتن جو مالڪ هو. مير صاحب بهترين خوشخط پڻ هو، جنهن ڪري سندس ڪلام جا اڪثر مسودا سندس ئي هٿ اکرين آهن ۽ سندس تصنيفون بہ تمام گهڻيون آهن، جن مان "شاهنامو يا فتحنامو يا ڪلهوڙن جي هار" مثنوي بہ هڪ آهي.

آخر اهو ڏينهن بہ آيو، جڏهن هيءُ علم و ادب جو آفتاب دنيا جون محفلون ڇڏي 15 ذي الحج سن 1284هہ، اربعا جي ڏينهن پنهنجن جو هميشہ لاءِ غروب ٿي ويو. ميرزا قربان علي بيگ سندس وفات تي هيٺين قطع تاريخ چئي:

روح الامين جو پهتو هيءُ پيغام خلد ۾،
آيو امير سنڌ خوش انجام خلد ۾.

مداح اهلبيت محمد حسن علي،
مداحي جو وٽي هليو انعام خلد ۾.

حسان اهلبيت جو هيءُ مرتبو ٿيو.
نهرن لبن مان ان کي مليو جام خلد ۾.

ابن امير مير محمد نصير خان،
آيو بہ لطف رب ذوالڪرام خلد ۾.

فخرالملوڪ ظلِ الهيٰ حسن علي،
مداح اهلبيت خوش انجام خلد ۾.

تصنيف حملہ حيدري مختار نامو ڪئين،
ٿيندس عطا خدا ڪان تہ انعام خلد ۾.

تصنيف مرثيہ جي ڪيا مير لاجواب،
ٿيو ذڪر جو پڻ سحر و شام خلد ۾.

مسند ٿي خالي اڄ وئي شعر و سخن سندي،
سلطان ويو سخن جو نڪو نام خلد ۾.

"قربان" ندا ڏئي ٿو چوي هاتف اچي ويو،
با احتشام حجت الاسلام خلد ۾.

1324هہ

مير حسن علي خان جي وصيت هئي ته کيس ڪربلا معليٰ ۾ دفن ڪيو وڃي، ان ڪري سندس لاش کي امانت طور سندس ئي بنگلي جي هڪڙي ڪمري ۾ امانت طور دفن ڪيو ويو. 19 ربيع الثاني 1330ھ/ 8 اپريل 1912ع جي مير حاجي مير نور محمد خان (ثاني) جي حڪم سان، مير حسن علي خان جو لاش ڪڍائي، ڇهن گهوڙي واري گاڏي تي رکي حيدرآباد ريلوي اسٽيشن تي آڻائي، اسپيشل ٽرين ذريعي ڪراچي آندو ويو جتان دوارڪا جهاز ۾ لاش رکائي ڪربلا معليٰ ڏانهن روانو ٿيو. بصري ۾ پهچڻ کان پوءِ هيءُ قافلو ڪاظمين پهتو. جتان وري ڪربلا ڏانهن روانو ٿيو. ڪربلا ۾ مير صاحب کي حضرت امام حسين عليه السلام جي پيرانديءَ کان هڪ حجرو خريد ڪري 9 مئي 1912ع خميس جي ڏينهن دفن ڪيو ويو.

مير حسن علي خان ٽالپر "سنڌ جو فتحنامو يا شاهنامو عرف ڪلهوڙن جي هار" مثنوي جي صنف ۾ چيو آهي. سنڌي نظم ۾ جوڙيل هيءُ رزميہ مثنوي، فارسيءَ جي مشهور شاعر "فردوسي" جي شاهنامي جي طرز تي جوڙيل آهي. سنڌي ادب ۾ هيءُ مثنوي زبان ۾ رزميہ مثنوي جو هڪ بهترين شاهڪار آهي. سنڌي ادب ۾ هيءُ مثنوي وڏي وٺ واري آهي. سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد، هن مثنوي جو اقتباس سن 1938ع ۾ شايع ڪرايو ۽ ٻيو ڇاپو سن 1952ع ۾ ڇپيو. مرحوم غلام نبي محمد وريل هن مثنوي کي ايڊٽ ڪيو. هن ڇپيل اقتباس ۾ انيڪ غلطيون رهجي ويون آهن.

هن مثنوي جو مڪمل قلمي نسخو، ميرزا قربان علي بيگ ڪربلائي جو ڪتابت ڪيل هو، سو راقم کي سنڌ جي نامور تاريخدان ۽ محقق ميرزا عباس علي بيگ وٽان، فوٽو ڪاپي جي صورت ۾ دستياب ٿيو.

"مثنوي" جي لغوي معنيٰ:

مثنوي، "ثَنِيہ" مان نڪتل آهي، يعني ٻن هم قافيہ مصراعن جي هڪ بند وارو ڊگهو يا طويل نظم. هن جو هر هڪ شعر الڳ الڳ هوندو آهي پر تسلسل برقرار هوندو آهي، جنهن ڪري سڄي مثنوي هڪ قافيي تي نہ هوندي آهي ۽ هر هڪ شعر جون ٻہ مصراعون پاڻ ۾ هم قافيہ ٿينديون آهن. هن ۾ قصا، ڪهاڻيون ۽ رزميہ داستان بيان ڪيا ويندا آهن. مثنوي جا مخصوص بحر ۽ وزن ٿين ٿا. مثنوي هڪ اهڙي صنف آهي، جنهن تي ڪيترن ئي سنڌ جي شاعرن طبع آزمائي ڪئي آهي.

رزميہ، فارسي زبان جي لفظ "رزم" (جنگ) مان ورتل آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي- جنگي داستان. اصطلاحي زبان ۾ بهادري يا جان نثاريءَ جي ڪارنامن کي 'رزميہ' چئبو آهي. ادب ۾ رزميہ شاعري، پنهنجو هڪ الڳ مقام رکي ٿي. انهيءَ لاءِ منجهس بهادريءَ جا ڪارناما نهايت پر اثر ۽ جذبات سان بيان ڪيل هوندا آهن.

هونئن ته سنڌ جو شاهنامو هڪ رزميہ مثنوي آهي، پر هن ۾ جنگ وجدل کان سواءِ ايترا ته ڍار ڍار عنوان موجود آهن، جو هر شخص جي طبعيت جي ذوق جو سامان مهيا ڪن ٿا. شاهنامي ۾ مير صاحب فتح ڳڙهہ عرف نئون ڪوٽ ۽ اسلام ڪوٽ جو ذڪر هن طرح ڪيو آهي:

نئون ڪوٽ هن ڏينهن جنهن کي چون،
اهو فتح ڳڙهہ قلعہ ٿيو ٻي سخن.

ٻيو اسلام ڳڙهہ مير جو يادگار،
جڙيا ٿر ۾ هيءُ ڪوٽ ٻئي استوار.

هڪ هنڌ مير فتح نامي ۾ قسمت متعلق فرمائي ٿو:

جڏهن بخت برگشتگيءَ کان ڦِرو،
ڦِٽل بخت ورندي وري ڪنهن ڏِنو.

فتح نامہ سنڌ، رزميہ داستان جي سلسلي ۾، سنڌيءَ ۾ غالباً هيءُ پهريون مجموعو آهي، جيڪو ڪلهوڙن جي آخري دور کان شروع ٿئي ٿو ۽ ميرن جي پهرين چوياري جي چوٿين حاڪم مير مراد علي خان ٽالپر تي ختم ٿئي ٿو. هن فتحنامي ۾ مير حسن علي خان ٽالپر اهڙا ته واقعا بيان ڪيا آهن، جيڪي پهرين ڇپيل فارسي جي ٻن فتحنامن ۾ بيان ڪيل ناهن، انهن پهرين ٻن فتحنامن متعلق مير صاحب لکيو آهي

ته هيءُ فتح نامو، سيد عظيم الدين ٺٽوي جي فتح نامي ۽ مير صوبدار خان ٽالپر جي فتح نامي جو ترجمو ناهي، بلڪ جيڪي احوال هو ٻئي صاحب ڇڏي ويا آهن، سي آءٌ هتي ڄاڻايان ٿو. هن مثنوي کي اول الذڪر ٻن مثنوين جو ٽيون حصو سمجهڻ گهرجي. مير صاحب سببِ تاليف ۾ فرمائي ٿو:

فتحنامو هي جو مون تصنيف ڪيو،
سبب ان جو ڪهڙو هو مون کان ٻڌو.

جهاندار فتح علي از نخست،
ڪيو هن ملڪ کي فتح باروڙ دست.

جو نورالبصر ان جو هو ڪامگار،
رکي ٻيءُ جو نانءُ پٽ تي ڪيئن صوبدار.

لکئين فتح نامو بوجهه اُتم،
بيان ان ۾ ڪيائين همه رزم و بزم.

اچي اوچتو منهنجي دل ۾ پيو هي خيال،
ته سنڌي زبان ۾ سو ٿئي ڪل حال.

نه ڪئي ترجمي تي ڪا مون اڪتفا،
مون کي ترجمي ڪنهن جي سان آهي ڇا.

سي جملا جي کي مير ها ترڪ ڪيا،
سي عمدا يا سهون مگر رهجي ويا.

جي جملا اتي قلم انداز ٿيا،
سي مون آڻي هن هنڌ ۾ داخل ڪيا.

ٻيءِ جملہ جي مون معتبرن کان ٻڌا،
کي تن کان ان معرڪن ۾ رهيا.

مون جوڙي هي سنڌي زبان ۾ تمام،
ته سمجهي سگهي هر ڪوئي خاص و عام.

فتح نامه سنڌ، تقريباً ڇهن هزار بيتن تي مشتمل آهي، جيڪو 18 صدي جي آخري دور جي موزون شاعري جي صنف ۾ سڀني کان شاهڪار ۽ وڏيڪ وسيع ۽ همه گير آهي.

هن مثنوي جي ابتدا، ان بابرڪت نالي سان ٿئي ٿي جيڪو رب العالمين آهي ۽ ساري ساراهه ان صاحب کي ٿي سونهين جو ٻاجهه ۽ مهر وارو آهي، جيڪو هر شيءِ جو پيدا ڪندڙ، ڪل موجودات جو مالڪ آهي ۽ جنهن انسان کي علم جي زيور سان آراسته ڪري ڪائنات جي هر موجودات ۽ تخليق کان اعليٰ ۽ اشرف المخلوقات جي لقب سان سرفراز ڪيو، بلڪ جنهن اسان ڏانهن اهڙو رسول ﷺ موڪليو جيڪو سڀني نبين کان بزرگ ۽ رحمت العالمين آهي، اهڙي رسول ﷺ تي افضل صلواة ۽ ڪامل سلام هجن. تنهن جي آل پاڪ اهلبيت اطهار تي به هزار هزار سلام ۽ تحيات هجن، جيڪي ولايت ۽ امامت جا آفتاب و ماهتاب هدايت جا ستارا ۽ سڌي راهه ڏيکارڻ وارا آهن. بعد ۾ هن مثنوي ۾ انساني جذبا، قدرت جا مناظر، چنڊ ۽ تارن جو ذڪر، واقع نگاري گهڻي قدر سمايل آهي. مير صاحب مثنوي جي شروعات اجهو هنن لفظن ۾ ٿو ڪري:

بنامِ خداوندِ دانائي غيب،
نه هلندو جتي ڪنهن جو مڪر و فريب.

سندس قدرتن جو ڪو ناهي پرو،
سندس ذات سڀ ڪنهن جي ٿي آسرو.

ڪيئن پنهنجي قدرت سان روشن جهان،
جيئن سج سان تيئن چنڊ سان ۽ سيارگان.

محمد خدا جو رسول جليل،
نڪو ان جو ثاني نه مثل عديل.

اڳيان جيڪي ٿيا انبيائي الله،
هئا جي رسالت جا صادق گواهه.

پس از مدح نعت رسولِ خدا،
سندم فخر مدائي مرتضا.

تہ آهن اهي اهلبيت نبي،
جيئن حسنين خيرالنسا و علي

اهي اهلبيت رسولِ خدا،
ڪري ڪوڻ ٿو تنهن ۾ چن و چرا.

سندن شان اعليٰ ڪيو رب حرم،
نڪو آهي تن جهڙو حق جو قسم.

ان زماني ۾ (19-18 صدي) سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر تمام گهڻو ڇانيل هو، ان ڪري هن مثنوي ۾، سنڌي عروضي شاعريءَ ۾ قائم ٿيل روايتن جو لحاظ رکيو ويو آهي ۽ مثنوي تي بہ فارسي ٻوليءَ جو رنگ بہ تمام گهڻو چڙهيل ٿو ڏسجي. هيءَ مثنوي آهي تہ سنڌي زبان ۾ لکيل، پر هن ۾ شاعر تمام گهڻي انداز ۾ فارسي ٻولي استعمال ڪئي آهي. مثنوي ۾. شاعر مشڪل فارسي لفظن ۾ فارسي ترڪيبون، استعارا، تشبيهون تمام سهڻي انداز ۾ بيان ڪيون آهن. زيرِ اضافت جو گهڻو استعمال ڪيو اٿس، جيئن مثنوي ۾ جابجا فرمائي ٿو:

ٿيو هر چند باران رحمت لطيف،
پر ڇا نڪرندو از ازمين ڪثيف.

زمين رو سان ڏيندي جنهن دم فشار،
تڏهن وائي برحال اين خاڪسار.

هي جيڪي ٿو ٿي شامت اعمال ماست،
سندءِ لطف هر ڪنهن تي بي انتهاست.

اسان ڪان ٿي ڇا سگهندو غير از ستم،
تون آهين خداوند جو دور ڪرم

وري آيو حاصل ڪري دل جي ڪام،
عليہ الصلواة و عليہ السلام.

ملائڪ بفرمان رب الوهاب،
ڪئي رحمت حق جي دروُن بيحساب.

سنڌ جي شاهنامي يا فتحنامي متعلق چيو وڃي ٿو تہ هي خونريزي ۽ آشوب جو داستان آهي. مير صاحب رزمگاهہ جي ڪيفيت ضرور بيان ڪري ٿو پر شاهنامي جي مطالعي مان معلوم ٿيندو تہ هي خونريز ۽ دولدز واقعات، مير صاحب جي نازڪ دل تي رقت بہ طاري ڪري ٿا ڇڏين ۽ هو دنيا جي بي ثباتي، نيڪي ۽ وفا جي قدرن جا سبق بہ ڏيندو رهي ٿو. ملاحظہ ڪريو:

رهڻ ڪاڻ هن هنڌ آيو نہ ڪو،
وڃڻ تي تڏهن ڪهڙو شڪوو ڪبو.

بقا ٿي فقط ذات ربِ العلا،
جتي ناهي امڪان نقص و فنا.

غرض موت انسان سان ٿيو لڳل،
معين ٿيا ايام عمر از ازل.

مير حسن علي خان کي فارسي زبان سان ايتري تہ قربت ۽ ويجهڙائي ٿي ڏسجي جو هن نہ رڳو فارسي لفظ مثنوي ۾ عام جام استعمال ڪيا آهن پر فارسي اصطلاح، محاورا، چوڻيون ۽ زبان زد مصراعون بہ هن فتحنامي ۾ اهڙي رواني سان جابجا بيان ڪيون اٿس جو اهي شعر جڻ تہ سندس پنهنجا پيا لڳن، جيئن مير صاحب فرمائي ٿو:

چئي شيخ سعدي ويو دربوستان
ڪريو ياد سو قول اي دوستان
نہ هرجائي مرڪب توان تاختن
ڪہ جاها سپر بايد انداختن.

سنڌي زبان ۾ جيستائين عروضي شاعريءَ پير نہ پاتو هو تيستائين، سنڌي زبان زيرِ اضافت کان واقف نہ هئي. شاعر دل جي جذبن کي جذباتِ دل ڪري

پيش ته ڪندا هئا، نه دل جي درد ڪي، دردِ دل چوندا هئا.
اهو فارسي شاعريءَ جو اثر هو جو سنڌي شاعرن، ايراني شاعرن جي تقليد ۾ زير اضافت جو استعمال شروع ڪيو. خاص طور هن مثنوي ۾ مير صاحب زيرِ اضافت کي ڪثرت سان استعمال ڪيو آهي. منهنجي خيال ۾ ان جا ٻه ڪارڻ آهن، هڪ ته فارسي شاعري جي مطالعي سبب فارسي تشبيهن، استعارن، ترڪيبن، لفظن ۽ محاورن جو مير صاحب جي دماغ تي حاوي هجڻ ۽ ٻيو عروضي وزنن تي خيالن کي بيان ڪرڻ ۾ آساني ڪرڻ. هن مثنوي ۾ زيرِ اضافت جا چند مثال هيٺ ڏجن ٿا:

فقط ربع سڪون ٿا جنهن کي چون،
سو آباد جنهن ۾ ٿا ماڻهو رهن.
رسيو ظلم تن جو بحدِ ڪمال،
وڏو صاحبِ هوش عقل و تميز.
جو هو وقت پنهنجي ۾ هر دلعزيز،
غلام محمد لغاري ٽيون
لکيو شادمان چوٽين جو نان ٽيو

مير حسن علي خان جو دور ايترو ته فارسي زده ڏسڻ ۾ اچي ٿو جو هن جي سموري مثنوي ۾ نه صرف فارسي لفظن جي ڀرمار آهي، بلڪ انهيءَ چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته هن مثنوي جا انيڪ بيت اهڙا آهن، جن ۾ فارسي ٻولي وڌيڪ ۽ سنڌيءَ ٻولي جا لفظ تمام گهٽ نظر اچي ۽ هيئن چوڻ بيجا نه ٿيندو ته ان دور ۾ فارسي آميز زبان وڌيڪ شاعرانه ليکي ويندي هئي ۽ ميرن بلڪ ٻين شاعرن جي ميڙاڪن، ڪچهرين ۽ مشاعرن ۾ تمام گهڻي پسند ڪئي ويندي هئي. هن مثنوي ۾ به مير صاحب اهڙي زبان استعمال ڪئي آهي، جن جا فعل يا ڪي لفظ سنڌي آهن، جيڪي ٻڌائن ٿا ته هي شعر سنڌي آهي. ورنه انهن کي فارسي چوڻ وڌيڪ موزون ٿيندو. جيئن هن مثنوي جي هيٺين بيتن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو:

الهيٰ باسمائي حسنائي تو،
خدايا بنعمائي والائي تو.

به عرش و به ڪرسي به لوح و قلم،
به بخشائي برمن ڪه بس عاجزم.

به مروه به ڪوهِ صفا اي ڪريم،
به زمزم به رڪن و مقام و حطيم.

به شان و شڪوه انبيائي عظام،
به آدم نبي تا به خير الانام.

هونئن ته سنڌ جو شاهنامو، هڪ رزميه مثنوي آهي، پر هن ۾ جنگ و جدل کان سواءِ ايترا ته ڌار ڌار عنوان موجود آهن، جو هر شخص جي طبعيت جي ذوق جو سامان مهيا ڪن ٿا. شاهنامي جا چند اهم مطلب هن طرح بيان ڪجن ٿا. مير صاحب، انسانن جي خلقت بعد، انهن جي گذر بسر بابت فرمائي ٿو ته:

تڏهن ويهي ڪيئون پاڻ مشورته
ته گذران جي ڪا ڪجي تمشيت.

ميسر تڏهن ٿي غذاو طعام،
زراعت جو جڏ پهرين ٿي اهتمام.

زراعت جو بالفرض ڪم ٿيو تمام،
پوءِ ڏس تون ڪندين ڪئين مرتب طعام.

جڏهن ابوالبشر کي به امرِ خدا،
سيکاريئون ٿي ڪيئن ٿيندي پخته غذا.

ڪيا بروقت روح الامين ڪم هزار،
پڇي هڪڙي ماني تڏهن ٿي تيار.

جتي به قدرتي مناظر پيش آيا آهن ته اهڙيءَ موقلم سان تصوير يا نظر ڪشي ڪئي اٿس جو گويا سارو منظر هوبهو اکين جي سامهون اچي بيهي ٿو. سج، چنڊ ۽ تارن جو مير صاحب ذڪر هن طرح ٿو ڪري:

ڪئين پنهنجي قدرت سان روشن جهان،
جيئن سج سان تيئن چنڊ سان ۽ سيارگان.

سجو ڏينهن سج ٿو رهي بر فلڪ،
تہ روشن رهي از سماتا سمڪ.

مدامي رکي سج ڪي جي بر فلڪ،
ڪيئن صاف ساڙي زمين تا سمڪ.

نہ وڻ ڪو رهي ها نہ برگ و گياهہ،
نباتات ساڙي ڪري ها تباهہ.

جي ڪي ڏينهن سج ڪي ڪري ها نهان،
تہ ظاهر نہ ٿي برسر آسمان.

زمانو ٿي جيئن رات تاريڪ و تار،
ٿي ابتر ها دنيا سندي ڪاروبار.

هڪ قادر الڪلام شاعر وانگر مير صاحب صنايع ۽ بدايع مان خصوصاً تشبيهہ ۽ استعاري جي استعمال ڪرڻ جو بادشاهہ آهي. مزو وري اهو جو خالص ايراني ماحول سان متعلق تشبيهون ۽ استعارا ڪم آڻي ٿو. اگر سنڌي ماحول سان متعلق ڪا تشبيهہ نٿي مليس تہ پوءِ قدرتي ماحول طرف رجوع ٿئي ٿو، ۽ سجو شاهنامو اهڙين تشبيهن ۽ استعارن جي رنگن سان ڀريو پيو آهي.

فتح نامي کي اگر ”انساني جذبات جو آئينو“ سڏجي تہ بلڪل بجا ٿيندو. گهڻن ئي هنڌن تي، مير صاحب پنهنجي قلم فردوس رقم کي ٽوڙي انساني جذبات جو عڪس ڪمال نموني ۾ پيش ڪيو آهي:

اڳيان مير فتح علي نامور
هليا پُٺ ۾ پيا مير ٻاڪرو فر
انهن ۾ هو هڪ مير سهراب خان
ٻيو ٺارو ۽ ٻاگو الهيار خان
ٿيو لشڪر ۾ پيدا وڏو شورو شر
ڪندا داد پوئن کي زيرو زبر
وڙهڻ ڪان سواءِ ٻي ڪا وائي نہ هئي
ها صادق سچا خود نمائي نہ هئي

چيوُن ٿي تہ سچ ٿا چئون ناهي خلاف
نہ مڙنداسون دشمن جي هئي ڪوهہ قاف
سڀئي شير دل آهيون سڀ پيل زور
اسان جي ڏٺي چشم اعدا ٿي ڪور
مقابل جڏهن ٿيون بلشتِ قتال
بچي ڪون ويندو ز اهلِ ظلال
اسين جنگ جا آهيون سڀ شير مرد
ٿا دشمن ڪي ڇاٽون بزو گو سفند
مقابل جي ٿينداسون باهم دِگر
تڏهن پوندي مردانگيءَ جي خبر

مير صاحب، فتح نامي ۾ جيڪڏهن ڪو قصو بيان ڪري ٿو تہ نهايت قابليت ۽ حاضر دماغي سان مواد جو جائزو وٺي، ان کي ترتيب ڏي ٿو. اهڙي مرتب ڪيل مواد کي نہ رڳو صحيح طور استعمال ڪري ٿو، پر ان کي مناسب ترتيب ۾ رکي ٿو. مواد ۾ آندل ننڍا قصا، نقل، حاصل مطلب ۽ حڪايتون موزون هنڌن تي رکي ٿو. پڙهندڙن جي جذبات تي جابجا اثر انداز ٿيندو وڃي مثنوي جي پڄاڻيءَ تي پهچي ٿو.

هر هجري جو ٻارهن سوءِ ڇهل چار،
چڙهي ڪرم علي دار ناپائدار،
ڪيئن حڪمراني اناويهہ سال،
رهيو پاءُ سان متفق ڪلِ حال،
هتي فتح نامي کي مون ڪيو تمام،
بس اڳتي حسن خير گهر والسلام،

سنڌ جي ڪيترن ئي نقادن، ادب شناسن ۽ پارکن هن مثنوي جي ڪن ڪمزورين جي نشاندهي ڪئي آهي، تہ اتي هن جي مختلف پهلوئن تي بہ ڀرپور تنقيد ڪئي آهي. هنن ۾ پهريون اعتراض هن مثنوي ۾ استعمال ٿيندڙ ٻوليءَ تي آهي. انهن گوهر شناسن جو اهو رايو آهي تہ، هن مثنوي ۾ جيڪا ٻولي ڪتب آندي وئي آهي، اها سنڌي گهٽ ۽ فارسي وڌيڪ آهي، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو عام رواجي ماڻهو ڇا پر چڱو پڙهيل بہ لغت جي ورقن ورائڻ کان سواءِ هن مثنوي کي سمجهي نہ ٿو سگهي. اهوئي سبب آهي جو هي مثنوي عوام جي دلين ۾ ديرو ڄمائي نہ سگهي ۽ ڪم خاص تاريخدانن تائين محدود رهجي وئي، جيڪي سنڌي سان گڏ فارسي ٻوليءَ جا بہ ڄاڻو آهن. هن مثنوي تي ٻيو

اعتراض اهو آهي تہ هن ۾ جيڪي تشبيهون ۽ استعارا استعمال ڪيا ويا آهن، اهي ڌيهي نہ پرڏيهي آهن.

مثنوي جي صنف ايران کان آيل هئي ۽ هتي انهن ماڻهن ان کي پنهنجو بڻايو، جيڪي فارسي دان هئا، جن فارسي شاعريءَ جو گهرو مطالعو ڪيو هو ۽ جن کي مولانا روم جي مثنوي، مرزا رفيع باذل جي مثنوي، حملہ حسيني، حافظ، سعدي، جامي ۽ نظامي جا غزل، قصيدا ۽ مرثيہ ياد هئا. نہ فقط ايترو بلڪ ان زماني ۾ سنڌ جا شاعر سون سالن کان وٺي فارسي زبان ۾ شاعري ڪندا رهندا هئا، تنهنڪري سنڌي شاعري فارسي شاعري جو اثر لازماً نمودار ٿيڻو هو. هن مثنوي جي نقادن، جيڪي اعتراض فتح نامي متعلق ڪيا آهن، انهن جي صداقت تي حرف آڻڻ مشڪل سهي، مگر اهي اعتراض هروڀرو سؤ سيڪڙو درست بہ نہ آهن. جتي هن مثنوي ۾ فارسي ٻوليءَ جا لفظ ملن ٿا، اتي هن ۾ صاف سولي، عام مروج زبان، اصطلاح ۽ محاورا، تشبيهون ۽ استعارا ۽ پنهنجي مقامي ماحول جي عڪاسي بہ ملي ٿي.

فتح نامي جي مطالعي کان پوءِ مير صاحب جي علمي استعداد جو پتو پوي ٿو تہ هو عربي ۽ فارسي ۾ تمام گهڻي مهارت ۽ جيڪي بہ علم ان زماني ۾ رائج هئا، انهن مان ڪافي واقفيت رکندڙ هو. فتح نامي جو غور سان مطالعو ڪرڻ سان، مير صاحب جي علمي قابليت جي باري ۾ هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا، تہ پاڻ عربي ۽ فارسي زبان ۾ خاص مهارت رکندو هو، جنهنجو مقال فتح نامي ۾ آيل عربي ۽ فارسي لفظ، فقرا، محاورا ۽ ترڪيبون آهن. عربي قول ۽ مثال وغيره جو ترجمو بہ فتح نامي ۾ ملي ٿو. مير صاحب قرآن ۽ حديث جو ڪافي علم رکندو هو. آيتن ۽ حديثن جا ترجما، انهن ڏي اشارا، تفسير ۽ حديثن جي ڪتابن جا نالا، راوين جا حوالا، اهي سيئي شيون فتح نامي ۾ موجود آهن. تنهن کان سواءِ پاڻ پنهنجي بين رسمي علمن کان بہ واقف هو. فتح نامي ۾ عروض، منطق، فلسفو وغيره جا اصطلاح، تشبيهون ۽ استعارا ڪثرت سان موجود آهن. ڪيس فارسي زبان و ادب تي بہ وڏو عبور هو. فتح نامي جي هڪ هڪ مصرع سندس فارسي دانيءَ جي گواهہ آهي.

نئون ڪتاب

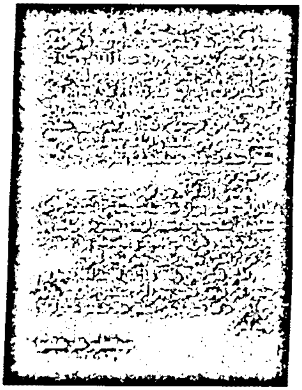

ڪتاب: راضي فقير جو رسالو
موضوع: شاعري
شاعر: راضي فقير لشاري
ترتيب: غلام رسول قاضي
ڇپائيندڙ: عبدالعليم خان ڪلهوڙو ۽ مير پور ماٿيلو
ڇپائيءَ جو سال: 2011ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 267
قيمت: ؟/- رپيا

ميرزا دبير

علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي چيئر جا ڇپايل ٻہ نوان ڪتاب

واديءِ مهراڻ شروع کان ئي علم و ادب جو مرڪز رهندي پئي اچي. هِن ڌرتيءَ پيٽان ڪيترن ئي اعليٰ پايي جي عالمن، مفڪرن، محققن، شاعرن ۽ اولياء ڪرام جنم وٺي علم و ادب جي خدمت ڪئي ۽ عوام کي علم جهڙي اٿاهہ خزاني سان مالا مال ڪري علم جي جوت کي روشن ڪيو ۽ پاڻ کي هميشہ امر بنائي ڇڏيو.

اهڙن امر شخصيتن مان عالمن جو آفتاب علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب بہ هڪ هو، جيڪو پنهنجي دور جو نامور عالم، فاضل، مفسر، سيرت نگار، محدث ۽ استاد ٿي گذريو آهي. سندن علمي شهرت ۽ فضيلت کان هر باشعور ماڻهو چڱي ريت واقف آهي.

قاسمي صاحب جي علمي، ادبي ۽ مذهبي خدمتن کي ساراهيندي، سنڌ يونيورسٽي جي ڏهوڪي وائيس چانسيلر جناب مظهر الحق صديقي سنڌ يونيورسٽي ۾ 'علامہ غلام مصطفي قاسمي چيئر' قائم ڪئي. جنهن جو ڊائريڪٽر سنڌي شعبي جي سينئر استاد ڊاڪٽر قاضي خادم کي مقرر ڪيو ويو. جنهن مختصر عرصي دوران قاسمي صاحب جي تصانيف مان ايڻو شان شعور، قرآن حڪيم جون خصوصيتون، شذرات (ٻي جلد) ۽ سندن شخصيت ۽ همعصر عالمن، مؤرخن، اديبن ۽ صحافين تي لکيل سنڌ جي نامور مقالا نگارن جا مقالا ۽ مضمون ڪتابي صورت ۾ چيئر طرفان شايع ڪرائي شائقين علم و ادب جي هٿن تائين پهچايا آهن، جيڪو يقيناً قابلِ تعريف ڪم آهي.

'علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي: سوانح ۽ علمي ڪاوشون' چيئر جو ڏهون ڪتاب آهي، جنهن ۾ ويهين صديءَ جي هِن عظيم عالم جي گهڻ رخي شخصيت تي مختلف پهلوئن کان روشني وڌي وئي آهي، سندس علمي ڪاوشن ۽ همعصر عالمن ۽ شاگردن جو ذڪر بہ يڪجا ڪيو ويو آهي. جنهن کي ڊاڪٽر قاضي خادم صاحب وڏي محنت سان ترتيب

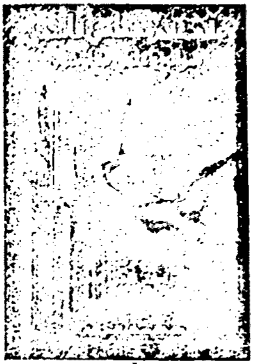

ڏئي ڪتابي صورت ۾ آٽي اداري طرفان شايع ڪرايو آهي، جو ڊيمي سائيز ۾ ڇپيل فور ڪلر ٽائيٽل ۽ پڪي بائينڊنگ سان 192 صفحن تي مشتمل آهي. ڪتاب جي قيمت 200 رپيا آهي.

ڪتاب جي پيش لفظ ۾ ڊاڪٽر صاحب پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندي لکي ٿو:

> "سنڌ جي مردم خيز سرزمين ڪيڏا نہ عظيم انسان پيدا ڪيا آهن، جن بنا ڪنهن نالي ۽ شهرت جي شوق جي علم جي جوت کي جلائي رکيو آهي. خاص ڪري مذهبي ۽ تاريخي علوم ۾ هنن جي مهارت قابلِ رشڪ آهي. هنن جي تحقيق جو انداز ڏسي ڪير بہ اهو نہ ٿو چئي سگهي تہ مشرقي عالم جديد مغربي تحقيق جي فن کان اڻ واقف آهن يا هنن کان ڪنهن بہ صورت ۾ گهٽ آهن. نہ صرف ايترو پر هنن جي لکڻين مان سندن تحقيق ۾ 'Independent' ۽ 'Impartial' هجڻ جو بہ شايد احساس ٿئي ٿو." (ص:05)

اِها هڪ حقيقت آهي! اهڙن عظيم انسانن مان قاسمي صاحب بہ هڪ هو، جنهن جون قرآن

شناسي، سيرت نگاري، حديث، تحقيق ۽ لطيفيات جي حوالي سان ڪيل خدمتون قابلِ داد آهن.

ڪتاب 'علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي: سوانح ۽ علمي ڪاوشون' ۾ ابو رضوان عبداللطيف، عبدالوهاب چاچڙ، ڊاڪٽر عبدالقادر چاچڙ، پروفيسر اسرار احمد، حافظ غلام مصطفيٰ، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر محمد ادريس السندي، محمد انس راڄپر، ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو ۽ پروفيسر اعجاز قريشي جا تحقيقي مضمون شامل آهن. جن ۾ قاسمي صاحب جي شخصيت ۽ تصنيف و تاليف کي نمايان انداز ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

اسين جڏهن برصغير جي علم و ادب جي تاريخ تي نظر وجهون ٿا، تڏهن اسان کي جنهن ڌرتيءَ جو علم و ادب ڪَرَ کنيو بيٺو نظر ٿو اچي، سا سنڌ جي پويتر ڌرتي آهي ۽ قاسمي صاحب جهڙي عظيم عالم جو هِن ڌرتيءَ تي جنم وٺڻ اسان لاءِ باعثِ فخر آهي.

... ۽ اجهو، تازو ئي چيئر طرفان پارهون ڪتاب 'مقالاتِ سرفراز' ڇپجي پڌرو ٿيو آهي. جنهن ۾ سنڌ جي هڪ ڪهنہ مشق عالم، استاد ۽ علم و ادب جي خدمتگار پروفيسر ڊاڪٽر سرفراز احمد پٺاڻ جا 03 سنڌي ۽ 05 انگريزيءَ ۾ لکيل تحقيقي مقالا ڏنل آهن. جن کي چيئر جي سيڪريٽري ۽ سنڌي شعبي جي ۽ منهنجي قابل صد احترام استاد ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙي صاحب وڏي محنت سان ترتيب ڏئي ڪتابي صورت ۾ آڻي اداري طرفان شايع ڪرايو آهي، جو ڊيمي سائيز ۾ ڇپيل ديده زيب ٽائيٽل ۽ پڪي بائينڊنگ سان 112 صفحن تي مشتمل آهي. ڪتاب جي قيمت 130 رپيا آهي.

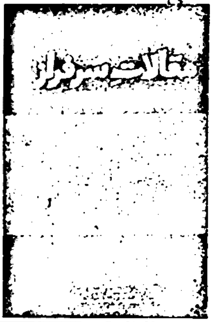

ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب جي شخصيت ۽ سندن علمي ادبي خدمتن تي ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو ۽ ڊاڪٽر ثناءالله ڀُٽي جا لکيل سوانحي مضمون پڻ شامل آهن جيڪي ڊاڪٽر صاحب جي درس و تدريس ۽ ادبي خدمتن جي چڱي عڪاسي ڪن ٿا.

ڊاڪٽر صاحب 1958ع کان لکڻ جو آغاز ڪيو ۽ سندن پسنديده موضوع تاريخ رهيو. پاڻ سنڌ جي ماضيءَ جي باري ۾ مستند مواد سان واسطو رکندڙ نئين تحقيق جي روشنيءَ ۾ جيڪي تحقيقي مقالا لکيا آهن، تن ۾ عربي ۽ فارسي ماخذن جا حوالا ڏنل آهن. ڊاڪٽر انور فگار صاحب سندن تحقيق جو اندازِ بيان ڪندي لکي ٿو:

"تحقيق ۽ تجسس ۾ پاڻ ان جي علمي روايتن جي پابندي ۽ پيروي ڪرڻ تي ڪاربند رهندا آيا. جيستائين اصل ماخذن جو مطالعو نہ ڪندا، تيستائين ثانوي سورس موجب ڪنهن بہ بيان يا روايت تي يقين نہ ڪندا. چوندا هئا تہ "پوءِ ريسرچ جو مفهوم تہ فوت ٿي ويو، باقي بچيو ڇا؟" (ص:22)

سنڌ جي هِن نامياري محقق جي علمي ذوق جو اندازو تہ پڙهندڙ سندس تحقيقي مقالن ئي مان لڳائي ٿا سگهن، جن ۾ سنڌ جي تاريخ جي ڪيترن ئي پلن کي اجاگر ڪيو ويو آهي. جنهن ڏس ۾ سندن هڪ اهم مقالو "بدين ضلعي جون بہ مشهور قومون (جت ۽ ملاح)" آهي، جنهن ۾ پاڻ هن قومن جي اصليت، علم الانساب جي حوالن سان بيان ڪئي آهي.

ان کان علاوه سندن بہ مقالا 'قديم سنڌ جو مختصر تاريخي جائزو' ۽ 'سنڌ ۾ اسماعيلي حڪومت جو مختصر جائزو' ۽ انگريزيءَ ۾ لکيل مقالن ۾ پڻ تاريخي حقائق جي روشنيءَ ۾ سنڌ جي اهم گوشن کي نمايان ڪري نروار ڪيو ويو آهي. اِهي مقالا سنڌ جي تاريخ لاءِ اڪٽ ۽ عظيم الشان سرمايو آهن.

جس لهڻي قاضي خادم صاحب ۽ ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو صاحب! جن ههڙي برک عالم جي لکيل تحقيقي مقالن کي ڪتابي صورت ۾ آڻي، پاڻ ملهايو آهي.

برڪت جيهو

رضوان گل جي ڪتاب "ساهت ڏيهه جا سرجڻهار" جو مختصر جائزو

نوجوان شاعر ۽ نثر نگار رضوان گل پاران سوانحي خاڪن ۽ مضمونن تي مشتمل ڪتاب "ساهت ڏيهه جا سرجڻهار"ڻ سنڌي ادب جي آسمان تي ڪڙندڙ خوبصورت ڪير ڏارا (Galaxy) جي ٻنيهه ستارن کي شامل ڪيو ويو آهي. رضوان گل هن ڪتاب ۾ شخصيتن تي مختصر پر جامع نموني سان لکيو آهي.

مون کي گهڻي وقت کان وني سوانح عمرين ۽ سوانحي خاڪن پڙهڻ جو موقعو مليو آهي، جن ۾ 'بينجمن فرينڪلن' جي سوانح، 'لارڊ ڊلهوزي' جي سوانح، 'ابراهم لنڪن' جي سوانح ۽ سنڌي ادب ۾ وري سوانحي خاڪن پڙهڻ جو موقعو سائين جي.ايم.سيد ۽ پير علي محمد راشدي فراهم ڪيو. اردو ادب ۾ جميل احمد جو ڪتاب "هنڊريڊ گريٽ مسلمس" ۽ پروفيسر محمد شريف جو ڪتاب "هسٽري آف مسلم فلاسافي" پڻ پڙهڻ جو موقعو مليو. جڳ مشهور انگريز عالم جناب مائيڪل هارٽ جو ڪتاب جنهن جو نالو "ميڪرس آف هسٽري" جو اردو ۾ ترجمو ٻه ڪافي سال اڳ پڙهيو هئم جنهن جي پڙهڻ سان جاڻ ۾ تمام گهڻو واڌارو محسوس ڪيو هئم.

شخصيتن جي حوالي سان سوانحي خاڪن لکڻ جو رواج ڇيو وڃي ته صديون اڳ يونان جي هڪ عالم 'پلوٽارڪ' وڌو هو، جيڪو يونان جي هڪ نديڙي ڳوٺڙي ۾ رهندو هو. جيڪو ڳوٺ پلوٽارڪ جي جاگير ۾ شامل هو. اهو ڳوٺ انهيءَ دور جي يونان جي جڳ مشهور مندر "ڊلفي" کان ويهه ميل پري واقع هو. پلوٽارڪ سن 46ع جو نامور پادري، سفارتڪار ۽ بيوروڪريٽ ٿي گذريو آهي. پلوٽارڪ عالم ۽ تاريخدان پڻ هو. هو يونان ۽ روم جي 100 سورمن جي شخصيتن تي هڪ ڪتاب لکيو، جنهن جو نالو " Paralle Lives" هو. ان ڪتاب پلوٽارڪ کي دنيا ۾ سوانحي خاڪن لکڻ جي حوالي سان هڪ بنيادي ليکڪ واري

سجاڻپ ٻه ڏني. ان ڪتاب ۾ هڪ سئو چونڊ يوناني ۽ رومي بهادرن جا خاڪا شامل ڪيا ويا. هن ڪتاب متعلق اولهه جي هڪ جڳ مشهور عالم ايمرسن لکيو هو ته: "هيءَ ڪتاب يوناني ۽ رومي هيرن جو بائيبل آهي".

ان کان پوءِ ئي دنيا جي ادب ۾ سوانحي خاڪا اڪثر 100 جي عدد طور لکجڻ لڳا. اها ساڳي ريت اسان جي دوست رضوان گل ٻه پلوٽارڪ جيان "ساهت ڏيهه جا سرجڻهار" لکي نيائي آهي پر وري سوچجي ٿو ته هن مهانگائيءَ واري دور ۾ ڪتاب آڻڻ ٻه ڪا آسان ڳالهه نه آهي. رضوان گل پنهنجي ڪتاب ۾ سنڌ جي عهد ساز لکارين، ڏاهن، شاعرن ۽ اديبن تي لکيو آهي، بقول ڪامريڊ سوڀو گيانچنداڻي صاحب جي ته: "رضوان گل هي ڪتاب لکي سنڌي ادب جي تمام وڏي خدمت جو ڪر سرانجام ڏنو آهي". رضوان گل سنڌ جي مهان دانشورن، عالمن، اديبن، شاعرن، نقادن، ڪهاڻيڪارن، ڊرامه نگارن ۽ فلسفن جي شخصيتن کي هڪ الڳ ۽ نئين انداز سان پيش ڪري ٿو. اهي شخصيتون جن

جو تعلق شاعريءَ جي شعبي سان آهي تہ انهن کي اجا وڌيڪ پراثر انداز ۾ پيش ڪرڻ جي حوالي سان سنڌن شاعريءَ مان چونڊ شاعري پڻ پيش ڪئي آهي. جيئن شيخ اياز تي لکيل خاڪي ۾ سنڌس شاعري مان ئي هڪ شعر سنڌس شخصيت کي نروار ڪرڻ جي لاءِ لکيو ويو آهي تہ:

ڪي ماڻهو تاريخ ٿين ٿا
گهايل ڌرتيءَ جي سيني تي
اهڙي گهري چيخ ٿين ٿا
جا هر ڪنهن کي جاڳائي ٿي
جا دنيا کي بدلائي ٿي.

رضوان گل جي لکڻ جو انداز ئي نرالو آهي جيڪو انتهائي سولو ۽ اهڙو ئي آهي جيڪو موجوده انگريزي ادب ۾ پيش ڪيو وڃي ٿو، جنهن کي دنيا ۾ Like Child Simplicity جي اصطلاح طور ڄاتو وڃي ٿو. بقول بيدل مسرور جي تہ "رضوان جي ٻولي سادي پر وڻندڙ آهي"

"ساهت ڏيهہ جا سرجڻهار" ۾ لکيل اهي مضمون پڙهي سنڌ جي محبوب ليکڪن جي زندگيءَ جي باري ۾ معلومات سان گڏ سنڌن ادبي ۽ تخليقي پورهئي جي پڻ مڪمل ڄاڻ ملي ٿي، سنڌس هيءَ ڪاوش انهن ناميارن دانشورن جي مڃتا بہ آهي جن ڌرتيءَ لاءِ رت ست ڏنو آهي. جن اديبن، عالمن، شاعرن، ڪهاڻيڪارن، عالمن ۽ محققن تي هن ڪتاب ۾ جيڪي مضمون آهن، انهن ۾ علامہ آءِ.آءِ.قاضي، پير حسام الدين راشدي، محمد ابراهيم جويو، قاضي عبدالحئي قائل، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، ڪامريڊ سوڀو گيانچنداڻي، شيخ اياز، انيس انصاري، نجم عباسي، جمال ابڙو، استاد بخاري، ثميره زرين، ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، ڊاڪٽر تنوير عباسي، امر جليل، ذوالفقار راشدي، قمر شهباز، تاجل بيوس، طارق اشرف، ڊاڪٽر بشير احمد شاد، وفا ناٿن شاهي، انور پيرزادو، ڊاڪٽر ملڪ نديم، خيرالنساء جعفري، قاضي مقصود گل، ڪيهر شوڪت، ڊاڪٽر محبت ٻرڙو، رزاق مهر، ادل سومرو، زيب سنڌي، طارق عالم ابڙو ۽ اياز گل وغيره پڻ شامل آهن.

رضوان گل جيڪو ڪجهہ لکي ٿو اهو پڙهندڙ کي نظر اچي ٿو جنهن ۾ پنهنجو وزن آهي، جنهن ۾ پنهنجي الڳ تازگي ۽ مزو آهي. سنڌس لکڻ جو ڪيڏو نہ شاندار انداز آهي. اچو تہ سنڌس ڪتاب جو صفحو نمبر 38 کوليون ۽ شروعات ۾ ئي پڙهون "ڌرتيءَ جي سونهن نظارن ۽ آسمان تي اڏامندڙ پکين کان ويندي ڪائنات جي وسعتن تائين هر روز ڪيترائي سوال ذهن ۾ اڀرن ٿا. سوال جيڪي سوچڻ تي مجبور ڪن ٿا ۽ سوچون جيڪي انسان کي شعور بخشين ٿيون، انهن سوچن جي سفر تي ڪي ڏاها ڏات ڌڻي ايترو تہ اڳاهان نڪري ويندا آهن، جن لاءِ زندگيءَ جي هر موڙ تي سوال ئي سوال هجن ٿا. اهڙا سوال جن جي جوابن لاءِ هو رات ڏينهن سوچن جي گهري سمنڊ ۾ گم رهن ٿا ۽ پوءِ انهن سوچن جي سمنڊ مان جڏهن ڪي موتي ڪين ملن ٿا تہ اهي خوبصورت لفظن جي صورت ۾ شاعريءَ جو روپ ڌاري اچن ٿا. جيڪي شاعر اهڙا شعر سرجن ٿا جن سان قومون بيدار ٿين ٿيون منجهن جرئت، همت ۽ حوصلي سان گڏ نئون ولولو پيدا ٿئي ٿو، اهي ئي دراصل حقيقي طور عام ماڻهوءَ جي دلين جي ترجماني ڪندڙ ٿين ٿا." رضوان جي لکڻيءَ ۾ ڪيڏي نہ رواني آهي، بلڪل اهڙي رواني جيڪا ندي جي وهندڙ پاڻيءَ ۾ هوندي آهي. بقول الطاف شيخ جي تہ: "نوجوان ليکڪ رضوان گل کي لکڻ پڙهڻ جو نشو آهي".

مان تہ ائين ئي چوندس تہ رضوان کي خود تہ لکڻ پڙهڻ جو نشو آهي پر سنڌس لکيل ليک پڙهندڙ کي بہ هڪ قسم جو نشو مهيا ڪن ٿا. "ساهت ڏيهہ جا سرجڻهار" ڪتاب نہ صرف پڙهڻ جهڙو آهي پر اهو سانڍي رکڻ جهڙو پڻ آهي.

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجھه گذارشون

1. "مهراڻ" جي مواد ۾ ڇپيل راين، تجزين، نتيجن ۽ علمي فڪري زاوين جي سموري نميواري مانوارن ليکڪن جي هوندي. سنڌن راين کي "سنڌي ادبي بورڊ" جي راءِ نه سمجھڻ ڪپي.
2. پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت "مهراڻ" جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ ڪپي ۽ اِها خاطري ڪرائڻ لازمي آهي ته اُهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ جي لاءِ ڪنهن به رسالي يا اخبار کي نه موڪليل آهن.
3. ترجمي جي صورت ۾، جتان مواد ترجمو ڪيو وڃي، اُن اصل لکت جي صاف فوٽو ڪاپي ساڻ موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح واضح حوالو پڻ ڄاڻائجي، جتان اهو مواد ترجمو ڪيو ويو آهي.
4. ڪتاب تي تبصري ڇپائڻ لاءِ اُن ڪتاب جون ٻه عدد ڪاپيون ايڊيٽر 'مهراڻ' کي موڪليون وڃن، ٻي صورت ۾ مواد ڇاپڻ کان معذرت ڪئي ويندي.
5. فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ پهتل مواد ڪنهن به صورت ۾ قبول ڪونه ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانه ڪئي ويندي.
6. مانوارن شاعرن کي خاص استدعا آهي ته هڪ ئي صفحي تي هڪ کان وڌيڪ ڪلام لکي موڪلڻ به کان پرهيز ڪندي، هر ڪلام لاءِ الڳ ڪاغذ استعمال ڪرڻ واري مهرباني کي هميشه قائم رکن.
7. مواد سمجھه ۾ ايندڙ صاف ۽ سُٺن اکرن ۾، مس سان، A-4 سائيز ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نه وسارجي. فون نمبر، موبائيل نمبر يا اي ميل هجي ته اُهو به لکجي. (نئون نڪور فوٽو موڪلڻ نه وسارجي).
8. پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ ڪپي، ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ ٻَڌل نه رهندو.
9. ايڊيٽر کي مواد ۾ ضروري درستين ۽ گهربل ڦيرڦار ڪرڻ جو پورو اختيار آهي. البت ان ڳالهه جو خيال رکيو ويندو ته جيئن ليکڪ جو مخصوص اُسلوب ۽ مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.
10. نظرثاني کان سواءِ ۽ تڙ تڪڙ ۾ رَهڙي موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو ته ٻئي طرف درستين لاءِ ٻنهه گهڻو وقت سيڙائڻو پوي ٿو. جيتري قدر ٿي سگهي، پنهنجي طرفان آخري طرح پورو اطمينان ڪجي ته مواد صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي.
11. اهو ضروري ڪونهي ته ڪوبه مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. چونڊ ۽ اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نه ڇپجڻ جي حالت ۾، سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر ٻَڌل نه رهندو.

هَيءِ! جي هُئا هاڻِ، تہ مَتَنِ هُوندَ حَقُ ٿِيو،
پيهي وِيا پاڻَ، اَڏِيا مَڙهَ مارِينِ مُون.
(شاهہ)

ولادت:22 نومبر 1928ع   وفات:10 جنوري 2012ع

حضرت شاهہ مردان شاهہ رحہ (ثاني) المعروف پيرسائين پاڳارو

TASSCO
The Shining Star Of Private Seed Sector In Pakistan
The First Research Based Seed Company In Pakistan
One Of The Biggest Seed Company In Pakistan
The Name Of Trust In Pakistan
Tassco seed farm
Tassco Seed Focused on a Common Goal of Reliable, Productive, Highqualiety, High Yielding Seeds of Cotton, Wheat, Cauliflower, Barassica And Rice Crops.
BRASSICA
TSB - 202
تاسکو
TASSCO SEED CORPORATION
Deluxe
TASSCO
PADDY SEED
TASSCO SEED CORPORATION
Classic
COTTON SEED
TASSCO SEED CORPORATION
Nett: 50 Kg.
WHEAT SEED
KIRAN-95 - کرن
TASSCO SEED CORPORATION
TASSCO SEED CORPORATION
PH: 022-3890422 MOBILE: 0300-3086370
E-mail: tasscoseeds@yahoo.com web: www.tasscoseeds.itgo.com